

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

ANATOLIAN RESEARCH JAHRBUCH FÜR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ-RESEARCH ARTICLES

MEHMET ALI YILMAZ İç Batı Anadolu Neolitik-Kalkolitikine Dair Yeni Bulgular: Düzkaşla Höyük, Uşak <i>New Insights Regarding the Neolithic-Chalcolithic of the Inner-West Anatolia: Düzkaşla Höyük, Uşak</i>	1-40
SINEM ÜSTÜN TÜRKTEKİ, EMİR DİLARA ÇALIK Mimari ve Çanak-Çömlek Geleneği Üzerinden Neolitik Dönem'de Pisidy'a/Göller Bölgesi'nin Batı Anadolu'daki Yeri Hakkında Yeni Gözlemler <i>New Observations on the Place of Pisidia/Lakes District in Western Anatolia in the Neolithic Period in Terms of Architectural and Pottery Traditions</i>	41-70
EMRE ERDAN, BARIŞ GÜR About the Double-Axe (Labrys) / Butterfly Symbols in an Offering Pit in Tisna <i>Tisna'da Bir Sunu Çukuru İçerisinde Bulunan Çift Ağızlı Balta (Labrys)/Kelebek Sembolleri Hakkında</i>	71-89
HÜLYA ÇALIŞKAN AĞGÜL Doğu Karadeniz Dağlarında Erken Demir Çağı Varlığına İlişkin Yeni Buluntular <i>The Most Recent Findings Related to the Early Iron Age at the Eastern Black Sea Mountains</i>	91-111
HARUN DANIŞMAZ, ERKAN KONYAR Diauehi and Urartian Tribal Centers in the Context of the Urartian Administration System <i>Urartu Krallığı'nın İdari Sistemi Bağlamında Diauehi ve Urartu Aşiret Merkezleri</i>	113-122
ALİ ÇİFÇİ The Karaçay/Pazarcık Stele of Storm God <i>Karaçay/Pazarcık Fırtına Tanrısı Steli</i>	123-134
FIKRET K. YEGÜL Sardes: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik <i>Sardes: History, Architecture and Urbanization</i>	135-158
ENGİN AKDENİZ, AYDIN ERÖN Thyateira'daki Tapınak Kalıntısına İlişkin Değerlendirmeler <i>Assessments Concerning the Temple Ruins in Thyateira</i>	159-192
ÖZGE ALTUN Köşkdagi Gömü Alanı Mezar Tipleri ve Buluntuları <i>Types of Tombs at Köşkdagi Grave Area and Finds</i>	193-214
REYHAN ŞAHİN Spätantike Sigillaten aus Adramytteion (Ören/Balkesir): Eine Überregionale Materialanalyse <i>Adramytteion'un (Ören/Balkesir) Geç Antik Çağ Kırmızı Astarlı Keramikleri: Tespitler ve Bölgeler Arası Bir Değerlendirme</i>	215-259
R. ESER KORTANOĞLU, FERDA BARUT KEMİRTLEK Antik Kastabala Kenti Kuzey Kilise Üzerine Gözlemler: Uzam, Mekan ve Anlamsal Üretim Döngüsü <i>Observations on Ancient Kastabala City North Church: Space, Mass and Semantic Production Cycle</i>	261-288
İNÇİ TÜRKÖĞLÜ Civic Coinage of Attouda in Caria <i>Karia'daki Attouda'nın Şehir Sikkeleri</i>	289-346

SAYI/ISSUE 23

RESEARCH

ARTICLE

REVIEW

SYMPOSIUM

AND

DEBATE

ANNUAL
SYMPOSIUM
ON
THE
EFFECTS
OF
GLOBALIZATION
ON
THE
MIDDLE
EAST
AND
AFRICA

EDITED BY
DR. YUSUF M. AL-KHAYAT

AMMAN, JORDAN
2013

ISSN: 0569-9746 E-ISSN: 2667-629X

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

ANATOLIAN RESEARCH
JAHRBUCH FUR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

SAYI/ISSUE

23

YIL/YEAR

2020

İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

ISSN: 0569-9746 E-ISSN: 2667-629X

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

ANATOLIAN RESEARCH

JAHRBUCH FUR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

SAYI/ISSUE

23

YIL/YEAR

2020

Sahibi / Owner

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / *Istanbul University Faculty of Letters*

Yayın Sahibi Temsilcisi / Representative of the Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı, İstanbul, Türkiye

Sorumlu Müdür / Director

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 15929

E-mail: anadoluarastirmalari@istanbul.edu.tr

<https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/anar/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / İstanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,
İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.

2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,

İstanbul, Türkiye

www.ilbeymatbaa.com.tr

Sertifika No: 17845

1955- yılından itibaren yayınlanmaktadır.

Published since 1955-

1. ARKEOLOJİ - TÜRKİYE; 2. ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR - SÜRELİ YAYINLAR
1. ARCHEOLOGY - TURKEY; 2. ARCHEOLOGICAL STUDIES - PERIODICAL PUBLICATION

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Statements and opinions expressed in papers published in this journal are the responsibility of the authors alone.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyancadır.

The publication language of the journal is Turkish, English, German, French and Italian.

Yılda bir sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published once a year.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR – İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yardımcı Editör / Associate Editor

Doç. Dr. Erkan KONYAR – İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yönetici Editörler / Production Editors

Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN – İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, İstanbul, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Gonca DARDENİZ ARIKAN – İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ar. Gör. Armağan TAN – İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ar. Gör. Selin ÖNDER – İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ar. Gör. İpek DAĞLI – İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Dil Editörleri / Language Editors

Alan James NEWSON – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Elizabeth Mary EARL – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR – İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Güler ÇELGİN – İstanbul Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Gülsün UMURTAĞ – İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN – İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Sedef ÇOKAY KEPÇE – İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Emel ERTEN – Ankara Hacı Bayram-ı Veli Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Burçin ERDOĞU – Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Hasan MALAY – Ege Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri Bölümü, İzmir, Türkiye

Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU – Marmara Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Aslı ÖZYAR – Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mary STINER – Arizona Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Arizona, ABD

Prof. Dr. Marcella FRANGIPANE – Sapienza Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Roma, İtalya

Prof. Dr. Christopher JONES – Harvard Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri Bölümü, MA, ABD

Prof. Dr. Angelos CHANIOTIS – Princeton Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, NJ, ABD

Prof. Dr. Henner von HESBERG – Berlin Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Berlin, Almanya

Prof. Dr. Stephan WESTPHALEN – Heidelberg Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Heidelberg, Almanya

Prof. Dr. Francesco PRONTERA – Perugia Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Perugia, İtalya

Prof. Dr. Helmut HALFMANN – Hamburg Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Hamburg, Almanya

Prof. Dr. Benett SALWAY – London Global University, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Londra, İngiltere

Prof. Dr. Askold IVANTCHIK – Bordeaux-Montaigne Üniversitesi, Institut Ausonius, Eskiçağ Tarihi Bölümü, Pessac, Fransa

Doç. Dr. Bülent ARIKAN – İstanbul Teknik Üniversitesi, Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

Dr. Maria RANGUELOVA GUROVA – Bulgaristan Bilimler Akademisi, Ulusal Arkeoloji Enstitüsü Müzesi, Bulgaristan

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- İç Batı Anadolu Neolitik-Kalkolitikine Dair Yeni Bulgular: Düzkişla Höyük, Uşak
New Insights Regarding the Neolithic-Chalcolithic of the Inner-West Anatolia: Düzkişla Höyük, Uşak
Mehmet Ali Yılmaz 1
- Mimari ve Çanak-Çömlek Geleneği Üzerinden Neolitik Dönem'de Pisidya/Göller Bölgesi'nin Batı Anadolu'daki Yeri Hakkında Yeni Gözlemler
New Observations on the Place of Pisidia/Lakes District in Western Anatolia in the Neolithic Period in Terms of Architectural and Pottery Traditions
Sinem Üstün Türkteki, Emir Dilara Çalık 41
- About the Double-Axe (Labrys) / Butterfly Symbols in an Offering Pit in Tisna
Tisna'da Bir Sunu Çukuru İçerisinde Bulunan Çift Ağızlı Balta (Labrys)/Kelebek Sembolleri Hakkında
Emre Erdan, Barış Gür 71
- Doğu Karadeniz Dağlarında Erken Demir Çağı Varlığına İlişkin Yeni Buluntular
The Most Recent Findings Related to the Early Iron Age at the Eastern Black Sea Mountains
Hülya Çalışkan Akgül 91
- Diauehi and Urartian Tribal Centers in the Context of the Urartian Administration System
Urartu Krallığı'nın İdari Sistemi Bağlamında Diauehi ve Urartu Aşiret Merkezleri
Harun Danişmaz, Erkan Konyar 113
- The Karaçay/Pazarcık Stele of Storm God
Karaçay/Pazarcık Fırtına Tanrısı Steli
Ali Çifçi 123
- Sardes: Tarih, Mimarlık ve şehirçilik
Sardes: History, Architecture and Urbanization
Fikret K. Yegül 135
- Thyateira'daki Tapınak Kalıntısına İlişkin Değerlendirmeler
Assessments Concerning the Temple Ruins in Thyateira
Engin Akdeniz, Aydın Erön 159
- Köşkdağı Gömü Alanı Mezar Tipleri ve Buluntuları
Types of Tombs at Köşkdağı Grave Area and Finds
Özge Altun 193
- Spätantike Sigillaten aus Adramytteion (Ören/Balkesir): Eine Überregionale Materialanalyse
Adramytteion'un (Ören/Balkesir) Geç Antik Çağ Kırmızı Astarlı Keramikleri: Tespitler ve Bölgeler Arası Bir Değerlendirme
Reyhan şahin 215
- Antik Kastabala Kenti Kuzey Kilise Üzerine Gözlemler: Uzam, Mekan ve Anlamsal Üretim Döngüsü
Observations on Ancient Castabala City North Church: Space, Mass and Semantic Production Cycle
R. Eser Kortanoğlu, Ferda Barut Kemirtlek 261
- Civic Coinage of Attouda in Caria
Karia'daki Attouda'nın şehir Sikkeleri
İnci Türkoğlu 289

İç Batı Anadolu Neolitik-Kalkolitikine Dair Yeni Bulgular: Düzkişla Höyük, Uşak

New Insights Regarding the Neolithic-Chalcolithic of the Inner-West Anatolia: Düzkişla Höyük, Uşak

Mehmet Ali Yılmaz¹

ÖZ

Neolitik yaşam biçiminin dağılımı ve yayılımını anlamak son yüzyılın önemli araştırma konularından birisidir. Araştırmalar, başlangıçta ‘çekirdek’ bölgenin dışında tutulan Anadolu’nun, yerleşik yaşama ve yiyecek üreticiliğine geçiş süreçlerinde kilit rollerden birini oynadığını göstermiştir. Bu makalede ele alınan Düzkişla Höyüğü 2019 yılında Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi (UPDAP) çalışmalarında tespit edilmiş olup İç Batı Anadolu Neolitik Çağıyla ilgili çeşitli bilgiler vermektedir. Alandan elde edilen zengin buluntu topluluğu, bölgelerarası karşılaştırmalar yapmaya ve prehistorik dönemlerde bölgenin çevre kültürlerle olan ilişkileriyle ilgili çıkarımlara ulaşılmasına imkân tanımaktadır. Kıyı Ege, Göller Yöresi, İç Anadolu ve Kuzeybatı Anadolu’nun tam keşişme noktasında yer alan Uşak, Neolitik Dönemde Anadolu’nun farklı bölgeleri arasındaki iletişim ve etkileşim ağılarının oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamış olmalıdır. Kapsamlı değerlendirilen Geç Neolitik- Erken Kalkolitik Çağ Düzkişla Höyük buluntuları, erken çiftçi yaşam biçiminin yerel karakterini ve bölgeler arası kültürel ilişkilerin boyutunu göstermesi açaşından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Neolitik, Kalkolitik, Yüzey araştırması, İç Batı Anadolu, Uşak

ABSTRACT

Understanding the distribution and expansion of the Neolithic way of life was one of the important research topics of the last century. Studies demonstrated that Anatolia, which was originally excluded from the ‘core’ region, played a key role in the transition from hunter-gatherers to settled life and food production. This article focuses on Düzkişla Höyük, which was discovered during the Uşak Protohistoric Period Survey Project (UPDAP) in 2019 and which provides various information about the Neolithic Age of Western Anatolia. A rich collection of small finds from the site allows for cross-regional comparisons and conclusions about the region’s relationship with its surrounding cultures during prehistoric times. Being on the crossroads of the Aegean coast, the Lakes Region, and Central and Northwest Anatolia, Uşak must have played an important role in the formation and development of communication and interaction networks in the Neolithic Period. The finds of the Late Neolithic-Early Chalcolithic Age from Düzkişla Höyük, which have been evaluated extensively, point to the local character of the way of life of early farmers on the one hand and the extent of cultural relations between regions on the other.

Keywords: Neolithic, Chalcolithic, Survey, Inner-West Anatolia, Uşak

1 Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Ali Yılmaz (Dr. Öğr. Üyesi),
Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, Ankara, Türkiye
E-posta: mehmetaliyilmaz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3082-9691

Başvuru/Submitted: 29.06.2020

Kabul/Accepted: 04.09.2020

Atıf/Citation: Yılmaz, M. A. (2020). İç Batı Anadolu Neolitik-Kalkolitikine dair yeni bulgular: Düzkişla Höyük, Uşak. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 1–40.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.760308>

EXTENDED ABSTRACT

At the end of the Paleolithic Age, several changes in the lifestyle of hunter-gatherer communities led to technological, economic, social, and ideological developments which were previously subsumed under the term 'Neolithic Revolution.' Even though the term 'Neolithic' changes from researcher to researcher and region to region, in general, the discussions of the last one hundred years persist in focusing on the transition from a hunter-gatherer life to food production and a settled life. This is especially true for the questions of where, when, why, and how this transition occurred. At the outset of Neolithic research, it was assumed that the people of Anatolia were not involved in the development of settled life and food production. These activities seemed to have appeared exclusively within the so-called "Fertile Crescent." In contrast to this preconception, an increasing number of studies in the last 25 years have proven that Anatolia played a pivotal role in the transition to settled life and food production. In comparison to Southwestern Asia and Southeastern Europe, the low number of prehistoric excavations in Anatolia must be kept in mind. In this respect, research has accelerated over the last 50 years in Inner Anatolia, the Lakes Region, and Western and Northwestern Anatolia, which has expanded our knowledge considerably.

Within the "Uşak Protohistorical Survey Project" (Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi/UPDAP), which began in 2017, a considerable number of pre- and proto-historical settlements were discovered for the first time. One of these settlements—and the focus of this paper—is named Düzkişla Höyük. The site of Düzkişla Höyük was founded on a slope which consists of conglomerate forms. Other recently discovered Neolithic sites such as Altıntaş, Ada Höyük, and Mercimekli Tepe are seen to usually be founded on ridges, valleys, or on the tops of hills. In contrast, research in the plains of Banaz and Uşak have revealed no signs of Neolithic or Chalcolithic settlements. An explanation for this could be that farming communities preferred settlements on ridges, valleys, and hills in close connection to raw materials or other resources. Clay deposits and a variety of multiple types of stones—for the production of pottery and stone tools—were proven to exist in this area after macroscopic investigations and analyses of raw material sources were conducted.

Most of the small finds collected at Düzkişla Höyük belong to the material culture of the Neolithic and Early Chalcolithic settlements of Western Anatolia. Painted sherds and sherds with a simple burnished pattern form the largest group. Terracotta figurines comprise another group of characteristic finds. One of the two figurines found on the surface of Düzkişla Höyük is a type of steatopygous woman with inserted heads; the other is a conic figurine of unknown sex. Two sling stones complete the group of terracotta finds. The category of stone finds is comprised of grinding stones made of limestone, basalt, andesite, and serpentine; bowls made of marble; as well as many examples of obsidian and flint blades.

Concerning the distribution of the Neolithic lifestyle, Düzkişla Höyük was located on an important route. Recent research results have shown that the Neolithic and Chalcolithic cultures of the Lakes Region reached the territory of Uşak by two different routes. One route passed the northeast side of Burdur Lake and continued via Dinar, Sandıklı, and Hocalar to Uşak. This route is confirmed by the finds collected on the surface of the settlements at Üçin, Bektaş Üyük Tepe, Devlethan, and Asarın Tepe. The other route possibly passed the Çivril Plain and continued north where the key site of Ekşi Höyük is located. Its excavator maintains that the small finds from Ekşi Höyük reflect the characteristics of the Lakes Region. It is misleading to think that the inner part of Western Anatolia was culturally influenced from only a single direction. The Neolithic and early Chalcolithic cultures of Western Anatolia also influenced the inner part of Western Anatolia. The excavation finds from Ekşi Höyük and the survey finds from Düzkişla Höyük support this assertion.

Throughout previous studies, attempts were made to define the period of occupation of Düzkişla Höyük, from its beginning to its end. With great probability, the pottery and small finds can be dated between 6300/6200- 5800/5700 BC. These dates suggest that Düzkişla Höyük was the first site inhabited in the surrounding area of Uşak during the Late Neolithic to the Early Chalcolithic Period. This site also shows the local characteristics of the way of life of early farmers as well as cultural relationships with neighboring regions.

Giriş

Paleolitik Çağ sonunda avcı-toplayıcı grupların yaşam tarzında izlenen bazı değişimlerin beraberinde getirdiği teknolojik, ekonomik, sosyal ve ideolojik gelişmeler kimi zaman bir ‘devrim’ olarak da nitelendirilen Neolitik Çağ içinde izlenir. Bir kavram olarak “Neolitik” araştırmacıdan araştırmacıya veya bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilse de genel olarak, yerleşik yaşam ve yiyecek üretimciliğine geçişin nerede, ne zaman, nasıl ve neden başladığı ile ilgili tartışmalar neredeyse yüzyıldır süregelmektedir (Sherratt, 2004; Çilingiroğlu, 2005, s. 1-2). Anadolu Neolitiği, Çayönü ve Çatalhöyük gibi kazılarla birlikte akademik tartışmaların konusu olurken, Batı Anadolu’da Neolitik Çağ’ın başlangıcı ve gelişimi 1990’ların ortalarına kadar bilinmezliğini korumaktaydı. Batı Anadolu Neolitik araştırmaları özellikle bu dönemden sonra artışa geçmiş olsa da genellikle İzmir ve çevresinde yürütülen kazı çalışmaları Kıyı Ege üzerindeki bilgilerimizin artmasını sağlamış; ancak İç Batı Anadolu bu konuda geri planda kalmaya devam etmiştir. Bu nedenle, İç Batı Anadolu’da çoğunluğu sistematik yüzey araştırmalarıyla elde edilen Neolitik Çağ’a ilişkin veriler önemli bir araştırma boşluğunu kısmen de olsa doldurma şansına sahiptir. Bu makalede ele alınan Düzkişla Höyüğü 2019 yılında Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi (UPDAP) çalışmalarında tespit edilmiş olup İç Batı Anadolu Neolitik Çağıyla ilgili çeşitli bilgiler vermektedir.

Bu yazıda, ilk olarak Anadolu ve Batı Anadolu’daki Neolitik araştırma tarihçesine kısaca değinildikten sonra Düzkişla Höyüğü’nün yer aldığı coğrafya, yerleşimin konumu ve yerleşim şablonu tanımlanmakta; sonrasında materyal kültür tanımı ve görelî tarihlendirmesi yapılmaktadır. Alandan elde edilen zengin buluntu topluluğu, bölgelerarası karşılaştırmalar yapmaya ve prehistorik dönemlerde bölgenin çevre kültürlerle olan ilişkileriyle ilgili çıkarımlara ulaşılmasına imkân tanımaktadır. Kıyı Ege, Göller Yöresi, İç Anadolu ve Kuzeybatı Anadolu’nun tam kesişme noktasında yer alan Uşak, Neolitik Dönemde Anadolu’nun farklı bölgeleri arasındaki iletişim ve etkileşim ağlarının oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Anadolu Neolitik Araştırmaları

Neolitik araştırmaların başlangıcında, Anadolu toplumlarının yerleşik yaşama ve yiyecek üretimciliğine geçişte sahip olduğu önem görmezden gelinmiş; bu süreçlerin “Verimli Hilal” olarak adlandırılan bir “çekirdek” bölgeyle sınırlı kaldığı varsayılmıştır (Özdoğan, 2011, s. 419). Söz konusu önkabullerin aksine, son çeyrek yüzyıl içinde yapılan çalışmaların artışına koşut olarak Anadolu’nun yerleşik yaşama ve yiyecek üretimciliğine geçiş süreçlerinde en kilit rollerden birini oynadığı kesinleşmiştir.

Güneybatı Asya ve Güneydoğu Avrupa’ya kıyasla Anadolu’daki Prehistorik dönem kazı çalışmalarının sayıca eksikliği halen dikkat çekicidir. Bu eksiklikten ötürü, Çayönü, Çatalhöyük

ve Hacılar gibi yerleşimlerin kazılması bile Anadolu'yu ikincil önemdeki bir Neolitik bölge olmaktan ileri taşıyamamıştı (Özdoğan, 2010, s. 884). İlk olarak I. Todd tarafından araştırılan Aşıklı Höyük'te, Çatalhöyük'ten yaklaşık 1000 yıl önceye giden verilerin tespit edilmesi dönemin önemli keşiflerindedir. 1993 yılında I. Hodder tarafından yeniden başlatılan araştırmalarla Çatalhöyük'ün ve D. Baird tarafından yürütülen kazılarla Boncuklu'nun Konya Ovası'nın tarihi MÖ 9. binyıla kadar giden Neolitik Dönem yerleşmeleri olduğu; U. Esin ve M. Özbaşaran'ın çalışmalarıyla da tarihi MÖ 9. binyıla giden tabakalara sahip Aşıklı'nın Kapadokya Bölgesi'nin önde gelen Neolitik temsilcileri olduğu günümüzde kesinleşmiştir (Özbaşaran, 2013; Baird, 2012; Hodder, 2012). Bu anahtar yerleşmelere ek olarak Can Hasan III veya Musular gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimleriyle beraber Neolitiğin oluşum bölgesi Orta Anadolu'ya kadar genişler (Özbaşaran ve Cutting 2007).

Neolitiğin batıya uzanımında önemli bir anahtar bölge olan Göller Yöresi'nde J. Mellaart tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, Neolitik Çağ kronolojisine yönelik ilk bilgileri üretmiştir. Önce bölgede yürütülen yüzey araştırmaları (Mellaart, 1954; Mellaart, 1961) ve ardından Hacılar'da gerçekleşen kazılar (Mellaart, 1970), Anadolu Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ kronolojilerinin temelini atar. R. Duru tarafından 1970'lerin sonundan itibaren Hacılar, Kuruçay, Bademağacı ve Höyücek'te gerçekleştirilen kazılar, Göller Yöresi Neolitik ve Kalkolitik Çağ kronolojisini revize etme şansı sunmuştur (Duru, 2007, s. 331-360; Duru, 2012). Diğer yandan, Yukarı Menderes Havzası'nda ilk olarak E. Abay (Abay, 2011, s. 20-21), sonrasında ise F. Dedeoğlu tarafından devam ettirilen yüzey araştırmaları (Dedeoğlu, 2014, s. 33-56) ile Ekşi Höyük'te başlayan kazılar (Dedeoğlu vd., 2018, s. 553-568), bu bölgedeki Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerinin ilk defa tanımlanmasına olanak sağlamıştır.

Elbette ki Anadolu'nun Neolitikleşme süreci binlerce yıllık süreci kapsayan bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Batı Anadolu Neolitik Çağı ise 1995 yılında başlayan Ulucak kazılarıyla ilk defa bir ivme kazanmıştır. Ulucak ve Çukuriçi'ndeki son arkeolojik araştırmalar doğrultusunda Batı Anadolu'nun Neolitikleşme sürecini MÖ 7. binyılın ilk yarısına kadar geri çekmek mümkün olmaktadır (Çilingiroğlu, 2012, s. 15-18; Horejs, 2017, s. 18). Bu kapsamda batıya yayılım sürecinin başlangıcının olasılıkla MÖ 7. binyıldan hemen önce olduğu düşünülmektedir. Neolitikleşme süreci her ne kadar bu tarihler olarak düşünülse de MÖ 8. binyılda bölgede dolaşan öncü grupların varlığından söz edilmektedir (Horejs vd., 2015, s. 295; Çilingiroğlu, 2017, s. 34-35). Bölgedeki diğer çalışmalarla birlikte Batı Anadolu Neolitiği ile ilgili Ulucak (Çilingiroğlu, Çevik ve Çilingiroğlu 2012, s. 139-175), Yeşilova (Derin, 2012, s. 177-195), Ege Gübre (Sağlamtimur, 2012, s. 197-225) ve Çukuriçi Höyük (Horejs, 2012, s. 117-131; Horejs, 2017) gibi yerleşimler, Orta Anadolu ve Kıta Yunanistan arasındaki araştırma boşluğunu kapatan yeni veriler üretmiştir.

MÖ 7. binyılın ilk yarısında Neolitik gruplarca yerleşilen bölgelerden biri de Kuzeybatı Anadolu'dur. Bu yayılımın olasılıkla Orta Anadolu'nun batı bölümü üzerinden kuzeye,

Sakarya Vadisi'ni takip ederek Marmara Bölgesi'ne uzandığı görülmektedir (Özdoğan, 2010, 885). Buraya yerleşen erken çiftçi gruplar Barcın, Aktopraklık, Menteşe ve Ilıpınar gibi yerleşmeleri kurmuşlardır. Özdoğan'a (2018, s. 9, 21) göre, Marmara Bölgesi'ne ilk gelen çiftçi gruplar ilk olarak Ağaçlı Kültürü'yle kaynaştıktan sonra avcı, balıkçı ve çiftçi özellikleri taşıyan 'Fikirtepe Kültürü'nü oluşturmuşlardır. Söz konusu rota üzerinde yer alan Kütahya ve Eskişehir'de Keçiçayırı (Sarı ve Akyol 2019) ve Demirci Höyük (Seeher, 1987) gibi önemli merkezlerin yanında yüzey araştırmalarıyla tespit edilmiş Akmakça, Fındık Kayabaşı (Efe, 1995) ve Mantarlık ve gibi Neolitik yerleşim yerlerinden elde edilen veriler oldukça önemlidir. Bilecik'te yer alan Bahçelievler yerleşmesindeki kurtarma kazıları sayesinde ilk defa bu yörede de MÖ 7. binyılın ilk yarısına tarihlenen yerleşmeler olduğu anlaşılmış oldu (Efe, Türkiye, Sarı ve Fidan 2015, s. 496-497; Fidan ve Küçükaydın 2019-2020, s. 96).

Prehistorik Dönemde Uşak

İç Batı Anadolu, Neolitik yaşam biçiminin Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya yayılımının araştırılmasında şüphesiz kilit bir coğrafi bölgedir. Bu önemine rağmen, çok yakın zamana kadar bölgede Neolitik araştırmalar gerçekleşmemiştir. Uşak ise İç Batı Anadolu'nun belki de en az araştırma gerçekleştirilen bölümüdür. Bu bölümün Paleolitik ile ilgili ilk keşif, 2016 yılında keşfedilen Banaz/Sürmecik buluntu yeridir. Bir maden sahası içinde çok sayıda yontmataş aletler ve bunlarla ilişkili hayvan fosillerine tesadüfen rastlanması sonucunda alanda kurtarma kazıları gerçekleşmiş; kazılar sonucunda zengin bir buluntu topluluğuna sahip Orta Paleolitik Çağ'a ait bir açık hava buluntu yerinin varlığı ortaya konmuştur (Söyler ve ark., 2018, s. 387). Ayrıca, 2013-2019 yıllarında H. Oy tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında Altıntaş Höyük, Ada Höyük ve Mercimeklik Tepe gibi yerleşimlerde bölgenin Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağa ait çanak çömleklerle temsil edilen yeni alanlar keşfedilmiştir (Oy, 2017, s. 340-353; Oy, 2019, s. 19-26).

2017 yılında başlayan Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi'nin (UPDAP) ilk üç sezonu yaygın yüzey araştırmaları (*extensive survey*) yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Banaz ve Merkez ilçelerinde yürütülen araştırmalarda öncelikle daha önce tespit edilmiş buluntu yerleri incelenmiştir. Eldeki verilere göre oluşturulan yerleşim şablonlarının irdelenmesi yeni buluntu yerlerinin keşfedilmesine olanak sağlamıştır. Projenin ilerleyen yıllarında seçilmiş buluntu yerlerinde yoğun yüzey araştırmaları (*intensive survey*) yapılarak dönem ve lokasyon odaklı sorulara cevaplar aranması planlanmaktadır. Araştırmalar boyunca birçok prehistorik ve protohistorik yerleşim tespit edilmiştir (Yılmaz, 2019; Yılmaz ve ark. 2019). Makaleye konu olan Düzkışla Höyüğü bu keşiflerden sadece birisidir. Düzkışla'dan elde edilen buluntular Batı Anadolu Neolitik ve Erken Kalkolitik yerleşmelerinden tanınan buluntuların birçoğunu içermektedir: Yontmataş dilgiler, mermi biçimli çekirdekler, yassı baltalar, mermer kaplar, boyalı çanak çömlek, sapan taneleri, steatopik figürin ve konik figürin gibi.

Alandan elde edilen buluntular hem Geç Neolitik hem de Erken Kalkolitik özellikleri göstermektedir. Düzkışla Höyüğü'nden şimdikiye kadar mutlak bir tarihlendirme elde edilmediği için ve Geç Neolitik- Erken Kalkolitik buluntularının birbirine benzemesi nedeniyle çoğu zaman Geç Neolitik ile Erken Kalkolitik arasında net bir ayırım yapmak zordur. Bu nedenle, bu makalede “Geç Neolitik-Erken Kalkolitik” terimi kullanılacaktır (Çilingiroğlu, 2012, s. 9-10).

Coğrafi Tanım ve Yerleşimin Konumu

UPDAP kapsamında 2019 yılında keşfedilen Düzkışla Höyüğü, Uşak il merkezinin doğusunda yer alan Banaz ilçesinde yer alır (Harita). Banaz'ın sınır bölgeleri dağlık (ODS 1250-1350 m) arazi olmakla birlikte merkezi bölümleri ovalardan (ODS 850-900 m) oluşmaktadır. Her ikisinin arasındaki bölgelerde ise engebeli ancak yerleşime uygun alanlar bulunmaktadır. İlçenin kuzeyinde Murat Dağı, güneydoğusunda Bulkaz Dağı uzanmaktadır. Murat Dağı'ndan doğan ve Büyük Menderes'in kollarından birisi olan Banaz Çayı, bölgenin en önemli akarsuyudur (Kara, 2010, s. 1). Çamsu köyünden Banaz'a kadar uzanan Höyükdere ve Gürlek Çayı, kuzeydoğudan gelen Kumocağıdere ve Hamamçayı, doğudan gelen Ahat Çayı ve kuzeyden gelen Aktaş ile Banaz Çayı vadileri boyunca rastlanan Kuvaterner dönemine ait yeni alüvyonlar da olasılıkla yerleşim için yer seçiminde önemli etkenlerden olmuştur (Yalçınlar, 1955, s. 68-69). Verimli tarım arazileri, barınmaya elverişli karstik oluşumlar, çevrede yer alan maden kaynakları ve önemli yol güzergâhlarının (Deniz vd., 2014, s. 390) üzerinde yer alması, çağlar boyunca yerleşim için tercih edilmesinde belirleyici diğer etkenler arasında sayılabilir.

2017 yılında başlayan proje kapsamında Banaz'ın doğu bölümündeki dağlık alan ile ovanın bir kısmı çalışıldı. Bu kapsamda, Banaz ilçesinin güneydoğu sınırında yer alan Düzkışla köyünde araştırmalar gerçekleştirilmişti (Yılmaz, 2019, s. 431). 2019 yılında, Banaz'da henüz araştırmadığımız köyler taranırken, Düzkışla halkından alınan bilgiler doğrultusunda, köyün yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda prehistorik dönemlere işaret eden bir buluntu yeri ile karşılaşıldı (Resim 1). Toprak bir yolla ulaşılan arkeolojik alan, Tapu Kadastro kayıtlarında ve 1/25000'lik paftalarda “Ahlatlı Mevkii” olarak geçmektedir. Yerleşimin konumu, yukarıda dağlık coğrafya olarak bahsettiğimiz sahaya denk düşmektedir (Kara, 2010, Şekil 1.5). Düzkışla Höyüğü¹ olarak adlandırılan yerleşim yaklaşık 90x100 m'lik (ykl. 1 ha) bir alanı kaplamaktadır. Güneydoğusundan, mevsimlik akan Kurucaoluk Deresi geçmektedir. Yerleşim, dere kotundan kuzeye doğru 16 m yükselen, konglomera formasyonundan oluşan yamaç üzerine kurulmuştur. Güneybatıya doğru Kurucaoluk Deresi'nin oluşturduğu vadiler boyunca Yazıtepe, Ayvacık ve Kavacık köyleriyle bağlantılı; doğuda Dolayköy Deresi ve mevsimlik derelerin parçaladığı arazilerden Ahırhisar/Yeşilhisar üzerinden ulaşımın sağlandığı bir noktada yer almaktadır.

1 Düzkışla Höyük Koordinatları: 35 S 752214 D / 4286581 K, Rakım: 1291,5 m.

Yerleşim yeri seçiminde en az yukarıda bahsedilen özellikler kadar önemli diğer bir konu hammadde kaynaklarıdır. Neolitik ve Kalkolitik Çağ insanı için önemli hammadde kaynaklarından biri taştır. Düzkışla Köyü ve etrafında Üst Miyosen-Pliyosen yaşlı kireç taşları yaygındır (Kara, 2010, s. 9). Ancak eldeki veriler, alet yapımında genellikle andezit, bazalt, mermer, çakmaktaşı ve obsidyen tercih edildiğini göstermektedir. Yerleşime en yakın andezit kaynakları 14 km kuzeyde yer alan Sümbül Tepe ve Karaköse civarında görülmektedir. Bazalt, Bulkaz Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde, höyüğe 18 km uzaklıktaki Karanlık Tepe civarında görülmektedir (Atasoy, 2017, s. 23, Harita 8). Yerleşime en yakın ve en eski mermer yatakları ise höyüğe sadece 7-8 km uzaklıktaki Yazıtepe Köyü'nün güneyi boyunca geniş bir alanda karşımıza çıkar (Kara, 2010, s. 7). Çakmaktaşı bölgede yaygın olarak bulunurken en büyük kaynağın höyüğe 35 km uzaklıktaki Altıntaş Köyü yakınındaki Çakmaklık Mevkii'nde olduğunu söyleyebiliriz. Bölgede yerel olarak obsidyen bulunmamaktadır. Obsidyen üzerindeki makroskopik gözlemler genel olarak Orta Anadolu, az sayıda da Melos kökenine işaret eder.

Materyal Kültür

Düzkışla'dan ele geçen buluntulara bakıldığında güneyde Göller Yöresi ve Kıyı Ege Neolitik ile ortak özellikler gösteren bir malzeme grubu görmek mümkündür. Buluntular arasında boya bezemeli veya yalın açkılı çanak çömlek parçaları en yoğun buluntu grubudur. Çanak çömlek parçalarının dışındaki karakteristik buluntular pişmiş toprak figürinlerdir. Yüzeyde bulunan iki figürinden birisi steatopik tipte, sokma başlı bir kadın figürünü parçasıyken; diğeri cinsiyeti belli olmayan konik biçimli bir pişmiş toprak figürüdür. Pişmiş toprak buluntular arasında iki adet sapan tanesi de bulunmaktadır. Kireçtaşı, bazalt, andezit ve serpantinden sürtme taş aletler ve mermer kaplar ile çok sayıdaki obsidyen ve çakmaktaşıdan yontmataş aletler ise taş buluntular grubunu oluşturmaktadır. Buluntular çanak çömlek parçaları, diğeri pişmiş toprak buluntular ve taş buluntular genel başlıkları altında detaylı tanımlanacak ve kıyaslama örnekleriyle tarihlendirme önerisi yapılacaktır.

Çanak Çömlek

Düzkışla Höyüğü'nden toplanan 104 adet çanak çömlek parçası üzerinde çalışma yapılmıştır. Bu kapsamda çanak çömleklerin hamur grupları katkı türü ve boyutları, yüzey uygulamaları ile fırınlama özellikleri dikkate alınarak oluşturulmuştur. Kilin içindeki mineral parçacıklarının dağılımı açısından bakıldığında yerleşimin bulunduğu bölge, yoğun olarak feldspat, mika ve kuvars grubu mineral parçacıklarından oluşan toprak yapısına sahiptir (Atasoy, 2017, s. 81, Harita 32). Bu durumu çanak çömlek içindeki mika ve kuvars dağılımında da kendini göstermektedir. Morfolojik tipler ise profil özelliklerine göre gruplandırılmıştır. Burada çanak ve çömlek gibi biçimsel tanımlar profil, ağız çapı ve cidar kalınlığı göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Son olarak da bezeme ve motif tipleri değerlendirilmiştir.

Mal grubu özellikleri açısından incelenen çanak çömlek parçaları iki ana kategori altında toplanmıştır: Orta (0.2 mm-0.63 mm) ve kaba (0.63 mm-2 mm) mallar. Alt tipler ise hamur yapısı ve astar renklerine göre oluşturulmuştur. Orta mallar; kırmızı astarlı mallar (OKA), kahverengi hamurlu mallar (OKH), açık kahverengi mallar (OAK), kahverengi astarlı mallar (OKAM), grimsi kahverengi hamurlu mallar (OGKA) ve krem astarlı mallar (OKRA). Kaba mallar iki alt tip altında incelenebilir: Kaba perdahsız mallar (KPM) ve kaba mikalı mallar (KMM).

Kırmızı Astarlı Mallar (OKA): Kırmızımsı sarı (7.5 YR-7/6) ile kırmızı (10 R-5/8; 2.5 YR-5/6) renkleri arasında değişen hamur rengine sahiptir. Astar rengi olarak kırmızıdan (2.5 YR- 5/6) kırmızımsı sarı (5YR-6/6) ve koyu kırmızıya (10R-4/6) değişiklik gösteren bir renk aralığı izlenir. Yüzey izleri parlak (yumuşak) perdah ve sert perdahın bir arada kullanıldığını göstermektedir. Hamur özellikleri bölge karakterinden biraz farklıdır. Bu mal grubunda bazı örneklerde altın renkli mika orta boyutta ve yoğun görülür. Orta boyutta ve orta yoğunlukta kum, silt ve kireç ile seyrek kuvars katkılı hamura sahiptir. Yükseltgenmiş ortamda iyi fırınlanmışlardır.

Kahverengi Hamurlu Mallar (OKH): Kahverengi (7.5YR-5/4) hamur rengine, bazı örneklerde fırınlamadan kaynaklanan gri bir öz görülen hamurlara sahiptirler. Hamur içeriğinde bölgenin kil özelliklerini tam olarak yansıtan kaba kuvars, yoğun ince mika ve feldspat görülmektedir. Hamur içeriğindeki yoğun, ince mika bazı örneklerde astar olarak kullanılmıştır. Genellikle yumuşak perdah görülmektedir. Bazı örnekler sert perdahlı, az sayıda da perdahsız örnek vardır. Yüzeydeki alacalanmalardan dolayı kontrolsüz veya açık bir fırınlama süreci geçirdiklerini söyleyebiliriz.

Açık Kahverengi Mallar (OAK): Boyalı bezemeli olanlar açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR-6/4) ve yalın olanları açık kahverengi (7.5 YR-6/4) hamur rengine sahiptirler. Hamur rengine astarlı, genellikle parlak perdahlıdır. Perdahtan dolayı dış görünümünde bir ton koyulaşma dikkat çekmektedir. Hamur içeriği bakımından ince-orta boyutlu kum, kuvars ve kireç katkılıdır. Çok seyrek ve ince mika bölgesel özellik olarak kendini göstermektedir.

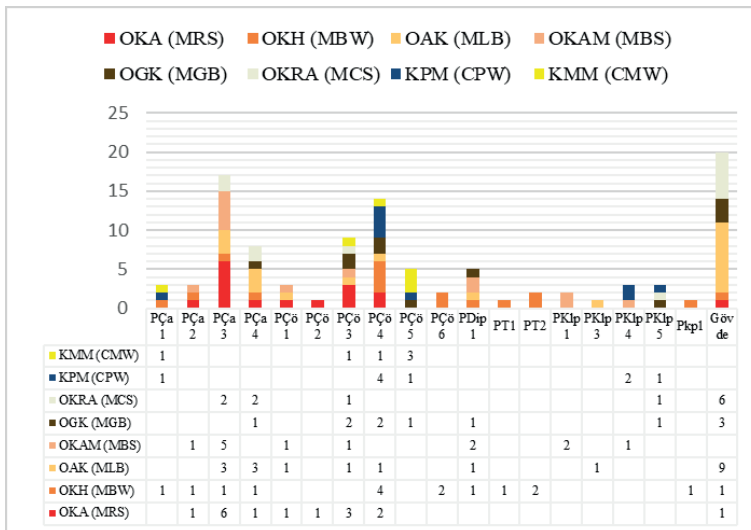
Kahverengi Astarlı Mallar (OKAM): Açık kahverengi mallar ile benzer hamur özelliklerine sahiptir. İçerik olarak biraz daha yoğun bir kireç katkı görülür. Bölgesel kil özelliklerinin dışında değildir. Asıl fark yüzey uygulamalarında kendini gösterir. Bazen dış bazen de iç yüzeyinde, koyu kahverengi (7.5YR-4/4 ve 7.5YR-5/6) tonlarında değişen görünümünde bir astara sahip mallardır. Parlak perdahları ve pürüzsüz yüzeyleri vardır. Fırınlama genellikle kontrollüdür. Bazı örneklerde gri özlü bir pişirim görülür.

Grimsi Kahverengi Hamurlu Mallar (OGKA): Kahverengi (7.5YR-5/2) ve koyu grimsi kahverengi (10 YR-4/2) renk tonları arasında değişen hamur ve yüzey rengine sahip mallardır. Orta boyutta kum, seyrek kuvars ve feldspat ile ince, orta yoğunlukta mika katkılı hamura sahiptir. Sert ve yumuşak perdah bir arada görülür. Genellikle indirgenmiş bir ortamda fırınlanmışlardır.

Krem Astarlı Mallar (OKRA): İnce, orta yoğunlukta mika ve seyrek kuvars ve kireç katkılı hamur, aslında orta malların genel hamur özelliklerini gösterir. Ancak diğer gruplarda daha yoğun görülen kuvars bu grupta seyrek. Kırmızımsı sarı (7.5 YR-6/6) hamur rengi baskındır. Dış yüzeylerinde sarı (10 YR-8/6) ile çok soluk kahverengi (10 YR-7/3) tonlarında değişen astar rengine sahiptir. Bazı örneklerde dış yüzeyde krem astar görülürken çanak formlarının iç yüzeyinde kahverengi astarlı mallarda görülen astar uygulanmaktadır. Ayrıca bu grupta genel olarak dış yüzde astar üzerine kahverengi veya kırmızımsı kahverengi boya ile yapılmış bezemeler görülmektedir.

Kaba Perdahsız Mallar (KPM): Çok kaba ve orta yoğunlukta görülen kuvars ve silt taşı, orta yoğunlukta bitkisel katkılı hamura sahiptir. Seyrek mika görülen hamur, açık kahveden koyu griye giden renk tonlarındadır. Düzensiz açık ateşte bir fırınlama geçirdiklerini söylemek mümkündür. Orta derecede pişirilmiştir. Bu mal grubunda perdah görülmemektedir. Kaba katkıları ve yüzeyde izlenen ikincil ateş izlerinden dolayı pişirme kabı olarak kullanıldıkları düşünülmektedir.

Kaba Mikalı Mallar (KMM): Kaba malların hamur özelliklerine sahiptir. Çok yoğun görülen mika hem hamura katkı olarak eklenmiş hem de bazı örneklerde dış yüzey üzerinde ince bir astar olarak uygulanmıştır. Kuvars, seyrek ama kaba bir katkı olarak kendini gösterir. Yüzey uygulaması olarak ince bir astar görülürken perdah yoktur. Düzensiz renklerden ötürü kontrolsüz bir fırınlama süreci geçirdikleri söylenebilir.

Tablo 1. Mal ve Form İlişkisi.

Form özellikleri dikkate alındığında çanak çömlek repertuarı, çanaklar, derin çanaklar ve çömlekler olmak üzere üç ana grupta incelenebilir. Genel grupların alt tipleri gövde, boyun veya ağız biçimine göre oluşturulmuştur. Ayrıca dip, kulp ve kapak gibi eklentiler de kendi içinde gruplanmıştır. Son olarak, bezemeli gövde parçaları, bezeme ve uygulanış biçimine göre gruplara ayrılmıştır. Küresel gövdeli, basit ağız kenarlı çanaklar (PÇa1) (Resim 2/1-3); küresel gövdeli, basit ağız kenarlı derin çanaklar (PÇa2) (Resim 2/4-6); dışa çekik ağız kenarlı derin çanaklar (PÇa3) (Resim 2/7-22); dışa çekik ağız kenarlı derin çanaklar (PÇa4) (Resim 3/1-7) ve çanak formu kaplar da sık görülen alt tiplerdir. Özellikle dışa eğik ağız kenarlı derin çanaklar, Batı Anadolu'nun Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ buluntusu veren yerleşimlerinde yaygındır. Benzer örnekleri ışığında genellikle 'S' profilli ve küresel alt gövdeye sahip bu formlar, ağız çapları ve cidar kalınlıklarından dolayı derin çanak olarak tanımlandı. Genellikle ince bir cidara sahip dışa eğik ağız kenarlı derin çanaklar kırmızı astarlı (OKA) ve krem astarlı (OKRA) mal özellikleri göstermektedir.

Çömlek formları arasında: Daralan ağızlı küresel çömlekler (PÇö1) (Resim 3/8-10);, boyunsuz, düz kesilmiş küt ağız kenarlı çömlekler (PÇö2) (Resim 3/11), kısa boyunlu, basit ağız kenarlı çömlekler (PÇö3) (Resim 3/12-22), silindir boyunlu çömlekler (PÇö4) (Resim 4/1-15), dışa eğik ağız kenarlı, geniş boyunlu çömlekler (PÇö5) (Resim 4/16-20), pervaz ağızlı çömlekler (PÇö6) (Resim 4/21-22) yer almaktadır. Çömleklerin alt tiplerinde kısa boyunlu, basit ağız kenarlı ve silindir boyunlu örnekler öne çıkmaktadır. Özellikle 15 ile 34 cm arasında değişen ağız çaplarına sahip silindir boyunlu çömleklerin işlevlerini farklı değerlendirmek gerekir. Cidar kalınlıkları neredeyse tamamında aynı olan çömleklerin dar ağızlıları sıvı saklama amaçlı, geniş olanları ise kuru gıdanın depolanmasında kullanılmış olabilir. Dışa eğik ağız kenarlı, geniş boyunlu çömleklerde ise kaba mikalı mal özellikleri gösteren örnekler fazladır. Bu tip çömleklerin astarsız, perdahsız ve özensiz yapısı ile kaba hamur özellikleri günlük kullanımlarına işaretir.

Eldeki dip biçimleri ise basit düz diplerden (PDip1) ibarettir (Resim 5/1-6). Sadece kahverengi astarlı mal (OKAM) özellikleri gösteren bir örnek literatüre disk dip (*disc base*) olarak geçen gruba yakındır (Resim 5/3). Buluntu topluluğu içinde çeşitli kulp tipleri tespit edilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Hayvan biçimli ip delikli tutamak (PT1) (Resim 5/7), dikey ip delikli tutamak (PT2) (Resim 5/8-9), oval kesitli sepet kulplar (PKIp1) (Resim 5/10-11), oval kesitli yatay kulplar (PKIp3) (Resim 5/12), oval kesitli dikey kulplar (PKIp4) (Resim 6/1-4), yuvarlak kesitli dikey kulplar (PKIp5) (Resim 6/5-7). Kulp ile birlikte ele geçen ağız profilli parçalar sadece oval kesitli sepet kulplardır. Diğer kulp parçalarında ağız kenarları korunmamış olsa da benzer örneklerden hareketle, silindir boyunlu çömleklerde ip delikli kulplar kullanılmış olmalıdır. Kronolojik dizinde ip delikli tutamakların Neolitiğin erken dönemlerinden itibaren çeşitli boyutlarda ve biçimlerde kullanıldığını görmekteyiz. Çanak çömlek parçaları arasında bir adet kapak parçası da vardır. Kapak, pervaz ağızlı kaplardan biri ile form ve mal özellikleri açısından benzemektedir (Resim 6/8; Resim 4/22).

Toplam boya bezemeli parça sayısı 26'dır. Bunların 20 tanesi gövde parçası, 6 tanesi ise ağız parçasıdır. Boya bezemeler genellikle krem astar üzerine koyu kahverengi (Resim 6/9-12), krem astar üzerine kırmızımsı kahverengi (Resim 6/13-15), kendi astarı üzerine kırmızımsı kahve (Resim 6/18-27) ve grimsi kahverengi astar üzerine siyah (Resim 6/28) boya ile yapılmıştır. Dışa çekik ağız kenarlı derin çanaklar ve dışa çekik ağız kenarlı derin çanakların ağız kenarının dış ve bazen şerit halinde içinde boya bezeme görülmektedir (Resim 2/7-8, 18-19; Resim 3/1, 6). Bezemeli kapların motif repertuarı çok zengin değildir. Yatay ve dikey şeritler, balıksırtı, iç içe açılı ile kafes tarama motifleri ile düzensiz geometrik unsurlar bezeme ögesi olarak kullanılmıştır.

İncelenen çanak çömlek parçaları içinde bazı form, mal ve bezeme özellikleri bölgelerarası benzerlikler ve tarihlendirme konusunda ipuçları vermektedir. Kıyaslama yoluyla vermeye çalışacağımız görelî tarihlendirme, bazı form ve mal özelliklerinin Erken Neolitik Çağ'dan Erken Kalkolitik Çağ'a kadar kullanılıyor olması nedeniyle oldukça zordur. Ancak Neolitik'in belli evrelerinde tipik olarak görülen morfolojik özelliklere dayanarak yerleşimin görelî tarihlendirmesine genel hatlarıyla katkı sağlamaya çalışacağız.

Bu karşılaştırmaları yaparken öncelikle kazısı yapılmış merkezlerin buluntularından yararlanıldı. Daha sonra aynı etkileşim bölgesindeki yüzey araştırmalarıyla elde edilmiş çanak çömlek grupları değerlendirmeye alınmıştır. Bu kapsamda en güçlü etki alanının Göller Yöresi olduğunu söyleyebiliriz. Hacılar'ın IX-VI arasındaki tabakaları MÖ 6410-6250 tarihlerine ait olup bölgenin Geç Neolitik Çağ kültürü olarak değerlendirilir (Thissen, 2010, s. 272). Bu tabakalarda daralan ağızlı (*hole-mouth*) çömlekler ile dikine ip delikli tutamaklar baskındır. Düzkişla Höyüğü'nde de görülen dikine ip delikli tutamakların (Resim 5/8-9) benzer örneklerine Hacılar IX'dan itibaren rastlanmaktadır (Mellaart, 1970, s. 243/10). Bu tutamak biçimi Hacılar'ın Erken Kalkolitik Çağ tabakalarına geçişte azalır, Tabaka IIB-A ile dikey çift kulp yoğunlaşır ve Tabaka I'de dikine ip delikli kulplar tamamen ortadan kalkar. Yine Düzkişla'da örneklerini gördüğümüz sepet kulpların (Resim 5/10-11) benzerlerine de Hacılar IX'da rastlanır (Mellaart, 1970, s. 245/39). Bununla birlikte daralan ağızlı çömlekler, Hacılar'ın erken katlarında görülürken; sonrasında yerini 'S' profilli çömleklere bırakmaktadır. Düzkişla'da en baskın profil gruplarından biri olan dışa eğik ağız kenarlı çanaklar (PÇa3), Hacılar VI'dan itibaren görülür. Fakat özellikle boya bezemeli örnekler daha çok Hacılar V-II arası özelliklerini karşılamakta ve bu haliyle yaklaşık olarak MÖ 6210-6040'e tarihlenmektedir (Mellaart, 1970: s. 272-349). Düzkişla Höyüğü'neki küresel gövdeli, basit ağız kenarlı çanaklar (PÇa1) (Resim 2/1-3) ve küresel gövdeli, basit ağız kenarlı derin çanaklar (PÇa2) (Resim 2/4-6) ile içe kapanan ağızlı çömlekler (Resim 3/8-10, 16-21) Höyücek'in MÖ 6380-6210 arasına tarihlenen 'Erken Yapılar Evresi (EYP)'nde

görülmektedir². Dışa eğik ağız kenarlı (PÇa3) ve kahverengi astarlı çanakların benzerleri ise Höyücek Tapınak Dönemi'nde (TD) (MÖ 6280-6080) görülmektedir (Duru ve Umurtak 2005, Levha 54/1-5).

Göller Yöresi'nden kıyaslama yapacağımız diğer yerleşim Kuruçay Höyük'tür. Kuruçay 13. katıyla başlayan ve Erken Kalkolitik Çağ (7. kat) ile neredeyse ortadan kalkan dikine ip delikli tutamakların benzerleri Düzkışla'da da bulunmaktadır. Ayrıca Düzkışla'da görülen hayvan başı biçiminde ip delikli kulplar, Kuruçay'ın 12. katında başlamış, 11. katta devam etmiş ve Erken Kalkolitik Çağ tabakalarına (7. kat) kadar görülmektedir (Duru, 1994, s. 33 Levha 59/11, Levha 164/3, Levha 197/6). Düzkışla'da dışa dönük ağız kenarlı çanakların benzerleri (PÇa4) Kuruçay 11. kat çanak çömleği içinde (Tip 12) karşımıza çıkar. Bununla birlikte daralan ağızlı çömlekler, 11. katta genellikle A türü mal özelliklerine sahip olsa da farklı mal grupları içinde de görülmektedir³. Boyalı çanak çömleklerin motif ve bezeme anlayışı açısından Kuruçay 11. kat ve takip eden katlardaki örnekler, Düzkışla'dan farklılaşmaktadır. Düzkışla'da boyalı çanak çömlek örneklerinde, kabın iç kısmında bezemeye rastlanmamıştır. Kuruçay'da özellikle 'S' profilli kapların ağızındaki şerit bezemeler Düzkışla'da nadiren görülür (Resim 2/18). Kuruçay'ın erken katlarındaki kabartmalı çanak çömlek örnekleri ile içe çıkıntı yapan ağız kenarlı kaplarla Düzkışla repertuarında karşılaşılmamıştır.

Bu bölgedeki diğer bir önemli yerleşim olan Bademağacı Höyük'te bazı benzerlikler izlenmektedir. Genel anlamda, EN I ve EN II çanak çömlek repertuarının içinde en dikkat çekici özellik boya bezemenin yok denecek kadar az olmasıdır. Bademağacı'nın EN I/6 katında pervaz ağızlı kapların ortaya çıkışı bölge ve Batı Anadolu için ortak bir nokta olarak alınabilir (Duru, 2007, s. 347, Fig. 64b/6; Duru ve Umurtak 2019, Levha/Plate 33/3). Düzkışla Höyük dışa açılan ağız kenarlı çanakları (PÇa4) ve 'S' profilli kaselerin benzerleri daha nitelikli bir çanak çömlek üretiminin görüldüğü Bademağacı EN II'de karşımıza çıkar. Bademağacı EN II tabakası Hacılar IX-VI tabakaları ile çağdaş olarak yorumlanır. Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ tabakalarında kırmızı üzerine krem veya kırmızı üzerine beyaz boya ile yapılmış çanak çömleklerin varlığı rapor edilmiştir. Göller Yöresi ile koşut olarak omurgalı çanakların içine ve dışına boya ile yapılan çizgisel bezemeli parçalar dikkati çeker (Duru, 1996, s. 786, 795, Levha 14). Düzkışla'da az sayıda benzer örneklerini gördüğümüz bu tür çanak çömlekler, Hacılar V-II ve Kuruçay 10-7. tabaka çanak çömleği ile yakın benzerlikler göstermektedir.

Düzkışla çanak çömleği ile yakınlık gösteren diğer bir bölge Yukarı Menderes Havzası'dır. Bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlenen 18 yerleşim tespit edilmişti (Dedeoğlu, 2014, 36; Dedeoğlu ve Ozan 2016).

2 Höyücek Mal 1, Mal 2 ve Mal 3 hamur özellikleriyle çanaklar için Duru-Umurtak 2005: Levha 33-34, 35/6-9, 38/2, 42/2-3; çömlekler için Duru-Umurtak 2005: Levha 35/1-3, 37/1-2, 38/7, 40/1, 7-8, 42/5-8.

3 Dışa açılan ağız kenarlı çanaklar için Duru 1994: Levha 55/8-14.

Yerleşimlerden elde edilen çanak çömlekler arasında Göller Yöresi yerleşimleriyle benzer bir şekilde, genellikle Neolitik Çağ tabakalarında yoğun görülen dikine ip delikli kulpları ve Erken Kalkolitik Çağ boyunca görülen boyalı örnekler görülmektedir. Düzkişla'da en yaygın formlardan olan dışa çekik ağız kenarlı derin çanaklar (PÇa3) ve kısa boyunlu, basit ağız kenarlı çömleklerin (PÇö3) paralellere, Yukarı Menderes Havzası'nda rastlanmıştır (Dedeoğlu, 2014, Figür 2/4-17, Figür 4/1-10, 17-25).

Bölgedeki yüzey araştırmalarından ziyade, Ekşi Höyük'te devam eden kazı çalışmaları, havzanın Neolitik ve Kalkolitik Çağ süreçlerini aydınlatan bilgiler üretmektedir (Dedeoğlu ve ark., 2017, 389; Dedeoğlu ve ark., 2018, 553). Ekşi Höyük'te MÖ 6700-6500, MÖ 6400-6000 ve MÖ 6000-5700 aralıklarına tarihlenen üç yapı katı söz konusu sürece dair mimari, çanak çömlek ve küçük buluntuları sunmaktadır. Özellikle MÖ 6400-6000 arasında tarihlendirilen evrede az sayıda boyalı örneğin yanında ağırlıklı olarak kırmızı ve kahverengi astarlı monokrom çanak çömlekler ele geçmiştir. Bu evreye ait çanak çömlek formları arasında Düzkişla'daki kırmızı astarlı dışa eğik ağız kenarlı çanaklar (PÇa3) (Resim 2/9-10, 14, 16-17) ve kısa boyunlu, basit ağız kenarlı çömlekler (PÇö3) (Resim 3/19,21-22) ile benzer grupları görmekteyiz (Dedeoğlu vd., 2017, Çizim 3; Dedeoğlu vd., 2018, s. 566, Figür 9). MÖ 6000-5700 arasında tarihlendirilen yapı katına ait çanak çömlek arasında, özellikle Düzkişla'nın boyalılarıyla paralel örnekler görülmektedir (Dedeoğlu ve ark., 2017, Çizim 2; Dedeoğlu ve ark., 2018, s. 564, Figür 6). Son olarak, Ekşi Höyük'ün aynı tabakasında ortaya çıkan hayvan biçimli ve ip delikli tutamaklar Düzkişla'daki örnekleri andırmaktadır (Dedeoğlu ve ark., 2018, s. 564, Figür 6).

Düzkişla'daki çanak çömleklerin mal ve form açısından yakın paralellere Ulucak, Yeşilova, Ege Gübre ve Çukuriçi gibi İzmir çevresindeki höyüklerde rastlamaktayız. Ulucak IV'te (Çilingiroğlu ve ark., 2012, s. 143) ve Yeşilova Neolitik III (3-5)'te (Derin, 2012, s. 180) baskın mal grubu olan kırmızı astarlı perdahlı mallar Düzkişla'da da benzer form özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Düzkişla'daki kırmızı astarlı ve mika katkılı boyunsuz, düz kesilmiş küt ağız kenarlı çömlekler (PÇö2), Yeşilova Neolitik III.5'te karşımıza çıkmaktadır (Derin, Ay ve Caymaz 2009, Fig.8/34-35). Benzer çömleklere Ulucak IVk'da rastlanır (Çilingiroğlu, 2012, Plate 55/1,3). Ege Neolitiğinin başka bir temsilcisi olan Ege Gübre yerleşiminde de aynı tip çömlekler karşımıza çıkmaktadır (Sağlamtimur, 2012, fig.10/1-2). Ayrıca Batı Anadolu Neolitiğinde yaygın olarak bulunan kırmızı astarlı, 'S' profilli çanaklar Düzkişla'da olduğu gibi Ege Gübre 4-3a-b yerleşiminde de ele geçmiştir (Sağlamtimur, 2012, fig.12). Son olarak Çukuriçi'nde de karşımıza çıkan benzer kırmızı astarlı ve 'S' profilli çanaklar Ulucak IV, Yeşilova III ve Ege Gübre yerleşimlerinden elde edilen çanak çömleklerle çağdaştır (Galik ve Horejs 2011, s. 88). Batı Anadolu Neolitiğinde görülen baskı bezeklilerin benzerlerini Düzkişla Höyük'te göremiyoruz. Gene Düzkişla'da göremediğimiz başka bir form ise uzun boyunlu çömleklerdir. Her iki malzeme grubunun

da MÖ 6000’lerden itibaren Batı Anadolu’da ortaya çıktığı bilinmektedir. Düzkışla’da söz konusu özelliklerdeki parçaların ortaya çıkmayışı yerel çanak çömlek geleneğinin ve yeme-içme kültürünün bir sonucu olabileceği gibi, yüzey araştırması sırasında toplanan örneklem grubunun bu tipte parçaları tesadüfen içermiyor oluşuyla da ilgili olabilir.

Düzkışla ile etkileşim görülen başka bir bölge, İç Batı Anadolu’nun kuzey bölümü yani Porsuk ve Sakarya Nehirleri’nin suladığı geniş düzlükler ile dağlık arazideki yerleşimlerdir. Keçiçayırı’ndaki çanak çömlek buluntuları, karşılaştırmalı kronolojiye göre MÖ 6600-6300 arasına tarihlenen Neolitik yerleşime işaret etmektedir (Sarı ve Akyol 2019, s. 150). Söz konusu yerleşimde öne çıkan bazı mal grupları ve formların benzerlerine Düzkışla Höyük’te de rastlamaktayız. Özellikle kısa boyunlu, basit ağız kenarlı çömlekler (PÇÖ3) (Resim 3/14-15), Keçiçayırı’nda koyu yüzlü ve kırmızı astarlı örnekleriyle çok yakın benzerlik göstermektedir (Sarı ve Akyol 2019, Pl.2.25-26). Aynı zamanda pervaz ağızlı çömleklerin (PÇÖ6) (Resim 4/21-22) çok yakın benzerleri de dikkati çekmektedir (Sarı ve Akyol 2019, Pl.1.5-6). Bölgedeki diğer anahtar yerleşim, Eskişehir Ovası’nın batısında yer alan Demirci Höyük’tür. Demirci Höyük’te Neolitik ve Kalkolitik Çağlar’a tarihlenen çanak çömlekler yedi mal grubu altında değerlendirmiştir (Seheer, 1987, s. 18-22). Bunlardan A-E tipi mallar Geç Neolitik ile Erken Kalkolitik Çağlar arasına; F-G tipi mallar ise Geç Kalkolitik Çağ’a tarihlendirilmiştir. Düzkışla Höyük çanak çömleği içinde A, B, D ve E tipi mal özellikleri gösterenler yoğunluktadır. Özellikle mika şist katkılı A tipi (*Ware A*) mallar çeşitli form özellikleriyle Düzkışla’da karşımıza çıkar (Resim 2/3, Resim 4/2-3,5, 14, 20, Resim 6/1, 3, 7). Demircihöyük B tipi mallar (*Ware B*) içindeki pervaz ağızlı çömlekleri (Seheer, 1987, Tafel 1/21, 23), Düzkışla’da çok yakın paralelleriyle görmekteyiz (Resim 4/21-22). Form, mal grubu ve bezeme özellikleri açısından Düzkışla Höyük çanak çömlekleriyle (Resim 2/7-8, 18-19, Resim 3/1, 6, Resim 6/9-28) kıyaslanabilecek diğer grup ise D tipi mallardır. Bu grup, krem üzerine kırmızı boya ile yapılmış bezemesi, ‘S’ profilli çanaklarıyla Göller Yöresi Erken Kalkolitik Çağ çanak çömleği ile koşuttur (Seheer, 1987, Tafel 8-9).

Son olarak Uşak ve yakın çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla tespit edilen bazı yerleşimler hem kıyaslama için hem de kültürün hareket noktalarını anlamak için önemlidir. Afyonkarahisar’ın ilçelerinde ve hatta Uşak’ın Sivasslı ilçesinde yüzey araştırmaları gerçekleştiren Ö. Koçak, bazı Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ yerleşimleri rapor etmiştir. Bu yerleşimlerden öne çıkanlar: Sinanpaşa/Eyice Höyük, Çobanlar/Pani Höyük (Koçak ve Bilgin 2010, s. 23), Sandıklı/ Bektaş Üyük Tepe ve Üçin (Koçak ve Bilgin 2013, s. 31), Hocalar/Asarın Tepe ve Devlethan (Koçak ve Bilgin 2012, s. 1) yerleşimleridir. Özellikle Göller Yöresi çanak çömleğiyle koşut çanak çömlek repertuarına sahip Üçin Höyük buluntuları (Koçak ve Bilgin 2013, Res.12/1, 5, 6-7), Düzkışla boyalılarına benzemektedir (Resim 2/1, 18-19, Resim 6/12). Üçin, Göller Yöresi’ne yakınlığı ve kültürün kuzeyle ilişkisi bağlamında stratejik bir konumda yer alır. Düzkışla Höyük’te oldukça yakın olan Asarın Tepe

(5,5 km) (Koçak ve Bilgin 2012, Resim 6, Çizim 3), Devlethan (15 km) (Koçak ve Bilgin 2012, Resim 7, Çizim 4) ve Eyice Höyük (28 km) (Koçak, 2010, Res.18-22) çanak çömleği de Göller Yöresi karakterinde, mal ve form açısından Düzkişla Höyük'le benzerdir. Farklı ekipler tarafından Uşak'ta gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Düzkişla Höyük'e yakın bazı yerleşimler tespit edilmiştir. Düzkişla'nın 11 km kuzeyinde Mercimeklik Tepe (Oy, 2019, Levha 4/43-44) ve 8 km güneybatısındaki Ada Höyük'te (Oy, 2019, Levha 1-3) ele geçen bazı çanak çömlek parçaları, Düzkişla'daki kırmızı astarlı (OKA) ve kahverengi astarlı mallar (OKAM) ile krem astar üzerine kırmızı boyalı çanak çömlekler ile yakın benzerlik göstermektedir.

Diğer Pişmiş Toprak Buluntular

Düzkişla'daki kronolojik dizine yerleştirilmeye çalışılan buluntulara destek sağlayacak başka bir buluntu grubu, pişmiş toprak figürinler ve sapan taneleridir;

Alandan toplam iki figürin ele geçmiştir. Ele geçen steatopik yapıdaki figürin parçasının karın ve göğsünün bir kısmı sağlam durumdadır (Resim 7/1). Hamur; açık kahverengi, temiz ve ince taneli, kırmızı astarlı ve perdelidir. Göbek ve meme sarkık olarak tasvir edilmiştir. Göbek deliği belli edilen figürinin kol veya eli ile ilgili bir iz görülmemektedir. Bu durum figürinin kollarının yanda verildiğine, bir elinin göğüs üzerinde olabileceğine veya kollarının küt şekilde verilmiş olduğuna işaret eder. Boyun kısmından sırta doğru giden bir yuva bulunmaktadır. Bu da Geç Neolitik Çağ figürinlerinde izlenen sokma baş yuvasıdır. Sokma başlı figürinler olarak değerlendirilen bu tipte, kemik veya taştan yapılan başlar da vardır. Son derece kaliteli bir işçiliğe sahip figürinin benzerlerini Çatalhöyük, Çukurkent, Hacılar, Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı'nda görmekteyiz. Düzkişla örneği Çatalhöyük'te II. tabakada ele geçen figürinlere stilistik açıdan benzemekle beraber, en yakın benzerleri Hacılar VI. tabakada karşımıza çıkar. Ayakta duran figürinlerden (Mellaart, 1970, 489/211, 490/212) ziyade oturan figürinler, Düzkişla örneklerine daha yakın anatomik özellikler sergiler (Mellaart, 1970, 492/, 493/215). Anatomik özelliklerin işleniş biçimi ve ellerin pozisyonu gibi detaylar Düzkişla figürininin de oturur bir pozisyonda tasvir edildiğine işaret eder. Mellaart'ın Hacılar'daki figürinleri değerlendirdiği yayında VI. tabaka için karşılaştırma örneği olarak kullandığı ve Banaz Ovası'ndaki Kayırlı Köy'den ele geçtiğini belirttiği bir figürin, Düzkişla örneğiyle yakın benzerlik gösterir⁴. Sol eli göğsünde, sağ eli dizinin üzerinde verilmiş olan figürinin yakın benzerlerine Çatalhöyük'ün II. tabakasında rastlamaktayız (Bilgi, 2012, s. 92/152, 154). Benzer özelliklere sahip olan Çukurkent'ten ele geçen figürin aynı zamanda sokma başlı bir örnektir (Bilgi, 2012, s. 92/153). Bilgi (1980, s. 2), Çukurkent figürinini Hacılar VI figürinleriyle kıyaslayıp Geç Neolitik Çağ olarak tarihler. Aynı yayında Uşak/Banaz'da Alıçlı Höyük'ten iki buluntuda bahsedilir. Birincisi steatopik

4 Hacılar VI ile Çatalhöyük II figürinlerine benzetmektedir. Mellaart, 1970: s. 173-174; 232/CVXXXIII

yapıda ve oturur biçimdeki bir figürinin belden aşağısıdır (Bilgi, 1980, Levha/Plate III/Res./Fig.6). Diğer buluntu ise boyunlu bir baştır (Bilgi, 1980, Levha/Plate III/Res./Fig.7). Bu tip başlar sokma başlı olarak tanımlanan figürinlerin başı olarak yorumlanır. Gözleri iri, saç detayları belirgin olarak verilen başın arka bölümünde, belki de bir saç aplike etmek için açıldığı düşünülen üç adet üçgen biçimli çukur görülmektedir. Bilgi, figürinlerin Hacılar'ın VI. tabakasından ele geçen örneklerle benzerliğinden dolayı Geç Neolitik Çağ tarihini önermektedir (Bilgi, 1980, s. 4). J. Mellaart tarafından, Hacılar kitabında kıyaslama örneği olarak yayınlanan ve bugün Afyonkarahisar Müzesi'ndeki steatopik figürinin buluntu yeri Banaz/Kayirli Köy olarak geçmektedir (Mellaart, 1970, s. 232, CLXXIII). Ancak Uşak'ta ne bu isimde bir köy ne de höyük vardır. Yine Ö. Bilgi tarafından (1980, s. 3) Belleten'de yayınlanan bir makalede değerlendirilen iki figürinin buluntu yeri olarak Banaz/Alıçlı Höyük verilmiştir. Banaz'da veya Uşak sınırlarında Alıçlı Höyük olarak kayda geçmiş bir höyük bulunmamaktadır. Mellaart tarafından bahsedilen 'Kayirli Köy' Düzkişla Köyü'nün 7 km batısındaki Kaylı Köyü ve Bilgi'nin bahsettiği Alıçlı Höyük'ün ise Alıçlı Mevkii'nde yer alan Ada Höyük olabileceğini önerebiliriz. Bu düşünceyle Düzkişla ile yakın benzerlikler görülen bu buluntular küçük bir coğrafi bölge içinde değerlendirilebilir. Birbirine 6-7 km mesafedeki Düzkişla ve Ada Höyük arasındaki diğer buluntular da bu varsayımı desteklemektedir. Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi yerleşmesinden ele geçmiş kemik başlı, çuval tipli idollerle birlikte Düzkişla'daki figürine benzer steatopik figürinler de ele geçmiştir (Duru ve Umurtak 2005, Levha/Plate 122-125). Kuruçay'da, ayakta duran ve en eskisi 11. kat'ın alt evresinden (Duru, 1994, s. 60, Levha 185/1) gelen örneklerle birlikte Erken Kalkolitik Çağ'a kadar uzanan bir aralıkta figürin parçaları ele geçmiştir (Duru, 1994, Levha 185-193). Benzer yapıdaki az sayıda figürin Bademağacı Höyük'te EN II ile Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Duru ve Umurtak 2019, Levha 118-119). Ö. Koçak tarafından Sivash ilçesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında, Köyaltı Hüyükler Mevkii'nden de benzer bir figürin bulunmuştur. Steatopik yapıda, sokma başlı, dizleri üzerine oturmuş ve sağ el dizinin üzerinde sol el ise göğüs altındadır (Koçak, 2015, s. 357, Resim 3).

Düzkişla Höyük'te steatopik figürinin dışında bir adet konik biçimli antropomorfik figürin ele geçmiştir (Resim 7/2). Kahverengi hamuru (7.5YR-5/4) ve çok ince kırmızı astarı ile (5YR-4/4) Düzkişla seramiklerinin mal grubu özellikleriyle benzerdir. Elle basitçe şekillendirilmiş figürin stilize edilmiş insanı temsil etmektedir. Konik yapıdaki objenin sadece sağ kulak kısmı kırıktır. Kulak ve burun bir çimdik ile plastik olarak verilirken göz ve ağız kazıma olarak yapılmıştır. Alt bölümü, iç bükey olarak verilmiş bir kaide şeklindedir. Böylelikle serbest durabilen bir figürin halini almıştır. En yakın benzerleri Ürdün'deki eş-Şifiye yerleşmesinde ele geçmiştir. Ain Ghazal, Tell Aswad, Tell Ramad ve Basta gibi yerleşimlerden ele geçen kıyaslama örnekleri ışığında el-Şifiye figürinleri Geç PPNB'ye tarihlenmektedir (Mahasneh ve Bienert 1999, s. 116). Özellikle konik tipte tasvir edilip göz, kulak ve burunun işlendiği 2. grup figürinleri, Düzkişla'dan ele geçen figürin ile yakın

benzerlik göstermektedir (Mahasneh ve Bienert 1999, s. 114, Fig.5, Tafel 24/A-B). Bu figürinlerin pişirilmemiş kil objeler olduğu ve istemsiz bir biçimde, yani bir yangın vb. olay sonucunda piştiği önerilmektedir. Ürdün'deki bu arkeolojik alan dışında, Anadolu Neolitik ve Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde Düzkişla figürinin paralellere henüz rastlanmamıştır. Ancak tipolojik olarak benzeri yalnız bir örnekle Demircihöyük'te ele geçmiştir (Obladen-Kauder, 1996, Tafel 127/10). Erken Tunç Çağı I'e tarihlenen figürin, Düzkişla figürinine konik yapısı ile benzemektedir. Demircihöyük figürini diğer özellikleriyle ETÇ II'de yaygınlaşan disk yüzlü figürinlere benzemektedir. Düzkişla Höyük'te, Erken Kalkolitik Çağ sonrasına ait herhangi bir bulgunun ele geçmediği için şimdilik dönemsel kıyaslamadan çok yapısal kıyaslama yapabiliriz.

Pişmiş toprak buluntuların içinde değerlendirebileceğimiz diğer buluntular sapan taneleridir. Düzkişla Höyük'te iki adet çift konili ve iki adet küresel formda sapan tanesi bulunmuştur. Çift konili sapan taneleri yarım olarak ele geçmiştir (Resim 7/3-6). Yoğun ve kaba kuvars katkılı bir hamura sahip olan sapan taneleri, ikincil bir ateşe, belki de bir yangına maruz kaldığından alacalı bir renklenmeye sahiptir. Küresel sapan taneleri tamdır ve açık kırmızı renklidir. Hamurları daha ince ve ince boyutta seyrek kuvars katkılıdır. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin yoğun buluntu grubunu oluşturan sapan çift konili sapan taneleri Hacılar III-IIA'da (Mellaart, 1970, s. 26-XXVI/a), Bademağacı'nda (EN II) (Duru ve Umurtak 2019, Levha 125/9-10), Höyücek'te (TD) (Duru ve Umurtak 2005, Levha/Plate 133/1-4), Ekşi Höyük'te (MÖ 6200-6000) (Dedeoğlu vd., 2017, s. 394, Resim 4), Ulucak'ta (Va-IVb) (Korfmann, Dedeoğlu ve Erdalkıran 2007; Çilingiroğlu ve ark., 2012, Fig.11, Fig. 19) ve Yeşilova'da (III.1-2) (Derin ve ark., 2009, Fig.31) da ele geçmiştir.

Sürtmetaş Buluntular

Düzkişla Höyük yüzey buluntuları arasında önemli başka bir buluntu grubu taş buluntular. Bu buluntu grubunun içinde yassı baltalar, keskinler, çeşitli tiplerde havan elleri, öğütme ve ezgi taşları ile mermer kap parçaları yer almaktadır. Bazı örnekler bölgenin yerel taşından şekillendirilmiştir. Banaz'da, kimyasal tortul kayaç formasyonunun görüldüğü küçük bölgenin içinde Düzkişla Höyüğü'nün bulunduğu alan da yer alır (Atasoy, 2017, s. 22, Harita 7).

Sürtmetaş buluntular arasında ele geçen bir adet dikdörtgen formlu (Resim 7/7) ve iki adet trapez formlu (Resim 7/8-9) yassı balta bazalttan yapılmıştır. Dikdörtgen formlu ve trapez formlardan birisi keskin uçludur. Ortalama 7-8 cm uzunluğunda, 5 cm genişliğinde olan baltaların kullanım alanları arasında küçük ahşap işleri ve et parçalama işleri sayılır. Uç kısımlarında kullanımdan kaynaklanan aşınma ve kırıklar dikkati çeker. Yassı baltaların hammaddesi olan bazalt, Düzkişla Höyük'ün kuzeydoğusundaki Karaköse Köyü ve güneybatısındaki Karanlık Tepe civarında görülen bir kayaç türüdür (Atasoy, 2017, s. 24, Harita 8). Yassı baltalara ek olarak, bir adet serpantinden yapılmış keski ele geçmiştir.

Kare kesitli, üst kısmı yuvarlatılmış ve ucu keskin olan minyatür keski iyi perdahlanmıştır (Resim 7/10). Bu tip minyatür keski bir kemik veya boynuz sapa geçirilerek kullanılırdı (Mellaart, 1970 s. 452/1; Duru ve Umurtak 2005, Levha/Plate 141). Benzer yassı taş baltalara ve keskilere birçok Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ buluntusu veren yerleşimde rastlamaktayız. Diğer buluntularla koşut bölgelere bakıldığında, trapez formlu yassı baltalar ve keski Hacılar II'de (Mellaart, 1970, s. 451; Derin, 2012, Fig.14), Kuruçay'da hem Neolitik (Duru, 1994, Levha 223/8-10) hem de Erken Kalkolitik (Duru, 1994, Levha 224/1-3) tabakalarda, Höyücek'te Tapınaklar Dönemi'nde⁵, Bademağacı (Duru ve Umurtak 2019, Levha/Plate 131/1-10) EN II'de, Batı Anadolu'da Yeşilova'da Neolitik III.1'de (Derin ve ark., 2009, Fig.21) ve Ulucak IVb'de (Çilingiroğlu ve ark., 2012, Fig. 16) görülmektedir.

Teknolojisinden ziyade daha çok temel yaşam biçimi ve üretim ile ilgili bilgiler veren öğütme ve ezme taşlarıyla birlikte havaneleri taş buluntular arasında diğer bir gruptur (Resim 7/11-18). Hayvancılık için uygun alanların bulunduğu Düzkışla ve çevresi ayrıca tarım için de yeterli arazilere ve imkanlara sahiptir. Öğütme ve ezme taşları ile havan elleri, tarıma dayalı yaşam biçiminin önemli göstergelerindedir. Havan elleri içinde bazalttan sürterek yapılan örneklerin yanı sıra üst yuvarlak bölümünün kabuklu bırakıldığı ve yontularak sivriltilen havan elleri ele geçmiştir (Resim 7/12). Bunların daha yaygın olarak görüldüğü ve bir işlik veya endüstriyel bir alan olarak yorumladığımız Ada Höyük'te çok çeşitli tipleri görülmektedir. Çok oluklu havanlarla birlikte ele geçen bu tipte havan elleri, cevher ayıklama işlemlerinde kullanılan aletleri anımsatsa da şimdilik bu konudaki verilerden yoksunuz. Söz konusu tipte havan ellerinin paralellerini farklı bölgelerdeki yerleşimlerde görmemekteyiz. Gözenekli andezitten yapılan, sürtülerek şekillendirilen havanelerinin benzerlerine Höyücek Tapınaklar Dönemi (Duru ve Umurtak 2005, Levha 147/5-7) ve Kuruçay Erken Kalkolitik Çağ tabakalarında (Duru, 1994, Levha 226/5-6) rastlamaktayız.

Taş buluntular içinde değerlendireceğimiz son buluntu grubu ise mermerden yapılmış kap parçaları ve havandır (?) (Resim 7/19-24). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da başlayan mermer kaplar, çanak çömleğin ortaya çıkışından sonra dönem içinde azalarak kaybolur. Beyaz mermer ve gri damarlı mermerden yapılmış nesnelere bir çanak ağız parçası, bir gövde, bir minyatür kâse veya kupa (?), bir havan veya küresel kabın taslağı ile bir adet hayvan başlı kap parçası (sap?). Hayvan başlı kap parçası ve küresel gövdeli kabın taslağının dış yüzeyinde pürüzsüz bir düzeltme yoktur. Sadece kap taslağının iç kısmı düzeltilmiştir. Diğer buluntuların iç ve dış yüzeyleri pürüzsüzdür. Beyaz mermerden yapılmış dikey ağız kenarlı çanağın (Resim 7/2) benzerleri, Hacılar IIB buluntuları arasında görülür (Mellaart, 1970, s. 150, 163/5, 8). Kıyaslama için kullanabileceğimiz diğer örnek ise hayvan biçimli parçalardır (Resim 7/1). Birleşim yerinde korunan küçük bir profil izinden dolayı bir kabın parçası olduğu

5 Duru ve Umurtak 2005: Trapez formlu baltalar Levha/Plate 145/3-5; Keski Kutsal Alanlar Dönemi Levha/Plate 145/7-10

düşünülmektedir. Kulak, burun ve boynun belirgin verildiği bu objede göz ve ağız gibi detaylar belli değildir. Bu tip mermer kap parçalarının benzerlerini Höyücek Tapınaklar Dönemi'nden ele geçen kepçelerde görüyoruz (Duru ve Umurtak 2005, Levha/Plate 153/3). Gri damarlı mermerden yapılan kupa veya derin minyatür kabın profil olarak değilse de benzerleri Hacılar II A'da karşımıza çıkmaktadır (Mellaart, 1970, s. 150, 163/2). Kuruçay Höyük'te de Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlenen az sayıda mermer kap parçası ele geçmiştir (Duru, 1994, Levha 222/6-8). Bununla birlikte, Kıyı Ege Neolitiğinin önemli yerleşimlerinden biri olan Yeşilova Höyük Neolitik III. 6-8'de de mermer kaplar görülmektedir (Derin ve ark., 2009, s.18, Fig.22; Derin, 2012, s. 180, Fig.11). Ege Gübre ve Ulucak gibi diğer Kıyı Ege Neolitik Çağ yerleşimlerinde mermer kaplarla ilgili bir veri yoktur.

Yontmataş Buluntular

Düzkişla Höyüğü'nden ele geçen taş buluntular arasında son bahsedeceğimiz grup yontmataşlardır⁶. Toplam 150 adet yontmataş buluntu yüzeyden toplanmıştır. Bunların 86 tanesi obsidyenden, 52 tanesi çakmaktaşıdan ve 12 tanesi kalsedondan üretilmiştir. Obsidyen buluntular, makroskobik gözlemlerimize dayanarak ağırlıklı olarak Orta Anadolu, az sayıda da Melos kökenli özellikler sergilemektedir. Buluntu topluluğu 97 adet dilgi, 33 adet yonga, 7 adet çekirdek, 1 adet yongalama ürünü ve 12 adet döküntüden oluşmaktadır. Alet olarak düzeltili veya kullanım sonucu oluşmuş aşınma izine sahip yonga ve dilgilerin yanı sıra az sayıda dişlemeli ve çentikli aletler bulunmaktadır. Kaynağı uzak olan obsidiyenin yerleşimde çakmaktaşıdan fazla olması tamamen yüzey araştırma sırasındaki toplama stratejisi ve seçicilik ile alakalıdır. Buradaki kantitatif değerlendirmelerden şimdilik aksi bir sonuç çıkartamayız.

Yerleşim alanında yontmataş aletler ile birlikte az sayıda da olsa çekirdekler ele geçmiştir. Bu çekirdekler arasında tipolojik olarak mermi biçimli olanların bulunması dikkat çekmektedir. Çekirdeklerde genellikle tek kutuplu yongalama yapılmıştır. Bunun yanı sıra oldukça az sayıda çakmaktaşı yontmataş ögesi üzerinde kabuk kalıntısı gözlenmiştir. Bu durum, en azından çakmaktaşların yerleşime kimi zaman yumrular halinde taşındığını ve yongalamanın burada gerçekleştirildiğine yönelik kanıt oluşturmaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi (UPDAP) 2019 yılı çalışmalarıyla tespit edilen Düzkişla Höyük zengin buluntu topluluğuyla bölgenin prehistoryasına dair önemli veriler sağlamıştır. Neolitik yaşam biçiminin Anadolu'daki dağılımını ve yayılımını anlamak açısından önem taşıyan Düzkişla buluntuları, özellikle şimdiye kadar çok kısıtlı Neolitik araştırmalara sahne olmuş Uşak'ta yer alması bakımından ön plana çıkar. Nitekim yakın

6 Düzkişla yontmataş buluntuların değerlendirileceği bir yayını Betül Fındık ve Berkan Erdem tarafından hazırlanmaktadır.

zamana kadar Uşak ve çevresi Neolitik Dönemle ilişkili yayınlarda ve haritalarda bir boşluk olarak kalmıştı. Elbette ki yüzey araştırmalarıyla elde edilen söz konusu veriler bu sorunu kökten çözmeye yetmez. Yüzey araştırmasına dayanan Düzkışla verileri ileride yapılacak olan daha kapsamlı çalışmalara katkı sağlaması amacıyla bu çalışmada değerlendirildi.

Banaz ve Uşak Ovası'nın bir kısmında gerçekleştirilen araştırmalarda Neolitik veya Kalkolitik Çağ'a işaret eden yerleşimler bulunmamıştır. Bu durum ovalardaki alüvyon dolgunun yükselmesiyle açıklanabileceği gibi tarımla ilişkilendirilen toplulukların ovalardan ziyade vadi içine uzanan sırt veya tepe üzerinde yerleşmesi, hammadde kaynaklarına veya diğer besin kaynaklarına yakın olma çabasıyla açıklanabilir. Gerek çanak çömlek yapımı için kullanılan kil gerekse de taş aletlerin yapımında kullanılan hammaddenin bölge kökenli olduğu, makroskopik gözlemler ve bölgede gerçekleştirilen kaynak analizlerinden anlaşılmaktadır (Atasoy, 2017).

Neolitik yaşam biçiminin yayılımı çerçevesinde Düzkışla Höyük önemli bir güzergâh üzerinde yer almaktadır. Yapılan araştırma sonuçları, şimdilik Göller Yöresi ile Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürel etkileşiminin iki farklı güzergâh üzerinden yaşandığını göstermektedir. Bunlardan ilki Burdur Gölü'nün kuzeydoğusundan Dinar, Sandıklı, Hocalar'a giden güzergahdır. Güzergâh üzerinde yer alan Üçin, Bektaş Üyük Tepe, Devlethan ve Asarın Tepe yerleşimlerinden elde edilen buluntular bu görüşü destekler niteliktedir. Diğer bir güzergahın ise Çivril Ovası üzerinden kuzeye doğru ilerlediği düşünülebilir. Bu güzergâh üzerinde de anahtar yerleşim olarak Ekşi Höyük gösterilebilir. Kazıcısının ifadesiyle de yerleşimden elde edilen buluntular Göller Yöresi karakterini yansıtmaktadır (Dedeoğlu ve ark., 2017, s. 394). İç Batı Anadolu'da tek yönlü bir kültür etkileşimini düşünmek yanlıştır. Batı Anadolu'da gelişen Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ kültür etkileri de İçbatı Anadolu'yu etkilemiştir. Bu da hem Ekşi Höyük kazı buluntuları hem de Düzkışla'da görülen çanak çömlek buluntular ile desteklenebilir.

Söz konusu kültürel etkileşimin yaklaşık hangi tarihler arasına yayıldığı, özellikle MÖ 7. binyılın ikinci yarısında Anadolu'nun batı bölümünün neredeyse tamamında görülen, Neolitik yaşam biçiminin kendine özgü materyal kültür öğeleriyle anlaşılılmaya çalışılmıştır. Yapılan analogik çalışma ile de Düzkışla'daki yerleşimin ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiğiyle ilgili çıkarımlar yapılmıştır.

Çalışmada ele alınan buluntu gruplarının sadece çanak çömlekten ibaret olmayıp dönemin karakteristiğini yansıtan figürin, mermer kaplar gibi sürtmetaş buluntuları da içermesi görece tarihlemeye birbirini desteklemiştir. Kıyaslamalı olarak değerlendirilen çanak çömlek buluntularının en erken paralelleri, Bademağacı EN I/6 (MÖ 7100-6500) ile Keçiçayır'ndan (MÖ 6600-6300) gelmektedir. Düzkışla Höyük'teki dikine ip delikli tutamaklar, hayvan biçimli tutamaklar, sepet kulplar ve pervaz ağızlı çömleklerin yakın paralellerinin ulaştığı bu erken tarihler

diğer buluntu topluluklarıyla desteklenememiştir. Az sayıda olan bu çanak çömleklerin yanı sıra kahverengi ve kırmızı astarlı, ‘S’ profilli çanaklarla temsil edilen çanak çömlek grubu, Hacılar IX-VI (MÖ 6410-6250), Kuruçay 13-11 (MÖ 6230-5800), Höyücek TD (MÖ 6280-6080), Bademağacı EN II (MÖ 6400-6100), Ekşi Höyük (MÖ 6400-6000), Ulucak IV (MÖ 6040-5740) ve Yeşilova III 3.5’te (MÖ 6200-6060) görülmektedir. Fikirtepe Kültürü’nü temsil eden bezemeler veya ayaklı kutular ile Batı Anadolu’da MÖ 6000’den sonra görülen baskı bezekli (impresso) bezemenin örnekleri Düzkişla Höyük’te görülmemektedir. MÖ 6000’den sonra çanak çömlek kültüründe baskın bir rol oynayan boyalı örnekler Erken Kalkolitik Çağın temsilcisi olmuşlardır.

Çanak çömlek verileriyle koşut olarak steatopik figürinler Çatalhöyük II, Hacılar VI, Kuruçay 11 ve Bademağacı EN II’de karşımıza çıkmaktadır. Ancak konik biçimli antropomorfik figürinin Ain-Gazal, Tell Aswad, Tell Ramad, Basta ve el-Şifiye’deki benzerleri Geç PPNB’ye tarihlenmektedir (Mahasneh ve Bienert, 1999: s. 116). Şimdilik hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz bu tekil buluntu görelî tarihlleme dışında tutulmuştur. Bununla birlikte ele geçen yassı baltalar (Hacılar II, Kuruçay 13-7, Höyücek TD, Bademağacı EN II, Yeşilova’da Neolitik III.1, Ulucak IVb), mermer kap parçaları (Hacılar IIB-A, Yeşilova Neolitik III 6-8) ve çift konilli sapan tanelerinin paralelleri (Ekşi Höyük MÖ 6200-6000, Ulucak Va-IVb, Yeşilova Neolitik III. 1-2, Bademağacı EN II, Höyücek TD) diğer buluntularla örtüşen bir kronolojik dizin içine yerleşmektedir. Yerleşimden ele geçen yontmataş buluntular üzerinde gerçekleştirilen ilk tekno-tipolojik gözlemler sonucu, söz konusu buluntuların ağırlıklı olarak Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ’ın karakteristiğini yansıtır nitelikte dilgi ağırlıklı olduğunu belirtmemiz mümkündür. Yontmataşlar içinde Kapadokya kökenli obsidyenlerin yoğun olması İç Batı Anadolu’nun takas ağlarına olan etkin katılımını gösterir. Orta Anadolu obsidyenlerinin az sayıda da olsa, Kıyı Ege’ye kadar uzandığı son yıllardaki çalışmalarla ortaya çıkmıştır (Milić, 2016; Çilingiroğlu ve ark., 2018, s. 76-77). Olasılıkla Uşak, Kıyı Ege ve Kapadokya arasındaki coğrafi konumuyla Neolitik ve Erken Kalkolitik takas ağlarında önemli aktarım bölgelerinden birini oluşturuyordu.

Yukarıda sunulan veriler ışığında olasılıkla MÖ 6300/6200-5800/5700 tarihleri arasına yerleştirebileceğimiz Düzkişla buluntuları, Uşak çevresinin kapsamlı değerlendirilen ilk Geç Neolitik- Erken Kalkolitik Dönem höyüğü olarak, erken çiftçi yaşam biçiminin yerel karakterini ve bölgeler arası kültürel ilişkilerin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abay, E. (2011). Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan, Çal Plains in the Upper Meander Basin. Southwest Anatolia, *Ancient Near Eastern Studies*, 48, 1-87.
- Atasoy, A. (2017). *Uşak Atlası*. Kayseri.
- Baird, D., Fairbairn, A., Martin, L. & Middleton, C. (2012). The Boncuklu Project. The Origins of Sedentism, Cultivation and herding in Central Anatolia. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 219-244). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bilgi, Ö. (1980). Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler. *Belleten XLIV*, 173, 1-24.
- Bilgi, O. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri: Klasik Çağ Öncesi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çilingiroğlu, A., Çevik, Ö. & Çilingiroğlu, Ç. (2012). Ulucak Höyük. Towards Understanding the Early Farming Communities of Middle West Anatolia: Contribution of Ulucak, M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 139-175). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çilingiroğlu, Ç. (2005). The Concept of "Neolithic package": Consediring its Meaning and Applicability. *Documenta Praehistorica XXXII*, 1-13.
- Çilingiroğlu, Ç. (2012). *The Neolithic Pottery of Ulucak in Aegean Turkey. Organization of production, interregional comparisons and relative chronology*. BAR International Series 2426.
- Çilingiroğlu, Ç. (2017). The Aegean Before and After 7000 BC Dispersal: Defining Patterning and Variability. *Neo-Lithics 1/16*, 32-41.
- Çilingiroğlu, Ç., Uhri, A., Dinçer, B., Baykara, İ., Çakırlar, C., Turan, D., Dinçerler, E. ve Sezgin, E. (2018). Kömür Burnu: İzmir-Karaburun'da Çok Dönemli Bir Prehistorik Buluntu Alanı. *Arkeoloji Dergisi, XXIII*, 65-90.
- Dedeoğlu, F. (2014). Yukarı Menderes Havzası Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinin Materyal Kültür ve İskân Düzeni Bağlamında Değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 33-56.
- Dedeoğlu, F. & Ozan, A. (2016). What Happened in Inland Southwestern Anatolia before 5500 BC?: A Review of the Archaeological Evidence from the Selcen-Örenarası Settlement. *OLBA*, 24, 1-30
- Dedeoğlu, F., Baysal, H.H., Ozan, A., Konakçı, E. ve Temür, B. (2017). Ekşi Höyük 2015 Yılı Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı 38 (2)*. İçinde (s. 389-402), Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık.
- Dedeoğlu, F., Baysal, H.H., Ozan, A., Konakçı, E. ve Temür, B. (2018). Ekşi Höyük 2016 Yılı Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 39 (1)*. İçinde (s. 553-568), Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Matbaa Tesisleri.
- Deniz, M., Ayaydın, A. ve Kahraman, A. (2014). Banaz'da Ulaşım Faaliyetleri. M. Ertürk- A. Uzun-Şevki Danacıoğlu (Ed.). *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 400-409). Balıkesir.
- Derin, Z. (2012). Yeşilova Höyük, M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 177-195). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Derin, Z., Ay, F. ve Caymaz, T. (2009). İzmir'in Prehistorik Yerleşimi-Yeşilova Höyüğü 2005-2006 yılı Çalışmaları. *Arkeoloji Dergisi XIII (2009/1)*, 7-58.
- Duru, R. (1994). *Kuruçay I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Duru, R. (1996). Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu. *Belleten LX -229*, 783-800 (14 Levha ile birlikte).
- Duru, R. (2007). Göller Bölgesi Neolitigi. Hacılar-Kuruçay Höyüğü-Höyücek-Bademağacı Höyüğü. M. Özdoğan-N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, yeni kazılar; yeni bulgular* içinde (s. 331-360). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Duru, R. (2012). The Neolithic of the Lakes Region. Hacılar-Kuruçay Höyük-Höyücek-Bademağacı Höyük, M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 1-65). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Duru, R. ve Umurtak, G. (2005). *Höyücek. 1989-1192 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Duru, R. ve Umurtak, G. (2019). *Bademağacı Höyüğü Kazıları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri I/Excavations at Bademağacı Höyük. The Neolithic and Early Chalcolithic Settlements*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Efe, T. (1995). "İçbatı Anadolu'da İki Neolitik Yerleşme: Fındık Kayabaşı ve Akmakça. A. Erkanal ve diğerleri (Ed.). *İ. Metin Akçurt ve Bahattin Devam Anı Kitabı. Eski Yakın Doğu kültürleri Üzerine İncelemeler* içinde (s. 105-114). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Efe, T., Türkteki, M., Sarı, D. ve Fidan, E. (2015). Bilecik ili 2013 Yılı Yüzeysel Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 32 (1)*, içinde (s. 495-504). Ankara.
- Fidan, E. ve Küçükaydın, H. (2019-2020) Fikirtepe Kültürü'nün Öncesi: Bilecik Bahçelievler. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler 45*, 96.
- Galik, A. & Horejs, B. (2011). Çukuriçi Höyük-Variou Aspects of its Earliest Settlement Phase. Raiko Krauß (Ed.), *Beginnings-New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th-9th April 2009, İstanbul* içinde (s. 83-94). Rahden/Westf.: Leidorf.
- Hodder, I. (2012). Renewed Work at Çatalhöyük, M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 3, Central Turkey* içinde (s. 245-277). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Horejs, B. (2012). Çukuriçi Höyük. A Neolithic and Bronze Age Settlement in the Region of Ephesos. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 117-131). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Horejs, B. (2017). *Çukuriçi Höyük I. Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd Millennium BC*. Vienna: Austrian Academy of Science Press.
- Horejs, B. & Milić, B.-Ostmann, F.-Thanheiser, U.-Weninger, B.-Galik, A. (2015). The Aegean in the Early 7th Millennium BC: Maritime Networks and Colonization. *Journal of World Prehistory*, 28, 289-330.
- Kara, H. (2010). *Banaz İlçesinin Coğrafyası*, Konya.
- Koçak, Ö. (2015). Afyonkarahisar İli ve İlçeleri ile Uşak İli Sivasslı İlçesi 2013 Yılı Yüzeysel Araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 32 (1)* içinde (s. 355-374). Gaziantep.

- Koçak, Ö. ve Bilgin, M. (2010). Afyonkarahisar'da İki Önemli Son Neolitik/İlk Kalkolitik Dönem Yerleşme Yeri: Eyice ve Pani Höyük. *TÜBA-AR*, 13, 23-38.
- Koçak, Ö. ve Bilgin, M. (2012). İçbatı Anadolu Bölgesinde Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağa Ait Yeni Yerleşmeler. *Höyük*, 5, 1-10.
- Koçak, Ö. ve Bilgin, M. (2013). Afyonkarahisar Üçün Buluntuları Işığında Batı Anadolu Prehistoryası Üzerine Yeni Gözlemler. *ADALYA*, XVI, 31-48.
- Korfmann, M.O., Dedeoğlu, F. ve Erdalkıran, M. (2007). Ulucak Höyük Neolitik Dönem Sapan Taneleri, G. Umurtak-Ş. Dönmez- A. Yurtsever (Ed.). *Refik Duru'ya Armağan* içinde (s. 41-59). İstanbul: Ege Yayınları.
- Mahasneh, H. M. & Bienert, H.D. (1999). Anthropomorphic Figurines from the Early Neolithic Site of eş-Şifiye (Jordan). *Zeitschrift de Deutschen Palästina-Vereins*, (1953-)115/2, 109-126.
- Mellaart, J. (1954). Preliminary report on a survey of pre-classical remains in southern Turkey. *Anatolian Studies*, 4, 175-239.
- Mellaart, J. (1961). Early Cultures of the South Anatolian Plateau. *Anatolian Studies*, 11, 159-184.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacilar*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Milić, M. (2016). A question of scale? Connecting communities through obsidian exchange in the Neolithic Aegean, Anatolia and Balkans, B. Molloy (Ed.), *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, *Sheffield Studies in Aegean Prehistory*, içinde (s. 97-123). Oxford.
- Obladen-Kauder, J. (1996). *Die Kleinfunde aus Ton, Knochen und Metall, Demircihüyük IV: Die Kleinfunde*. B., Mainz am Rhein.
- Oy, H. (2017). Uşak İli'nde Bulunan Neolitik ve Kalkolitik Bir Yerleşim: Altıntaş Höyük. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 337-358.
- Oy, H. (2019). Banaz'da İki Son Neolitik/İlk Kalkolitik Çağ Yerleşimi: Ada Höyük ve Mercimeklik, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 16-41.
- Özbaşaran, M. (2013). Orta Anadolu'nun Neolitikleşme Sürecinde AŞIKLI. *Colloquium Anatolicum*, XII, 1-14.
- Özbaşaran, M. ve Cutting, M. (2007). Orta Anadolu'da Neolitik Çağ, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, *Vor 12000 Jahren in Anatolien- die ältesten Monumente der Menschheit / 12.000 Yıl Önce Anadolu- İnsanlığın En Eski Anıtları*. İçinde (s. 457-466). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Özdoğan, M. (2010). Westward Expansion of the Neolithic Way of Life: Sorting the Neolithic Package into Distinct Packages, P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, N. Marchetti (Ed.), *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5th – 10th 2008, "Sapienza"-Università di Roma, Volume I*, içinde (s. 883-897). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özdoğan, M. (2011). Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans. *Current Anthropology*, 52/4, 415-S430.
- Özdoğan, M. (2018). Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı/ The Sea of Marmara and the Transmission of Neolithic Way of Life from Anatolia to Europe. *TINA 10-Denizcilik Arkeolojisi Dergisi/Maritime Archaeology Periodical* 10, 9-30.
- Sağlamtimur, H. (2012). Neolithic Settlement of Ege Gübre. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research. Vol. 4, Western Turkey* içinde (s. 197-225). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Sarı, D. & Akyol, Ş. (2019). The Early Neolithic pottery of Keçiçayırı and its place in the North-western Anatolian Neolithisation process, *Documenta Praehistorica*, XLVI, 138-156.
- Seeherr, J. (1987). *Demircihüyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978 / Band III, I, Die Keramik 1: A. Die Neolitische und Chalkolitische Keramik; B. Die Frühbronzezeitliche Keramik der älteren Phasen (bis Phase G)*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Sherratt, A. (2004). Fractal Farmers: Patterns of Neolithic Origin and Dispersal, J. Cherry- C. Scarre-S. Shenan (Ed.), *Explaining the social change: studies in honour of Colin Renfrew*, içinde (s. 53-63). McDonald Institute for Archaeological Research.
- Söyler, Ş., Taşkıran, H., Czichon, R.M., Özçelik, K., Polat, S., Yılmaz, M. Ali, Erbil, E., Türker, M. ve Dağcı, D. (2018). Uşak Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2016, 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, (s. 281-391), Ankara.
- Thissen, L. (2010). The Neolithic-Chalcolithic sequence in the SW Anatolian Lakes Region. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, 269-282.
- Yalçınlar, İ. (1955). Banaz Çayı Havzası ve Uşak Civarında Bünye ve Morfoloji Araştırmaları. *Türk Coğrafya Dergisi*, 13-14, 57-89.
- Yılmaz, M. Ali (2019). Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi (UPDAP) 2017 Yılı Sonuçları (İlk Sezon). *Araştırma Sonuçları Toplantısı 36 (2)*, içinde (s. 425-452), Ankara.
- Yılmaz, M. Ali, Czichon, R. M., Deniz, M., Dülger, H., Akın, S., Nacar, A., Söyler, A., Çelik, H. ve Yiğit, F. (2019). Uşak Protohistorik Dönem Yüzey Araştırması (UPDAP) 2018 Yılı Sonuçları, *Araştırma Sonuçları Toplantısı 37 (2)*, içinde (s. 435-468), Ankara.

Katolog

Resim 2

1. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.054 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/1 Gri **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇa1
2. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.022 **Hamur Rengi:** 5YR-3/1 Ç.K.gri **İç Astar:** 5YR-5/4 Kr.kh. **Dış Astar:** 5YR-5/4 Kr.Kh. **Mal tipi:** KMM (CMW) **Form tipi:** PÇa1
3. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.027 **Hamur Rengi:** 7.5YR-3/1 Ç.K.Gri **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PÇa1
4. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.046 **Hamur Rengi:** 2.5YR-4/6 Kr. **İç Astar:** 2.5YR-5/6 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-5/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇa2
5. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.055 **Hamur Rengi:** 5YR-5/4 Kr.kh. **İç Astar:** 7.5YR-4/3 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-4/4 Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇa2
6. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.030 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇa2
7. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.090 **Hamur Rengi:** 10YR-6/6 Kh.sr **İç Astar:** 10YR-4/6 K. sr.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** PÇa3
8. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.108 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/6 kr.sr **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇa3
9. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.091 **Hamur Rengi:** 7.5YR-7/2 Pmb.gri **İç Astar:** 5YR-5/6 Sr.kr. **Dış Astar:** 2.5YR-5/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇa3
10. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.058 **Hamur Rengi:** 10YR-4/1 K.gri. **İç Astar:** 10R-4/1 K.krmz.gri **Dış Astar:** 10R-3/6 K.Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇa3
11. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.069 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/3 Kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-4/4 Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇa3
12. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.065 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/4 Kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/2 Pmb.gri **Dış Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇa3
13. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.004 **Hamur Rengi:** 2.5YR-4/6 Kr. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇa3
14. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.063 **Hamur Rengi:** 2.5YR-4/6 Kr. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇa3
15. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.070 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇa3
16. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.011 **Hamur Rengi:** 2.5YR-5/6 Kr. **İç Astar:** 2.5YR-5/6 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-5/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇa3
17. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.068 **Hamur Rengi:** 2.5YR-7/6 A.kr. **İç Astar:** 2.5YR-6/6 A.kr. **Dış Astar:** 2.5YR-7/6 A.kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇa3
18. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.093 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/4 Kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇa3
19. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.092 **Hamur Rengi:** 10YR-7/4 Ç.Slk.kh. **İç Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/6 Kr.sr. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** PÇa3

20. Env. No: BNZ.DZKŞL.056 Hamur Rengi: 7.5YR-6/6 kr.sr. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa3
21. Env. No: BNZ.DZKŞL.059 Hamur Rengi: 7.5YR-6/4 A.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa3
22. Env. No: BNZ.DZKŞL.089 Hamur Rengi: 7.5YR-6/4 A.kh. İç Astar: 7.5YR-5/8 Gç.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa3

Resim 3

1. Env. No: BNZ.DZKŞL.094 Hamur Rengi: 7.5YR-5/8 Gç.kh. İç Astar: 7.5YR-5/6 Gç.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Mal tipi: OKRA (MCS) Form tipi: PÇa4
2. Env. No: BNZ.DZKŞL.095 Hamur Rengi: 7.5YR-5/4 Kh. İç Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Dış Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Mal tipi: OKA (MRS) Form tipi: PÇa4
3. Env. No: BNZ.DZKŞL.087 Hamur Rengi: 2.5YR-5/4 Kr.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa4
4. Env. No: BNZ.DZKŞL.006 Hamur Rengi: 7.5YR-6/4 A.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa4
5. Env. No: BNZ.DZKŞL.067 Hamur Rengi: 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. İç Astar: 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. Dış Astar: 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇa4
6. Env. No: BNZ.DZKŞL.088 Hamur Rengi: 10YR-5/3 Kh. İç Astar: 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. Dış Astar: 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. Mal tipi: OKRA (MCS) Form tipi: PÇa4
7. Env. No: BNZ.DZKŞL.072 Hamur Rengi: 7.5YR-5/4 Kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/3 A.kh. Mal tipi: OKRA (MCS) Form tipi: PÇa4
8. Env. No: BNZ.DZKŞL.007 Hamur Rengi: 7.5YR-4/3 Kh. İç Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Mal tipi: OKA (MRS) Form tipi: PÇö1
9. Env. No: BNZ.DZKŞL.003 Hamur Rengi: 10R-4/1 K.krmz.gri İç Astar: 10R-4/6 Kr. Dış Astar: 10R-4/6 Kr. Mal tipi: OKA (MRS) Form tipi: PÇö1
10. Env. No: BNZ.DZKŞL.049 Hamur Rengi: 7.5YR-3/1 Ç.K.Gri. İç Astar: 7.5YR-5/6 Gç.Kh. Dış Astar: 7.5YR-5/6 Gç.kh. Mal tipi: OKAM (MBS) Form tipi: PÇö1
11. Env. No: BNZ.DZKŞL.040 Hamur Rengi: 2.5YR-4/8 Kr. İç Astar: 10R-4/6 Kr. Dış Astar: 10R-4/6 Kr. Mal tipi: OKA (MRS) Form tipi: PÇö2
12. Env. No: BNZ.DZKŞL.073 Hamur Rengi: 7.5YR-6/4 A.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PÇö3
13. Env. No: BNZ.DZKŞL.052 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.gri. İç Astar: 7.5YR-6/3 A.kh. Dış Astar: 10YR-5/1 Gri Mal tipi: OGK (MGB) Form tipi: PÇö3
14. Env. No: BNZ.DZKŞL.031 Hamur Rengi: 7.5YR-2.5/2 Ç.K.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.Kh. Mal tipi: OKRA (MCS) Form tipi: PÇö3
15. Env. No: BNZ.DZKŞL.012 Hamur Rengi: 10YR-3/2 Ç.K.gri.kh. İç Astar: 2.5YR-3/1 K.Kr.Gri. Dış Astar: 10R-4/4 Zyf. Kr. Mal tipi: OKA (MRS) Form tipi: PÇö3
16. Env. No: BNZ.DZKŞL.053 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.gri. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OKAM (MBS) Form tipi: PÇö3

17. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.009 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/1 K.Gri. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/2 Kh. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** PÇö3
18. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.020 **Hamur Rengi:** 2.5YR-5/8 Kr. **İç Astar:** 2.5YR-5/8 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-5/8 Kr. **Mal tipi:** KMM (CMW) **Form tipi:** PÇö3
19. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.057 **Hamur Rengi:** 10YR-2/1 Syh. **İç Astar:** 10R-4/6 Kr. **Dış Astar:** 10R- 4/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇö3
20. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.064 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/4 A.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PÇö3
21. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.066 **Hamur Rengi:** 10R-4/4 Kr. **İç Astar:** 2.5YR-5/4 Kr.kh. **Dış Astar:** 2.5YR-5/4 Kr.kh. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇö3
22. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.041 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/6 Gç.kh. **İç Astar:** 2.5YR-4/6 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-4/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇö3

Resim 4

1. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.071 **Hamur Rengi:** 2.5YR-4/4 Kr.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇö4
2. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.005 **Hamur Rengi:** 7.5YR-3/1 Ç.K.gri. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PÇö4
3. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.010 **Hamur Rengi:** 7.5YR-3/1 Ç.K.gri. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PÇö4
4. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.061 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/6 Gç.kh. **İç Astar:** 2.5YR-4/6 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-4/6 Kr. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇö4
5. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.047 **Hamur Rengi:** 10YR-2/2 Ç.K.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PÇö4
6. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.060 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/3 A.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇö4
7. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.021 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/1 Gri **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** KMM (CMW) **Form tipi:** PÇö4
8. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.062 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/6 Kr.sr **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** PÇö4
9. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.045 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/8 Kr.sr **İç Astar:** 7.5YR-5/8 Gç.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇö4
10. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.048 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/6 Gç.kh. **İç Astar:** 2.5YR-3/1 K.Kr.gri. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** PÇö4
11. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.043 **Hamur Rengi:** 10 R- 4/4 Kr. **İç Astar:** 2.5YR-5/4 Kr.kh. **Dış Astar:** 2.5YR-4/5 Kr.kh. **Mal tipi:** OKA (MRS) **Form tipi:** PÇö4
12. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.042 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** PÇö4
13. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.051 **Hamur Rengi:** 10YR-4/2 K.gri.kh. **İç Astar:** 10YR-6/1 Gri. **Dış Astar:** 10YR-6/1 Gri. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** PÇö4

14. Env. No: BNZ.DZKŞL.050 Hamur Rengi: 7.5YR-3/1 Ç.K.gri. İç Astar: 2.5YR-4/6 Kr. Dış Astar: 2.5YR-4/6 Kr. Mal tipi: KPM (CPW) Form tipi: PÇö4
15. Env. No: BNZ.DZKŞL.024 Hamur Rengi: 10YR-3/1 Ç.K.gri. İç Astar: 10YR-4/2 K.gri.kh. Dış Astar: 10YR-4/2 K.gri.kh. Mal tipi: OGK (MGB) Form tipi: PÇö4
16. Env. No: BNZ.DZKŞL.008 Hamur Rengi: 10YR-2/2 Ç.K.kh. İç Astar: 10YR-3/1 Ç.K.gri. Dış Astar: 10YR-3/1 Ç.K.gri. Mal tipi: OGK (MGB) Form tipi: PÇö5
17. Env. No: BNZ.DZKŞL.026 Hamur Rengi: 7.5YR-4/4 Kh. İç Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Mal tipi: KMM (CMW) Form tipi: PÇö5
18. Env. No: BNZ.DZKŞL.039 Hamur Rengi: 2.5YR-5/1 Kr.gri İç Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Dış Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Mal tipi: KMM (CMW) Form tipi: PÇö5
19. Env. No: BNZ.DZKŞL.002 Hamur Rengi: 2.5YR-4/1 K.Kr.gri. İç Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Dış Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Mal tipi: KMM (CMW) Form tipi: PÇö5
20. Env. No: BNZ.DZKŞL.025 Hamur Rengi: 7.5YR-4/6 Gç.kh. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: KPM (CPW) Form tipi: PÇö5
21. Env. No: BNZ.DZKŞL.074 Hamur Rengi: 7.5YR-4/2 Kh. İç Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PÇö6
22. Env. No: BNZ.DZKŞL.075 Hamur Rengi: 2.5YR-5/6 Kr. İç Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PÇö6

Resim 5

1. Env. No: BNZ.DZKŞL.085 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.gri. İç Astar: 7.5YR-5/3 Kh. Dış Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Mal tipi: OKAM (MBS) Form tipi: PDip1
2. Env. No: BNZ.DZKŞL.083 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.gri. İç Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-5/4 Kh. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PDip1
3. Env. No: BNZ.DZKŞL.086 Hamur Rengi: 10YR-3/2 Ç.K.gri.kh. İç Astar: 10YR-4/2 K.gri.kh. Dış Astar: 10YR-4/2 K.gri.kh. Mal tipi: OGK (MGB) Form tipi: PDip1
4. Env. No: BNZ.DZKŞL.037 Hamur Rengi: 7.5YR-3/1 Ç.K.gri. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OKAM (MBS) Form tipi: PDip1
5. Env. No: BNZ.DZKŞL.038 Hamur Rengi: 7.5YR-5/4 Kh. İç Astar: 5YR-6/4 A.Kr.kh. Dış Astar: 10YR-6/4 A.sr.kh. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PDip1
6. Env. No: BNZ.DZKŞL.084 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.gri. İç Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/4 A.kh. Mal tipi: OAK (MLB) Form tipi: PDip1
7. Env. No: BNZ.DZKŞL.017 Hamur Rengi: 7.5YR-5/6 Gç.kh. İç Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Dış Astar: 2.5YR-5/6 Kr. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PT1
8. Env. No: BNZ.DZKŞL.035 Hamur Rengi: 7.5YR-5/4 Kh. İç Astar: 7.5YR-6/3 A.kh. Dış Astar: 7.5YR-6/3 A.kh. Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PT2
9. Env. No: BNZ.DZKŞL.077 Hamur Rengi: 7.5YR-3/2 K.kh. İç Astar: 7.5YR-6/1 Gri. Dış Astar: 7.5YR-6/2 Pmb.gri Mal tipi: OKH (MBW) Form tipi: PT2
10. Env. No: BNZ.DZKŞL.015 Hamur Rengi: 7.5YR-4/1 K.Gri. İç Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Dış Astar: 7.5YR-4/4 Kh. Mal tipi: OKAM (MBS) Form tipi: PKlp1

11. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.079 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-4/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-4/4 Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PKlp1
12. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.076 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/4 A.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLW) **Form tipi:** PKlp3

Resim 6

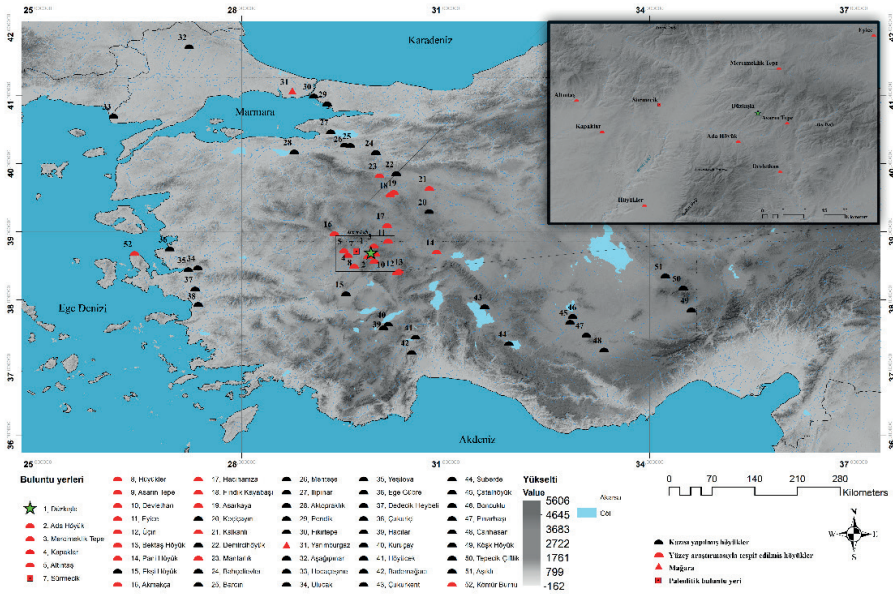
1. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.036 **Hamur Rengi:** 2.5YR-2.5/1 Kr.si. **İç Astar:** 2.5YR-5/4 Kr.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PKlp4
2. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.082 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/1 K.gri. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-4/4 Kh. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PKlp4
3. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.013 **Hamur Rengi:** 10YR-2/1 Syh. **İç Astar:** 2.5YR-5/8 Kr. **Dış Astar:** 2.5YR-5/8 Kr. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PKlp4
4. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.016 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/8 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/6 Kr.sr. **Dış Astar:** 7.5YR-6/6 Kr.sr. **Mal tipi:** OKAM (MBS) **Form tipi:** PKlp4
5. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.078 **Hamur Rengi:** 2.5YR-3/1 K.Kr.gri. **İç Astar:** 2.5YR-5/3 Kr.kh. **Dış Astar:** 2.5YR-3/3 K.kr.kh. **Mal tipi:** OGG (MGB) **Form tipi:** PKlp5
6. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.014 **Hamur Rengi:** 10YR-4/1 K.gri. **İç Astar:** 10YR-8/6 Sr. **Dış Astar:** 10YR-8/6 Sr. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** PKlp5
7. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.032 **Hamur Rengi:** 7.5YR-3/1 Ç.K.gri. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** KPM (CPW) **Form tipi:** PKlp5
8. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.044 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/4 Kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/4 Kh. **Mal tipi:** OKH (MBW) **Form tipi:** Pkp1
9. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.106 **Hamur Rengi:** 10YR-5/2 Gri.kh. **İç Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
10. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.100 **Hamur Rengi:** 10YR-6/3 Slk.kh. **İç Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
11. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.105 **Hamur Rengi:** 10YR-6/3 Slk.kh. **İç Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
12. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.099 **Hamur Rengi:** 10YR-5/4 Sr.kh. **İç Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
13. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.104 **Hamur Rengi:** 5YR-5/6 Sr.kr. **İç Astar:** 10YR-6/4 A.sr.kh. **Dış Astar:** 10YR-7/3 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
14. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.097 **Hamur Rengi:** 5YR-5/6 Sr.kr. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
15. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.096 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-5/8 Gç.Kh. **Dış Astar:** 10YR-7/4 Ç.Slk.kh. **Mal tipi:** OKRA (MCS) **Form tipi:** Gövde
16. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.116 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
17. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.110 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/6 kr.sr. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde

18. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.103 **Hamur Rengi:** 5YR-5/3 Kr.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** Gövde
19. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.111 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh.. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
20. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.115 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.Kh.. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
21. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.107 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
22. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.098 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/4 Kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/6 kr.sr. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.Kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
23. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.102 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/6 kr.sr. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
24. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.114 **Hamur Rengi:** 7.5YR-6/4 A.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
25. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.109 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/3 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-5/3 Kh. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** Gövde
26. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.112 **Hamur Rengi:** 7.5YR-4/1 K.Gri. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
27. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.113 **Hamur Rengi:** 7.5YR-5/6 Gç.kh. **İç Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Dış Astar:** 7.5YR-6/4 A.kh. **Mal tipi:** OAK (MLB) **Form tipi:** Gövde
28. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.101 **Hamur Rengi:** 10YR-5/1 Gri **İç Astar:** 10YR-6/3 Slk.kh. **Dış Astar:** 10YR-4/2 K.gri.kh. **Mal tipi:** OGK (MGB) **Form tipi:** Gövde

Resim 7

1. **Env. No:** UPDAP 2019/16 **Buluntu tipi:** Steatopik figürin parçası **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 7.1 cm **Genişlik:** 4.5 cm
2. **Env. No:** UPDAP 2019/1 **Buluntu tipi:** Konik figürin **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 2,7 cm **Genişlik:** 2 cm
3. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.119 **Buluntu tipi:** Çift konili sapan tanesi **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 3 cm **Genişlik:** 6 cm
4. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.120 **Buluntu tipi:** Çift konili sapan tanesi **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 3 cm **Genişlik:** 5,8 cm
5. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.118 **Buluntu tipi:** yuvarlak formlu sapan tanesi **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 4 cm **Genişlik:** 4 cm
6. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.121 **Buluntu tipi:** yuvarlak formlu sapan tanesi **Malzemesi:** Pişmiş toprak **Yükseklik:** 3,5 cm **Genişlik:** 3.7 cm
7. **Env. No:** UPDAP 2019/17 **Buluntu tipi:** Yassı balta **Malzemesi:** Bazalt **Yükseklik:** 7.4 cm **Genişlik:** 5 cm
8. **Env. No:** UPDAP 2019/18 **Buluntu tipi:** Yassı balta **Malzemesi:** Bazalt **Yükseklik:** 7.6 cm **Genişlik:** 5 cm
9. **Env. No:** UPDAP 2019/2 **Buluntu tipi:** Yassı balta **Malzemesi:** Bazalt **Yükseklik:** 7.8 cm **Genişlik:** 3,6 cm

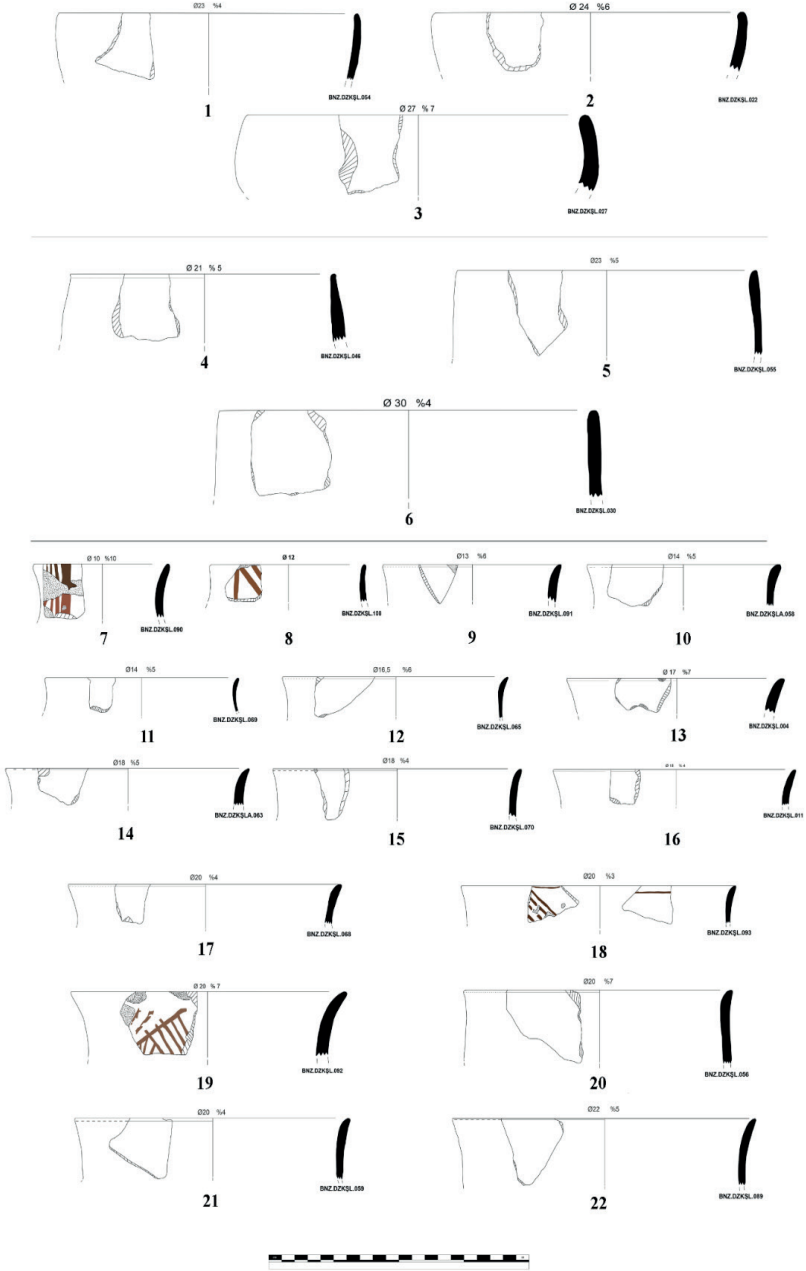
10. **Env. No:** UPDAP 2019/3 **Buluntu tipi:** Keski **Malzemesi:** Serpantin **Yükseklik:** 3,8 cm **Genişlik:** 1,3 cm
11. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.125 **Buluntu tipi:** Havan eli **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 15,2 cm **Genişlik:** 8,3 cm
12. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.123 **Buluntu tipi:** Havan eli **Malzemesi:** Bazalt **Yükseklik:** 8,2 cm **Genişlik:** 5 cm
13. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.130 **Buluntu tipi:** Havan eli **Malzemesi:** Bazalt **Yükseklik:** 6,2 cm **Genişlik:** 3,5 cm
14. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.131 **Buluntu tipi:** Havan eli **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 6 cm **Genişlik:** 5,5 cm
15. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.126 **Buluntu tipi:** Havan eli **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 6 cm **Genişlik:** 5,5 cm
16. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.127 **Buluntu tipi:** Ezme taşı **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 10,5 cm **Genişlik:** 15 cm
17. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.129 **Buluntu tipi:** Ezme taşı **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 12,5 cm **Genişlik:** 13,2 cm
18. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.128 **Buluntu tipi:** Ezme taşı **Malzemesi:** Andezit **Yükseklik:** 10,3 cm **Genişlik:** 12 cm
19. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.134 **Buluntu tipi:** Çanak ağız parçası **Malzemesi:** Mermer **Çapı:** 17,5 cm
20. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.128 **Buluntu tipi:** Kap eklentisi **Malzemesi:** Mermer **Yükseklik:** 12,5 cm **Genişlik:** 7,5 cm
21. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.137 **Buluntu tipi:** Minyatür Kase parçası **Malzemesi:** Mermer **Çapı:** 7 cm
22. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.135 **Buluntu tipi:** Kap gövdesi **Malzemesi:** Mermer
23. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.132 **Buluntu tipi:** Kap taslağı ? **Malzemesi:** Mermer
24. **Env. No:** BNZ.DZKŞL.133 **Buluntu tipi:** Kaide parçası **Malzemesi:** Mermer **Çapı:** 19 cm

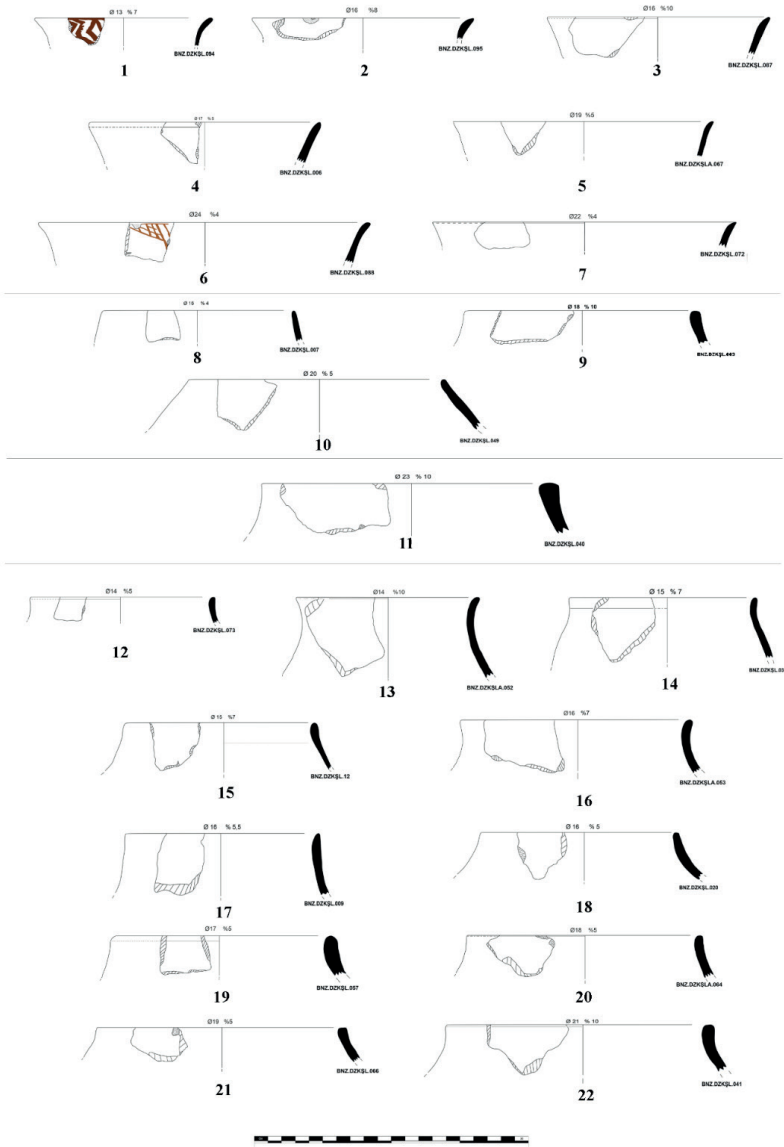
Harita 1. Makalede geçen buluntu yeri ve coğrafi isimleri içeren harita.

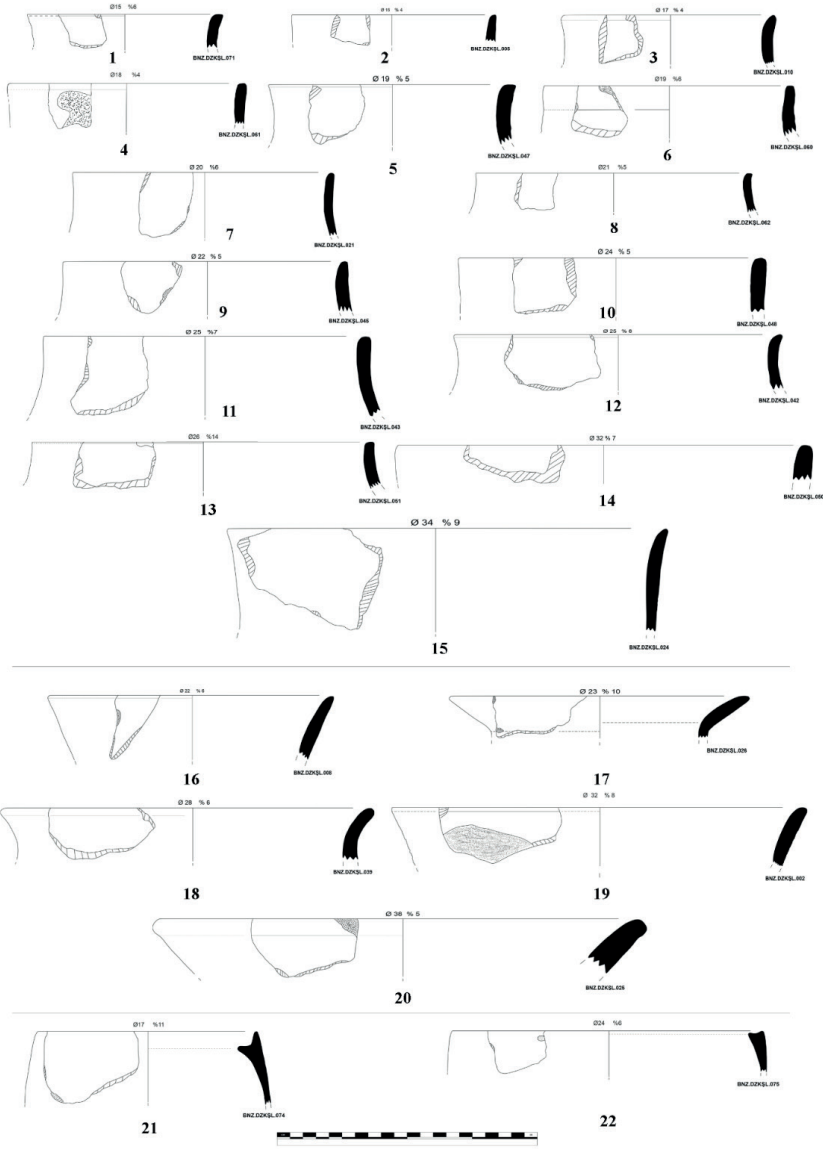
Resim 1. Düzkişla Höyük Hava Fotoğrafı (Güneyden).

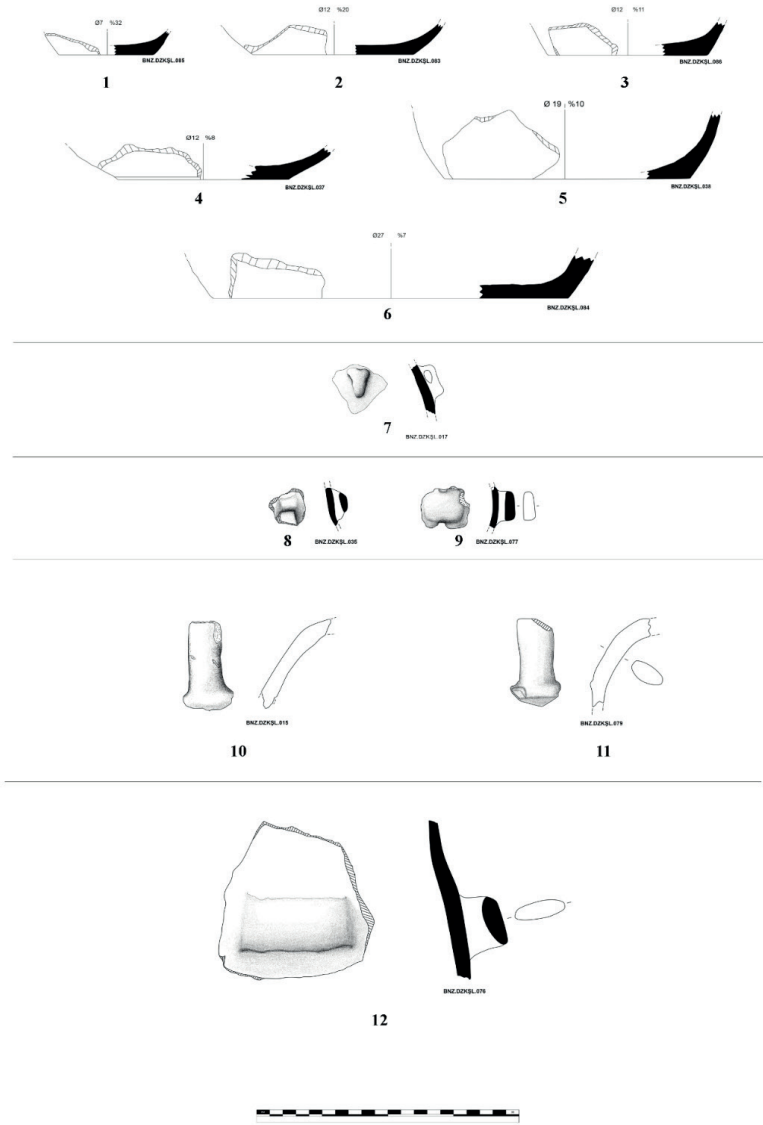
Resim 2. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ Çanak Çömleği (PÇa1-PÇa2-PÇa3).

Resim 3. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ Çanak Çömleği (PÇa4-PÇö1-PÇö2-PÇö3).

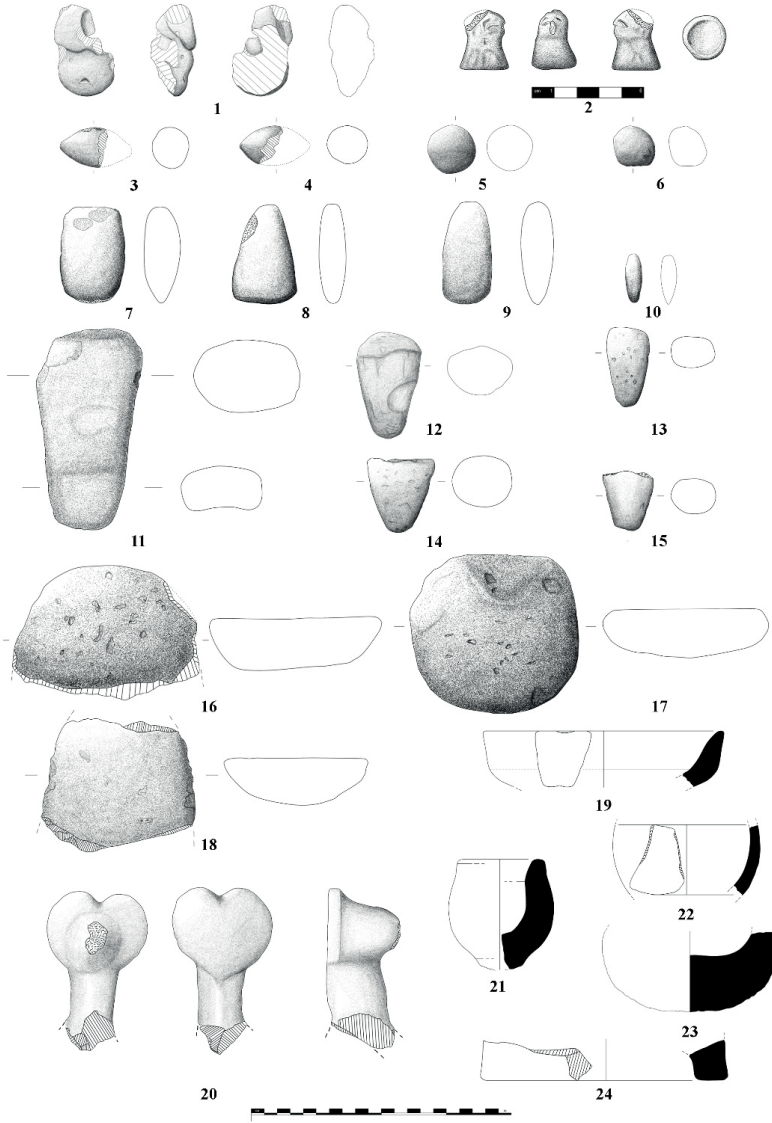
Resim 4. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ Çanak Çömleği (PÇö4-PÇö5-PÇö6).

Resim 5. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ Çanak Çömleği (PDip1-PT1-PT2-PK1p1-3).

Resim 6. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ Çanak Çömleği (PK1p4-5- Kapak-Boyalılar).

Resim 7. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağa ait diğer buluntular (Figürin-Sürtmetaş-Mermer).

Mimari ve çanak-ömlek Geleneği Üzerinden Neolitik Dönem’de Pisidya/Göller Bölgesi’nin Batı Anadolu’daki Yeri Hakkında Yeni Gözlemler

New Observations on the Place of Pisidia/Lakes District in Western Anatolia in the Neolithic Period in Terms of Architectural and Pottery Traditions

Sinem Üstün Türkteki¹ , Emir Dilara alık²

ORCID ID: S.Ü.T. 0000-0002-3918-8050;
E.D.Ç. 0000-0002-1115-7420

1Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sinem Üstün Türkteki (Dr. Öğr. Üyesi),
Bilecik Şeyh Edeballı Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik, Türkiye
E-posta: sturkteki@gmail.com

2Emir Dilara alık (M.A.),
İstanbul, Türkiye
E-posta: emirdilara@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 20.11.2020
Kabul/Accepted: 28.11.2020

Atf/Citation: Ustun Turkteki, S., & Calik, E. D. (2020). Mimari ve çanak-çömlek geleneği üzerinden Neolitik Dönem’de Pisidya/Göller bölgesi’nin Batı Anadolu’daki yeri hakkında yeni gözlemler. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 41–70.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.829127>

Öz

Pisidya/Göller Bölgesi’nde, Neolitik Dönem’e ait mimari ve çanak çömlek gelişimi kazıları tamamlanmış olan, Hacılar, Bademağacı, Kuruçay ve Höyücek yerleşmelerinden bilinmektedir. Söz konusu yerleşmelerden elde edilen arkeolojik veriler Güneybatı Anadolu Bölgesi’nin, Neolitikleşme sürecindeki yerinin belirlenebilmesi açısından da önem arz etmektedir. Mevcut kazılardan elde edilen veriler, bölgenin kültürel yapısı ve ağdaş yerleşmelerle kurduğu ilişki ağının anlaşılması açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Bu çalışmanın öncelikli amaçları arasında, Neolitik Dönem’de, bölgenin, komşu ve uzak bölgeler arası iletişimin yönünün ve varlığının saptanması yer almaktadır. Bu bağlamda kazılardan elde edilen veriler, ortak bir dil oluşturulabilmek amaçıyla, özellikle çanak çömlek mal ve form grupları bakımından yeniden değerlendirilmif ve tekrar isimlendirilmiştir. Ayrıca, Hacılar’daki kronoloji problemi ile Höyücek’in Tapınak ve Kutsal Alanlar Dönemi’ne ilişkin tartışmalar kapsamında arkeolojik veriler işığında yeni öneriler sunularak farklı bir bakış açısı yakalanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Dönem, Mimari, anak-ömlek, Pisidya/Göller Bölgesi, Tapınak

ABSTRACT

In Pisidia/Lakes Region, the architectural and pottery development of the Neolithic period is known from the settlements of Hacilar, Bademağacı, Kuruçay, and Höyücek, at which excavations have been finalized in the region. The archaeological data collected from these settlements clarify in detail the architectural and pottery development of Pisidia/Lakes Region in the Neolithic Period and are significant in determining the place of the Southeastern Anatolia Region within the Neolithisation process. In this context, the data obtained from the aforementioned excavations provide important clues to understand the cultural structure of the region’s Neolithic Period and the network of relations established between the region and its contemporary settlements. One of the primary objectives of this study is to ascertain the direction and existence of communication between the said region and the neighboring and distant regions in the Neolithic Period. The

data acquired from the excavations necessitate a re-evaluation especially of pottery wares and forms, for the purpose of using a common language for the region. In this context, the pottery finds of the settlements were renamed in this study. In light of the archaeological data, concerning the chronology problem at Hacılar, and especially the controversial issue of the intended purpose of Höyücek during the Shrine and the Sanctuary Phases, a different perspective tried to be captured through new suggestions.

Keywords: Neolithic Period, Architecture, Pottery, Pisidia/Lake District, Shrine

EXTENDED ABSTRACT

It is already acknowledged that settled life began in Anatolia before agriculture and animal husbandry. The Neolithic period, updated in line with the new-generation archaeological studies, is currently placed within the date range of circa 11000 - 6000 BC. It is known that the Neolithic lifestyle, point of origin being the Near East, is transmitted to Europe via the Aegean area and the Balkans. It could be said that the transmission to the Coastal Aegean area and subsequently to the Aegean Islands and Mainland Greece is via Pisidia/Lakes Region.

Pisidia/Lakes Region is situated within the narrow strip of land that stretches approximately 60 km in the north - south direction from the pit of the Burdur Lake to the southern versant of the Taurus Mountains, which separate the Antalya coastal plain from the Anatolian Plateau. The information acquired from the excavations conducted in Hacılar, Bademağacı, Kuruçay and Höyücek settlements of the region is significant in casting a light on the architectural and pottery development of the Neolithic Period of the region.

James Melaart was the first person to conduct surface surveys in Pisidia/Lakes Region, between 1951 and 1952, and encountered about 25 prehistoric settlements. J. Melaart, during his excavations in Hacılar between 1957 and 1960, discovered the pre-Early Bronze Age settlements, whose existence was unknown in Anatolia until then, and used for the first time the terms, Neolithic and Early Chalcolithic Age, for Anatolia (Duru, 1994).

Subsequently, Refik Duru carried out excavations in Kuruçay between 1978 and 1988, in Höyücek between 1989 and 1992, and the Bademağacı excavations together with Gülsün Umurtak between 1993 and 2010.

All these excavations played a significant role in illuminating the Neolithisation process of Pisidia/Lakes Region.

In this study, the architectural and pottery traditions of the subject region are approached from a different perspective, based on the results of a growing body of new-generation Neolithic Period excavations in Anatolia. Thereby, the existing data, which could be interpreted as “tradition” for the said period and which reflects the association or common mindset among the settlements, is opened for discussion and some suggestions are attempted to be presented.

Especially regarding the architectural tradition of the Early Neolithic Period (EN), it would not be wrong to say for the settlements examined in this manner, in addition to a few common features such as terrazzo floors, kilns, ovens and silos, that each settlement actually has its own unique architectural understanding. In the region, terrazzo floors are only encountered in Hacılar and Bademağacı settlements, and undoubtedly the buildings in which such floors were discovered are -as we know from some settlements in Southeastern Anatolia- among the special-purpose buildings.

Although having a controversy about their functions, another group of special-purpose buildings belonging to the EN were unearthed at the Höyücek Excavation. There is not another building complex similar to this one, which is characterized in Höyücek as a shrine, found in the Neolithic Period of the Pisidia/Lakes Region. Number 4 of this building complex, which consists of a total of 5 buildings, has been interpreted by the excavators as the most sacred place of the complex due to the finds recovered inside and the fact that the room was not suitable for living.

As for the Late Neolithic Period (LN), it could be observed that the architecture in the Pisidia/Lakes Region contains comparably more common elements than the previous period. In some of the settlements, the horseshoe-shaped hearths, rectangular ovens and silos found in settlements are common features. In layers 13 and 12 of Kuruçay, which present a different architectural understanding when compared with the other settlements of the region, there are no ovens, silos, or storage boxes, only a horseshoe-shaped hearth with a pebble pavement floor in layer 12 of Kuruçay (Duru&Umurtak, 2005, s.147). Höyücek, with all its architectural features, again varies from the Pisidia/Lakes Region Neolithic settlements.

Pisidia/Lakes Region's Neolithic Period Pottery ware groups, which are re-evaluated in order to use a common language, are separated into five groups as Red/Reddish Brown Ware Group, Beige/Buff/Light Gray/Light Brown/Red Ware Group, Red/Gray/Dark Brown Ware Group, Dark-Surfaced Ware Group, and Plain Ware Group.

The Red/Reddish Brown Ware Group is the most common group in the region throughout the Neolithic Period. It could be observed that in LN the usage of this group has increased. However, it is seen that the Dark-Surfaced Wares, even though have been found in plenty in ENA, have lost their former popularity in LN.

In the Pisidia/Lakes Region's Early and Late Neolithic pottery, the repertoire generally consists of the same forms. The most common forms we encounter in EN are bowls and jars with inverted rims, and "S-profile" bowls. Although a significant increase in the number of bowl forms is observed in LN, it could also be seen that forms such as bowls with straight bodies, spouted bowls with everted rims, and flasks, only known from Hacılar, appeared for the first time in this period.

In addition to the architectural remains of the Pisidia/Lakes Region, the pottery finds from which more archaeological data could be acquired are significant in determining whether there was a relationship with the neighboring Neolithic Period settlements in Western Anatolia.

These relations must have been maintained through the natural passages and access roads situated between the Pisidia/Lakes Region and the neighboring regions. Considering its location, these passages are of great importance for the Pisidia/Lakes Region, which is surrounded by high mountain ranges, to establish contact with neighboring regions.

The close parallelism between Ege Gübre's and Yeşilova's carinated bowls with inverted rims and straight bodies is consequential in proving the cultural interaction between the two. This interaction must have been maintained through the route of the Büyük Menderes River and partly the Gediz Basin, where access to Coastal Aegean area is quite easy.

In addition, similar pottery forms and decorations found in settlements such as Sesklo, Argissa Magula and Achilleion in Mainland Greece are of great importance in showing that the pottery dated to the Neolithic Period had been transported via the Pisidia /Lakes Region, following a path from there first to Coastal Aegean area, then onto the Aegean Islands and Mainland Greece, and that, thanks to this, the Lakes Region's Neolithic Period pottery tradition has been conveyed to the West.

As a result, the area of this study is consequential in demonstrating how the settlements of Hacılar, Kuruçay, Höyücek and Bademağacı reflect the arrival process of the Neolithic lifestyle in Central Anatolia to the Pisidia/Lakes Region. The studies conducted around İzmir, particularly in Ege Gübre, Ulucak, Yeşilova, and Çukuriçi, indicate that the Neolithic lifestyle reached the West, the Aegean coasts, via the Pisidia/Lakes Region around the years 7000 BC.

Giriş

Yakın bir döneme kadar, Neolitik Dönem, Son Buzul Çağını takip eden ılıman ve nemli iklim koşullarının ortaya çıktığı Holosen adı verilen süreçte insanoğlunun yerleşik hayata, besin üretimine geçmeye başladığı süreç olarak tanımlanmaktaydı. Ancak yeni bulgular, Neolitik Dönem ile ilgili görüşlerimizde önemli değişimlere neden olmuştur. Anadolu’da sayıları giderek artan kazı çalışmaları ile Neolitik Dönem’e ilişkin bakış açısı, dönemin tanımına dair köklü değişiklikleri de zorunlu kılmıştır (Özdoğan, 2016, s. 22). Anadolu’da yerleşik yaşamın tarım ve hayvancılıktan önce başladığı artık kesin olarak bilinmektedir. Bu durum, Neolitiğin kuramsal yapılanmasında uzun süre tartışılan “tarım mı yoksa yerleşik yaşam mı önce başladı?” sorusuna yeni bir açılım da getirmektedir. Yaşamlarını avcılık ve toplayıcılık ile sürdüren ilk Neolitik topluluklar için dağ ve platoların, alüvyonlu ovalardan çok daha uygun bir ortam olduğu düşünülmekte, bu bağlamda Göbeklitepe’nin tarım için elverişsiz bir sırtın üzerindeki konumu da bu durumun en güçlü kanıtları arasında görülmektedir (Özdoğan, 2016, s. 23). Yeni yapılan arkeolojik çalışmalarla güncellenen veri akışı Neolitik Dönem’i şu an için yaklaşık olarak MÖ 11. binyıl ile 6000 tarih aralığına yerleştirilmektedir (Hauptmann & Özdoğan, 2007, s. 404-410). Kuzeybatı Anadolu’da Aktopraklık, Barçın Höyük, Yenikapı ve Ilıpınar; Ege Bölgesi’nde Uluca ve Yeşilova; Trakya’da ise Hoca Çeşme ve Aşağı Pınar kazılarının mimari ve çanak çömlek buluntuları da Neolitik yaşam biçiminin batıya yayılımına ilişkin somut kanıtları ortaya koymaktadır.

İnsanoğlunun henüz doğaya yeterince egemen olamadığı prehistorik dönemlerde fiziki ortamın özellikleri, tarihi olayların seyrinde etkin rol oynamıştır. Yerleşme yerlerinin seçiminde, öncelikle doğal kaynakların bolluğu, tarıma uygun toprakların varlığı, ikliminin uygunluğu ve topografya gibi doğal ortam özellikleri belirleyici olmuştur. Belki de bu nedenle yerleşmelerin belirli alanlarda kümelendiği gözlemlenmektedir¹. Dağ sıraları, doğal geçitler, nehir boyları gibi özellikler kültürlerin yayılım ve etkileşim alanları üzerinde belirleyici olmuş; kültürlerarası ilişkiler ağırlıklı olarak dağlar arasındaki geçitler, akarsu vadileri veya kıyılar boyunca sağlanabilmiştir. Antik adı Pisidya olan Göller Bölgesi, Burdur ve Isparta illerinin tamamını, aynı zamanda Konya’nın batı ve Antalya’nın da (Attaleia) kuzey kesimlerini içine almaktadır (Özsait, 1980, s. 696) (Harita 1).

Pisidya/Göller Bölgesi’nde yer yer 2500 m’ye kadar yükselen dağların arasında kalan ve Güneybatı Anadolu’nun en büyük kapalı havzalarından biri sayılan tektonik bu çöküntü alanı içerisinde de Burdur, Acıgöl, Eğridir ve Beyşehir (Karalis Lacus) gölleriyle batıdan doğuya doğru Erençay/Bozcay, Pupaçay, Aksu, Köprüçay ve kuzeyde Yalvaç Çayları ile belirlenen akarsu vadileri bulunmaktadır. Bu coğrafi nişler tarihöncesi dönemlerden itibaren bölgedeki yaşanabilir alanlar olmuştur (Özsait, 1980, s. 33). İrili ufaklı 65 adet gölün yer aldığı Pisidya/

1 Kuşkusuz bunda araştırmaya yoğunluğunu da büyük rol oynamıştır.

Göller Bölgesi'nde, göllerin geneli tektoniktir ve Neolitik yerleşmelerin en yakın olduğu göl, suyunun tuzlu olmasından kaynaklı canlı türlerinin yaşamasına elverişli olmayan 200 km² büyüklüğündeki Burdur Gölü'dür (Yiğitbaşıoğlu, 1990). Batı Anadolu'da artan Neolitik Dönem kazılarının sonuçlarına dayanılarak, yeni bir bakış açısı ile ele alınan Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmeleri, Hacılar, Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı'ndan oluşmaktadır.

Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem Yerleşmeleri

Hacılar

Hacılar'da J. Mellaart 1957 – 1960 tarihleri arasında dört sezon kazı çalışmaları yapmış ve 21 tabakadan oluştuğunu tespit etmiştir; Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik tabakaları I-IX arasında numaralandırmış; Akeramik Neolitik katları ise I-VII. Katlar olarak kendi içinde adlandırılmıştır (Mellaart, 1970, s.92). 150 m çapında yayvan bir höyük olan Hacılar'da, Akeramik olarak tanımladığı I –VII. tabakalarda çanak çömleğe rastlanmaması ve V. tabaka C¹⁴ sonuçlarının yaklaşık M.Ö 8200'ü işaret etmesi (Mellaart, 1970, s.4-5), J. Mellaart tarafından söz konusu tabakaların Akeramik olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur (Mellaart, 1970, s.8).

R. Duru 1985 – 1986 tarihlerinde söz konusu yerleşmenin mezarlığını bulmak amacıyla üç sondaj gerçekleştirmiş ve 25 açmada çalışmalar yapmıştır; (Duru, 2016, s.25). Bu çalışmada R. Duru, mezarlık alanını bulamamış, ancak açtığı sondajlarda yaklaşık 1,5 – 2 m derinliğe inildiğinde kırmızı ve sarı boyalı kireç harçlı taban ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu bu *terazzo* taban üzerinde *insitu* halinde altı adet çanak çömlek parçasına rastlamış ve J. Mellaart'ın Akeramik Neolitik Dönem olduğunu düşündüğü ilk yedi tabakanın aslında Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait olduğunu ileri sürmüştür (Resim 1-2) (Duru, 2007, s.333).

Söz konusu bu kronoloji problemi ile ilgili farklı arkeologlar tarafından birçok görüş öne atılmıştır ve R. Duru'nun bulduğu söz konusu çanak çömlek paçalarının Hacılardan kronolojisinde bir değişikliğe yol açıp açmadığı halen tartışmalıdır (Thissen, 2000, s.142; Sagona, 2015; Schoop, 2005, s. 41-58; Dedeoğlu, 2010, s.66).

Kuruçay

1978 -88 tarihleri arasında R. Duru tarafından kazı çalışmaları yapılan diğer bir yerleşme olan Kuruçay'da, Erken Neolitik Dönem'den, İlk Tunç Çağı II'ye kadar tabakalanma görülmektedir (Duru, 1994, s.3). Kuruçay'da Neolitik Dönem beş yapı katından oluşmaktadır (Resim 3). Söz konusu höyüğün her iki tarafında sel suları tarafından açılmış iki kuru dere yatağı, Bağderesi, Karpuzluderesi bulunsa da höyük adını köyün içinden geçen Kuruçay'dan almaktadır. Höyük, Burdur Gölü'ne basamaklar halinde inen tepelerden birinin üzerinde yer

almaktadır ve engebeli bir topografyaya sahiptir. Höyüğün, 90 m çapında yuvarlak tabanlı tepenin doğal bir yükseltisi üzerindeki birikim konisi yaklaşık 8 m yüksekliğindedir (Duru, 1994, s.4).

Höyücek

120 m çapında, ova seviyesinden 3,5 m yükseklikte olan ve küçük bir höyük görünümüyle dikkat çeken Höyücek'te ise, Erken Neolitik (EN) Dönem ; Erken Yerleşmeler Dönemi (EYD) ve Tapınak Dönemi (TD) ile temsil edilirken, Geç Neolitik (GN) Dönem; Kutsal Alanlar Dönemi (KAD) olarak adlandırılan tek tabakadan oluşmaktadır (Resim 3). Hem TD hem de KAD Dönemi'nde çoklu yapılardan oluşan ve dini/ritüel amaçla kullanılmış yapı kompleksleri ortaya çıkarılmıştır. Höyücek, bölgede bir tapınma merkezi olarak ilgi uyandırmaktadır (Duru, 2005, s. 9).

Bademağacı

Bölgede en fazla tabakalanma gösteren yerleşme Bademağacı'dır ve sadece Neolitik Dönem bazında bakıldığında dahi söz konusu diğer yerleşmelerden daha fazla bilgi vermesi yönüyle ayrılmaktadır. Höyük, 210x110 m çapında, ova seviyesinden 7 m yüksekliktedir (Duru, 2008, s.19) Bademağacı yerleşmesinin EN I'de başlayan tabakalama süreci stratigrafik olarak Erken Hristiyanlık Dönemi'ne kadar, üç ara ile devam etmiştir. Bademağacı'nda Neolitik Dönem, EN I'de 5, EN II'de 7 ve GN Dönem'de 2 yapı katı olmak üzere toplam 14 yapı katı (Resim 3) ile temsil edilmektedir (Duru, 2008, s.26).

Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem Mimari Geleneği

Erken Neolitik Dönem

Bölgenin Neolitik Dönem mimari geleneğine genel olarak bakıldığında, *terazzo* taban, ocak, fırın, silo vb ortak mimari yapı elemanların dışında, aslında her yerleşmenin kendine özgü mimari anlayışının olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgedeki Neolitik Dönemin başları; Akeramik Hacılar'da I- VII Bademağacı'nda EN I (5 – 9.katları), Kuruçay'da 13. tabaka ve Höyücek'te ise Erken Yerleşmeler Dönemi tabakasıdır (Duru, 2008, s. 24-27).

Hacılar'da Akeramik Neolitik'e denk gelen ve Bademağacı'nda Erken Neolitik'e denk gelen ilk yerleşim katlarında *terazzo* tabanların bulunması önemli bir ortak özelliktir (Resim 4). Hacılar Akeramik Dönem V. tabakasında alt sıradan itibaren kerpiçle yapılmış ve planı ancak kısmen ortaya çıkarılmış iki odalı bir yapı bulunmaktadır. Yapının kırmızı boyalı *terazzo* tabanı vardır. Tabakanın diğer mimari özellikleri arasında ocak, fırın ve silo gibi yapı öğeleri bulunmaktadır. Bu tabakada açığa çıkarılan buluntular ise yontmataş aletler, kemik bız ve taş keskinlerden ibarettir (Mellaart, 1970, s.4-5). Bademağacı'nda ise, EN I/8 tabakasının A açmasında 15x10 boyutlarında bir yapıya rastlanmıştır. C¹⁴ sonucu yaklaşık

MÖ 7035 – 6705 aralığını gösteren yapının (Duru, 2004, s.526) yapım ve plan özellikleri ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak kırmızı ve siyah renkli *terazzo* tabanı iyi durumda açığa çıkarılmıştır (Duru, 2002, s.552). Duru tarafından söz konusu bu tabanın, dal-çamursazdan yapılmış bir yapıya ait olduğu düşünülmektedir (Duru 2008, s.18).

Kuruçay'da 13. yapı katı, diğer iki yerleşimden daha geç bir tarihle karşılık gelse de yine EN başlarına tarihlenmektedir. Söz konusu tabakada mimari kalıntılara rastlanmamış, ancak çanak çömlek buluntularıyla tanımlanabilmiştir (Duru, 1994a, s.6). Höyücek yerleşiminde de, söz konusu dönemin erken safhalarına ulaşmak amacıyla A açmasında iki ayrı sondaj açılmış, ancak tanımlı bir mimari kalıntıya rastlanmamış olmasına karşın yerleşimin en eski dolgularına ulaşılabilmiştir. EYD olarak tanımlanan bu evre MÖ 6360 – 6110 tarih aralığına yerleştirilmektedir. Bu evrenin mimarisi ile ilgili tek veri, hafirlerinin Höyücek sakinlerinin ahşap kulübelerde yaşadıklarını düşündüklerine yönelik kısıtlı bilgidir (Duru ve Umurtak 2005, s.13).

EN Dönem'in ikinci yarısına gelindiğinde, yerleşmelerin mimarisi ile ilgili daha fazla veri mevcuttur. Bu dönem; Bademağacı'nda EN II (M.Ö 6390-MÖ 6060) (Duru, 2008, s.19), Höyücek'te Tapınak Dönemi (M.Ö 6460 – 6070) (Duru, 2008, s.16), Kuruçay'da ise çakıl taşlarıyla inşa edilen üç yapının bulunduğu, yaklaşık M.Ö 6050 – 5910 tarihlenen 12. tabakaya denk gelmektedir (Duru, 2008, s.15).

Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmeleri içerisinde, EN Dönemi'nin ikinci yarısında bize en fazla bilgiyi Bademağacı'nın EN II tabakası vermektedir (Resim 5). Tek odalı evler genellikle dikdörtgen planlıdır ve kapılar daima uzun duvarın ortasında yer almaktadır. Kapının karşısına fırın yerleştirilmesi ve duvarların oda içine bakan yüzlerine sığ nişler yapılması bölge genelinde izlenebilen bir durumdur. Evlerin duvarlarının, genellikle kerpiçle yükseltildiği ancak, bazı yapılarda duvarların, kaplumbağa sırtlı kerpiç tuğlalarla örüldüğü de saptanmıştır (Duru, 2005, s.18).

Höyücek TD ile Hacılar Neolitik tabakalarında zaman zaman kaplumbağa sırtlı tuğlaların görülmesine rağmen aynı bölgedeki Kuruçay'da bu özellikteki tuğlalarla oluşturulmuş duvarlara rastlanılmamıştır (Duru, 1995, s.725). Bademağacı'nda 5 Nolu yapının duvar sıvası, kırmızı boya ile yapılmış üçgen motifleriyle süslenmiştir (Duru, 2003, s.569). Bu duvar boyası, bölgedeki tek örnek olması bakımından son derece önemlidir. Kuruçay 12. Tabakada, diğer yerleşmelerden farklı olarak duvarlar oluşturulurken yapı malzemesi olarak taş kullanılmıştır (Resim 7) (Duru ve Umurtak 2005, s.147). Aynı dönemde, Höyücek'te, Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik'te başka bir benzerine rastlanılmamış olan ve tapınak olarak nitelendirilen bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Höyücek TD yapıları kerpiç mimari ve inşa teknikleri bakımından ustalık gerektiren özellikleriyle Höyücek EYD'den tanınmadığı için, daha önce başka bir yerde geliştirilen bir mimari geleneğin yerleşimdeki

uygulaması olarak değerlendirilmiştir (Duru ve Umurtak 2005, s.9). Doğu batı yönünde 45 x 25 m'lik alanda 5 adet yapı bulunmaktadır. Bu yapıların ustalar tarafından özenle yapıldığı düşünülmektedir.

Söz konusu bu beş yapı arasında yer alan 4 numaralı binanın, en kutsal mekân olduğu (7.20 x 4.20) düşünülmektedir (Resim 6) (Duru, 2016, s.60). Orta kısmına yapılan bir platformla ikiye bölünmüştür. Bağımsız doğu duvarında kaplumbağa sırtı kerpiçler kullanılmıştır. Yapının kuzey yarısında altı basamaklı merdivenli bir platform ve yanında küçük bir hücre yer almaktadır. Bu basamaklar 10 cm yükseklikte ve 15 cm derinliktedir. Yetişkin birinin ayağı sığmayacak kadar küçüktür. Toplam yüksekliği 50 cm. olan merdivenler masif topraktan yapılmıştır. Son basamaktan sonra üstte dar bir platform ile sonlanmaktadır (Duru ve Umurtak 2005, s.12). Bu küçük merdiven kutsal merdiven olarak, yanındaki hücre ise kutsal temizlik hücresi olarak isimlendirilmiştir. Merdivenin alt ucunda yerde mermer bir kap, taş keski, çizme biçimli kap ve çok fazla sayıda dilgi açığa çıkarılmıştır (Duru, 2005, s.17). Hem buluntular ve hem de odanın içinde gündelik yaşamı sürdürebilecek alnaların olmayışı, buranın kutsal bir oda olduğunu düşündürmüştür. Yapı kompleksinin en büyük mekânı olan 11.5x8.5 m boyutlarındaki 5 nolu odanın işlevi ile ilgili olarak Duru; içindeki ocak, bir paravanla ikiye ayrılmış planı ve çakıltaşı taban döşemesi gibi arkeolojik verileri değerlendirerek buranın tapınak görevlilerinin kaldığı bir oda olabileceği yorumu yapmıştır (Duru ve Umurtak 2005, s.13).

Erken Neolitik Dönem Ocak, Fırın ve Silo Yapıları

Ocaklar: Hacılar'da Akeramik IV. ve V. tabakada (Mellaart, 1970, s. 4-5), Bademağacı EN II/ 2 tabakasında, 2 Nolu ev içinde kapı karşısında (Duru, 2003, s. 569) ve Bademağacı EN II / 3 tabakasında 1 Nolu ev kapı karşısında at nalı ocağa rastlanmıştır. Ayrıca Höyücek TD, 2 nolu yapıda kapı karşısında (Duru ve Umurtak 2005, s. 9) ve Kuruçay 12. Yapıkati, 2 nolu odanın ortasında taşlarla çevrilmiş, at nalı şeklinde (Duru, 1994, s.10; Duru ve Umurtak 2005, s.147) ocaklar tespit edilmiştir.

Fırınlara: Hacılar'da Akeramik V ve IV tabakalarında avluda bulunan fırın yapıları dikkörtgen planlıdır (Mellaart, 1970, s.4-5). Bademağacı EN II / 2, 5 no'lu yapıda açık alanda (Duru, 2008, s. 55) ve EN II /3 tabakasında, 1 Nolu ev içinde duvarın yanında dikkörtgen planlı fırına (Duru, 2016, s. 54) rastlanmıştır. Söz konusu tabakanın 6, 7 ve 8 nolu evlerinin içinde de dikkörtgen planlı fırınlar bulunmuştur (Duru ve Umurtak 2003). Höyücek TD 1 Nolu yapıda, kapı karşısında eşikten 60 cm yukarda dikkörtgen fırının tabanı çakıl taşı döşelidir. Evin içinde olduğu varsayıldığında fırın ile evin tabanı arasında bir seviye farkı gözlenmektedir (Duru ve Umurtak 2005, s.10). Höyücek TD, 3 nolu yapının içinde ana kapının karşısında dikkörtgen planlı fırın görülmüştür (Duru, 2016, s. 59).

Silolar: Hacılar (Akeramik V. ve IV) Bademağacı (EN II/3 -1 ve 5 Nolu Yapılar) ve Höyücek'te (TD - 3 ve 4 Nolu Yapılar) silolar açığa çıkarılmıştır. Hacılar'da avlu olduğu düşünülen açık alanda silolar görülmüştür (Mellaart, 1970, s.56). Bademağacı EN II/3 tabakası 1 ve 2 nolu evlerin arasında altı gözlü silo saptanmıştır. Bademağacında bulunan çok gözlü depolama kutuları buraya özgüdür ve diğer yerleşmelerden bilinmemektedir.

Boş olduğu için içlerinde ne depolandığı bilinmeyen bu kutuların derinlikleri 60 cm'dir. Üstü açık olması çok zor bir ihtimal olması düşünülerek ahşap kapakları olabileceği yorumu yapılmıştır (Duru, 2016, s. 54).

Depolama Kutuları: Hacılar (Akeramik V ve IV), Bademağacı (EN II /3) ve Höyücek (TD 1 nolu ve 4 nolu yapılar) yerleşmelerinde depolama kutuları bulunmaktadır. Höyücek TD 1 nolu yapıda fırının bitişiğinde depolama amaçlı olduğu düşünülen kilden bir kutu mevcuttur. Kutunun bazı kenarları 3-4 cm. kalınlığında masif kil levhalardan, bazı kenarları ise ortasına yuvarlak kesitli kamışlardan bir perde konulduktan sonra iki taraflı kille sıvanmış, levhalardan yapılmıştır (Duru, 1985, s.78). Höyücek TD 2 nolu yapıda üç adet sağlam kilden kutu bulunmuştur (Duru, 1993, s.65). ENÇ'de Kuruçay 13 ve 12. tabakalarında fırın, silo, depolama kutuları bulunmamıştır.

Pisidya / Göller Bölgesi'nin Erken Neolitik mimarisi genel olarak değerlendirilecek olursa; ev içinde olan ocak ve fırınlar genellikle kapının karşısında konumlanmış ve at nalı şeklindedir. Silolar hem ev içinde hem avluda görülmektedir. Bu sebeple, özellikle avluda bulunanların ortak kullanıma yönelik olarak yapılmış oldukları söylenebilir.

Geç Neolitik Dönem

Geç Neolitik Dönem'e geldiğinde Hacılar'ın mimari plan veren tek tabakasının VI, Kuruçay'ın 11 ve Höyücek'in Kutsal Alanlar Dönemi (KAD) olduğu gözlemlenmiştir. EN Dönem'de görülen yamuk dikdörtgenler, kenarları yumuşatılmış köşelere artık bu dönemde rastlanmaz. Bölgede açısından bir yenilik olarak iki katlı evlere ilk kez Hacılar'ın VI. tabakasında rastlanılmıştır. Burada evlerin bazıları hem iki katlı hem de iki odalıdır (Mellaart, 1970, s.14-15). Hacılar VI. tabakada her yapının içinde at nalı biçimli bir fırın, ocak ve depolama unsurları bulunmaktadır. (Mellaart, 1970, s.16). Bademağacı'nda iki yapıda at nalı biçimli ocaklar görülmektedir (Resim 8). Bademağacı GN mimarlığında yapılar taş temelli kalın duvarlara sahiptir ve kapılarda tek sıra taş eşik bulunmaktadır (Resim 11). Aynı mimari teknik Kuruçay'da da hemen hemen aynı şekilde uygulanmış, 11. tabakada kapı eşiklerinde bir taş sırası yerleştirilmiştir (Duru, 2004, s.536). Yerleşmenin etrafını çevreleyen 26 m. uzunlukta, 110-120 cm kalınlıkta olan üzerinde 2 yarım yuvarlak planlı kulenin yer aldığı bir sur sistemi ele geçirilmiştir (Duru 1994, s. 11) (Resim 9). Höyücek'te yaklaşık M.Ö 6000'e tarihlenen (Duru, 2016, s.16) KAD Dönemi'nde, TD'ye ait yapılar ortadan kalkmıştır

(Resim 10). TD yapılarının kuzeyinde sadece 5 adet bağımsız duvar söz konusudur (Duru ve Umurtak 2005, s.147). Höyücek mimari özellikleriyle Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik yerleşmelerinden ayrılmaktadır. GN Dönemi'nde Höyücek, mimari plan anlaşılacakla birlikte buluntu gruplarından yola çıkılarak üç kutsal alana bölünmüştür. 1. Kutsal Alan'da 53, 2. Kutsal Alan'da 49 ve 3. Kutsal Alan'da ise 64 adet özel buluntu ele geçirilmiştir. Höyücek'in TD Dönemi buluntuları ile GN Dönem'deki kutsal alanlarda açığa çıkarılan buluntular, yerleşimin bir tapınma/ritüel merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir (Resim 12) (Duru ve Umurtak 2005, s.22).

Geç Neolitik Dönem Ocak, Fırın ve Silo Yapıları

Hacılar'ın GN Dönem'e tarihlenen tabakalarında (Mellaart, 1970, s.16) ve Bademağacı GN Dönem 2. yapıda da bir ocak ve fırına (Duru, 2008, s.44) rastlanmıştır. Höyücek KAD Dönemi'nde ve Kuruçay 11'de mimari yapı elemanı gözlemlenmemiştir (Resim 13).

Kuruçay'da Erken Neolitik Dönem'e tarihlendirilen bir önceki 13. ve 12. tabakalarda da fırın, silo ve depolama kutularının olmaması, görülen tek mimari elemanın, çakıl taşı döşeli bir ocak olması; bölge genelinde mevcut olan ortak mimarlık geleneğinin Kuruçay'da bulunmadığını göstermektedir. Bu farklılığın, doğal bir faktör olarak çevrede taşın daha çok bulunmasından kaynaklandığı ayrıca Geç Neolitik Dönem 11. tabakada görülen buraya özgün olan çevirme sistemi/savunma mimarisinden de anlaşıldığı üzere Kuruçay'da farklı bir oluşumun söz konusu olduğu şeklinde değerlendirilebilir (Duru ve Umurtak 2005, s.147).

Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem Çömlekçilik Geleneği

Pisidya/Göller Bölgesi'nin çanak çömlek mal grupları yerleşmelerin hafirleri tarafından yüzey işlemlerine ve hamur renklerine göre ayrılarak isimlendirilmiştir. Mal grupları Erken ya da Geç evreye ayırımı yapılmadan tüm dönemler için kullanılmıştır. Burada farklı yerleşimlerin çanak çömlek topluluğu ortak bir dil oluşturmak amacıyla tekrar ele alınmış ve yeniden değerlendirilmiştir. Neolitik Dönem Pisidya/Göller Bölgesi çanak çömleklerinde görülen mal grupları; Kırmızı/Kırmızımsı Kahverengi Mal Grubu, Bej/ Devtüyü/Açık Gri/ Açık Kahverengi/ Kırmızı Mal Grubu, Kırmızı/Gri/Koyu Kahverengi Mal Grubu, Koyu Yüzlü Mal Grubu, Yalın Mal Grubu olmak üzere beşe ayrılmıştır. Kırmızı/Kırmızımsı Kahverengi Mal Grubu, Neolitik Dönem boyunca bölgede görülen en yaygın mal grubudur. Söz konusu grubun GN Dönem'de kullanımının arttığı gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte, Koyu Yüzlü Mallar'ın, EN Dönem'de yoğun olarak bulunmasının ardından GN Dönem'de eski popülerliğini kaybettiği izlenebilir (Resim 14).

Erken Neolitik Dönem Formları

Erken Neolitik Dönem'de kase, çömlek, kısa ve uzun boyunlu çömleklerden oluşan kap biçimleri bulunmaktadır. Bu dönem kaseleri Pisidy/Göller bölgesi'nde yedi ayrı gruba ayrılarak incelenmiştir. İlk form olan yayvan kaseler tüm yerleşmelerde görülmüştür. Basit profilli kaseler hafif içe dönen ağızlıdır, Bademağacı EN 4B-3A tabakasında (Duru, 2002, s.559 Lev14/2-3) ve Höyücek EYD 2 tabakasında (Duru ve Umurtak, 2005, s.28 Lev 39/3-34/1) örneklerine rastlanır; İçe kapanan ağızlı kaseler çalışma konusu bölgede sıkça görülmektedir. Kuruçay'da içe doğru kapanan örneklerden biri parmak delikli tutamaktır (Duru, 1994, s. 25 Lev 52/2). Bademağacı EN II/3 tabakasında ele geçen örnek basık gövdeli, karşılıklı ikişer tüp tutamaktaki ve kapaklıdır, bu kabın şekerlik olabileceği düşünülmektedir (Duru, 2001, s. 557 Lev 6/2). Söz konusu formun bir sonraki evre olan EN II/2 Dönemi'nde dikine silindirik tutamaktaki örneğine rastlanır (Duru, 1997 s.154 Lev 13/3). Bu formun Höyücek EYD 2'de düz dudaklı ince kenarlı geniş gövdeli örneklerine rastlanılmıştır (Duru ve Umurtak 2005, s. 28 Lev 35/6). Dışa açılan ağız kenarlı kaseler, Kuruçay 12 alt tabakasında yayvanken (Duru, 1994, s. 19 Lev 44/7) Höyücek EYD 1 ve EYD 2 tabakalarında genellikle oval gövdelidir. (Duru ve Umurtak, 2005, s. 29 Lev 36/3). Pervaz ağızlı kâsenin tek örneği Bademağacı EN I'de görülürken (Duru, 2002, 559 Lev 15/3), son kâse formu olan omurgalı kaselere tüm yerleşmelerde sıklıkla rastlanmaktadır. Kuruçay 12 alt tabakasında geometrik bezemeli örneği (Duru, 1994, Lev 37/11) olan söz konusu form, Bademağacı'nda EN II'de (Duru, 2004, s. 529 Lev 23/1) ve Höyücek'de ise, EYD /KAD (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 42/2) Dönemleri'nde gözlemlenmiştir.

Bölgede ENÇ'de görülen çömlek formları altı gruptan oluşmaktadır. İçe kapanan ağızlı çömlekler sık kullanılan formlar arasında yer almaktadır. Kuruçay 12 üst tabakasında görülen örneklerin ağız kısmından sonrası kırık olduğu olduğu için gövdelerinin formu ya da gövdelerinde bir tutamağa sahip olup olmadığı açık değildir (Duru, 1994, s. 19 Lev 51/8; 51/17;51/9). Bademağacı EN 4B-3A tabakalarında depolama kabı olarak kullanıldığı düşünülen karşılıklı dolu tutamaktaki içe kapanan ağızlı çömleğe rastlanırken (Duru, 2002 s. 559 Lev 16/4), söz konusu formun Höyücek TD'de küresel gövdeli, karşılıklı bir çift parmak delikli, bir çift dikey ip delikli tutamaktaki ve parmak delik tutamaktaki örnekleri görülmektedir (Duru ve Umurtak 2005, s. 28 Lev 37/1;46/1-4;64/6).

Kısa boyunlu çömlekler Kuruçay 12. tabakada küresel gövdeli, geometrik boya bezemelidir (Duru, 1994, s.19 Lev 49/5). Bademağacı'nda EN I'de rastlanan örnek tutamaktaki (Duru, 2002, s. 559 Lev 16/4). Höyücek TD'de karın kesiminde karşılıklı ip delikli tutamağı olan orta boy çömlekler gözlemlenmiştir (Duru ve Umurtak 2005, s. 28 Lev 46/6). Bu tip çömleklerin ayrıca dışa çekik dudaklı ve parmak delikli örnekleri de mevcuttur (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 56/2).

Uzun boyunlu çömlekler ise, Kuruçay 12. tabaka (Duru, 1994, s. 19 Lev 48/9-11) ve Höyücek TD’de dört adet ip delikli dikey silindirik tutamaklı (Duru&Umurtak 2005, s. 62) olarak karşımıza çıkmaktadır. ‘S’ profilli çömleklerin Kuruçay 12. tabakada iki adet dikey kulplu (Duru, 1994, s. 19 Lev 40/3), Bademağacı’nda sekiz adet tutamaklı (Duru, 2004, s. 559 Lev 25/1), Höyücek TD’de ise, ağız dışında boynuzlu bir hayvanın şematize betimi kabartma bezemeli örneklerine rastlanılmıştır (Duru ve Umurtak 2005, s. 58 Lev 49/7). İç bükey boyunlu çömlekler Kuruçay’da 13 ve 12. tabakalarda görülmektedir. 12. tabaka örneklerinde ince bant ve geometrik bant kompozisyonları şeklinde boya bezemeye rastlanmıştır (Duru, 1994, s. 19 Lev 40/2-10;49/6). Söz konusu formun Höyücek’te ip delikli tutamaklı örnekleri ele geçirilmiştir (Duru ve Umurtak 2005, s.29). ENÇ Dönemi’nde, pervaz ağızlı çömleklere tek rastlanan yerleşme ise, Bademağacı’dır (Resim 15) (Duru, 1997, s. 154 Lev 15/4).

Geç Neolitik Dönem Formları

Geç Neolitik Dönem’de Erken Neolitik’ten devam eden formların yanı sıra yeni bazı formların ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Yedi form altında toplanan kaselerden dik kenarlı kaseler yeni bir formdur; Hacılar IX tabakasında (Mellaart, 1970, s. 240 Lev 251/15), Höyücek KAD’da bir tutamağı dolu diğeri hayvan başı şeklinde (Duru & Umurtak, 2005, s. 28 Lev 65/4) ve Kuruçay’da zikzak bezemeli (Duru, 1994, s. 19 Lev 78/17) örnekleri vardır. Yayvan kaseler Hacılar’da çok rastlanan bir form değildir. Kuruçay 11 (Duru, 1994, s. 27 Lev 67/5) ve Höyücek KAD tabakalarında, Hacılar’a kıyasla çok daha fazla oranda karşımıza çıkmaktadır (Duru ve Umurtak 2005, s. 29, Lev 80/3).

Hem Erken hem de Geç Neolitik Dönem’de görülen formlardan biri olan basit profilli kaselerin Hacılar VI. tabakada haç bezemeli (Mellart, 1970, s. 270 Lev 271/8), VII. tabakada baklava motifli örnekleri gözlemlenmiştir. (Mellaart, 1970, s. 248 Lev 249/15) Bu tip kaseler ayrıca, Kuruçay 11. tabakada (Duru, 1994, s. 19) ve Bademağacı GN 2 ve 1 dönemlerinde krem üzerine kırmızı boya bezemeli olarak (Duru, 2008, s. 129) açığa çıkarılmıştır. İçe kapanan ağızlı kaseler; Hacılar’da VIII tabakadan, Kuruçay’da 11. tabaka (Duru, 1994, s. 19) ve Höyücek KAD Dönemi’nden bilinmektedir (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 70/3).

Pisidya/Göller Bölgesi’nde ele geçirilmiş olan Geç Neolitik ‘S’ profilli kaseler, genellikle dışa doğru açılan ağızlı ve küresel gövdelidir (Duru ve Umurtak 2005, s. 29). Hacılar VI. tabakada çapraz ve dikey bant bezemeli çeşitleri olan formun (Mellaart, 1970, s. 270 Lev 271/1), Kuruçay’da baklava şeklinde bezemeli (Duru, 1994, s. 19), Höyücek’te ise ağız dışında memecikli örneklerine rastlanmaktadır (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 81/3). Hacılar IX ve VI tabakası ile (Mellaart, 1970, s. 252 Lev 253/2) Kuruçay 11. tabakada görülen dışa açılan ağız kenarlı kâseye Höyücek’te rastlanmaz (Duru, 1994, s. 19 Lev 55/14). Gövdeden keskin bir şekilde kırılan omurgalı kâse formu Pisidya /Göller Bölgesi’nde sıklıkla bulunan formlardır. Bu formun, Hacılar VI. tabakada yatay boya bezemeli (Mellaart, 1970, s. 270) bir

örneği görülürken, Kuruçay 11. tabakada geometrik bezemeli örnekleri bulunmuştur (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 83/2). Höyücek'te dışa çekik dudaklı, karnı keskin biçimde kırılan omurgalı kase formuna ait bir örnek diğerlerinden farklı olarak üç ayaklıdır (Duru ve Umurtak 2005, s. 29 Lev 73/6). Ayrıca, söz konusu formun karşılıklı bir çift şematik hayvan başı şeklinde dikey tutamaklı (Duru ve Umurtak 2005, s.28 Lev 66/6) çeşitleri de mevcuttur.

GN Dönem çömlek formları genellikle EN Dönemi'nden tanınan formlardandır. Hacılar VI. tabakada bulunan içe kapanan ağızlı çömlekler muhtemelen depolama kabı olarak kullanılmıştır. Söz konusu form Hacılar VII tabakada karşılıklı dört adet dikey kulp tutamaklı olarak karşımıza çıkmakta (Mellaart, 1970, s. 248 Lev 249/17), Kuruçay 11. tabakada (Duru, 1994, s. 19 Lev 58/11) ve Höyücek KAD'da parmak delikli tutamaklı örnekleri görülmektedir (Duru ve Umurtak 2005, s. 28 Lev 67/1). Kısa boyunlu çömlekler ise, GN Dönem'de varlığını sürdüren formlar arasındadır ve bölgedeki tüm yerleşmelerde gözlemlenmiştir. Bu formun, Hacılar VIII. tabakadaki bir örneğinin üzerinde, karşılıklı dört adet tüp tutamak bulunmaktadır (Mellaart, 1970, s. 246 Lev 247/24). VII tabakada açığa çıkarılan ip delikli tutamağa sahip bir diğer örnek üzerinde, baklava desenli bezeme gözlenmektedir (Mellaart, 1970, s. 248). Kuruçay 11. tabakada ise, kısa boyunlu çömleklerin hem boya bezemeli (Duru, 1994, s. 19) hem de ip delikli tutamaklı (Duru, 1994, s. 19 Lev 81/4) örneklerine rastlanılmaktadır. Höyücek KAD'nde kısa boyunlu bir çömleğe ait form dışa açılan ağız kenarlıdır (Duru ve Umurtak 2005, s. 28 Lev 67/5). Bademağacı GN Dönemi'de ise söz konusu formun boya bezemeli olduğu izlenebilmektedir (Duru, 2008, s. 129)

Uzun boyunlu çömlekler, sayıca fazla olmasa da bölgedeki tüm yerleşmelerden bilinmektedir. Söz konusu form, Hacılar VI. tabakada karşılıklı olarak yerleştirilmiş dört adet tüp tutamaklı olarak ele geçirilmiştir (Mellaart, 1970, s. 258 Lev 259/2). Bununla beraber yine aynı forma, Kuruçay 11. tabakada (Duru, 1994, s.19 Lev 58/2) ve Bademağacı'nın GN Dönemi'de, boya bezemeli örnekler üzerinde rastlanmakla beraber, (Duru, 2008, s.129) Höyücek KAD'da ise, karşımıza parmak delik tutamaklı (Duru ve Umurtak 2005, s. 29) olarak çıkmaktadır.

'S' profilli çömlek formu sadece Hacılar VI tabakada (Mellaart, 1970, s. 270) ve Höyücek KAD'de (Duru ve Umurtak 2005, 29 Lev 75/2) gözlemlenirken iç bükey boyunlu çömlekler bölgede, ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. Söz konusu forma Hacılar IX tabakasında ip delikli tutamaklı (Mellaart, 1970, s. 242, Lev 243/11) ve Kuruçay 11. tabakada dolu tutamaklı (Duru, 1994, s. 20, Lev 65/1) olarak rastlanmıştır. Omurgalı çömlekler bu dönemde sadece Hacılar VI. tabakadan bilinmektedir (Mellaart, 1970, s. 268).

Pisidya/Göller Bölgesi Erken ve Geç Neolitik Dönem çömlekçiliğinde genellikle aynı formlar gözlenmekle birlikte GN Dönem'de kâse formunda belirgin bir artışın olduğu anlaşılmaktadır. EN Dönem'de en çok karşımıza çıkan formlar, içe kapanan ağızlı kâse

ve çömlekler ile 'S' profilli kaselerdir. EN Dönem'de kapların üzerinde yer alan bezeme uygulamasına sadece Kuruçay'da rastlanmaktadır. Bademağacı'nda görülen kapaklı kaselerin de diğer yerleşmelerde benzeri bulunamamıştır. EN Dönem'de Pisidya/Göller Bölgesi bezeme geleneği ise, dikey bant, eğik çizgi, dalga ve baklava motifleri ile birlikte şevron ve kafes bezeme olarak karşımıza çıkmaktadır. GN Dönem'e gelindiğinde bazı formların ilk defa ortaya çıktığı izlenebilmektedir. Bunlar; dik kenarlı kaseler ile dışa açılan ağız kenarlı kaselerdir. GN Dönem'in en belirgin özelliği boya bezemeli parça sayısının belirgin bir biçimde artmasıdır. Yarım üçgenler, el motifi ve haç motifi gibi yeni bezeme türleri de ortaya çıkmıştır (Resim 16).

Kültürel Etkileşimler

Pisidya/Göller Bölgesi ile komşu bölgeler arasında yer alan doğal geçitler ve ulaşım yolları bölgenin yüksek dağ sıralarıyla çevrilmiş olmasına rağmen komşu bölgelerle ilişki kurabilmesine olanak sağlamıştır. Ege Gübre'de gözlemlenen omurgalı (Ozan, 2012, Lev 11/3), içe kapanan ağızlı (Ozan, 2012, Lev 3/17) dik kenarlı kaseler (Ozan, 2012, Levha 10-6) ve aynı zamanda Yeşilova'da görülen içe kapanan ağızlı (Derin, 2009, s. 491), dik kenarlı kase (Derin, 2009, s. 483) formlarının Pisidya / Göller Bölgesi ile arasındaki yakın paralellik kültür söz konusu bölgeler arasında etkileşimini kanıtlaması açısından önemlidir. Bu etkileşim, Büyük Menderes Nehri ve kısmen de Gediz Havzasıyla, Kıyı Ege'ye ulaşımın oldukça kolay olduğu güzergâh üzerinden sağlanmış olmalıdır. Ayrıca Kıta Yunanistan'da yer alan Sesklo yerleşmesinin EN Dönemi'nde, çanak çömlek bezemelerinin krem üzerine kırmızı ya da kırmızı üzerine krem rengi olması (Wijnen, 1981, s. 35) Pisidya/Göller Bölgesi'nden tanınan bir uygulamadır. Kırmızı astar kullanımı Sesklo'da Erken Neolitik boyunca devam etmiştir (Wijnen, 1981, s. 36-37). Sesklo IIB de görülen şevron bezemeye Kuruçay 12 alt (Duru, 1994, Lev 37- 10) tabakasında, Sesklo Erken Neolitik II-III tabakasında rastlanan üçgen bezeme (Wijnen, 1981, s. 36) Kuruçay 11 üst (Duru, 1994, Lev 78-17) tabakasından da bilinmektedir. Yunan karasındaki diğer bir yerleşme olan Argissa Magula'da, basit profilli kase, içe kapanan ağızlı kase, kısa boyunlu çömlek gibi biçimler (Reingruber, 2008) Pisidya/Göller Bölgesi'ndeki formlarla oldukça benzer olmakla birlikte, ENÇ I sonlarına doğru söz konusu yerleşmede boya bezemeli kapların (Reingruber, 2008, s. 203) ortaya çıkması durumu da aradaki kültürel etkileşimi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Diğer bir yerleşme olan Achilleion'un Neolitik Dönem tabakalarında görülen dik kenarlı ve dışa açılan ağızlı kase örnekleri ile (Gimbutas, 1989, s. 589/7), kısa boyunlu, omurgalı, içe kapanan ağızlı çömlekler ve dışa açılan ağız kenarlı kaseler (Gimbutas, 1974, s. 292) Pisidya/Göller Bölgesi'nde Neolitik Dönem boyunca kullanılmış olan formlara uyum sağlamaktadır. Achilleion Neolitik Dönem çanak çömlek repertuarında görülen kafes, üçgen, şevron bezeme örnekleri ile baklava ve el motifi söz konusu bölgenin, özellikle GNÇ çanak çömleği içinde sıklıkla karşımıza çıkan bezeme öğelerindedir.

Tartışma ve Sonuç

Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönemi'ne bir bütün olarak bakıldığında bazı noktaların ön plana çıktığı gözlenmektedir;

En erken buluntular; Akeramik Hacılar IV. ve V. tabakaları (M.Ö 8200) ve Bademağacı EN I/8 (M.Ö 7035) tabakasında gözlelenen kırmızı aşı boyalı *terazzo* tabanlardır. Bu uygulamanın yapım aşamasında sistemli bir çalışmayı ve deneyimi gerektirmesi (kireç taşının yakılıp daha sonra suyla söndürülmesi ve bunun da en uygun oranda çakıl – kum vb. ile karıştırılmasıyla yapılması), buradaki topluluğun öncesinde konuya ilişkin bilgisinin ve deneyiminin olduğunu göstermektedir (Duru, 2003, s. 566). Yakınoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de, tabanların üst yüzeylerinde rastlanan kırmızı renkli kirecin, bilinçli olarak tercih edildiğinin düşünöldüğü *terrazzo* tabanlar, çok gelişkin bir teknoloji ve iş gücü gerektirmektedir (Özdoğan, 2016, s. 50). Mimaride büyük iş gücü ve emek gerektiren görkemli tekniklerin yalnız költ mekânlarına özgü bir özellik olduğu düşünöldüğünde (Özdöl, 2011, s. 181; Özdoğan ve Özdoğan 1998, s.585) *terazzo* tabanlı yapıların söz konusu dönem içinde özel nitelikleri olduğu söylenebilir. Örnek vermek gerekirse, Çayönü, Nevali Çori ve Göbeklitepe költ yapılarında kullanılan *terazzo* tabanlar bu yapılara verilen özel önemi göstermektedir (Özdoğan ve Özdoğan 1998, s.585). Bu bağlamda, Hacılar ve Bademağacı *terazzo* tabanlı yapılarda öne çıkan ortak özellikler şunlardır;

- Her ikisi de kırmızı aşı boyalıdır,
- Hacılar'daki *terazzo* tabanlı yapının içinde mermer bir kap bulunmuş ve biri yuvarlak diğeri dikdörtgen planlı iki fırına tespit edilmiştir,
- Söz konusu iki yerleşimde de, *terazzo* tabanlı başka yapılara rastlanmamıştır (her iki yerleşimde de birer tane),

Sıralanan bu özellikler her iki yapıyı, özel nitelikli yapılar kategorisine sokmaktadır. Bunlar, inanç sistemi ile ilgili anlam içeren költ (?) yapıları olabileceği gibi, yerleşmenin ileri geleninin yaşadığı binalar da olabilir. Tüm bu yorumların sağlam bir temele oturulabilmesi için şüphesiz, Hacılar ve Bademağacı Höyük'ün *terazzo* tabanlı yapıları hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır.

Höyücek'te, EYD'de (M.Ö 6360 – 6220) (Thissen, 2010 s.276, Tab.6) *terazzo* tabanlara ya da mimariye ait örneğın kerpiç duvarlar gibi tanımlı kalıntılarla karşılaşılmamıştır. Bu nedenle burada ahşap kulübelerde yaşanıldığı düşünölmektedir (Duru ve Umurtak, 2005). Bölgenin ilk kurulan Neolitik Dönem yerleşmelerinden biri olan, Kuruçay 13. Tabakada da (M. Ö 6240 – 6080) (Thissen, 2010 s.276, Tab.6), költür dolgusunun sadece iri çakıl taşlı bir katmandan oluştuğu söylenebilir ve bu mimari ayrıntısıyla Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmelerinden keskin bir şekilde ayrıldığını söylemek mümkündür.

EN Dönemin ikinci yarısına gelindiğinde (MÖ 6460-5910), bölgede birbirinden bağımsız gibi görünen yerleşmelerin yavaş yavaş ortak kültürel öğeler etrafında toplanmaya başladıkları izlenebilmektedir. Söz konusu bu dönem Pisidya/Göller Bölgesi’de Neolitik Dönem yerleşmelerin birbiri ile en fazla benzerlik gösterdiği zaman dilimidir. Dikdörtgen planlı, tek odalı evlerden oluşan mimari gelenekte, kapılar uzun duvarın ortasında bulunur. Kapının karşısına yerleştirilen ocak ve fırınlar, duvarların oda içine bakan yüzlerine yerleştirilen sıg nişler, bölgenin ortak mimari geleneğini karakterize etmektedir. GN Dönem’de ise, bölgede, Hacılar VI., Bademağacı GN I – II ve Kuruçay’ın 11. yapı katında gözlemlenen bütün yapılar dikdörtgen planlıdır. Hacılar’ın VI. tabakasına ait mekanların iki katlı ve iki odalı olması ise yalnızca bu yerleşime özgüdür.

Höyücek’in tümüyle dini bir kompleksi yansıtan özellikleri, burayı diğer tüm yerleşmelerden ayırmaktadır. “TD Kompleksi” ve “KAD ” evrelerinde bulunan yapılarının, kesin bulgular içermemesi sebep gösterilerek, işlevlerinin (tapınak/ritüel alanı) tartışmalı olduğu öne sürülmüştür (Fidan, 2015, s.176). Ancak, bir takım arkeolojik verilerin bu öneriyi çürütür nitelikte olduğu söylenebilir. Yerleşmenin, hem EN II’deki “TD” evresi buluntuları hem de GN Dönem’e tarihlenen “KAD” evresi için tanımlanmış olan üç ayrı kutsal alanda açığa çıkarılmış özel buluntular (166 adet), bu alanın bir tapınma/ritüel merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. TD Kompleksi içerisinde bulunan mermer kaplar, ateş yalıkları, dört ayaklı masa, askos, mermerden yapılmış hayvan başlı iki kepçe, 50x40 boyutlarında bir hücre ve hücrenin kapısının eşiğinde bulunan geyik boynuzları, hücre duvarına birleştirilen beş basamağı korunmuş durumda olan ve işlevsel olmayan küçük bir merdiven, merdivenin en alt basamağının önünde bulunan mermer bir kap özel buluntular arasında yer almaktadır. Üç kutsal alandan oluşan, “KAD” yapılarında ise, çok sayıda idol, ana tanrıça figürinleri ve figürin parçalarına rastlanması bu yapıları özel kılan buluntu gruplarından. Ayrıca, 12 m çapında ve ova seviyesinden 3,5 m yüksekliğinde olan Höyücek’in, toplu şekilde yerleşilecek bir alan için çok küçük boyutlu olduğu söylenilebilir. Höyücek’in bir yangınla son bulmuş olması buradaki kalıntıların insitu açığa çıkarılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, söz konusu alanda günlük yaşama ait buluntuların var olmaması da önemli bir diğer kanıttır. Tüm bu veriler bütüncül olarak değerlendirildiğinde, Höyücek’in, Neolitik Dönem’de büyük olasılıkla, kendine uzak olmayan yerleşmelerin tapınak/ritüel alanı konumunda olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı düşünülmektedir.

Son olarak, çanak çömlek verileri, Pisidya/Göller Bölgesi’nde Neolitik Dönem boyunca en hâkim mal grubunun tüm Güneybatı Anadolu’da da olduğu gibi “Kırmızı/Kırmızımsı Kahverengi Mal Grubu” olduğunu göstermektedir. EN Dönem’de en çok görülen form içe kapanan ağızlı, “S” profilli ve omurgalı kaseler iken, GN Dönem’de kısa ve uzun boyunlu çömleklerin sayıca arttığı, dik kenarlı kaselerin ise bu dönemde ilk defa görülmeye başladığı gözlemlenmektedir. Akıtacaklı kaplar ve ayrışık kaplar da GN Dönem çanak çömlek form

repertuvarına yeni eklenen biçimlendendir. EN Dönem'in dikey bant, üçgen, baklava motifli bezemelerine GN Dönem'de haç, el ve dalga motifli gibi süsleme öğeleri de eklenmiştir.

Pisidya/Göller Bölgesinin mimari kalıntılarının yanı sıra, daha fazla arkeolojik verinin edinilebildiği çanak çömlek buluntuları, Batı Anadolu'daki komşu Neolitik Dönem yerleşmeleriyle arada bir ilişkinin var olup olmadığının anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Ege Gübre ve Yeşilova'nın özellikle omurgalı, içe kapanan ağızlı ve dik kenarlı kaseleri ile olan yakın benzerlikler kültür etkileşimini kanıtlaması açısından önemlidir. Söz konusu bu etkileşim, Büyük Menderes Nehri ve kısmen de Gediz Havzası'yla, kıyı Ege'ye ulaşımın oldukça kolay olduğu güzergâh üzerinden sağlanmış olmalıdır. Ayrıca başta Argisaa, Sesklo ve Achilleion gibi Yunanistan yerleşmeleri ile olan benzerliklerin (krem üzerine kırmızı ya da kırmızı üzerine krem rengi şevron ve üçgen bezemeler, basit profilli kâse, içe kapanan ağızlı kase, kısa boyunlu çömlek, dik kenarlı ve dışa açılan ağızlı kaseler, kısa boyunlu, omurgalı, içe kapanan ağızlı çömlekler ve dışa açılan ağız kenarlı kaseler) azımsanamayacak sayıda olması ve özellikle bazı örneklerin birbirlerinden ayrılamayacak kadar paralel bir görümüm sergilemesi sebebiyle bağımsız olarak ortaya çıkma ihtimali yok denecek kadar azdır (Umurtak, 1999, s.45,46). Bu benzerlikler göz önüne alındığında, Pisidya /Göller Bölgesi Neolitik Dönem çanak çömleğinin, önce kıyı Ege'ye oradan da Ege adaları ile Yunan karasına doğru bir yol izlemiş olduğu ve bu sayede, Güneybatı Anadolu Neolitik Dönem çömlekçilik geleneğinin batıya taşınmış olduğu söylenebilir. Bu durum, C. Renfrew'in göçebe toplulukların ufak kayıklarla Ege'yi geçtikleri (Renfrew, 1989, s.168), J. Mellaart'ın çömlekçiliğin Anadolu'dan hareket edip göç eden topluluklar tarafından batıya taşındığı (Mellaart, 1975, s.244-262) varsayımlarıyla da örtüşmektedir.

Yakındoğu'da başlayan Neolitikleşme süreci, Güneydoğu Anadolu'da görkemli kültür yapılarıyla dikkat çekerek devam etmiştir. Akabinde Konya Ovası'nda en erken yerleşmeler çanak-çömleksiz olarak ortaya çıkmış, MÖ 7000'li yıllara gelindiğinde kilin ısı yöntemi ile işlenmeye başlanmasıyla çanak çömlek yapımına geçilmiştir. Anadolu'da çanak çömlek yapımının en eski aşamaları standart olmasa da, koyu yüzlü bir mal grubuyla temsil edilen çanak çömlek geleneğidir. Geç Neolitik Dönem'de ise Anadolu'nun güneybatısında, kırmızı astarlı malların yoğun olduğu izlenebilmektedir. Bu grup, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in sonuna tarihlenmektedir. Kırmızı astarlı malların beyaz boya ile bezenmesi geleneğininin EK Dönem ile birlikte artan bir özellik olduğu da izlenebilmektedir.

Pisidya/Göller Bölgesi yerleşmelerinden olan, Hacılar, Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı, Orta Anadolu'daki Neolitik yaşamın Pisidya/Göller Bölgesi'ne geliş sürecini yansıtmaktadır. Ege Gübre, Ulucak, Yeşilova, Çukuriçi başta olmak üzere İzmir çevresinde gerçekleştirilen çalışmalar, Neolitik yaşam biçiminin Pisidya/Göller Bölgesi'nden batıya, Ege kıyılarına günümüzden MÖ 7000 yıllarında ulaştığını göstermektedir. Kara üzerinden gelen bu etkiyle birlikte, Anadolu'nun güney kıyılarını izleyen bir deniz yolunun da, Neolitiğin yayılımını açısından göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Özdoğan, 2016, s.58-59).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

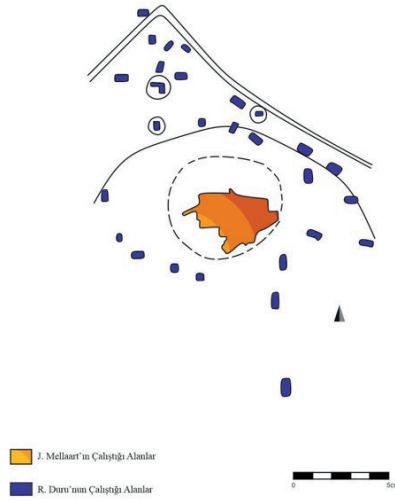
- Dedeoğlu, F. (2010). *Neolitik Çağdan Erken Tunç Çağ Sonuna kadar Yukarı Menderes Havzası kültürel ve ekonomik süreç* (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Derin, Z. (2006). Yeşilova höyüğü. *Anadolu'da uygarlığın doğuşu ve Avrupa'ya yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni kazılar, yeni bulgular*, 377-384.
- Duru, R. (1990). Kuruçay Höyüğü kazıları 1988 Çalışma Raporu. *KST XI/1*, 81-86.
- Duru, R. (1992). Höyücek kazıları 1989. *Belleten, LVI*, 51-563.
- Duru, R. (1993). Höyücek kazıları 1992. *KST XV/1*, ss.97.
- Duru, R. (1994a). *Kuruçay höyük I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Duru, R. (1994b). Hacılar'ın en eski kültürleri gerçekten çanak çömleksiz Neolitik mi idi ?, *Anadolu Araştırmaları, XIII*, 1-12.
- Duru, R. (1995). Bademağacı kazıları 1993. *KST XVI/1*, 69-77.
- Duru, R. (1995). Höyücek kazıları 1991-1992. *Belleten, LIX*, 449.
- Duru, R. (1997). Bademağacı kazıları 1994 çalışma raporu. *Belleten, LXI*, 145.
- Duru, R. (2001). Bademağacı kazıları 1999 çalışma raporu. *Belleten, LXIV*, 134.
- Duru, R. (2002). Bademağacı kazıları 2000-2001 çalışma raporu. *Belleten, LXVI*, 549-648.
- Duru, R. (2003). Bademağacı kazıları 2000 ve 2001 yılları çalışma raporu – A summary of 9 seasons of excavations. *Belleten, LXVI*, 449-594.
- Duru, R. (2004). Bademağacı kazıları 2002 ve 2003 yılları çalışma raporu. *Belleten, LXVIII*, 252.
- Duru, R. ve Umurtak G. (2005). *Höyücek 1989 – 1992 yılları arasında yapılan kazıların Sonuçları*. Ankara.
- Duru, R. (2007). *Göller Bölgesi Neolitik Hacılar - Kuruçay Höyüğü - Höyücek – Bademağacı Höyüğü*. Türkiye'de Neolitik Dönem, İstanbul.
- Duru, R. (2008). *M.Ö 8000'den M.Ö 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin altıbin yılı*. Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Duru, R. (2016). *Tarım'dan yazı'ya Burdur Yöresi ve yakın çevresi'nin altıbin yılı (M.Ö 8000'den M.Ö 2000)*. Antalya.
- Fidan, E. (2015). Batı Anadolu'da sosyal sınıf farklılıklarının ortaya çıkışı: Aşağı ve yukarı yerleşme sistemi. *Tematik Arkeoloji Serisi 2*, 175-184.
- Gimbutas, M. (1974). The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500. *Myths, Legends and Cult Images*, 292.
- Gimbutas, M. (1989). Achilleion A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece 6400-5600 BC. *Monumenta Archaeologia 14*, 589/7.

- Haupmann H. ve Özdoğan M. (2007). *İnsanlığın en eski anıtları 12.000 yıl önce Anadolu*. Anadolu'da Neolitik devrim, İstanbul, 404-410.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacilar I – II*. Edinburgh.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East*. London.
- Özdoğan, M. (2016). Arkeolojik veriler açısından bir değerlendirme. *Aktüel Arkeoloji*, 52, 50-59.
- Ozan, A. (2012). *Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü. İzmir
- Özdöl, S. (2011). Çanak çömleksiz neolitik çağda güneydoğu anadolu'da din ve sosyal yapı. *Tarih İnceleme Dergisi*, XXVI, 181.
- Özsait, M. (1980). *İlkçağ tarihinde Pisidya*. Baskı Yeri: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Renfrew, C. (1989). The puzzle of Indo-European origins. *Archaeology and Language*, 82.
- Reingruber, A. (2008). *Die Argissa - Magula II: das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im lichte transaigisher beziehung*: Bonn
- Schoop, U. (2005). *The late escape of the Neolithic from the Central Anatolian plain*. BYZAS 2, How Did Farming Reach Europe ? Anatolian – European Relations From the Second Half the 7th the First Half of the 6th millennium cal BC, İstanbul, 179.
- Thissen L. (2000). *Early village communities in Anatolia and the Balkans 6500-5500 cal BC*. Studies in Chronology and Culture Contact, Leiden.
- Thissen L. (2010). The Neolithic—Chalcolithic sequence in the SW Anatolian Lakes Region. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, 269-282.
- Umurtak, G. (1999). Neolitik çağda Burdur bölgesi ile Ege Adaları ve Yunan Karası arasında çanak çömlek biçimlerine dayalı bazı gözlemler. *Anadolu Araştırmaları*, 15, 27-72.
- Yiğitbaşıoğlu, H. (1990). Burdur havzasında bulunan en yaşlı gösel iz. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları*, 2, 55.

Harita ve Resimler

Harita 1. Pisidya / Göller Bölgesi Coğrafi Konumu.

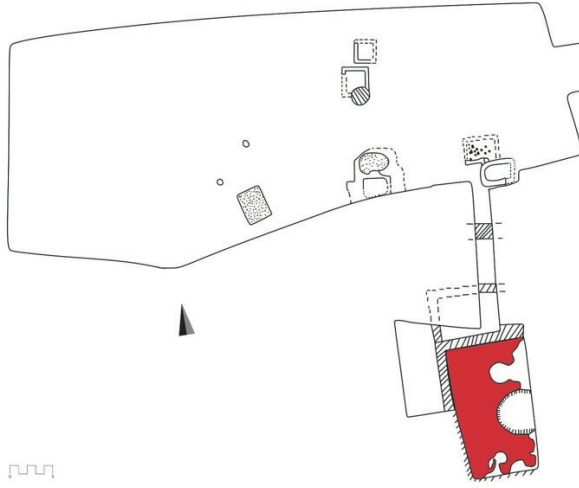
Resim 1. R. Duru ve J. Mellart'ın Hacilarda Çalışma Alanları (Duru, 2008:12, Res 14).

MİMARİ TABAKALAŞMA	MELLAART'A GÖRE KÜLTÜR EVRELERİ	R. DURU'YA GÖRE KÜLTÜR EVRELERİ
I D	Erken Kalkolitik Sonu	Erken Kalkolitik / Geç Neolitik
I C		
I B		
I A		
II B	Erken Kalkolitik	
II A		
III		
IV		
V		
VI	Geç Neolitik	Erken Neolitik II
VII		
VIII		
IX		
ARA		
I	Akeramik Neolitik	Erken Neolitik I
II		
III		
IV		
V		
VI		
VII		

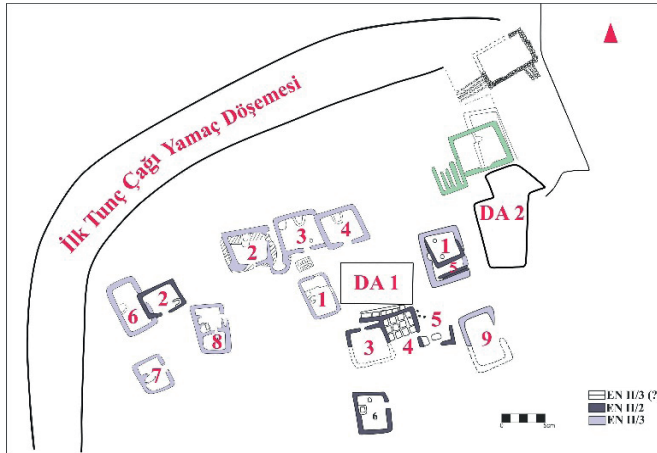
Resim 2. R. Duru ve J. Mellaart'a göre karşılaştırmalı Hacılar Tabakalanması (Duru, 2016 : 26 ve Mellaart, 1970:23'den düzenlenmiştir).

	Akeramik	ENÇ I	ENÇ II	GNÇ
Hacılar	I-VII			VI-IX
Bademağacı		5-9	1-3,3A,4,4A,4B	1.Yapı Katı 2. Yapı Katı
Kuruçay		13	12 alt, 12 üst	11 alt, 11 üst
Höyücek		Erken Yerleşmeler	Tapınak Dönemi	Kutsal Alanlar Dönemi

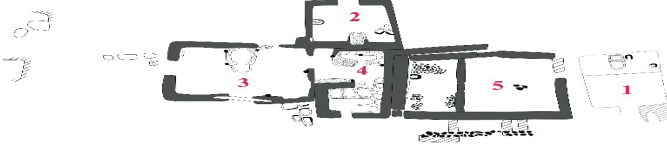
Resim 3. Hacılar-Bademağacı-Kuruçay-Höyücek Yerleşmeleri Neolitik Tabakaları (Duru, 2016 ve Mellaart, 1970'den düzenlenmiştir).

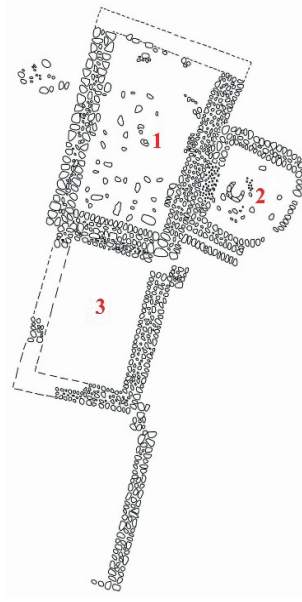
Resim 4. Hacilar Akeramik V. Tabaka *Terazzo* Taban (Mellaart, 1970:3'den düzenlenmiştir).

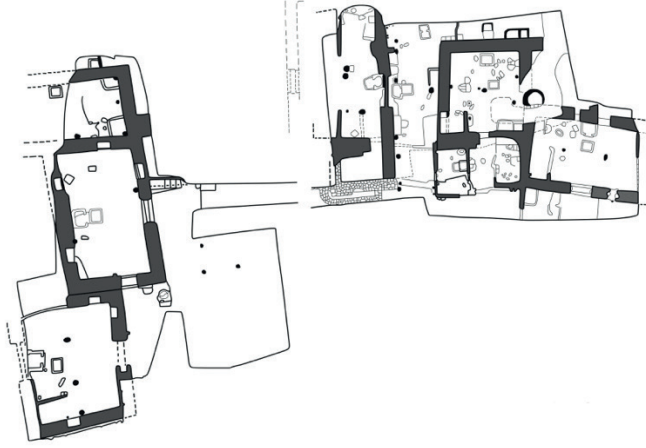
Resim 5. Bademağacı EN II Mimari Planı (Duru, 2016 : 99 23'den düzenlenmiştir).

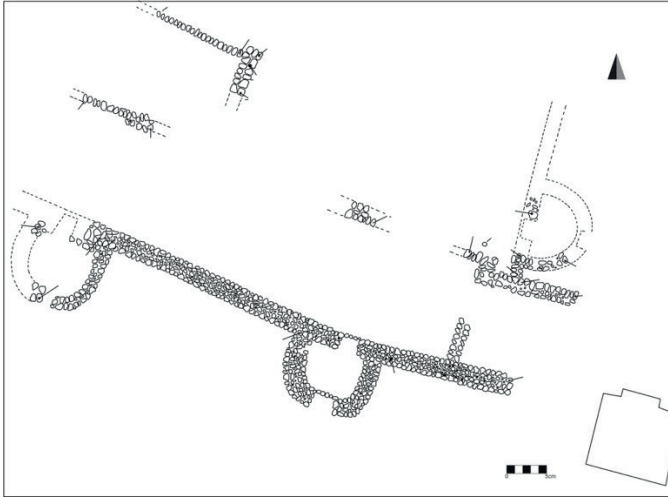
Resim 6. Höyücek TD Mimari Planı (Duru, Umurtak, 2005: 25'den düzenlenmiştir).

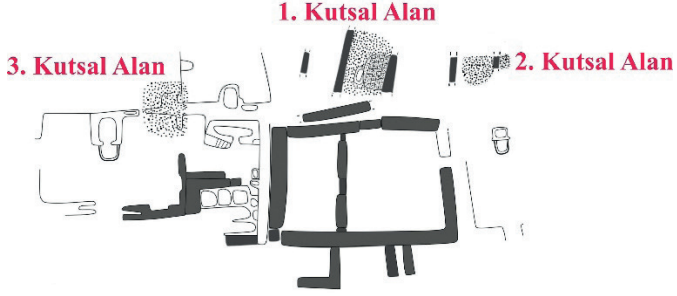
Resim 7. Kuruçay 12. tabaka Mimari Planı (Duru, 1994:Lev 4'den düzenlenmiştir).

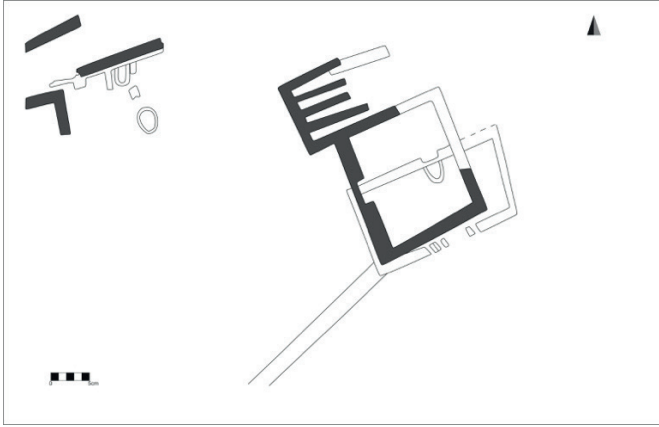
Resim 8. Hacilar VI. tabaka Mimari Planı (Mellaart, 1970'den düzenlenmiştir).

Resim 9. Kuruçay 11. tabaka Mimari Planı (Duru, 1994:Lev 5'den düzenlenmiştir).

Resim 10. Höyücek KAD Mimari Planı (Duru, Umurtak, 2005'den düzenlenmiştir).

Resim 11. Bademağacı GNÇ Mimari Planı (Duru, 2016:64'den düzenlenmiştir).

		ENÇ									
			DİKDÖRTGEN PLAN	ODA SAYISI	DUVAR	TABAN	OCAK	FİRİN	SİLO	DEPOLAMA KUTUSU	
HACILAR	TABAKALAR	Akeramik V. TABAKA		2	En alt sıradan itibaren kerpiçle örülmüştür.	Terazzo	✓	✓	✓		
		Akeramik IV. TABAKA		1		Terazzo	✓	✓	✓		
BADEMÇACI	TABAKALAR	EN I/8	Dikdörtgen planlıdır.	1		Terazzo					
		EN II/1					✓				
		EN II/2	2 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.							
			5 Nolu Yapı								
			1 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.	1				✓	✓	
			5 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.						✓	✓
			6-7 Nolu Yapı				Duvar sıvalıdır.				
			8 Nolu Yapı	Yamak dikdörtgen planlıdır.	2				✓		
	EN II/4	Dikdörtgen planlıdır.	1			Bastırılmış kıldendir.		✓			
	EN II/4A	Dikdörtgen planlıdır.	1								
	EN II/4B	Yamak dikdörtgen planlıdır.	1		En alt sıradan itibaren kerpiçle örülmüştür.	Bastırılmış topraktaştır.	✓				
HÖYÜCEK	TABAKALAR	1 Nolu Yapı								✓	
		2 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.	1			✓				
		3 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.	1	Duvar sıvalıdır.	Bastırılmış kıldendir.			✓		
		4 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.	2	Kaplumbağa kerpiç kullanılmıştır.	Bastırılmış kıldendir.			✓	✓	
		5 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.	2	Kaplumbağa kerpiç kullanılmıştır.	Bastırılmış kıldendir.					
KURUCAY	TABAKALAR	12. TABAKA	1 Nolu Yapı	Yamak dikdörtgen planlıdır.	1	Taş duvardır.	Çakıl döşemidir.				
		2 Nolu Yapı	Yamak dikdörtgen planlıdır.				Bastırılmış kıldendir.				
		3 Nolu Yapı	Dikdörtgen planlıdır.								

Resim 12. Pisidy/Göller Bölgesi Erken Neolitik Dönem Mimari Özellikleri (Duru, 2016 ve Mellaart 1970'den düzenlenmiştir).

	ENÇ						GNC	
	Hacilar Akeramik V	Hacilar Akeramik IV	Bademağacı EN II / 2	Bademağacı EN II / 3	Höyücek TD	Kuruçay 12	Hacilar VI	Bademağacı GNC
OCAK								
Bulandığı Yer	Açık alanda, arhada (?)	Açık alanda, arhada (?)	Oda içinde duvarın kenarında	Oda içinde kapı kenarında	Oda içinde kapı kenarında	Oda içinde	Oda içinde	
FİRİN								
Bulandığı Yer	Açık alanda, arhada (?)	Açık alanda, arhada (?)	Açık alanda	Oda içinde kapı kenarında	Oda içinde kapı kenarında		Oda içinde	
SİLO								
Bulandığı Yer	Açık alanda, arhada (?)	Açık alanda, arhada (?)	Oda içinde, duvarın yanına / Arhada					
DEPOLAMA KUTUSU								
	Açık alanda, arhada (?)	Açık alanda, arhada (?)	Arhada	Oda içinde				

Resim 13. Pisidy/Göller Bölgesi Neolitik Dönem Mimari Elemanları (Duru, 2016 ve Mellaart 1970'den düzenlenmiştir).

		ENÇ								GNÇ									
		Kırmızı / Kırmızmsı Kahverengi Mal Grubu		Bej / Devetiyü / Açık Gri / Açık Kahverengi / Kırmızı Mal Grubu		Kırmızı / Gri / Koyu Kahverengi Mal Grubu		Koyu Yüzlü Mal Grubu		Yahn Mal Grubu	Kırmızı / Kırmızmsı Kahverengi Mal Grubu		Bej / Devetiyü / Açık Gri / Açık Kahverengi / Kırmızı Mal Grubu		Kırmızı / Gri / Koyu Kahverengi Mal Grubu		Koyu Yüzlü Mal Grubu		Yahn Mal Grubu
		A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I		A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I	A S T A R L I	A Ç K I L I	
H	A C I L A R										✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
K	M A L G R U P L A R I	A1	✓	✓							✓	✓							
		A2					X	✓	X	✓					X	✓	X	✓	
		A3					X	✓	X	✓					X	✓	X	✓	
		B	✓	✓								✓	✓						
		C									✓								✓
		D									✓								✓
		E															✓	✓	
		F																	
H	M A L G R U P L A R I	MAL1						✓											
		MAL2			✓								✓	?					
		MAL3	✓	✓								✓	✓						
		MAL4	✓	✓															
		MAL5										✓	✓						
		MAL6										✓	✓						
B	A D E M A C I	?	✓			?	✓						✓	✓					

Resim 14. Pisidy/Göller Bölgesi Revize Edilmiş Mal Grubu Tablosu.

	ENÇ		
	KURUÇAY	BADEMAĞACI	HÖYÜCEK
Dik Kenarlı Kase	X	X	X
Yayvan Kase			
Basit Profilli Kase	X		
İçe Kapanan Ağızlı Kase			
S Profilli Kase			
Dışa Açılan Ağız Kenarlı Kase		X	
Pervaz Ağızlı Kase	X		X
Omurgalı Kase			
Ağız Aktarıcaklı Kase	X	X	X
Minyatür Kaplar			
İçe Kapanan Çömlek			
Kısa Boyunlu Çömlek			
Uzun Boyunlu Çömlek		X	
S Profilli Çömlek			
İç Bükümlü Boyunlu Çömlek		X	
Omurgalı Çömlek	X	X	X
Pervaz Ağızlı Çömlek	X		X
Hole Mouth Çömlek	X		X

Resim 15. Pisidyra/Göller Bölgesi Erken Neolitik Formları
(Duru, 1994-2005-2018 ve Mellaart 1970'den düzenlenmiştir).

GNÇ			
HACILAR	KURUÇAY	BADEMAĞACI	HÖYÜCEK
		x	
		x	
		x	
		x	
		x	x
x	x	x	x
		x	
x	x	x	
x		x	
	x		
	x	x	
		x	
	x	x	x
x		x	x
x	x	x	x

Resim 16. Pisidya/Göller Bölgesi Geç Neolitik Formları
(Duru, 1994-2005-2018 ve Mellaart 1970'den düzenlenmiştir).

About the Double-Axe (Labrys) / Butterfly Symbols in an Offering Pit in Tisna

Tisna’da Bir Sunu Çukuru İçerisinde Bulunan Çift Ağızlı Balta (Labrys)/Kelebek Sembolleri Hakkında

Emre Erdan¹ , Barış Gür²

ORCID ID: E.E. 0000-0002-4389-2016;
B.G. 0000-0002-9031-9159

1Corresponding author/Sorumlu yazar:
Emre Erdan (Doç. Dr.),
Aydın Adnan Menderes University,
Faculty of Arts and Sciences, Department of
Archeology, Aydın, Turkey
E-mail: erdanemre@gmail.com

2Barış Gür (Doç.Dr.),
Dokuz Eylül University, Faculty of Letters,
Department of Museology, İzmir, Turkey
E-mail: peace_gur@hotmail.com

Submitted/Başvuru: 13.03.2020
Accepted/Kabul: 08.01.2021

Citation/Atıf: Erdan, E., & Gur, B. (2020). About the Double-Axe (Labrys) / butterfly symbols in an offering pit in Tisna. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 71–89.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.703366>

ABSTRACT

In this study, double-axe/butterfly depictions in an offering pit discovered during the 2018 archaeological survey at Kocakale Tepe (Tisna) are introduced. The double-axe/ butterfly motifs with a total of 10 scraping lines in different sizes were identified in the pit formed on the bedrock made up of white colored tuff. While double-axes have been observed in the Aegean World since the Bronze Age, it is understood to be an important religious symbol. Since the Minoan culture in Crete, it has been used both as a votive object and a sacrifice axe, and is depicted on different religious objects in iconography. Later, it continued its same feature in the Mycenaean culture during the Late Bronze Age. After this intense use in the Aegean World during the Bronze Age, double axes began to appear in iconography again in the Classical period. Double-axes, which are the symbols of Zeus Labraundos, are depicted on the coins of the Hekatomnid dynasty in the Caria Region. According to Plutarch, the double-axe cult came to Caria from the lands of Lydia. It is not possible to make a sharp comment about the Kocakale Tepe offering pit without any excavation in the area and its vicinity. However, it is noteworthy that the stepped monument in Kocakale Tepe, a possible Acropolis Sanctuary in Sarıkale Tepe, and the open-air sanctuary in Karahayıt may be related to the Mother Goddess cult in Tisna. Especially the existence of similar butterfly motifs in Gordion suggests the effect of Phrygian culture. On the other hand, the existence of the Zeus Labraundos cult on the West Anatolian coasts in the Archaic-Classical Periods should not be ignored.

Keywords: Double-Axe, Tisna, Offering Pit, Symbol

ÖZ

Bu çalışmada Kocakale Tepe (Tisna)’da 2018 yılı arkeolojik yüzey araştırması sırasında keşfedilen bir sunu çanağı içerisinde yer alan çift ağızlı balta betimlemeleri tanıtılmıştır. Beyaz renkli tüften oluşan ana kaya üzerine oluşturulan sunu çukurunda birbirinden farklı boyutlarda toplam 10 adet kazıma çizgilerle oluşturulmuş çift ağızlı balta/kelebek motifleri tespit edilmiştir. Çift ağızlı baltalar Ege Dünyası’nda Tunç Çağı’ndan beri ele geçerken, önemli bir dinsel sembol olduğu anlaşılmaktadır. Girit’teki Minos kültüründen itibaren hem bir adak objesi hem de kurban baltası olarak kullanılırken, ikonografide de farklı dinsel objeler üzerinde betimlenmektedir. Sonrasında Geç Tunç Çağı’nda Miken kültüründe de aynı özelliğini sürdürmüştür. Tunç Çağı’nda Ege Dünyası’ndaki bu yoğun kullanımın

ardından çift ağızlı baltalar tekrar Klasik dönemde ikonografide görülmeye başlamıştır. Zeus Labraundos'un simgesi olarak karşımıza çıkan çift ağızlı baltalar Karia Bölgesi'nde Hekatomnid hanedanı sikkeleri üzerinde betimlenmiştir. Plutarkhos'un aktardığına göre çift ağızlı balta kültürünün Karia'ya Lydia topraklarından gelmiştir. Alan ve yakın çevresinde herhangi bir kazı çalışması yapılmadan Kocakale Tepe sunu çukuru ile ilgili keskin bir yorumda bulunmak mümkün değildir. Yine de Kocakale Tepe'deki basamaklı anıtın, Sarıkale Tepe'deki kutsal alan / tapınağın ve Karahayıt'taki açık hava kutsal alanının Tisna'daki ana tanrıça kültüyle ilişkili olabilecek yönü dikkat çekicidir. Özellikle benzer kelebek motiflerinin Gordion'daki varlığı Frig kültürünün etkisini de düşündürmektedir. Diğer taraftan Zeus Labraundos kültürünün Arkaik-Klasik Dönemlerde Batı Anadolu kıyılarındaki varlığı da göz ardı edilmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Çift Ağızlı Balta, Tisna, Sunu Çukuru, Sembol

Introduction

In this study, double-axe/butterfly depictions in an offering pit discovered during the 2018 archaeological survey at Kocakale Tepe (Tisna) are introduced. As it is known, double-axes have a long history in the Aegean as a religious symbol. Besides the bronze double-axes physically recovered in Greece and the Aegean Islands, the examples encountered in iconography shows that they were important religious symbol. During the Classical Period, it appears as the symbol of Zeus Labraundos cult in Western Anatolia. In addition to being a well-known description of the Carian coins of the classical period, the name (labrys) and origin of the double-axes are based on the territory of Lydia, as Plutarch reported. Thus, the function and meaning of the offering pit, which includes depictions of the double-axes in Kocakale Tepe (Tisna), will be evaluated on the rooted symbol in the Aegean and Western Anatolia.

Offering Pit of Kocakale Tepe

Ancient Tisna is located on ancient Aiolis and the borders of Uzunhasanlar Village of İzmir Aliağa district today (Fig. 1). It is built on Kocakale Tepe and especially Sarıkale Tepe which are oriented towards Çandarlı Bay with the East-West extension (Fig. 2-3). Archaeological findings of the city, which is thought to take its name from the river god Tisnaios, so far indicated that Tisna has been inhabited since the Middle Bronze Age. In addition, Tisna is expected to answer some of the problematic questions of the region, especially in terms of Late Bronze Age-Early Iron Age findings.

The offering pit, which was discovered for the first time in 2018 and visited again during the 2019 surveys, the engraved motifs in it are remarkable. Offering pit was found on the south-facing slope of Kocakale Tepe, at an altitude of approximately 360-370 m, at a height of 220 m. White tuff bedrocks are observed at some points of the hill, which consists mostly of andesite rocks, as in Sarıkale Tepe, which is the other component of Tisna. It is understood that this geological formation, which is rarely encountered on both hills, was given religious importance by the ancient residents. As a matter of fact, as comprehensively covered in a previous study, a similar area appears in Sarıkale Tepe around a natural spring, and the sacrifice canals we identified here indicate that the area was evaluated within the scope of some rituals performed for religious purposes.

The surveys we made and the measurements taken in the offering pit formed on the bedrock made of white colored tuff at Kocakale Tepe revealed that the pit was 66 x 38 cm in size and 28 cm deep (Fig. 4-5). However, the bedrock with the offering pit covers a wider area. The area, which was determined as 12.11 m in the east-west and 7.77 m in the north-south, was identified as covered with soil during our first researches. After clearing the soil, as far as we can observe in different sizes in the plate of pit, a double-axe / butterfly motifs

formed with a total of 10 engrave were identified (Fig. 6-7). The largest of these are measured as 6,9 cm x 4,1 cm and the smallest is 2 x 1 cm (Table 1).

Tablo 1. Kocakale Tepe Double Axe / Butterfly Motif Dimensions.

No	Height	Width
1.	4,2 cm	2,5 cm
2.	3,4 cm	3,1 cm
3.	2 cm	1 cm
4.	4,3 cm	3,3 cm
5.	4,6 cm	2,5 cm
6.	4,8 cm	3,4 cm
7.	5,2 cm	3,6 cm
8.	3,8 cm	3,3 cm
9.	6,9 cm	4,1 cm
10.	4,1 cm	2,6 cm

Overview of the Double-Axe Symbol in the Aegean

The double-axe (*labrys*) is a description given to two cutting axes symmetrically opposite each other. Physical evidence of double-axes can be seen in Crete at the earliest in the Aegean. A large number of double-axes found in the Arkhalokhori Cave were used as votive. Axes, most of which were broken, were found together with Early Minoan or Middle Minoan I pottery (Nillson, 1971 pp. 197; Alexiou 1991, pp. 109) (Fig. 8a).

The earliest example in iconography can be seen in Mochlos with double-axes depicted as butterfly on the Early Minoan II pottery (Evans 1921, pp. 74; Nillson 1971, pp. 213) (Fig. 8b). Following these initial descriptions, it is possible to monitor the continuity of the double-axe depictions in Crete until the Minoan culture. These motifs on pottery, which were handled abstractly, was defined by Arthur Evans as a butterfly or double-axe while they continue until the Middle Minoan period (Evans 1921, pp. 75).

Double-axe molds were dated to the Early Minoan II period at the earliest in Vasiliki, while it was unearthed in the Middle Minoan II period in Mallia and Phaistos (Nikolaidou 2016, pp. 103, 56). These finds reveal the earliest physical evidence.

From the earliest period when double-axes were found in the Aegean, it is seen that the use of religious approaches was the main purpose. The presence of broken votive axes in Arkhalokhori reveals one process of the religious ritual, while there are Linear A inscriptions on two axes. A god named *Itar* is associated with the inscription on it that can be read as *I-DA-MA-TE* or *I-DA-PHA-TE* (MacGillivray 2010, pp. 120).

Finds uncovered at the residence of Mu in Mallia have shown that here is a religious administrative center. When the religious objects are examined here, an offering table with

engraving double-axe were found, as well as bukranium and double-axes, as well as the Middle Minoan II period (Nikolaidou 1999, pp. 557, CXXI^g). Similarly, there was a double-axe symbol with a bull head on a vase in Palaikastro, which is dated to the Middle Minoan III period (MacGillivray 2010, pp. 121, Fig. 3).

Double-axe figures engraved on the walls can be seen both in palaces and in villas in Minoan culture (Fig. 8c). In Knossos Palace, it is seen that these descriptions were used on the walls of the lightwell in “the Hall of Double-Axe” (Graham 1972, pp. 86), in the pillar cryptos and even in the magazines (Marinatos 1993, pp. 49, Fig. 39), it is possible to see the same signs in Knossos in the South House, in the northwest corner of the building, on the pillar cryptos of the Southeast House (Graham 1972, pp. 55-57). In addition to the engraved depictions, the bases with double-axes were found close to the foot of the pillar in the dark cult room called the pillar crypt in Knossos (Nilsson 1971, pp. 238).

However, in pillar cryptos, there are pits in the area around the column, and in one example there are small pits and groove in front of the column (Alexiou 1991, pp. 98). It is possible to talk about the existence of a common cultural element on the island by engraving the double-axes on the walls in Crete. Especially in Knossos Palace, a total of 180 double-axe motifs, 4 of which are bows and 20 of which are butterflies, are engraved on the walls and this number is 17 in Mallia and 25 in Phaistos Palaces (Hood 1987, pp. 207, Fig. 5).

The encounter with double-axes in pillar crypts, which is one of the main religious places in Minoan culture, emphasizes the religious aspect of the symbol, however, it is also seen that it is physically recovered with different religious equipment such as rhyton and horn as a cult object (Graham 1972, pp. 107). As it turns out, large-sized double-axes should have been used as a cult object for sacrificial purposes in rituals, and small ones should have been used as votive objects with their symbolic meanings (Alexiou 1991, pp. 109). In the depiction of the goddess on a mold dated to the Late Minoan III period in Palaikastro, the fact that the goddess holds the double-axe reveals this cultic aim (Nilsson 1972, pp. 225, Fig. 112; Marinatos 1993, pp. 5) (Fig. 8d).

Double-axes are represented by many examples especially in funeral iconography during the Late Minoan period. There are also examples on the Late Minoan III period paintings depicted with a single or horns of consecration. In the most well-known examples, descriptions on the Hagia Triada sarcophagus contain a scene of the sacrifice, while buckets filled with sacrificial animal blood are transferred to the vat with a large double-axe on either side (Evans 1921, pp. 439-440, Fig. 317; Marinatos 2009, pp. 41, Fig. 3.6) (Fig. 8e). In addition to archaeological findings, these details in iconography reveal the role of double-axes in religious rituals. In another scene on the same sarcophagus, the depiction of the double-axe together with the blessing of the olive tree and horns of consecration reveals the

power of the symbol for religious purposes (Evans 1935, pp. 43, Fig. 27; Haysom 2010, pp. 41, Fig. 2).

In the Late Minoan period, it is seen that the double-axe was depicted along with the female figures in the seal and ring stones found in Crete. In the seals in Hagia Triada, Knossos and Zakros, women with robe are carrying large size double-axes in their hands, presenting the traces of a ceremonial ritual (Haysom 2010, pp. 43-44, Fig. 4-7) (Fig. 8f).

While double-axes are depicted with women in Crete, they are described by researchers such as Evans and Marinatos as the symbol of the great and goddess of Minoan (Marinatos 2013, pp. 249). Along with that, *a-ta-na po-ti-ni-ja*, which is also mentioned in Linear B tablets, Castleden sees it related to the goddess Potnia (Castleden 1993, pp. 124).

When looking at the Mainland Greece, there is a double-axe between a goddess sitting under the holy tree and priestess on the scene on the golden ring stone found in Mycenae (Evans 1901, pp. 108, Fig. 4; Alexiou 1991, pp. 106, Res. 37). A similar continuity can be observed in the Mycenaean culture in the Aegean region during the Late Bronze Age after the intense religious meanings attributed to the double-axe symbol in the Minoan religion. Double bronze axes made of this type of bronze were unearthed in many centers both in Greece and in the Aegean Islands, such as Mycenae (Mylonas 1962, 121, Fig. 5) and Kos-Seraglio (Morricone 1975, pp. 277, Fig. 235). These axes, which are understood to be attached to a wooden handle, should be the source of these descriptions as they exist, that is, the fact that they resemble a butterfly shape when a handle is not attached to the double-axe.

While continuity is observed in the use of double-axes in different styles on Late Minoan pottery, it includes two different types of implements, Crete and Mainland Greece, in descriptions on Mycenaean pottery (Popham 2004, pp. 254, Fig. 19.1). There are abstracted items in Mainland type, butterfly and hourglass variations. The late type axe depictions of the Mycenaean pottery include consecration and bull-related figures (Evans 1901, pp. 106-107, Fig. 3; Furumark 1972, pp. 327, Fig. 35.21-22). Another aspect of the value given to the double-axe in both cultures can be understood through writing.

While the double-axe symbol corresponds to a letter in the Linear A script of the Minoans and the Linear B script of the Mycenaeans, this corresponds to the sound of the first letter of the alphabet, "A", in both languages (Hooker 1994, pp. 38; MacGillivray 2009, pp. 120). With the classical period, double-axes are reused as an important religious symbol. After this intense use in the Aegean during the Bronze Age, double-axes began to appear in iconography again in the Classical period.

The double-axes that appear as the symbol of Zeus Labraundos are depicted in the hands of the god on the coins of the Hekatomnid dynasty in the Caria Region (Kouremenos 2016,

pp. 46). The satrapial coins minted by both Mausolos and Pixodarus include Apollo on one side and Zeus Labraundos, which holds a double-axe on the other (Meadows 2005, pp. 204, Cat. 346-347; Kouremenos 2016, pp. 45-46, Fig. 5.3). Plutarch quotes information about the arrival of the double-axe cult in Caria. After Heracles killed Hippolytê, he took his double-axe with his weapons and gave it to Omphalê. Lydian kings after Omphale adopted the axe as a sacred royal symbol, and it continued until Kandaules. Arselis, who came from Mylusa during the fight against the throne of Gyges with Kandaules, killed Kandaules and placed the double-axe in Caria and placed it in the hands of the statue of Zeus. Stating that they call this god God *Labrandeus*, Plutarch adds that the Lydians also called the ax the *labry* (Plut. Quaes. Gr. 301-302. 45). However, in ancient times, the double-axe until the Phrygia lands was introduced as a symbol of Apollon Lairbenos (Usman 1995, pp. 226).

Double-axes on coins were depicted in different periods in Western Anatolia. There are depictions of a double-axe on the coins of Alexander III and Philip III, possibly minted in Miletus (Ashton 2004, pp. 33) On the coins with the depiction of amazon minted in Smyrna, the Smyrnaean Amazons carry double-axes in their hands. On Neokoros coins of Smyrna, Amazon carries a small temple as well as a double-axe and armor (Burrell 2004, pp. 51). In different examples, Salonina bust on one side (260-268) can be seen on the Roman coin with a lion and a patera and a double-axe on the other side (Ünal 2009, pp. 415).

Assessment

A total of ten double-axe / butterfly symbols can be observed on the pit as of today. It can be seen that the symbols in question are depicted as butterflies. As a feature known since Minoan culture, a double-axe that does not use the handle part naturally resembles a butterfly motif. With this aspect, it is possible to say that both figures have been compared to each other in the Aegean cultures since the Bronze Age. The fact that double-axes are used in the rituals of sacrifice in Minoan culture emphasizes the religious aspect of the symbol in Aegean cultures.

The fact that there is an offering area under the columns with double-axe engravings in the pillar cryptos rooms reflects the traces of an offering approach in the Aegean cultures where double-axes are in the foreground.

While defining the symbol of the *horns of consecration*, Marinatos describes the sunset and sunrise in the Near East as the gate of the cosmic mountain and associates the double-axe between the two mountains with the sun god (Marinatos 2010, pp. 114-115). The *akhet*, known as a vanishing sign in Egyptian hieroglyphs, should have probably been moved from Egypt to the Aegean (Marinatos 2017, pp. 231-232, Fig. 12.8a-b).

As is known, there are depictions of a double-axes rising between the two horns. Considering the position of the offering pit in Kocakale Tepe, it is possible to suggest that

some cosmological connections can be found. Because the wide area opposite the offering pit is at a point where the sky can be watched very well day and night. The possibility that this place could be chosen deliberately should be to observe the sky and perhaps the purpose of the offerings made here related to the sun, moon and the sky.

In almost all ages of history, white color has a special place in belief systems with its purity and representing the natural. There are some reflections of this semantic union dating from the prehistoric ages to the Roman Period in ancient texts. In the narratives of the Caria, Herodotos reports (Hdt. 5.118) that the communities living here held their meetings in an area called *Leukai Steleai* (λευκαὶ στήλαι), and this area is thought to be Gerga, one of the important early sanctuaries of the Caria Region.

Diogenes Laertius reports that appropriate costumes are *στολή λευκή* and *στρόματα λευκά* to provide Pythagoras' prescription for ritual purity, believed to show the proper ritual status of white clothing, in which mortals must approach a god (Buxton 2010, pp. 3). However, there are also extensive narratives that white animals are sacrificed to the gods of Olympos, including Aphrodite, Apollo, Hera, Poseidon and Zeus (See Buxton 2010).

At this point, interesting information comes from Titanus, the name of the city quoted by Pliny, and *Titané*, another name. As it is known, Titanus is a river in Aetolia; it is the name of a mountain, a river and also a city in Morea (Peloponnesos?) (Pye 1803, "Titanus"). Titané is the name of a region (khorion) in Sikyonia and a city in Thessalia. The narrations of Pausanias about the Titané in Sikyonia explain that Titané, the name of this place, is associated with the sun and fertility season, the city is defined as "white hills", and Titané is washed with whiteness and brightness. In Titané, practices related to whiteness and sun cults are found on the hillside of the city, where Pausanias mentions that mysterious rituals are held in four different pits one day and night.

It may be thought that the similar implement mentioned in this settlement area where name of the Tisna appears to have common name in its origin, may have taken place in the offering pit of Kocakale Tepe. As a matter of fact, the "pit" in here is also located on the slopes of the hill, as mentioned for Titané, and it is located in an area suitable for the mysterious cults and ceremonies of the ancient times.

As we have mentioned in detail in our study, it is known that the mentioned symbol has been evaluated as double-axe (*labrys*) in many studies carried out to date. However, another suggestion we would like to emphasize is that these may be directly related to the butterfly, especially the symbols in the stemless image, rather than an analogy. As a matter of fact, the butterfly should be associated with metamorphosis, i.e. seasonal transition, transformation, agriculture and fertility, especially in the faith myths of the Mother Goddess.

Possible evidences regarding the cult of the Mother Goddess can be observed in Tisna and its surroundings. There is a stepped monument in Kocakale Tepe and an arrangement that could be defined as Acropolis Sanctuary in Sarıkale Tepe. In Karahayıt, it is possible to mention the presence of an open-air sanctuary with its niche carved into the rock. Similar descriptions of the double-axes in the offering pit in Tisna appear to be engraved on the wall of Megaron 2 in Gordion (Roller 2009, Fig. 38) (Fig. 9). Although it is defined as X in square by Roller, it is possible to clearly define it as a butterfly motif. In addition to its similarity with the possible butterfly depiction in Gordion Megaron, figurine, fibula and plates are encountered regarding the effect of Phryg culture in Tisna and its surroundings. Also there is an engraved double-axe / butterfly motif on a Late Archaic-Early Classical pottery sherd found in the Sarıkale Tepe Acropolis Sanctuary (Fig. 10).

When questioning the origin of cult activities through the offering pit in Tisna, it is important to examine the nearby region. It is seen that the closest sanctuary devoted to the mother goddess in the northeast of Tisna is in Mamurtkale on Aspendene Mountain. According to ancient sources, it was worshiped as Meter Aspendene in the area carved into the rock in Mamurtkale (Ateş 2014, pp. 422).

In the southwest of Tisna, there are sacred areas associated with the Mother goddess cult in Phokaia. One of these is the Cybele cult area on the northern slope of the Temple of Athena in Phokaia, dated to the Archaic period (Özyiğit 2003, pp. 118). There is also a sanctuary belonging to Cybele in Değirmenli Tepe, which has an ancient theater on its slope (Özyiğit 1998, pp. 769; 2003, pp. 118). On the İncir Island near Phokaia, the open air sanctuary with the mother goddess reliefs in a niche is dated to the Archaic period through finds (Erdoğan 2008, pp. 112-113). Another open air sanctuary is in Orak Island, where there is a relief associated with Cybele (Özyiğit 1998, pp. 768).

Considering the cult areas around Tisna, it is possible to state that the region extending to Pergamon in the north and the south coast of Aiolis in the west form the closest borders that can be connected with Tisna. Although there are not many chronologically comparable examples with Tisna, the dating of the Cybele cult area on the northern slope of the Athena Temple in Phokaia to the Archaic period reveals a chronological consistency with Tisna Kocakale Tepe.

Findings obtained from the surveys carried out in the ancient city of Tisna reveal a cultural continuity from the Second Millennium BC to the 14th century AD (Erdan 2019, *passim*). This should indicate that the settlement may have a long history in the axis of cult activities and beliefs.

When attempting to establish a chronological connection with the butterfly motifs engraved on the wall of the Megaron 2 in Gordion in Phrygia, the Subprotogeometric pottery

fragment found during the surveys in Tisna reveals a close dating (Erdan 2019, Cat.61, No.9). On the other hand, it is not yet possible to make a complete chronological comparison through the offering pit in Tisna. It is aimed that the studies to be carried out in the coming years will produce new results on this subject.

Conclusion

It is not possible to make a sharp comment about the Kocakale Tepe offering pit without any excavation in the area and its vicinity. Nevertheless, considering the place of the motif depicted in the pit in question in the Lydian or Persian culture, it is thought that the cultures in question were formed during the activity periods in Tisna. However, it is noteworthy that the step monument in Kocakale Tepe, the Acropolis Sanctuary in Sarıkale Tepe, and the open-air sanctuary in Karahayıt may be related to the Mother Goddess cult in Tisna. Especially the existence of similar butterfly motifs in Gordion suggests the effect of Phrygian culture. On the other hand, due to the existence of the sanctuary in Sarıkale Tepe, the existence of the Zeus Labraundos cult on the West Anatolian coasts in the Archaic-Classical Periods should not be ignored, as it reminds the Mother goddess about the origin of the symbols in the offering pit at Tisna Kocakale Tepe.

Kocakale Tepe provides many suitable data for the 2nd millennium BC settlement area as stated in previous studies (Erdan 2019, 22). The entrance gate and walls that can still be observed here attract attention with their monumental structures known from the 2nd millennium BC settlements of Western Anatolia and Greece. The archaeological finds presented by the site contain findings that point to the intense resettlement of Tisna in those periods. However, although the examples of the same motifs engraved on pottery on a Late Archaic-Early Classical pottery sherd we found in the Acropolis Sanctuary on Sarıkale Tepe, which is the main component of the city, are also interesting with the idea that it may be an implement for a common culture at this point. It is not possible to make a definitive comment.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Alexiou, S. (1991). *Minos Uygarlığı*. (E. Tül Tulumay, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Anadolu, M. U. (1995). Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys. *Arkeoloji Dergisi* 3, 225-226.
- Ashton, R. H. J. (2004). Kaunos, not Miletos or Mylasa. *The Numismatic Chronicle*, 164, 33-46.
- Ateş, G. (2014). Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar / Nature and Cult in Pergamon: Meter Worship and Natural Sanctuaries. In F. Pirson, A. Scholl (Eds.), *Anadolu'da Hellenistik*

- Bir Başkent: Pergamon / A Hellenistic Capital in Anatolia* (pp. 422-437). İstanbul.
- Burrell, B. (2004). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden-Boston, Holland-USA: Brill.
- Buxton, R. (2010). The Significance (or Insignificance) of Blackness in Mythological Names. In M. Christopoulos, E. D. Karakantza, O. Levaniouk (Eds.), *Light and darkness in ancient Greek myth and religion* (pp.3-13). Lanham, USA: Lexington Books.
- Castleden, R. (1993). *Minoans Life in Bronze Age Crete*. London-New York, UK-USA: Routledge.
- Erdan, E. (2019). *Tisna I: İlk Araştırmalar ve Gözlemler*. İstanbul.
- Erdoğan, A. (2008). Phokaia İncir Adası Kaya Kutsal Alanı ve Bakkheion. *III. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Ankara, Türkiye, 29 Nisan - 01 Mayıs 2004*. Ankara: 109-126.
- Evans, A. J. (1901). Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations. *The Journal of Hellenic Studies*, 21, 99-204.
- Evans, A. (1921). *The Palace of Minos at Knossos: Volume I The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*. London, UK: Macmillan.
- Evans, A. (1935). *The Palace of Minos at Knossos: Volume IV: Part I*. London, UK: Macmillan.
- Furumark, A. (1972). *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*. Stockholm, Sweden: Swedish Institute at Athens.
- Graham, J. W. (1972). *The Palaces of Crete*. New Jersey, USA: Princeton University Press.
- Haysom, M. (2010). The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understanding of a Cretan Symbol in the Neopalatial Period. *Oxford Journal of Archaeology*, 29(1), 35–55.
- Hood, S. (1987). Mason's marks in the Palaces. In R. Hagg & N. Marinatos (Eds.), *The Function of the Minoan Palaces* (pp. 205-212). Stockholm, Sweden: Paul Aströms Förlag.
- Hooker, J. T. (1994). *Linear B: An Introduction*. Bristol, UK: Bristol Classical Press.
- Kouremenos, A. (2016). The double axe (λάβρυξ) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multi-faceted symbol. In J. E. Francis, A. Kouremenos (Eds.), *Roman Crete: New Perspectives* (pp. 43-58). Oxford, UK: Oxbow Books.
- MacGillivray, J. A. (2009). The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm. In N. Ch. Stampolidis, A. Kanta & A. Giannikouri (Eds.), *Athanasia: The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age* (pp. 115-126). Rhodes, International Archaeological Conference.
- Marinatos, N. (1993). *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*. Columbia, USA: University of South Carolina Press.
- Marinatos, N. (2010). *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*. Champaign, USA: Urbana-Chicago-Springfield.
- Marinatos, N. (2013). Minoan Religion. In R. M. Salzman & M. A. Sweeney (Eds.), *Cambridge History of Religions in Ancient World* (pp. 237-255). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Marinatos, N. (2017). Religious Interaction between Egypt and the Aegean in the Second Millenium BCE. In P. P. Creasman & R.H. Wilkinson (Eds.), *Pharaoh's Land and Beyond: Ancient Egypt and Its Neighbors* (pp. 229-237). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Meadows, A. R. (2005). The Administration of the Achaemenid Empire. In J. Curtis & N. Tallis (Eds.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia* (pp. 181-209). London, UK: The British Museum Press.

- Morricone, Coo Scavi e scoperte nel “ Serraglio ” e in località minori (1935-1943), *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, vol. 50-51, 1972-73 (1975), 139-396.
- Mylonas, G. (1962). Three Late Mycenaean Knives. *American Journal of Archaeology*, 66(4), 406-408.
- Nikolaidou, M. (1999). A Symbolic Perspective on Protopalatial Ideologies and Administration: Formulative Uses of Religious Imagery, *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year (AEGAEUM 20)*, P. B. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.D. Niemeier (eds.), Liege, 1999, 555-560.
- Nikolaidou, M. (2016). Materialised Myth and Ritualised Realities: Religious Symbolism on Minoan Pottery, *Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna 22-25 April 2014, E Alram-Stern, F Blakolmer, S Deger-Jalkotzy, R Laffineur, J. Weilhartner (eds.), Leuven-Liege, 2016, 97-108.
- Nilsson, M. P. (1971). *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. New York, NY: Biblo & Tannen Publishers.
- Özyiğit, Ö. (1998). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *19. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 763-794.
- Özyiğit, Ö. (2003). Recent Work at Phokaia in the Light of Akurgal's Excavations. *Anadolu / Anatolia*, 25, 109-127.
- Plutarkhos, *Plutarch's Moralia IV with an English Translation by F. C. Babbitt*, London, 1962.
- Popham, M. (2004). An east Cretan Late Minoan IA vase at Knossos. *British School at Athens Studies*, 12, 253-256.
- Roller, L. E. (2009). *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion: Gordion Special Studies IV* (Vol. 130). University of Pennsylvania Press.
- Ünal, E. (2009). Greek, Roman, Byzantine, Medieval and Islamic Coins from the Excavations at Kyme, Aiolis. 1951-1954. *The Numismatic Chronicle*, 169, 407-423.

Figure 1. Map of Tisna and Close Surrounding in Antiquity.

Figure 2. View of Kocakale Tepe from West.

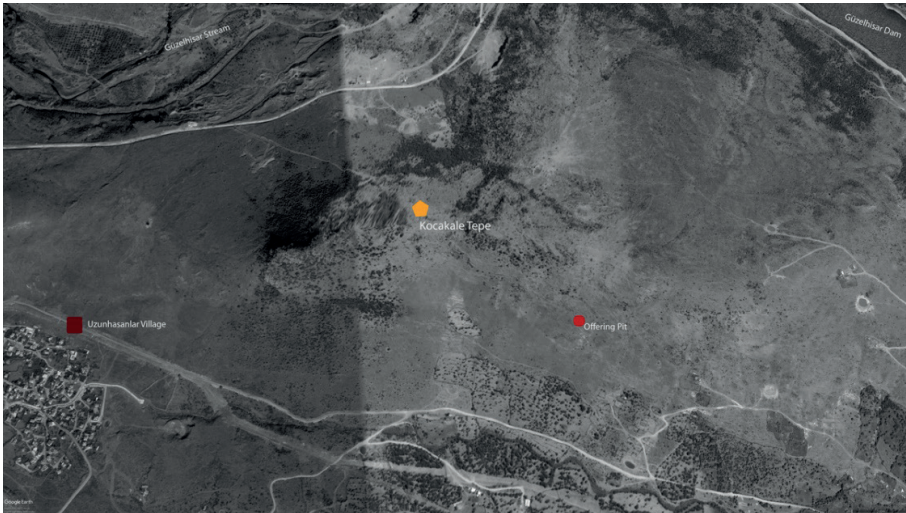

Figure 3. Google Earth image of location of the Offering Pit.

Figure 4. General view of the Offering Pit.

Figure 5. General view of the Offering Pit.

Figure 6. Detail view of the Offering Pit. The engravings are made clear by pouring coal dust.

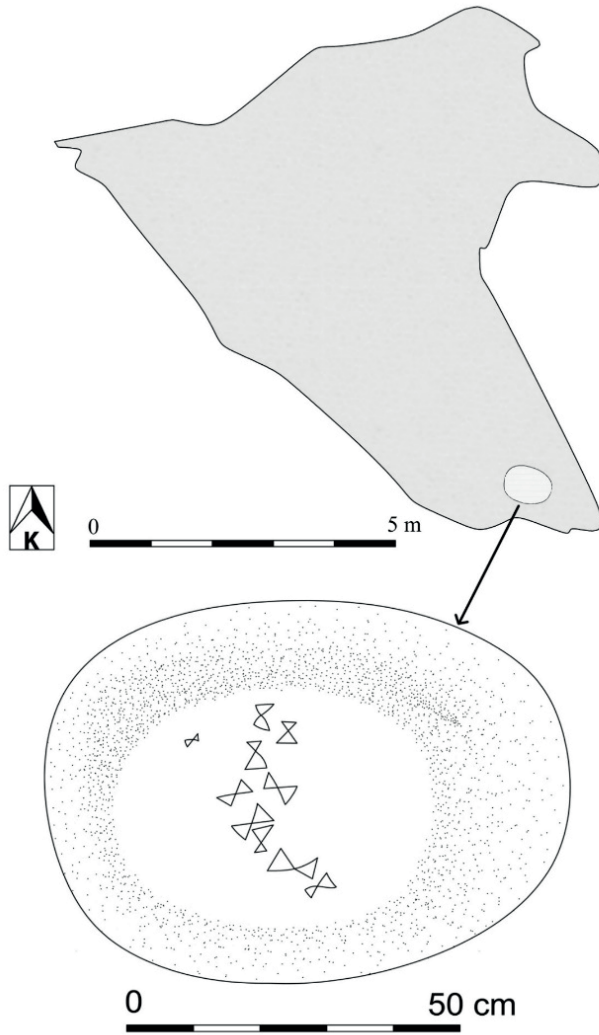

Figure 7. Drawing of the Bedrock and Offering Pit.

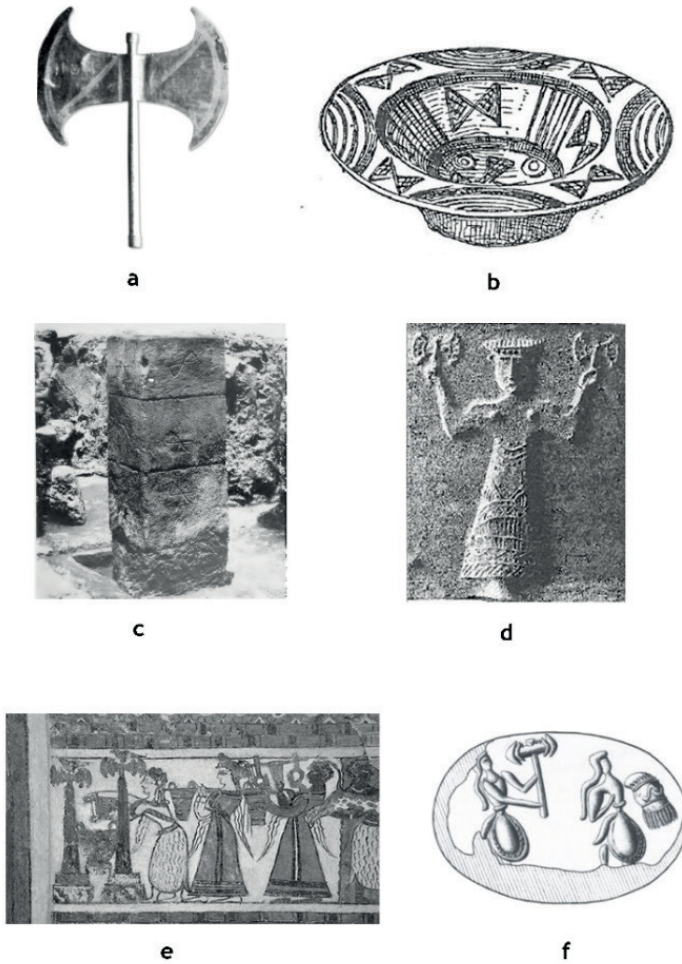

Figure 8. a) Double-axe from Arkhalokhori (MacGillivray 2010, 120, Fig. 2), b) Early Minoan II pottery from Mochlos (Evans 1921, 74, Fig. 41), c) pillar crypt from Knossos (Evans 1921, Lev. X), d) a mold from Palaikastro (Nilsson 1972, 225, fig. 112), e) sacrificial scene on the Hagia Triada sarcophagus f: seal from Zakros (Haysom 2010, 43, Fig. 5).

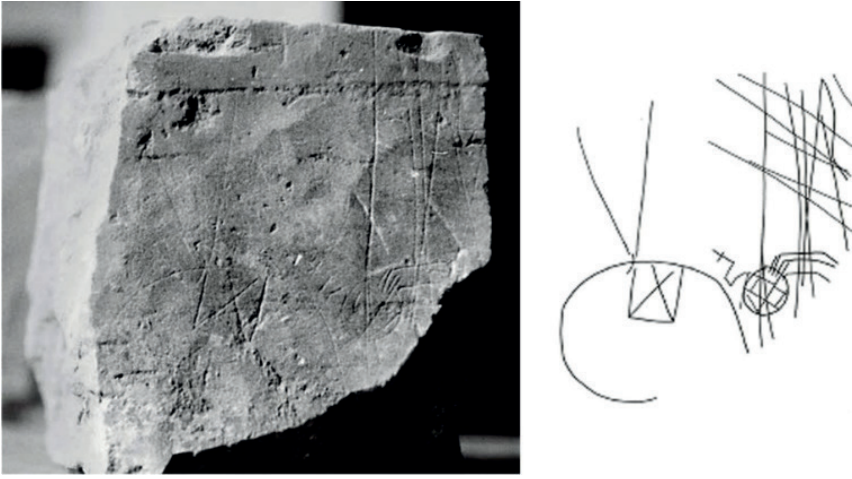

Figure 9. "Doodles" from Gordion. (Roller 2009, Fig. 38).

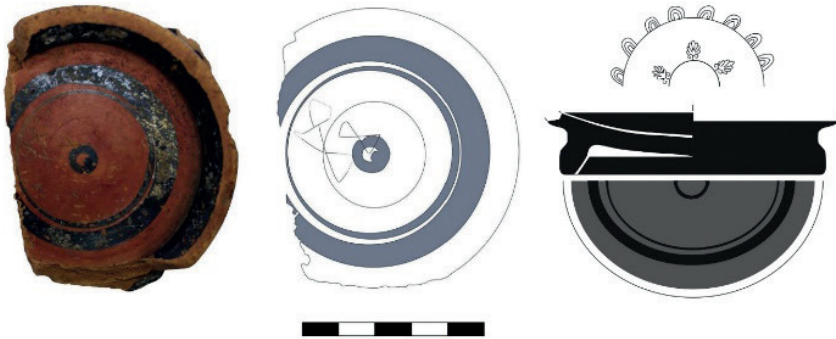

Figure 10. Sherd from Tisna-Sarikale Tepe.

Doğu Karadeniz Dağlarında Erken Demir Çağı Varlığına İlişkin Yeni Buluntular

The Most Recent Findings Related to the Early Iron Age at the Eastern Black Sea Mountains

Hülya Çalışkan Akgül¹

Öz

Trabzon'un arkeolojik geçmişi daha çok antik dönem yazılı kaynaklardaki veriler dikkate alınarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Ancak bu geçmiş arkeolojik yönden kanıtlanamamaktadır. Bölge az sayıda ve sürekliliği olmayan yüzey araştırmalarına sahne olmuştur. 2018 yılında başlatılan Trabzon İli Protohistorik Dönem Yüzey Araştırmaları Projesi ile bölgenin bilinmeyen geçmişi aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Araştırmanın 2019 yılı sezonunda incelenen alanlarından biri, Maçka ilçe sınırları içindeki Mulaga Vadisi'dir. Vadide, Zırvanos mezrasının güneyinde, yaklaşık 2000 m yükseklikteki Kalecik (Mile) Kalesi'nde, Erken Demir Çağı'nın tanımlanmasını mümkün kılan seramik parçalar tespit edilmiştir. Saptanan seramikler hamur özellikleri, yüzey işlemleri, form ve bezeme özellikleri bakımından Van Gölü Havzası'nın kuzeyi, kuzeydoğu Anadolu ve Transkafkasya Erken Demir Çağ seramik repertuarı ile benzerlik göstermektedir. Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında yer alan Kalecik (Mile) Kalesi ile birlikte bölgede ilk defa Erken Demir Çağı hakkında değerlendirme yapabileceğimiz arkeolojik materyal ele geçmiş ve Doğu Anadolu Erken Demir Çağı için Doğu Karadeniz Dağları'nın bir bariyer oluşturmadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Trabzon, Erken Demir çağı, Kale türü yerleşim, Seramik

ABSTRACT

Archaeological past of Trabzon has been explained by considering the data in the written sources of antique era -to date. However, so-far this history cannot be proved archaeologically. The region has witnessed a few, short-term surveys, which did not continue long. Trabzon Protohistoric Period Survey Project which was started in 2018 aims to increase data about the region. In 2019 survey season, Mulaga Valley in Maçka was one of the areas where research was conducted. In this valley, south to Zırvanos at Kalecik (Mile) Castle with an altitude of 2000 m, ceramic pieces dated to the Early Iron Age were identified.. These ceramic findings show similarities with the Early Iron Age ceramic repertoire of the northern part of the Van Lake basin, north-eastern Anatolia, and Transcaucasia with regard to their paste, surface treatment, and decoration. Kalecik (Mile) Castle findings allows for the first time to interpret Early Iron Age in the region. This paper argues that Eastern Black Sea Mountains were actually not a barrier for the Eastern Anatolian Early Iron Age.

Keywords: Eastern Black Sea, Trabzon, Early Iron age, Castle settlement, Ceramic

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hülya Çalışkan Akgül, (Dr. Öğr. Üyesi),
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, Trabzon, Türkiye
E-posta: kalinka301@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6619-9898

Başvuru/Submitted: 30.10.2020

Kabul/Accepted: 03.12.2020

Atıf/Citation: Caliskan Akgul, H. (2020). Doğu Karadeniz dağlarında erken demir çağı varlığına ilişkin yeni buluntular. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 91–111.

<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.818496>

EXTENDED ABSTRACT

Amongst Anatolian archaeology, Trabzon is a scene of few and discontinued surveys. The history of the region can be traced only as early as to the middle of first millennium BC through written sources of the antique era yet not proved with archaeological data. The textual records document that before and after the Helen colonization (i.e., beginning of the second quarter of first millennium BC), the region has not been desolated but inhabited by local communities. Trabzon Protohistoric Period Survey started in 2018 aims to display the region's pre-Classic Ages.

The Survey area in Trabzon was divided into two major plans as littoral and inner regions. Valleys of the streams splitting the territory through the north-south direction allow the inner regions to access the Black Sea and sub-regional mountain ridges.. Maçka, which became the main focus of the survey, is an important gate that connects Black Sea littoral to inner districts. To understand the pre-Classic Age of this geo-strategically important area, survey has been planned considering a route north to south. Accordingly, Maçka can be divided into five sub-regions form west to east; Mulaga, Değirmendere (this valley, which starts from Trabzon, is also called Hamsiköy Valley on south to Maçka), Larhan, Altındere/Meryemana and Atasu/Galyan. In 2019 survey season, the Mulaga Valley, which is located as the farthest to the south Maçka, was investigated.

To the south of Zirvanos/Üçgedik District in Mulaga Valley, a rocky field just to the north-west of the Kalecik district is located. Being at the altitude of 2000 m, the inhabitants call the area Kalecik (Mile) Castle. This rocky field lies east to west and is 130-30 m in size. The entrance of the castle, which seems to be built on a rocky surface, could not be detected. However the natural conditions as a plain field suggest a possible entrance at the north-west points. A plastered wall with 4.5 m width and 6 m height ascends solely on the rocky field towards the north to the castle. Our team has been informed that some parts of the fortification wall has been exploded by some raiders using dynamites. In the middle of this rocky field, a circular and filled well with a diameter of 2 m is located. A second well is also detected to 2 m east of the first., however the field is heavily destructed to allow further interpretation. Near the northern slope of the castle several scattered ceramic pieces were found. However, any architectural finding associated to the finds cannot be detected. A through studied on the ceramics demonstrate a sequence from the Early Iron Age to the Middle Age.

Majority of the ceramic pieces are dated to Early Iron Age. Their surface are mostly brown. One of the pieces with mineral tempering has incised decoration. Outer surfaces of some pieces are black, bright burnished and smooth while inner surfaces are mottled black. This dark pattern on outer surface is most likely related with firing technique and mottling seems to be a result of secondary firing process. Moreover, both surfaces of the piece show of tournette marks.

Ceramic findings demonstrate similar features with the ones found in the north of the Van Lake Basin (Patnos, Çaldıran, Ernis/Evditepe) and in the north-eastern Anatolian (Bozkurt Kurgan-Cemetery 1, Büyükardıç) Early Iron Age ceramic repertoire regarding the paste, surface treatment, production technique, typology, and decoration. These ceramic pieces prove that the cultural characteristics of the Eastern Anatolian Early Iron Age could also be followed in the Eastern Black Sea mountains. This assertion is for the first time in Trabzon region, for a site at a considerable altitude and castle-type.

Geography of the area around the Kalecik castle evokes at the plains of the Eastern Anatolia in contrast to the dense forested characteristic of Black Sea region. When the altitude is over 1000 m, it becomes less humidity as well as sub-humid and semi-arid plains become available. The region must have been suitable for transhumance during the Early Iron Age, as it is practiced today. In this context, the area of Kalecik Castle could be proposed as a region with environmental features that people with castle-like settlements of Early Iron Age were "used to".

Trabzon is also important with its ore resources. Especially Maçka region has rich reserves of pyrite, copper, iron, lead, zinc, molybdenum, and manganese. Although prehistoric usage of these resources have not been confirmed yet, this potential is almost impossible to go unnoticed by the Iron Age communities. These communities must have processed iron along with copper and introduced products with increasing experience on metallurgical activities. Compared to the different regions of Anatolia, one of the greatest challenges in archaeological studies in Trabzon is literally the "lack" of surface visibility. This difficulty makes existence of ceramic pieces especially important. The findings detected at Kalecik castle in 2019, for the first time, make an archaeological interpretation about Early Iron Age in Trabzon possible.

Giriş

Trabzon, Anadolu arkeolojisi içinde az sayıda ve sürekliliği olmayan yüzey araştırmalarına sahne olmuş bir bölgedir. Buna bağlı olarak bölgenin geçmişi de en erken MÖ 1. Binyıl ortalarına kadar gitmektedir. Daha çok antik dönem yazılı kaynaklara dayanan bu geçmişin arkeolojik buluntularla kanıtlanamaması sorunu bilimsel güvenilirliğe de gölge düşürmektedir. Örneğin, kentin MÖ 756 yılında Hellenli kolonistler tarafından kurulduğu (Carpenter, 1948, s. 1-10; Drews, 1976, s. 18-31) ve bölgedeki kentsel yaşamın da onlarla birlikte başladığı şeklindeki hem antik hem de çağdaş kaynaklarda geçen bilginin arkeolojik buluntular açısından bir geçerliliği yoktur. Ancak söz konusu metinlerde, MÖ 1. binin ikinci çeyreğinden itibaren bölgede başlayan Hellen kolonizasyonu öncesinde ve sonrasında bölgenin boş olmadığı ve bazı yerel topluluklar tarafından iskân edildiği de belirtilmektedir (Ksen. Anab. V.4.1; Tsetskhladze, 2007; Demirel, 2019, s. 130).

2018 yılında başlatılan Trabzon İli Protohistorik Dönem Yüzey Araştırması Projesi (TYAP) ile bölgenin Klasik Çağlar öncesine ait bilgi eksikliğinin giderilmesi amaçlanmaktadır. Bölgeye komşu Orta Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki tarihöncesi döneme ait arkeolojik bulgular nispeten iyi belgelenmiştir (Alkım, Alkım ve Bilgi 1988, 2003; Sagona, 2017). Trabzon bölgesinden elde edilmeye başlanan veriler ile sözü edilen coğrafyalar arasındaki kronolojik ve kültürel bağlantıların daha iyi tanımlanacağı düşünülmektedir. Bu makalede, 2019 yılı arazi çalışmalarında tespit edilen ve şimdiye kadar bölgede ilk defa tanımlanan Erken Demir Çağı seramik buluntular tanımlanmakta ve Trabzon'un söz konusu dönem içindeki yeri ve önemi tartışılmaktadır.

2018-2019 Yılları TYAP Araştırma Alanı ve Çalışma Yöntemi

Yüzey araştırması kapsamında çalışma alanı, bölgenin coğrafi ve jeolojik özelliklerine göre sahil kesimi ve iç bölgeler olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. İç bölgelerin Karadeniz'e ulaşması bakımından bölgeyi kuzey-güney doğrultusunda yaran akarsu vadileri ile bunların arasındaki sırtlar alt bölgeleri oluşturmaktadır. 2018-19 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmasının çalışma sahaları Trabzon-Merkez, Maçka ve Düzköy ilçelerini içermektedir (Çalışkan Akgül, Kılıç ve Demirel 2019; Çalışkan Akgül, Kılıç, Demirel ve Yılmaz 2020). Erken Demir Çağı'na atfedilen seramik buluntular, Trabzon'un en büyük ilçesi olan Maçka'da tespit edilmiştir.

Günümüzde iç kesimler ile sahil arasındaki iletişim derin vadiler boyunca uzanan ve dağların alçaldığı ana güzergahlar üzerinden sağlanmaktadır. Trabzon ilinin batısında su bölümü çizgisi, Değirmendere Havzası'nın güneyi boyunca dağları alçalan bir şekilde aşarak Zigana Dağları'nda bir omuz oluşturur. Böylece burası 2000 m. yüksekliği ile Karadeniz kıyılarını iç bölgelere bağlayan önemli bir jeo-stratejik geçit olan Trabzon-İran transit karayoluna zemin oluşturur. Trabzon ili sınırları bu bölümden itibaren dağ zirvelerinden

güneye doğru girinti yapar (Erinç, 1945; Emir, 2008). Dolayısıyla Maçka, iç bölgeleri Karadeniz sahiline bağlayan önemli bir geçit yeridir. Maçka, doğudan batıya doğru sıralanan vadilerle 5 alt bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar doğudan batıya doğru sırası ile Atasu/Galyan, Altındere/Meryemana, Larhan, Değirmendere (Trabzon'dan başlayan vadiye Maçka'nın güneyinde Hamsiköy Vadisi denilmektedir) ve Mulaga Vadileri'dir (Resim 1). Jeo-stratejik öneme sahip bu bölgenin Klasik Çağlar öncesindeki konumunu anlayabilmek, vadilerin güzergahları doğrultusunda planlanan bir araştırma hattı ile mümkündür. 2018-19 araştırma sezonlarında söz konusu vadiler ve vadiler arasındaki sırtlar, ayrı birimler olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Yüzeysel araştırmamız sırasında, geç dönemlere tarihlendirilen yerleşim türlerinin daha erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanması dikkate alınmaktadır. Nitekim yazıya konu edilen Kalecik (Mile) Kalesi'nde¹, söz konusu çalışma yöntemini destekler nitelikte seramik buluntular tespit edilmiştir.

İlk iki yıl sonucunda elde edilen bulgular ışığında, sahil kesimini oluşturan Trabzon/ Merkez ilçe, Helenistik, Roma, Doğu Roma ve Osmanlı dönemleri bakımından zengin buluntu alanlarını ortaya koymaktadır. Maçka ilçesinde, özellikle Değirmendere vadisi (güneyde Hamsiköy vadisi olarak isimlendirilir) boyunca ve vadiye hâkim konumlarda, Geç Roma ve Doğu Roma İmparatorluğu'na tarihlendirilen kaleler bulunmaktadır. Ayrıca Maçka ilçesinde üç ayrı alanda cüruf kalıntıları tespit edilmiştir. Trabzon/Merkez ve Maçka ilçelerinde çok sayıda mağara ve kaya sığınağı tespit edilmesine rağmen insan faaliyetlerine ilişkin taş aletler saptanamamıştır. Neolitik Çağ öncesine atfedilen çakmaktaşı ve obsidiyen buluntular ise şimdilik Düzköy ilçesinde tespit edilmiştir (Çalışkan Akgül vd., 2020).

Arkeolojik çalışmaların az sayıda olmasına bağlı olarak yetersiz veriye sahip olan bölgenin değişmeye başlayan durumunun yeni çalışmalarla daha da netleşeceği öngörülmektedir (Çalışkan Akgül 2016). Maçka'nın güneyinde yükselen Doğu Karadeniz Dağları zirvelerinin arkasında (Gümüşhane ve Bayburt illerinde) Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları kültürlerine ait bulgular kayda geçirilmiştir (Sagona ve Sagona, 2004; Çiğdem, 2008). Trabzon'da yürütülen yüzeysel araştırmamızla prehistorik kültürlerin Doğu Karadeniz Dağları'nı kuzey yönde aşmış ve aşmadıkları, araştırmamızın amaçları arasında yer almaktadır.

Erken Demir Çağı Buluntu Alanları

Kalecik (Mile) Kalesi

Mulaga Vadisi'ndeki Üçgedik mahallesine bağlı Zırvanos mezrasının güneyinde, yaklaşık 2000 m yükseklikte yer alan Kalecik mezrasının hemen kuzeybatısındaki kayalık

1 Kalecik Kalesi, yüzeysel araştırmamızın ardından, tespit edilen harçlı mimari kalıntılar ve çoğunluğu oluşturan Doğu Roma Dönemi seramik parçaları göz önünde bulundurularak, Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından "Korunması Gerekliliği 1'inci Grup Taşınmaz Kültür Varlığı" olarak tescillenmiştir (Karar Tarihi ve No: 20.10.2020 – 6012).

alan yerel halk tarafından Kalecik (Mile) Kalesi olarak adlandırılmaktadır (Resim 1). Doğu-batı doğrultusunda uzanan kayalık alan yaklaşık olarak 130 x 30 m boyutlarındadır. Kayalık alan üzerine inşa edildiği anlaşılan kalenin girişi tespit edilememiştir. Ancak doğal şartlar kalenin tek düz alanı olan kuzeybatıdan bir girişi mümkün kılmaktadır.

Kalenin yalnızca batıdaki kayalık alanında, 4.5 m genişliğinde ve 6 m yüksekliğinde, harçlı bir duvar kalıntısı bulunmaktadır (Resim 2). Surun bazı kısımlarının da yakın zamanda definciler tarafından dinamitle patlatıldığı bilgisi mevrada yaşayanlardan öğrenilmiştir. Kayalık alanın ortasında yaklaşık 2 m çapında, içi doldurulmuş dairesel bir kuyu bulunmaktadır. Kuyunun hemen 2 m doğusunda ikinci bir kuyu daha saptanmış, ancak alanın fazla tahrip olması nedeniyle tam olarak işlevi anlaşılamamıştır.

Doğudaki kayalık alanda ise mimariye dair bir iz tespit edilememiştir. Kalenin kuzey yamacında, kaleden aşağıya döküldüğü anlaşılan çok sayıda çanak çömlek parçası saptanmış ancak herhangi bir mimari kalıntı tespit edilmemiştir. İncelenen çanak çömlek parçaları Erken Demir Çağı, Orta ve Geç Doğu Roma² dönemlerine tarihlenmektedir (Resim 3).

Kalecik (Mile) Kalesi Erken Demir Çağı Seramik Buluntuları

Kalecik Kalesi seramik buluntuları ilk defa Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeyinde Erken Demir Çağı'nın tanımlanmasını mümkün kılmaktadır (Resim 4). Arazide incelenen seramik parçalarının çoğunluğu açık kahverengi yüzey tonlarına sahiptir. Mineral katkılı ve el yapımı olan buluntulardan en tanımlayıcı olanlar, çömlek parçası ve bezemeli bir gövde parçasıdır (Resim 4: 2-3). Dış yüzeyleri ince astarlı ve hafif açkılıdır. Ağız kenarı dışa kalınlaştırılmış çömlek parçası kısa boyunlu bir forma sahiptir. Kazıma bezemeli gövde parçasının üst kısmında iki yiv arasında birbirine paralel eğik kazıma hatlar, alt kısmında ise sığ oluklar şeklinde yapılmış eğik hat sırası bulunmaktadır.

Daha az sayıda parça ile temsil edilen koyu yüzlü grup içindeki, ağız kenarı içe kalınlaştırılmış çanak parçasının kesitinde hamur koyu kahve renktedir (Resim 4: 1). Ancak dış yüzeyler siyah renkte, parlak açkılı ve oldukça pürüzsüz, bazı örneklerde iç yüzeyler ise siyah tonlarında alacalıdır. Dış yüzeylerdeki koyu renk, kabın fırınlanması ile ilişkili görünürken, iç yüzeylerdeki alacalanmanın ise ikincil pişirim ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca parçaların her iki yüzeyinde düzensiz, ağır dönen çark izleri mevcuttur.

Söz konusu seramik buluntular, hamur, yüzey işlemleri, yapım tekniği, kap formu ve bezeme özellikleri bakımından Van Gölü'nün kuzeyindeki Ernis-Evditepe Nekropolü, Patnos ve Çaldıran bölgeleri ile kuzeydoğu Anadolu'daki Bozkurt Nekropolü (Mezarlık 1)

2 Geç dönem seramik repertuarını inceleyen Dr. G. Kan Şahin söz konusu parçaları Orta ve Geç Doğu Roma dönemlerine tarihlendirmektedir. Resim 3'te yer alan seramik parçalar sırsız sade tabak, testi, pişirme kapları ve Zeuksippus tekniğinde kazıma dekorlu bir sırlı kâseden oluşmaktadır.

ve Büyükdüç Erken Demir Çağ seramik buluntuları ile benzerlik göstermektedir. Trabzon bölgesinde ilk defa, oldukça yüksek bir rakımda, kale türü bir yerleşmede saptadığımız bu türdeki seramik buluntular MÖ 2. binyıl sonunda başlayan Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kültür özelliklerinin Doğu Karadeniz Dağları'nda da takip edilebileceğinin ilk ipuçlarıdır. Saptanan Erken Demir Çağı seramiklerinin, daha kuzeyde, sahil kesimine yakın alanlardaki yayılım durumu şimdilik net değildir. Bu noktada Maçka ilçe merkezinin kuzeydoğusundaki Konakdüzü Mevkii önemli görülmektedir.

Konakdüzü Mevkii

Maçka'nın kuzeydoğusunda, ormanlık alan içinde, Konakdüzü adı verilen kayalık sırtın batı eteklerinde, yuvarlak planlı bir taş yığını saptanmıştır (Resim 5). Buluntu alanı şekli nedeniyle, bölge halkı tarafından, "Kurgan" olarak isimlendirilmektedir. Altındere/ Meryemana Vadisi ile Atasu/Galyan Vadisi arasında yer alan bu sırt, kuzeyde Esiroğlu'ndan itibaren yükselmeye başlamakta ve güneyde İskobel yaylasına doğru devam etmektedir (Resim 1).

Alanda kuzey-güney doğrultulu harçsız duvar kalıntıları bulunmuştur³. Defineci çukurları nedeniyle etrafa saçılmış taşların genelde işlenmemiş olduğu görülmektedir. Ancak yüzeydeki dağınık taşlar arasında, kısa kenar yüzünde dört adet oyuk bulunan dikdörtgen formda işlenmiş bir blok taş da vardır (Resim 6). Seramik parçaları ise etrafa saçılmış taşların arasında tespit edilmiştir. Çoğunlukla küçük amorf parçalardan oluşan seramik buluntular nem nedeniyle oldukça kırılığandır. Koyu kıvılcı-kahve renkte hamurlu parçaların yüzeyleri aşınmış olduğu için astar ve açığı gibi yüzey işlemlerine dair izler ya da çark izleri gözlenmemektedir (Resim 7). Sadece bir parçanın üzerinde çark izi olduğu anlaşılmaktadır. Yoğun mineral katkılı parçalardan bir tanesi çanak, bir diğeri ise çömleğe ait ağız parçasıdır. Kalın-dörtgen kesitli ağızlı, küresel gövdeli derin çanağın hemen ağız kenarının altında, iki sıralı yatay sokma-nokta bezeme yer alır (Resim 8: 1-2). Çömlek ise dışa açılan ağız kenarlı ve kısa boyunludur (Resim 8: 3).

Trabzon Bölgesindeki Tarihlendirme Sorunu

Trabzon, kronolojik sıradüzen içinde tanımlanmış arkeolojik materyal eksikliği nedeniyle arkeolojik araştırmalar için oldukça zorlayıcıdır. Bu sebeple, saptanan herhangi

3 Karadeniz Teknik Üniversitesi Jeofizik Mühendisliği öğretim üyeleri Prof. Dr. Aysel Şeren ve Dr. Ali Erden Babacan tarafından, söz konusu alanda, 250 ve 500 MHz korumalı antenlerle yer radarı test ölçümleri gerçekleştirilmiştir. Alandaki yüzey koşullarına bağlı olarak farklı yönlerde beş hatta ilgili ölçüler toplanmıştır. Yüzeyde görülen ancak tahrip olmuş duvar kalıntılarının yanı sıra test ölçümlerinde yüzeyin 0.2 – 0.7 m derinlikleri arasında, biri kuzey-güney diğeri ise doğu-batı doğrultusunda görülen yansımalar dikkat çekmektedir. Yapılan incelemelerde alanın bir kurgan olmadığı anlaşılmıştır. Test ölçülerinde farklı doğrultularda yansımaların tespit edilmesi üzerine gelecek araştırma dönemlerinde Konakdüzü Mevkii yer radarı çalışmasının daha detaylı bir biçimde tekrar edilmesi planlanmaktadır.

bir buluntunun görelî tarihlendirmesi dahî kolay değildir. Bu sorunla baş edebilmek için yüzey araştırmasında uygulanan yöntem, öncelikle bölgenin coğrafi konumuna odaklanmak ve Trabzon'da saptanması beklenen arkeolojik dönemleri gerekçeleri ile birlikte ortaya koymaktır. Buluntuların makroskopik analizi, tipolojik özellikleri ve benzerlerini saptamak çalışmaların başlangıcı için önemlidir.

Araştırma alanı, Karadeniz Havzası'nın güneydoğu kesiminde yer alır ki bu konum onu Kafkasya ile Anadolu dünyası arasına yerleştirmektedir. Ancak, Arkeoloji literatüründe “kültürler arası iletişim ve etkileşim” bağlamında, Doğu Anadolu-Kafkasya (Sagona, 2000), Doğu Anadolu-Mezopotamya (Frangipane, 2015), Kafkasya-Mezopotamya (Maxwell-Hyslop, 1971; Abramishvili, 2010) ve Kuzey Pontus-Anadolu (Tsetskhladze, 1999) eksenindeki çalışmalarda Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesi haklı olarak ya tartışma dışında bırakılmış ya da sayılan bölgeler bağlamında genel hatları ile ele alınmıştır. Bu durum sadece Erken Demir Çağı için değil, tüm çağlar için geçerlidir.

Araştırma alanından saptanan materyalin kronolojik bir sıradüzen içinde değerlendirilebilmesi için uygulanan bir başka yöntem de bölgede bilinen en geç dönemden başlayarak geriye doğru gitmektir. Özellikle sahil bölgesi, çeşitli nedenlerden dolayı tahrip olmakla birlikte, baskın geç dönem (Roma, Doğu Roma, Ortaçağ) özellikleri gösteren buluntu alanları ve arkeolojik materyale sahiptir (Emir, 2008, s. 21-22). Bu yazının konusunu oluşturan seramik parçaları hem teknolojik hem de tipolojik yönden sahil bölgesi geç dönem seramik buluntularından farklıdır. Bu nedenle Klasik Çağ'a kıyasla çok daha erken bir evrenin ele alınması gerekmektedir.

Coğrafi konum ve bölgede bilinen geç dönem seramik parçalarından farklı oluşunun ardından, Erken Demir Çağı olarak tanımlanan bu seramiklerin tespit edildiği alandaki yerleşim türünün özelliği ele alınmaktadır. Söz konusu seramik parçaları kale olarak tanımlanan bir alandan gelmektedir. Kale türü yerleşimler hem Güney Kafkasya'da hem de Doğu Anadolu'nun doğusunda, Erken Transkafkasya Kültürü'nün ardından, bir diğer ifade ile, MÖ 2. Binyıldan itibaren görülmektedir (Kushnareva, 1997, s. 84-149; Özfirat, 2001, 2006). Seramikler, hamur özellikleri, yüzey işlemleri, form ve bezeme özellikleri bakımından, Kuzeydoğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nın kuzeyindeki Erken Demir Çağı seramik repertuarı ile benzerlik gösterir ki, söz konusu dönem yine kale türü yerleşimler ve nekropoller ile karakterize olmaktadır (Belli ve Konyar 2003; Özfirat, 2014).

Seramik Buluntuların Tarihlendirilmesi ve Karşılaştırmalı Analizi

Doğu Anadolu'da Demir Çağı'nın başlangıcı ile bu dönemde teknolojik, sosyal ve kültürel değişimleri başlatanların kim olduğu konuları arkeolojideki güçlü tartışmalardanır (Özdemir, 2007, s. 507-508). Bu bağlamda Doğu Anadolu için güçlü Urartu Krallığı, Erken Demir Çağı'nın tanımlanmasında da baskın bir kültürel süreçtir (Köroğlu ve Konyar 2005, s.

25). Sonuçta, Erken Demir Çağı tanımı ile Urartu Krallığı'nın öncesi, bir başka ifade ile Van Gölü Havzası'nda ekonomik, politik ve sosyo-kültürel birliğin daha kurulmadığı ve aşiret düzeninin hâkim olduğu bir yaşam tarzı ifade edilmektedir (Köroğlu, 2009, s. 383-385). Özellikle bölgede mezar buluntuları ile saptanan, ancak höyüklerin tabakalaşmasında tespit edilemeyen bu sürecin tanımı, Uruadri ve Nairi beyliklerinden söz eden MÖ 13. yüzyıl Assur çivi yazılı kaynakları ile de desteklenmektedir (Çilingiroğlu, 1994, s. 1, 9-15).

Söz konusu bölgede kazısı yapılan höyüklerin hepsinde İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilen tabakaların üstünde Urartu dönemi mimari kalıntıları tespit edilmiş, Erken Demir Çağı ise alandaki çöp çukurları ve silolardan saptanan çanak çömlek buluntular ile tanımlanabilmiştir (Çilingiroğlu, 1991; Sevin, 2004, s. 362). Höyüklerdeki seramik kapların teknik ve biçim özelliklerinin nekropol alanlarındaki örneklerle benzerlik gösterdiği vurgulanmakta, böylece, daha çok buluntu karşılaştırmasına dayanan tarihlendirmenin alt yapısı kurgulanmaktadır. Ancak nekropol alanlarından gelen buluntuların yeniden incelenmesi, mezarların Erken Demir Çağı'na tarihlendirilme konusunu yeniden gündeme taşımakta; mezarlıklar ile buluntuların MÖ 9-7. yüzyıllar arasında tarihlenmesi önerilmektedir (Köroğlu ve Konyar 2005, s. 35-36).

Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı kronolojisi için Kuzeybatı İran ile güçlü paralellikler kurulmaktadır. Bu bağlamda gri renkli yeni bir seramik geleneği ile İran'a gelen kavimlerin, bölgede yeni bir kültürel süreci başlattıkları ve bu sürecin de MÖ 15. yüzyıla kadar geri çekilebildiği ileri sürülmektedir (Young, 1965, 70; Konyar, 2004, 11). Van Gölü Havzası'nda Karagündüz'den elde edilen C14 sonuçları MÖ 1250-1120 aralığını vermektedir (Sevin, Özfirat ve Kavaklı 2001, s. 356). Ancak yukarıda açıklandığı gibi, Karagündüz nekropol buluntularının yeniden değerlendirilmesi farklı kronolojik yaklaşımları ortaya koymaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu'nun önemli tarihöncesi dönem yerleşmelerinden biri olan Sos Höyük, Erken Demir Çağı için güçlü veriler ortaya koymamakla birlikte Son Tunç Çağı'ndan sonraki farklı kültürel özelliklerin MÖ 1200-855 yılları arasında tarihlendirilmesini sağlamıştır (Sagona, 1999, 157).

Doğu Anadolu'nun batısında, Malatya-Elazığ Bölgeleri'nde ise Erken Demir Çağı buluntuları, höyüklerde nispeten daha güçlü bir biçimde saptanmıştır. Korucutepe'den (Elazığ) alınan C14 sonucu, Erken Demir Çağı için, MÖ 1150-950 tarih aralığını vermektedir (van Loon, 1971, 55).

Yukarıda tanımlandığı gibi, Kalecik Kalesi ve Konakdüzü Mevkii seramik buluntuları, yüzey renkleri ve yüzey işlemleri bakımından üç ayrı grupta değerlendirilebilir. Sadece koyu yüzey renkli parçalarda düzensiz, ağır dönen çark izleri tespit edilmiş, diğer parçaların el yapımı olduğu anlaşılmıştır.

Kalecik Kalesi'ndeki koyu yüzey rengine sahip seramik parçalar, mal grubu olarak daha çok Van Gölü'nün kuzeyinde ve Erzurum Bölgesi'nde saptanan koyu yüzümlü malı, ya da diğer bir tanımlama ile gri-siyah açkılı malı hatırlatmaktadır (Sagona, 1999, s. 157; Işıklı ve Erdem 2009, s. 255, 260; Marro ve Özfirat 2005, s. 328). Erken Demir Çağı'nın belirleyici mal gruplarından biri olarak tanımlanan Gri-Siyah mal grubunun yayılım alanı, Güney Kafkasya, Kuzeydoğu Anadolu ve Urmiye Gölü Havzası'na konumlandırılmaktadır (Konyar, 2004, s. 339; Ayaz, 2017, s. 349-351). Malatya-Elâzığ bölgesi höyüklerinde ise koyu yüzey renkli seramik buluntular tespit edilmekle birlikte seramik repertuarının içinde oldukça az sayıda (Hauptmann, 1969/70, s. 58). Bu mal grubu içindeki çanak parçasının form bakımından en yakın benzeri yine Van Gölü Havzası'nın kuzeyindeki Patnos bölgesi örnekleri içinde tespit edilmektedir (Konyar, 2004, lev. CXVI: 3). Ağız kenarı dışı kalınlaştırılmış çömleğin form bakımından en yakın benzerleri ise Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Ağrı/Bozkurt Nekropolü (Mezarlık 1) ile Erzincan/Büyükardıç yerleşmesinde saptanmıştır (Ayaz, 2017, Lev. LXXXVIII:1-2; CIV: 5).

Kalecik Kalesi'nde saptanan diğer örnekler ise, ince astarlı, düzgün yüzeyli ve hafif açkılı olması bakımından Doğu Anadolu Erken Demir Çağı seramik repertuarı içinde baskın olan mal grupları ile benzerlik göstermektedir. Kazı bezemeli parçada yatay yivler arasındaki sağa ya da sola yatık hatlardan oluşan bezeme tarzı ise Ernis-Evditepe Nekropolü'nün yanı sıra Patnos ve Çaldıran bölgelerinden Van Müzesi'ne gelen örnekleri de hatırlatmaktadır (Konyar, 2004, lev. CIII: 2, CXVIII: 4). Aynı bezeme tarzı ayrıca Malatya-Elâzığ bölgesinin güçlü yerleşimlerinden Norşuntepe ve Korucutepe'nin Erken Demir Çağ seramik buluntuları içinde de belgelenmiştir (Konyar, 2004, lev. III: 2,6, V: 1,10).

Konakdüzü Mevkii amorf seramik buluntuların benzerlerini bulmak ya da doğrudan Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kültürü ile ilişkilendirmek zordur. Ancak örnekler mal grubu bakımından Erken Demir Çağı'nın başında Doğu Anadolu'da ortaya çıkan Kahve-Kiremit mal grubuyla benzerlik gösterir (Ayaz, 2017, s. 346-349). Çanak formunun en yakın benzeri ise Büyükardıç örneklerinde tespit edilebilmektedir (Ayaz, 2017, Lev. XCV: 5). Bu çanak parçasındaki iki sıralı sokma-nokta bezeme tarzı ise özellikle Ernis-Evditepe Nekropolü ve Patnos ve Çaldıran bölgesi Erken Demir Çağı seramik repertuarındaki bezeme örneklerine yakındır (Sevin, 1996, Resim 7; Konyar, 2004, lev. XCII: 1, CXVII: 1, CXIX: 4). Bunun yanı sıra ilginç bir biçimde Batı Kafkasya'da MÖ 2. Binyıl ile 4. Yüzyıl arasına tarihlendirilen uzun soluklu Kolkhis kültürü seramiklerinin bezeme özelliklerini de anımsatmaktadır (Vickers ve Kakhidze 2008, s.137).

Mal grubu ve form bakımından yapılan karşılaştırmalar sonucunda, Trabzon bölgesinde ilk kez saptanan ve Erken Demir Çağı'na atfedilen seramik parçalarının benzerleri için, Van Gölü Havzası'nın kuzeyinde (Patnos, Çaldıran ve Ernis/Evditepe) ve Kuzeydoğu Anadolu'daki (Büyükardıç ve Bozkurt Kurgan-Mezarlık 1) yerleşme ve nekropollerdeki

Erken Demir Çağı seramik repertuarı ve bunun yanı sıra Batı Kafkasya’da Kolkhis kültürü seramik bezeme özellikleri ön plana çıkmaktadır.

Doğu Anadolu Erken Demir Çağı’nda Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Yeri

Prehistorik yönden bilinmeyenleri çok olan Trabzon’un yerini sadece Erken Demir Çağı için değil, şimdiki kadar hiç tespit edilemeyen Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağları bakımından da ortaya koyabilmek oldukça zordur. Bu noktada öncelikle bölgenin coğrafi yapısına değinmek gerekmektedir.

Yüzey araştırması sahası, yükseltisi 0 ile 2660 m arasında değişen, güneyden-kuzeye doğru akış gösteren birçok akarsu tarafından derin yarılmış vadiler ve sahanın güneyinde yer alan 1500-2000 m arasında uzanan platolar ile Zigana dağlık alanından oluşmaktadır (Atalay ve Mortan 1997, s. 16-17, 68). Bölgedeki vadilerin yamaçları oldukça diktir ve çoğu yerde %100 eğimi geçmektedir. Bu da sahadaki insan faaliyetlerini zorlaştırmaktadır. Kıydan içeride, Düzköy (Kale) ve Mulaga vadileri arasında Oba Platosu, Mulaga ve Hamsiköy vadileri arasında ise Kale Platosu bulunmaktadır (Resim 1). Yaklaşık 1800-2000 m yükseltiye sahip bu platolar yer yer derin vadilerle parçalanmış durumdadır. Platoların güneyinde, Zigana dağlık alanı bulunmakta, araştırma sahasını güneyden bir hilal şeklinde kapatarak Doğu Anadolu’ya geçişte önemli bir set oluşturmaktadır. Burada, yükseltiye bağlı olarak bitki örtüsü de değişmektedir. Sahadaki ormanlar, yer yer 2000 m ye kadar çıkmakta, çok nadiren 2000 m yi geçmektedir. Bu seviyeden sonra sıcaklıkların azalması ve vejetasyon süresinin kısalmasına bağlı olarak, yaylacılık faaliyetlerinin yürütüldüğü alpin çayırlar başlamaktadır. Bu sahalar kış aylarında genelde karla örtülüken, yaz mevsiminde karlar erimekte, çoğu günler sis ve bulut örtüsü ile kaplanmaktadır. Temmuz ve Ağustos aylarında güneşli gün sayısı oldukça sınırlıdır.

Kalecik Kalesi’nin bulunduğu alanın coğrafi özellikleri, sık ormanlarla kaplı Karadeniz Bölgesi’nden çok Doğu Anadolu’nun yaylaları ile benzerlik göstermektedir. İklim bakımından da bölgede 1000 m seviyesinden sonra nemlilik azalmakta ve yarı nemli ve kurak-yarı nemli sahalar karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz ve Çiçek 2016). Bölgede, günümüzde zaten uygulandığı gibi, yaylacılık faaliyetleri için geçerli optimum koşullar (Zaman, 2001) Erken Demir Çağı için de geçerli olmalıdır. Bu bağlamda Kalecik Kalesi’nin yer aldığı alan, Doğu Anadolu yaylalarında kale türü yerleşimlerde saptanan Erken Demir Çağı kültürünün “alışkın olduğu” çevresel özelliklere sahiptir (Resim 9).

Trabzon maden yatakları bakımından da önemli bir bölgedir. Özellikle Maçka çevresi pirit-bakır, demir-bakır, bakır-kurşun-çinko, kurşun-çinko, kurşun, bakır, molibden ve manganez yatakları bakımından oldukça zengindir (MTA 2019). Bu madenlerin prehistorik dönemlerde çıkarılıp çıkarılmadığına dair somut bir veri şimdilik saptanabilmiş değildir. Ancak Geç Kalkolitik döneme tarihlendirilen Arslantepe VIA kerpiç sarayı içinde ele geçen 9

kılıç ve 12 mızrak ucundan 4 tanesinin hammadde kaynağı için Doğu Karadeniz önerilmiştir (Hauptmann, Schmitt-Strecker, Begemann ve Palmieri 2002, s. 64-65). Dolayısıyla bölgenin prehistorik dönem madencilik faaliyetleri bakımından öncelikle bakır yataklarının varlığı dikkat çekicidir. Söz konusu potansiyelin, bakırın yanı sıra demiri işleyebilen ve metalürjik faaliyetlerde artan bir tecrübe ile ürünler ortaya koyan Demir Çağı halkları tarafından da fark edilme olasılığı oldukça yüksektir. Bu dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi, zengin maden yataklarına (McConchie, 2004, s. 43) ve demir yönünden zengin siyah renkli kumsallarına (Tylecote, 1981, s. 138) ulaşılma bakımından da elverişli bir bölge olmalıdır.

Sonuç

Anadolu'nun farklı bölgeleri ile kıyaslandığında Trabzon'un arkeolojik araştırmalardaki en büyük zorluklarından biri yüzey görünürlüğünün oldukça az olmasıdır. Böyle bir zorluk, eski dönemlere ait seramik buluntuların anlamının da büyük olmasını sağlamaktadır. 2019 yılında Kalecik Kalesi'nde saptanan seramik parçaları, Trabzon bölgesinde ilk defa arkeolojik materyal çerçevesinde Erken Demir Çağı hakkında yorum yapabilmemizi mümkün kılmıştır.

Daha çok yüzey araştırmalarına bağlı olan Doğu Karadeniz Bölgesi verilerine göre Erken Demir Çağı buluntu grubu az sayıdaki seramik malzemeye dayanmaktadır. Bölgede şimdilik sadece Artvin ve Bayburt'ta kesin bir ifade ile Erken Demir Çağı tanımının kullanıldığı seramik malzeme tespit edilmiştir (Sagona ve Sagona 2004; Alkan, 2019, s. 188). Adı geçen iller ile karşılaştırıldığında, Trabzon/Maçka'daki Kalecik Kalesi ve Konakdüzü Mevkii buluntuları Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında yer alır. Kesin sonuçlardan bahsedebilmek için çalışmaların erken bir safhası olmakla birlikte, ilk verilere göre söz konusu dönem için yüksek ve sarp Doğu Karadeniz Dağları'nın bir bariyer oluşturmadığı gözlenmektedir.

Şüphesiz ki, söz konusu buluntu grubu beraberinde şu soruları gündeme getirmektedir: Konakdüzü Mevkii gerçekten antik kaynaklarda adı geçen MÖ 1. binyıl halklarıyla ilişkilendirilebilir mi? Yoksa bu halklar sahil kesimine doğru yayılmış olan Doğu Anadolu karakterli topluluklar mıdır? Bölgedeki yerel halkların kökeni MÖ 2. binyıla kadar geri çekilebilir mi? Kalecik Kalesi'ndeki gibi "Doğu Anadolu ilişkili kültürel ögelere sahip Erken Demir Çağı halkları", Doğu Karadeniz Bölgesindeki yerel halklarla iletişim ve etkileşim içine girdiler mi?

Elbette bu aşamada, bu gibi daha birçok soru "varsayımsal" olarak tartışılabilir. Bölgenin sessizliği ise ancak arkeolojik kanıtlar ile bozulabilir. Anadolu'nun eski çağlarında "*terra incognita*" özelliğine sahip bu topraklardaki yeni arkeolojik buluntular, yeni tartışma alanları açmakta ve güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Teşekkür: TYAP 2019 yılı arazi çalışmalarına sağladıkları finansal destek nedeniyle Türk Tarih Kurumu, Trabzon Mimarlar Odası, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası ve Doğu Karadeniz İhracatçılar Birliği'ne araştırma ekibi adına teşekkür ederim. Araştırma sahasının coğrafi ve jeolojik özelliklerini arkeolojik buluntu alanları çerçevesinde değerlendirerek görüş ve önerilerini esirgemeyen Dr. Erkan Yılmaz'a ve özverili çalışmaları, destek ve önerileri için TYAP ekibinin her bir üyesine teşekkürü bir borç bilirim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Karadeniz Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir (Proje No SAT-2020-8417).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This work was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Karadeniz Technical University (Project number SAT-2020-8417).

Kısaltmalar

TYAP: Trabzon İli Protohistorik Dönem Yüzey Araştırması Projesi

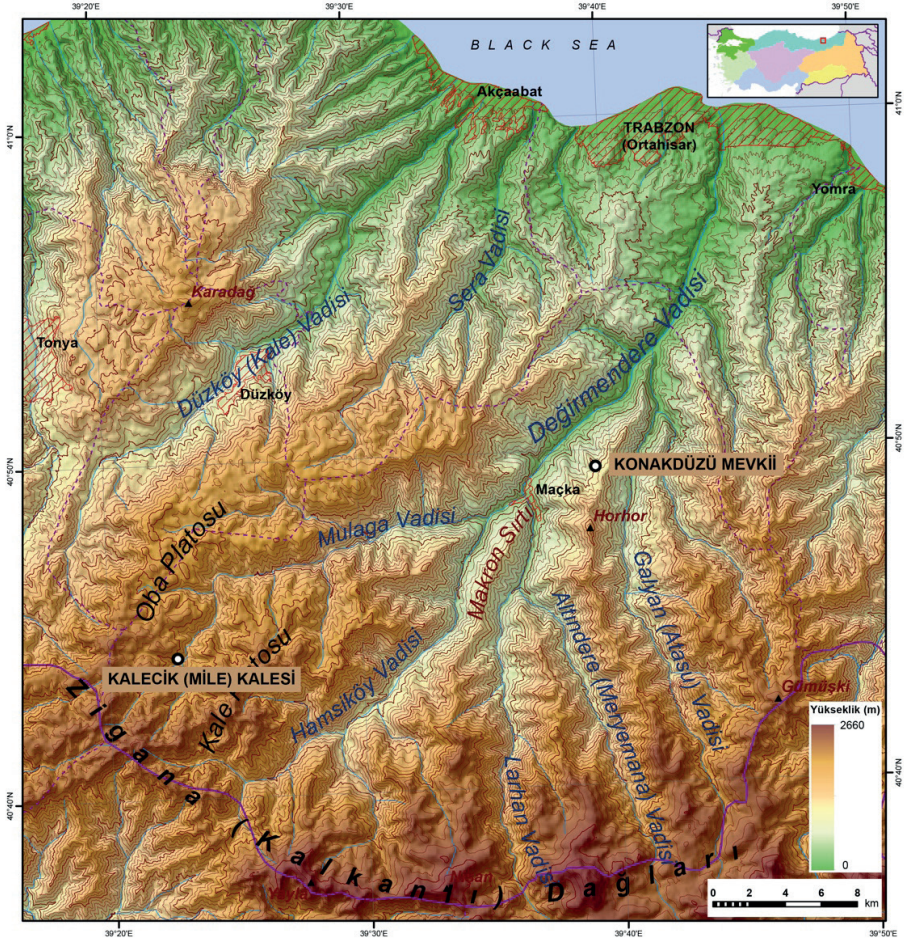
Kaynakça/References

- Abramishvili, M. (2010). In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence. S. Hansen, A. Hauptmann, I. Motzenbäcker ve E. Pernicka (Eds.), *Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr.* içinde (s. 167-178). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Alkan, Ö. (2019). *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin*. (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alkım, U. B., Alkım, H. ve Bilgi, Ö. (1988). *İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alkım, U. B., Alkım, H. ve Bilgi, Ö. (2003). *İkiztepe II. Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ayaz, G. (2017). *Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ Çanak Çömlek Kültür Bölgeleri: Gelişimleri, Sınırları, Çanak Çömlek Grupları ve İlişkileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Belli, O. ve Konyar, E. (2003). *Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller-Early Iron Age Fortresses and Necropolies in Eastern Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Carpenter, R. (1948). The Greek Penetration of the Black Sea. *American Journal of Archaeology*, 52 (1), 1-10.
- Çalışkan Akgül, H. (2016). Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Prehistoryası: Bir Terra Incognita Analizi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 9-26. <https://doi.org/10.18220/kid.277658>.
- Çalışkan Akgül, H., Kılıç, S. ve Demirel, S. (2019). Trabzon İli Protohistorik Dönem (Kalkolitik ve Tunç Çağları) Yüzey Araştırması 2018 Yılı Ön Sonuçları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 37 (2) içinde (s. 253-276). Diyarbakır.
- Çalışkan Akgül, H., Kılıç, S., Demirel, S. ve Yılmaz, E. (2019-2020). Trabzon İli Protohistorik Dönem Yüzey Araştırması – 2019. *Türk Eskiçağ Enstitüsü Haberler*, 45, 67-73.

- Çiğdem, S. (2008). *Gümüşhane Bölgesi'nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*. Erzurum: T.C. Gümüşhane Valiliği Yayınları 6.
- Çilingiroğlu, A. (1991). The Early Iron Age at Dilkaya. A. Çilingiroğlu, D.H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages, II* içinde (s. 29-38). Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Demirel, S. (2019). MÖ 1. Binyılda Doğu Karadeniz'in Yerel Toplulukları. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5 (8), 129-141. <https://doi.org/10.31765/karen.668091>.
- Draws, R. (1976). The Earliest Greek Settlements on the Black Sea. *The Journal of Hellenic Studies*, 96, 18-31.
- Emir, O. (2008). *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Eriñç, S. (1945). Kuzey Anadolu Kenar Dağlarının Ordu-Giresun Kesiminde Landşaft Şeritleri. *Türk Coğrafya Dergisi*, 7, 119-140.
- Frangipane, M. (2015). Different types of multiethnic societies and different patterns of development and change in the prehistoric Near East. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112 (30), 9182-9189.
- Hauptmann, H. (1969/70). Historische Geographic und Ergebnisse der Grabungen. *İstanbul Mitteilungen*, 19-20, 21-78.
- Hauptmann, A., Schmitt-Strecker, S., Begemann, F. & Palmieri, A. (2002). Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe. Eastern Anatolia. *Paléorient*, 28 (2), 43-69.
- Işıklı, M. & Erdem, A. Ü. (2009). A group of Early Iron Age pottery from the Erzurum Region. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 41, 249-268.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağ Kültürü: Arkeolojik ve Yüzev Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Köroğlu, K. (2009). Urartu Dönemi Bey Konakları. H. Sağlamtimur, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. Bilge Baştürk, E. Konakçı. (Eds.). *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* içinde (s. 383-394). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K. ve Konyar, E. (2005). Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi. *Arkeoloji ve Sanat*, 119, 25-38.
- Ksen. Anab. (1922). *C. Lewis Brownson, Anabasis, The Anabasis, (1866-1948)*, London: Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kushnareva, Kh.K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of Cultural and Socioeconomic Development From The Eight to The Second Millennium B.C.* (H.N. Michael Çev.) Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Marro, C. & Özfirat, A. (2005). Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Third Preliminary Report: Doğubeyazıt and Eastern Shore of Lake Van. *Anatolia Antiqua*, XIII, 319-356.
- Maxwell-Hyslop, K. R. (1971). *Western Asiatic jewellery c. 3000-612 B.C.* London.
- Meconchie, M. (2004). *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, V: Iron Technology and Iron-Making Communities of the First Millenium BC*. Ancient Near Eastern Studies, Supplement 13. Louvain: Peeters.
- MTA Trabzon Bölge Müdürlüğü. (2019). *Trabzon İli Masif Tip Cu, Pb, Zn Yatak ve Zuhurları Envanteri*. Trabzon.

- Özdemir, H.F. (2007). Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatmaları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 501-518.
- Özfirat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfirat, A. (2006). The Middle Bronze Age Settlement Pattern of the Eastern Anatolian High Plateau in Light of New Evidence. D.L. Peterson, L.M. Popova, A.T. Smith (Eds.), *Beyond the Steppe and The Sown: Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology, Colloquia Pontica 13*, içinde (s. 160-171). Brill Leiden-Boston.
- Özfirat, A. (2014). Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı. A. Özfirat, N. Coşkun (Eds.), *Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları* içinde (s. 45-70). Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.
- Sagona, A. (1999). The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: a view from Sos Höyük. A. Çilingiroğlu ve R.J. Matthes (Eds.), *Anatolian Iron Ages 4, Anatolian Studies*, 49, 153-157.
- Sagona, A. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 56-127.
- Sagona, A. (2017). *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sagona, A. & Sagona C. (2004). *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, I, An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*. Ancient Near Eastern Studies Supplement 14, Louvain: Peeters Press.
- Sevin, V. (1996). Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri. *Anadolu Araştırmaları XIV, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*, 439-467.
- Sevin, V. (2004). Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu. *Belleten*, LXVIII (252), 355-386.
- Sevin, V., Özfirat, A. ve Kavaklı, E. (2001). 1997-1999 Hakkâri Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22 (I) içinde (s. 355-368). Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Tsetskhladze, G. R. (1999). Between west and east: Anatolian roots of local cultures of the Pontus. G.R. Tsetskhladze (Ed.), *Ancient Greeks West and East* içinde (s. 469-496). Leiden, Boston, Cologne. <https://doi.org/10.1163/9789004351257-020>.
- Tsetskhladze, G. R. (2007). Greeks and Locals in the Southern Black Sea Littoral: A Re-Examination. G. Herman ve I. Shatzman (Eds.), *Greeks between East and West: Essay in Greek Literature and History in Memory of David Asheri* içinde (s. 160-195). Jarusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Tylecote, R. F. (1981). Iron Sands from the Black Sea. *Anatolian Studies*, 31, 137-139.
- Van LOON, M. (1971). Korucutepe Kazısı, 1969, Mimari ve Genel Buluntular. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* içinde (s. 47-56). Ankara.
- Vickers, M. & Kakhidze, A. (2008). A Kolchian and Greek Settlements: Excavations at Picvnari 1967 to 2005. P.G. Bilde ve J.H. Petersen (Eds.), *Meetings of Cultures in The Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence* içinde (s. 131-148). Aarhus: Aarhus University Press.
- Yılmaz, E. ve Çiçek, İ. (2016). Türkiye Thornthwaite İklim Sınıflandırması. *Journal of Human Sciences*, 13(3), 3973-3993.
- Young, T.C.JR. (1965). A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500. *Iran*, III, 53-84.
- Zaman, M. (2001). *Tonya İlçesinin Coğrafi Etüdü*. Trabzon: Tonya Belediyesi Kültür Yayınları.

Figürler

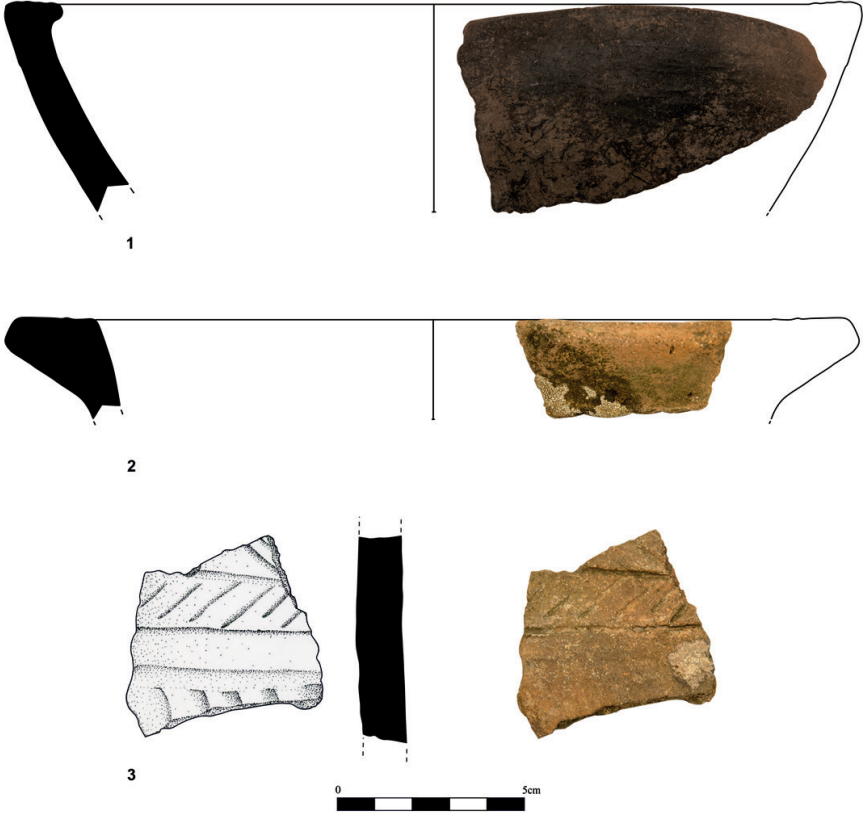
Resim 1. Metinde geçen Erken Demir Çağı buluntu alanları – Trabzon (Harita Dr. E. Yılmaz).

Resim 2. Kalecik Kalesi güneyden görünüm (Fotoğraf M. Güngör).

Resim 3. Kalecik Kalesi seçilmiş seramik buluntular (Fotoğraf M. Güngör).

Resim 4. Kalecik Kalesi seçilmiş Erken Demir Çağı seramik buluntuları
(Çizim D. Turan ve B. Gülkan; Fotoğraf M. Güngör).

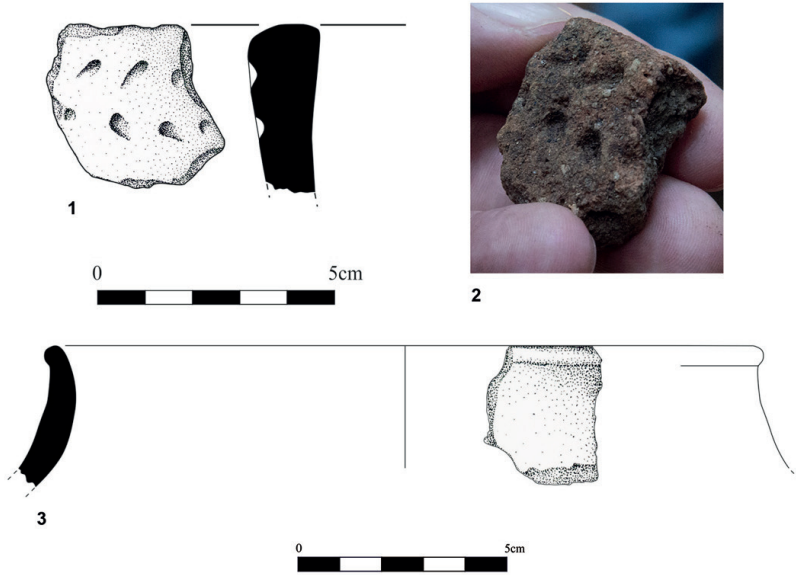
Resim 5. Konakdüzü Mevkii - Maçka/Trabzon (Fotoğraf M. Güngör).

Resim 6. Konakdüzü Mevkii işlenmiş taş - Maçka/Trabzon (Fotoğraf M. Güngör).

Resim 7. Konakdüzü Mevkii seçilmiş seramik buluntular (Fotoğraf Dr. S. Demirel).

Resim 8. Konakdüzü Mevkii seramik parçaları (Çizim B. Gülkan; Fotoğraf M. Güngör).

Resim 9. Kalecik Mezrası ve çevresi güneyden görünümü (Fotoğraf M. Güngör).

Diauehi and Urartian Tribal Centers in the Context of the Urartian Administration System

Urartu Krallığı'nın İdari Sistemi Bağlamında Diauehi ve Urartu Aşiret Merkezleri

Harun Daniřmaz¹ , Erkan Konyar²

ABSTRACT

The Diauehi region, located in the northwest border of Urartian Kingdom, is called the Upper Aras basin nowadays. The Urartian remains in the Upper Aras basin have been found in the Hasankale/Pasinler, Marifet and Yoğunhasan fortresses. Apart from these settlements, to the east of the basin are the Hamamlı and Hasankale inscriptions, to the south are the Avnik, Delibaba and Yazılıtaş inscriptions, and the Süngütaş inscription is located on the route to the north. From its early years onwards, the Urartian Kingdom tried to transform the Diauehi region through military campaigns and administrative arrangements. However, this transformation appears to have been different from the center of the kingdom, the Lake Van Basin, where the majority of the royal cities we are located. Instead of building new cities in the region, the kingdom's strategy was focused on conducting military campaigns to weaken the existing tribes and allying with the powerful ones. During the military campaigns dating to the early years of the kingdom, the tribe leaders who were also named as kings paid a tribute and accepted the authority of Urartians.

Keywords: Diauehi, Diauehe, Urartian Kingdom, Hasankale, Urartian tribal centers

ÖZ

Urartu Krallığı'nın kuzeybatı sınırını oluşturan Diauehi bölgesi günümüzde coğrafi olarak Yukarı Aras havzası olarak adlandırılır. Yukarı Aras havzasında Urartu dönemine tarihlenebilecek kalıntılar Hasankale/Pasinler, Marifet ve Yoğunhasan kaleleridir. Bu kaleler dışında havzanın doğusunda Hamamlı ve Hasankale yazıtları, güneyde Avnik, Delibaba, Yazılıtaş, kuzeye ulaşan yol güzergağı üzerinde ise Süngütaş yazıtları bulunmaktadır. Urartu Krallığı kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Diauehi bölgesini planlı seferler ve idari düzenlemelerle dönüştürmeye çalışmıştır. Fakat bu dönüşüm krallığın merkezi bölgesi olan ve krali kentlerin çoğunlukta bulunduğu Van Gölü havzasından farklıdır. Krallık Diauehi bölgesinde yeni kentler inşa etmek yerine bölgede var olan aşiretler üzerine seferler yaparak, onları zayıflatma ve güçlü olanları kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Krallığın ilk yıllarına tarihlenen seferlerde kral olarak adlandırılan aşiret reislerinden haraç alınmış ve böylece bu aşiretler krallığın himayesine kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diauehi, Diauehe, Urartu Krallığı, Hasankale, Urartu Aşiret Merkezleri

ORCID ID: H.D. 0000-0003-3998-2235;
E.K. 0000-0002-1256-5960

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:
Harun Danişmaz, (Dr. Öğr. Üyesi),
Munzur University, Faculty of Letters,
Department of Ancient History, Tunceli, Turkey
E-mail: hdanirmaz@munzur.edu.tr

²Erkan Konyar, (Doç. Dr.),
İstanbul University, Faculty of Letters,
Department of Ancient History, İstanbul, Turkey
E-mail: konyar@istanbul.edu.tr

Submitted/Başvuru: 29.06.2020
Accepted/Kabul: 04.09.2020

Citation/Atıf: Danişmaz, H., & Konyar, E. (2020).
Diauehi and urartian tribal centers in the context
of the urartian administration system. *Anadolu
Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 113–122.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.760268>

Introduction

The region of Diauehi is comprised of a large area extending from the Erzurum-Pasinler Plain to the Çoruh Valley in the north.¹ This area named the Upper Aras basin is characterized by a volcanic lava hill formed by the Aras River and other small streams, creating the Erzurum-Kars plateau. The basin is approximately 2000 m above sea level. High mountain ranges extend towards the north and south of the basin. Between these mountain ranges are shallow plains and high plateaus (Fig. 1). The Pasinler Plain on the western border of the basin is the largest plain of the region. To the east of the Pasinler Plain, plateaus on the northern and southern parts of the Aras River stand out. These plateaus have an approximate height of 1600-1800 m. Despite the humified soil structure of these lands, the elevation from the sea level and the continental climate properties make agricultural activities difficult here. Due to the rainfall during the summer months, these plateaus are commonly used as pastures.

The Urartian remains in the Upper Aras basin were found in Hasankale/Pasinler, where a short-term excavation was conducted, and the Marifet and Yoğunhasan fortresses (Ceylan, 2008, 104-106, 109, 115-119) which were identified during survey research in the region. Apart from these settlements, to the east of the basin are the Hamamlı and Hasankale inscriptions, to the south are the Avnik, Delibaba and Yazılıtaş inscriptions, and the Süngütaş inscription is located on the route to the north (Fig. 1).

Recent studies on the locations and sizes of the settlements in areas that were under the authority of the Urartian Kingdom, as well as various finds from these settlements dating to the Urartian period, allow a classification of three distinct groups that characterized the administration model of the Urartian Kingdom: the royal cities, provincial centers, and the tribal centers (Danışmaz, 2018; 2020; Köroğlu, 2020). In this study, this classification will be the basis of our evaluation of the Diauehi province and its borders, as well as the authority of the Urartian Kingdom in this region. This assessment will be conducted through the written records dating to this period, as well as archaeological material culture remains in the region.

The Importance of the Region

The Upper Aras basin is located in a strategically important position on the routes north and northwest from the Lake Van basin, the center of the Urartian Kingdom. The kingdom's access from Van Fortress, the capital, to the Altın-tepe province was through the Upper Aras basin.

¹ There are some uncertainties regarding the borders of the Diauehi land. Burney locates Diauehi between Aşkale-Tercan, including Erzurum and the Hasankale Plain (Burney & Lang, 1971). However, if one considers the locations of the inscriptions that incorporate the name of Diauehi, it is possible that the land corresponded to a larger area including the Upper Aras Basin and the Pasinler Plain in the west, and extending towards the Çoruh Valley in the north (Diakonoff & Kashkai, 1981; Köroğlu, 2001).

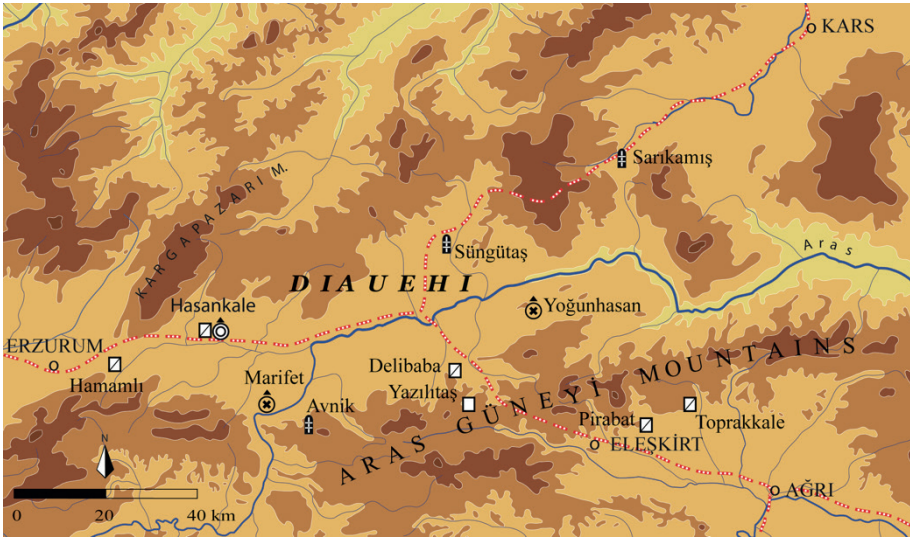

Figure 1. Upper Aras Basin in the Middle Iron Age.

Considering the geographical conditions of Eastern Anatolia, there are three possible routes from Van Fortress/Tuşpa to Altintepe. The first route passes the Southern Aras Mountains through Ağrı-Eleşkirt-Horasan, reaching towards the Upper Aras Basin, and converges towards the west through Erzurum to reach the Karasu Basin. The second route follows the river valley of the Aras River to the north of the Bingöl Mountains and reaches the Pasinler Plain. From there, one can move towards the west to reach the Karasu Basin through Erzurum. From the Bingöl Mountains to the Pasinler Plain, this route is comprised of geographically rough areas and narrow valleys. The third route follows Kayalidere to pass the south of the Bingöl Mountains, from where one can reach the Elâzığ-Tunceli area. From this area, the Munzur Mountains can be passed through the Pülümür Valley. This route is rough and tiring, even considering today's conditions, especially around the Munzur Mountains. Snow cover duration in the Pülümür Valley is quite long, making it difficult to follow this route through the valley, particularly during winter seasons. Even today, during winter months, the valley can be passed only by the snow/avalanche galleries.

Comparing the three routes, the inscriptions and stelae on the route reaching Altintepe through Ağrı-Eleşkirt-Horasan are noteworthy as they suggest that this route might have been preferred during the Urartian period. Indeed, it is known that the Eleşkirt-Horasan gate was used during the Urartian military campaigns to the Diauehi land and northern areas (Köroğlu, 2001, 720-721).

The provincial center: Hasankale/Pasinler

Hasankale is located on a rocky hill on the southern extent of the Hasanbaba Mountain, on the northern edge of the Pasinler plain, which is the largest flatland in the Upper Aras Basin. The location and size of the settlement and the material culture evidence classifies the site as a provincial center within the Urartian administrative model (Table 1).

Hasankale was built in a strategically important location, similar to other Urartian provincial centers of Palu, Verahram, Altıntepe, and Kayalidere. The fortress is located on the edge of the Pasinler plain, the largest plain of the region, at a high altitude overlooking the plain. It is accessible through the route passing by the plain (Fig 1). In fact, the accounts of Medieval travellers mention the strategic importance of the fortress.²

The overall extent of Urartian occupation at the rock outcrop where Hasankale is located is unknown. Archaeological research at the Inner Fortress of Hasankale revealed wall remains dating to the Urartian period. These walls were built without mortar in parallel to the Medieval fortification walls in the east-west direction. They are about 1.40 m in thickness with a preserved height of 8 rows (Erkmen & Ceylan 2003, 22). The wall foundations were built on the bedrock, similar to the majority of the known Urartian structures elsewhere. At Hasankale, wall beds carved into the bedrock in the northwestern part of the fortress indicate that the citadel was surrounded by walls similar to other provincial centers of Altıntepe and Verahram. Based on a calculation of the Urartian fortification wall unearthed by excavations and the wall bed traces on the bedrock, it could be suggested that the citadel was part of the provincial center covering an area of approximately 2 ha.

The importance of Hasankale's location resulted in its continuous occupation throughout historical periods. A building phase dating to the Medieval period at Hasankale is still visible today. The Inner Fortress, the fortification walls surrounding the fortress, and several architectural features can be dated to the post-Urartian periods. A water channel from the upper part of the fortress to the base was previously dated to the Urartian period (Kleiss & Hauptmann, 1976, 15; Von Gall, 1967, 516). However, it is understood that this channel was built at a later date, similar to other cascaded rock channels built with mortar (Köroğlu & Danışmaz 2018). It could, therefore, be concluded that the Urartian architectural remains at Hasankale were destroyed during the post-Urartian periods, and were eventually buried during the Medieval occupation layer. A similar case is also known from Palu, the westernmost provincial center of the kingdom. The Urartian remains at Palu were found buried underneath

2 During his visits to the Middle East between 1631-1663, Jean-Baptiste Tavernier stays in Hasankale and records that the fortress charged for each camel of each caravan passing through this route (Tavernier, 2006: 63). Evliya Çelebi recounts that looking down from the Inner Fortress of Hasankale was terrifying and that the fortress was built with durable stones, also mentioning that the outskirts of the fortress measure one thousand steps (Dağlı & Kahraman, 2008: 253).

the Medieval remains. Thus, at Hasankale and Palu, the Urartian occupation is represented mainly by rock-cut tombs and niches.

Table 1. Provincial centres and Urartian period criteria

	Citadel	Rock-cut Tomb	Fortification/Wall	Inscription/Inscribed Object	Temple	Palace	Red Slipped Pottery	Storage Building	Drainage System	Lower Town	Rock Signs
Altın-tepe	+	+	+	+	+	+?	+	+	+		
Pasinler	+	+	+	+							
Palu	+	+	+	+			+?				+
Kayalı-dere	+	+	+		+	+	+	+	+		
Wera-chram	+	+	+	+	+	+	+			+	

The Hasankale rock-cut tomb is located in the steep southeastern part of the citadel, about 20-25 m above the plain. Similar to other Urartian rock-cut tombs, the tomb is accessible only from inside the citadel. The rock-cut tomb has two chambers and a small platform is located at the entrance. The first chamber, accessed through the main door, is rectangular in plan (4.30 x 6.15 x 2.30 m). Through a door on the western wall of the main chamber, one can reach the second chamber. This room has a roughly square plan (3.34 x 4.35 x 2.30 m) with a vault-shaped ceiling. About 40-50 m to the west of the rock-cut tomb, a rock niche was carved, measuring 1-1.50 x 1.50 m (Özgül, 2011, Fig. 26-28). The depth of the niche differs from other examples found in the Palu and Kaleköy/Mazgirt Fortresses. Thus, although its function is unknown, the niche at Hasankale resembles more of an open front chamber.

Similar rock-cut tombs have been found in provincial and tribal centers outside the capital. These tombs have multiple chambers, and it appears that their construction adhered to the rock-cut tombs at the Van Fortress. These tombs were built for non-royal Urartian governors, politically powerful tribe leaders, and their families in areas where they held authority. Requiring specialized labor and great costs, these tombs aptly illustrate the cultural influence of the Urartian Kingdom outside the capital, in remote areas.

An inscription on a stone block that is said to have been found at Hasankale attributes a fortress construction to king Menua (*CTUI*, A 5-41B). The same expression was also used in the Delibaba inscription (*CTUI*, A 5-41A) in the same region, about 50 km to the southeast of Hasankale, and in the inscription on a stone block found in Pirabat (*CTUI*, A 5-40A-40B) to the south of the Southern Aras Mountains. All of these are construction inscriptions of Menua; they were not found *in situ*, and therefore, one should consider that the Hasankale inscription

could have been brought from somewhere else. Indeed, construction inscriptions of temples and silo structures were found in the royal cities of the Urartian Kingdom; however, similar examples have not been found in provincial centers such as Altıntepe and Kayalıdere, which have been subjected to excavation and research for a long period. The lack of construction inscriptions in the provincial centers is one of the most striking differences between the Urartian provincial centers and royal cities.

The Tribal Centers: Yoğunhasan and Marifet

Apart from the provincial center of Hasankale, the Yoğunhasan and Marifet fortresses are among other centers in the Upper Aras Basin that appear to have been influenced by Urartian culture. These fortresses can be classified as tribal centers within the model of Urartian administrative settlement types as they differ from the royal cities and provincial centers of Urartu with their sizes, locations, as well as their architectural remains.

The Yoğunhasan Fortress was built on a rock cliff at the northern extension of the Southern Aras Mountains. It is located at about 1800 m elevation, away from the main route, at the edge of the pastures reaching southwards. The fortress is located about 2 km to the south of the route through the Aras River Valley and has no connection to the main route. Only a small part of the route of 100 m between two hills to the north is visible from the fortress.

Figure 2. Yoğunhasan tribal centre and its surrounding area.

The Marifet Fortress is located to the south of the Upper Aras Basin, about 300 m from the valley and the route passing through the valley. The route through the valley connects the Bingöl-Muş area to Erzurum. However, it is uncertain whether this route was in use during the Urartian period or not. As mentioned above, during their military campaigns to the north, the Urartian Kingdom used the Ağrı, Eleşkirt-Horasan route to the east where Urartian stelae and inscriptions were found. There are no flatlands for agricultural activities around the fortress that is located at 1800 m elevation; however, the northern hills of the Southern Aras Mountains around the fortress are suitable for pasture (Fig. 2).

The Yoğunhasan Fortress measures 27 x 36 m, while the Marifet Fortress—although it could not be measured precisely—measures 60 x 45 m according to the rock outcrop it is located on. The extent of both fortresses is larger than Hasankale (2 ha). These fortresses do not incorporate architectural units such as temples, palaces, or large storage units which have been discovered in the royal cities and provincial centers. The topography of their locations does not allow such structures to be built.

Figure 3. The view to Aras valley from Marifet tribal centre.

The clearest example of Urartian influence in the Yoğunhasan and Marifet tribal centers is the presence of multi-chambered rock-cut tombs. The Yoğunhasan rock-cut tomb is located on the steep eastern section of the rock outcrop. The tomb consists of a main hall (4.40 x 5.00 m) and two side chambers, one to the north of the main hall (3.20 x 2.10 m) and the other to the south (2.30 x 2.80 m). At the entrance of the tomb, a platform,

measuring about 80 cm in width, was carved into the bedrock. Similar tomb entrances are known from the Pekeriç and Tatvan rock-cut tombs. Apart from the rock-cut tomb, the southern and southwestern parts of the fortification wall that was built without mortar and with andesite blocks, measuring about 3 m in width, constitute another architectural feature at the fortress that survived until today. Several lines of the continuation of that fortification wall towards the north is preserved as well.

The Marifet rock-cut tomb is located in the secluded southern part of the rock cliff facing the steep valley where the Aras River flows. The tomb consists of a chamber in a north-south orientation (2.65 x 2.95 m) and another chamber to the west of this one (3.20 x 3.90 m).

Discussion

Since its establishment until its collapse, the Urartian Kingdom put great efforts into construction activities to achieve political and economic transformations in areas under its authority. The planning and construction of royal cities by the kingdom itself aimed to reflect its power and authority. Apart from the royal cities, provincial centers in remote areas separated from each other by natural borders of mountains and rivers were also established. Tribes residing in areas surrounding these provincial centers held political power and authority and maintained relations with the kingdom as well.

From its early years onwards, the Urartian Kingdom tried transforming the Diauehi region, located in a strategic area on the routes to the north and northwest, through military campaigns and administrative arrangements. However, this transformation appears to have been different from the center of the kingdom, the Lake Van Basin, where the majority of the royal cities we are located. Instead of building new cities in the region, the kingdom's strategy was focused on conducting military campaigns to weaken the existing tribes and allying with the powerful ones. During the military campaigns dating to the early years of the kingdom, the tribe leaders who were also named as kings paid tributes and were accepted under the authority of the kingdom (CTU I, A 5-3, A 5-4). The Urartian dominance in the region increased over time as the kingdom gained power.

The Diauehi region was incorporated within the Urartian administrative system during the reign of Argishti I. During this period, governors (LUEN.NAM) were assigned to the region (CTU I, A 8-11 d, A 18-12 Vo). The name of Diauehi was no longer mentioned after this development. The region was now possibly governed from the provincial center of Hasankale, near the Pasinler plain, which is the largest flatland in the region. Thus, the Diauehi region was no longer an area that paid tribute and faced military campaigns; they

started paying taxes and became a part of the administrative system of the Urartian Kingdom.³

Due to its location and size, Hasankale differs from the settlement type of tribal centers as an important provincial center of the kingdom. It covers an area of about 2 ha, similar to other provincial centers of Palu, Verahram, Altıntepe, and Kayalıdere. It is larger than the Marifet and Yoğunhasan Fortresses in the same region. Also distinct from the tribal centers, it is located in an easily accessible area near a large plain.

After the establishment of the provincial center in Hasankale, the tribes in the region that paid tribute to the kingdom maintained their presence. This is understood from the inscriptions found in the region dating to this period, as well as the earlier ones. In addition to the Hasankale provincial center, archaeological data from the Upper Aras basin also point to the relationship of the Yoğunhasan and Marifet fortresses with the Urartian culture. The most prominent examples of Urartian culture in these fortresses is the presence of multi-chambered rock-cut tombs. These tombs were built in a similar way to the large and monumental rock-cut tombs in the capital Van Fortress.

The comparatively small sizes and architectural aspects of the Yoğunhasan and Marifet fortresses indicate that they were not royal investments. Unlike the provincial centers and royal cities, there is a lack of available land for agriculture in the vicinity of both of these fortresses (Fig. 2-3). Similar to other tribal centers, these fortresses possibly belonged to semi-nomad and herder tribes. Indeed, the Urartian written sources incorporating lists of tributes indicate that a significant number of sheep, goat, and cattle were taken from the region (CTU I, A 8-11 d, A 18-12 Vo). The Yoğunhasan and Marifet tribal centers were a part of an administrative system of the kingdom that held political power and influence in the region. This was best illustrated in the rock-cut tombs of the tribe leaders and their families that adhered closely to the monumental examples from the Van Fortress.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was funded by Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. Project number: SDK-2016-20804.

Abbreviation

CTU I: M. Salvini, *Corpus dei testi Urartei I: Le iscrizioni su pietra e roccia* (Rome 2008).

³ The Avnik stele located 14 km to the west of the Marifet Fortress indicates that the kingdom's efforts to regulate the region continued. The inscription on the stele is not completely preserved, however, it is mentioned that somebody was estranged by the king (CTU I, A 9-39). This may suggest that Sarduri II made some administrative arrangements in the region. It is known that Sarduri II made some arrangements in the provincial system of the Lower Murat Basin as well (Sevin, 2005).

References

- Burney, C., & Lang, D., Marshall. (1971). *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*. London: Phoenix.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları. Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı.
- Dağlı, Y., ve Kahraman, S. A. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa - Bolu - Trabzon - Erzurum - Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit* (Vol. 2/1). İstanbul: Y.K.Y.
- Danışmaz, H. (2018). *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi/Provincial Administration of the Ancient Kingdom of Urartu within the frame of archaeological data*. (Doctoral dissertation). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Danışmaz, H. (2020). *Urartu Krallığı: Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Diakonoff, I. M., & Kashkai, S. M. (1981). *Geographical names according to Urartian texts*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Erkmen, M., & Ceylan, A. (2003). 2001 Pasinler Kalesi Kazısı. In *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 22-26 Nisan 2002 Denizli* (pp. 17-28).
- Kleiss, W., & Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Köroğlu, K. (2001). Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası. *Belleten, LXIV/241*, 717-741.
- Köroğlu, K. (2020). Urartu: Krallık ve Aşiretler. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim* (pp. 1-35). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K., & Danışmaz, H. (2018). The Origin of Stepped Rock-cut Tunnels in Eastern Anatolia. *Ancient Near Eastern Studies, 55*, 107-124.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*. (Doctoral dissertation). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Sevin, V. (2005). Elazığ/Bahçecik yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi üzerine düşünceler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15/2*, 379-384.
- Tavernier, J.-B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi* (T. Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Von Gall, H. (1967). Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln. *Archäologischer Anzeiger, 504-527*.

The Karaçay/Pazarcık Stele of Storm God

Karaçay/Pazarcık Fırtına Tanrısı Steli

Ali Çifçi¹

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Ali Çifçi (Dr. Öğr. Üyesi),
Marmara University Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, İstanbul, Turkey
E-mail: cifciali1@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1404-9820

Submitted/Başvuru: 22.10.2020

Accepted/Kabul: 15.11.2020

Citation/Atf: Çifçi, A. (2020). The Karaçay/
Pazarcık stele of storm god. *Anadolu
Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 123–134.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.814553>

ABSTRACT

The depiction of storm god on rock reliefs, orthostats and stelae was a very common feature of the Neo-Hittite city states. Similar stelae dating back to the Gurgum kingdom period within the boundaries of Kahramanmaraş province are exhibited today in both regional and local museums. In these stelae, the storm god is usually depicted as facing right, bearded, wearing a helmet, and holding an axe in his right hand with a trident thunderbolt in his left hand under a winged disc. In this study, the Karaçay stele exhibited in the Kahramanmaraş Museum was evaluated. In this context, a new dating is proposed by comparing the style and iconographic features of other similar stelae in the region and by considering the location of the stele.

Keywords: Strom-God, Neo-Hittite, Gurgum, Maraş

ÖZ

Geç-Hitit Kent Devletleri'nin kurulu bulunduğu coğrafyada kaya kabartmaları, orthostatlar ve steller üzerinde Fırtına Tanrısı tasvirlerinin yaygın olduğu bilinmektedir. Kahramanmaraş İli sınırları içerisinde yer alan Gurgum Krallığı Dönemi'ne tarihlenen benzer tasvirler bugün hem bölge hem de yerel müzelerde sergilenmektedir. Bu betimlemelerde Fırtına Tanrısı genellikle sağa bakan, sakallı, başlık takan, sol elinde trident şimşek ve sağ elinde balta ile kanatlı güneş kursunun altında tasvir edilmiştir. Bu çalışmada Kahramanmaraş Müzesi'nde sergilenen Karaçay Fırtına Tanrısı steli değerlendirilmiştir. Söz konusu stel bölgedeki diğer benzer Fırtına Tanrısı tasvirleri ile üslup ve ikonografik özellikleri bakımından karşılaştırılarak yeni bir tarihlendirme önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fırtına Tanrısı, Geç-Hitit, Gurgum, Maraş

Introduction

The depiction of the storm god on rock reliefs, orthostats or stelae are very common in south-eastern Anatolia among the Neo-Hittite city-states of the Iron Age (Fig. 1). The Kahramanmaraş (hereafter Maraş) region is no exception. There are several stelae in the Maraş region where the storm god is portrayed with his usual attributes and symbols. In these examples, the storm god typically surmounted by a winged disc, facing right, bearded, wearing a helmet, and holding an axe in his right hand with a trident thunderbolt in his left hand. However, none of these reliefs were recovered from controlled excavations or surveys. To date, no systematic excavation or survey has been carried out in and around the Maraş province to locate or uncover the remains of the Neo-Hittite kingdom of Gurgum.¹

This small Iron Age kingdom emerged as a prosperous state in the late 11th century BC until its annexation by the Assyrian king Sargon II in 711 BC in today's Maraş province of Turkey. Despite the lack of research in this region, there are archaeological remains such as royal stelae, inscriptions, and funerary stelae from the region that reflect the rich and diverse material culture of this small Iron Age kingdom. The majority of these remains constitute funerary stelae with their unique style in terms of their subject and styles. In most of these stelae, ordinary people were portrayed as opposed to the second millennium BC tradition where only kings, queens, or gods were shown. There are men and women together, sometimes with their children sitting in front of a table with their daily clothes.² However, this study will not focus on this well-known but understudied group of stelae regarding the Neo-Hittite kingdom of Gurgum. Instead, this paper will deal with the storm-god stele from the Pazarcık district of the Maraş province, the Karaçay stele, which was part of this Iron Age kingdom. In doing so, the focus is to not only look at the stylistic and iconographic features of the aforementioned stele but also to provide a stylistic and contextual comparison between this and other well-known similar stelae from the wider region of the Near East. Another attempt will be made to consider its location within the sacred Iron Age landscape of the Pazarcık/Maraş region. Also, this paper would offer a location and a new date for the Karaçay stele.

-
- 1 The Neo-Hittite kingdom of Gurgum, based in today's Kahramanmaraş province, - bordered from the south by Sam'al (Zincirli), to the east Kummuh, and to the north the Elbistan Plain which was controlled by Militia and the western boundary was limited by the Que in Cilicia. See Hawkins (2000a, pp. 249-252) for historical context and its hieroglyphic inscriptions.
 - 2 The reliefs and inscribed monuments on display in various museums both in Turkey and abroad are known to originate from the Maraş region, and dated to the Neo-Hittite Kingdom but are shown with unknown provenance. These reliefs attracted the attention of foreign missionaries active in the Maraş region, especially in the last quarter of the 19th century, and were collected by various museums or private collectors abroad. In addition to the artefacts that made their way abroad, numerous reliefs of unknown provenance were uncovered by illegal digging are found in various museums in Turkey, particularly at the Kahramanmaraş Museum. For royal inscriptions, see Hawkins (2000a, pp. 249-281), reliefs and funerary stelae see Orthmann (1971, pp. 84-91, Taf. 43-48), Bonatz (2000) Darga (1992, pp. 308-322), and Tiryaki (2010).

Original Location

The Karaçay stele is on display at the Kahramanmaraş Museum with Inventory No. 2214 (1.05 x 0.58 x 0.25 m). The Museum record states that the aforementioned stele was found in 1969 during the construction of the irrigation regulator in Karaçay village of Pazarcık (Fig. 1).³ There are no further details of the location and thus it is hard to know the context of discovery. But it is still possible to comment where it might have originated by taking into account the survey that was conducted in the region.

The Karaçay village, where the stele was uncovered, is located 35 km southeast of Maraş and 2 km south of the Aksu river. There are three archaeological sites in close proximity to the village; Tulhum (210 x 140 x 30 m.) to the east, Osmandede (200 x 130 x 27 m.) to the northwest and Hanobası (300 x 150 m.) to the south where the stele might have originally been erected. Two of these sites, Osmandede and Hanobası, are known to have been occupied during the Late Bronze and Middle Iron Ages (Dodd, 2002, pp. 327-328, 331-330, Figs. 5.2, 5.3, 5.6 and 5.7). The site of Tulhum shows an uninterrupted occupation from the Late Bronze Age through the Early and Middle Iron Ages (Dodd, 2002, pp. 329-330, Figs. 5.4 and 5.5). These three sites are very close to each other and form a circle around the Karaçay village from the west, south, and east. Aksu River runs through the north. In the middle of these sites is the Karaçay village. The stele may have come from any of these sites or indeed from the Karaçay village itself. The stele may belong to an important storm god temple or sanctuary located at the Karaçay village serving all of these sites or it may have been erected on an important road leading from Maraş to Pazarcık and then to Gaziantep or Adıyaman, or it even could have marked a border region. For example, the Pazarcık stele, not far away from the Karaçay village was erected by the Neo-Assyrian king Adad-nirari III (810-783 BC) to mark the boundaries between Gurgum and Kummuh (Donbaz 1990; Köroğlu, 2018, pp. 174-175, Fig 11a-b). It is also equally possible that the stele could have been erected on the bank of the Aksu River. However, despite all of this it is still hard to pinpoint the exact location of the stele. But it is evident that the region was densely occupied from the Late Bronze to the Middle Iron Age and the storm god was the main deity and worshipped in the region.

The Karaçay Stele

The stele shows a storm-god standing on the back of a bull, brandishing an axe and possibly a trident-thunderbolt⁴, a winged disk above the scene, and since the lower part of the relief is missing it is hard to know if the ground line was marked by a guilloche (Figs. 2-3) while the upper section of the stele has a curved form. It is made with a low relief technique

3 The relief was briefly mentioned by G. Bunnens (2006, pp. 36 and 57) in his catalogue of the Iron Age Syro-Anatolian storm god.

4 See, Green (2003, pp. 124-127) and Schwemer (2008, pp. 17-22) for the storm god and his main attributes in Anatolia.

and there is some damage to the right side. The relief surface is heavily corroded. But despite the corrosion on the surface, it is still possible to trace the details of both the storm-god and the bull.

The carved figure is shown in profile standing on a bull and facing the right-hand side of the scene. The deity is wearing a helmet with a bulbous top and two horns on the backside and a single horn to its front section which is unusual for a storm god relief. While earlier in the Hittite period helmets were long with a pointed top and multi-horned, the Iron Age sculptors preferred to use a double-horned helmet with either a long-pointed cap or a shorter or even a bulbous top which is specific to the Arameans (Akurgal, 1962, pp. 110-111). The shoulders and neck part of the carved figure look like they are merging and almost absent.

The hair of the relief extends under the helmet, behind the ear in the form of two thick bands on the right shoulder and ends at waist level under the left arm, where it is slightly damaged. The curling pigtail hair shows similarities with Kürtül (Kalanç, 1964, Fig. VII A) and Tell Ahmar/Qubbah (Bunnens, 2006, Figs. 7-8), stelae, though in both examples the curling pigtails were depicted with three locks of hair as opposed to the two locks of the Karaçay stele.⁵ It appears that to create space for the long pigtailed hair in the relief, the sharp end of the sword attached to the waist from the left-hand side has been lowered closer to the right hand of the deity that holds the axe.

The beard of the figure is depicted in a quadrangular form that extends vertically in six strips and joins the side whiskers. There is no moustache which is also the case with the Kürtül as well as the Tell Ahmar stelae group. The beard covers the chin and ends on the chest. The neck is very thick, short and almost non-existent, which seems to be a common feature of similar storm-god stelae coming from this region (for example, Maraş 11⁶ and Kürtül).⁷ His right hand is raised behind his head. The shoulders are depicted parallel to each other and aligned which is a common feature of similar reliefs coming from the Maraş region (e.g. Kürtül (Kalanç, 1964, Fig. VII A), Maraş 11 (Hawkins, 2000b, Fig. 121) Maraş stele (Jacobs & Messerschmidt 1992, p. 106, Text. 1).

In contrast, the right shoulders of storm god reliefs in Tell Ahmar/Qubbah, Tell Ahmar A-B (Bunnens, 2006, Figs. 7-8, 56 and 58) or Arsuz (Dinçol et al. 2015, Figs. 5-9) 1 and 2 are depicted in a lower position. The right shoulder starts with a straight line and continues with a hard and sharp transition upwards. The figure holds a double-edged axe in the right hand and is raised at the height of the helmet. The use of an axe was an invention of the Iron Age

5 Elie Borowski stele also portrays a similar curling pigtail hair with two locks. See Singer (1989, p. 185, Fig. 1).

6 The Maraş 11 stele has a largely illegible inscription which mentions three times the name of Tarhunzas and offerings (Hawkins, 2000a, pp. 270-271).

7 The Kürtül stele is dedicated to Tarhunzas by Las (son) of Laras -according to Hawkins (2000a, p. 272) who is a private citizen- and concerns an offering to the Storm God.

(Bunnens, 2006, p. 43) and was widely used in the sculpture of the period. Ichnographically, most of the portrayed axes of the period were one-sided as is demonstrated by Tell Ahmar/Qubbah, Tell Ahmar A (Bunnens, 2006, pp. 7-8 and 58; Orthmann, 1971, Taf. B/2) and a stele from Zincirli (Orthmann, 1971, Taf. B/14) where each is shown with an axe, a long blade or as in the case of Gözlühöyük (Temizsoy, 1989, p. 39, Fig. 54), Elie Borowski (Singer, 1989, p. 89, Fig. 1) and the stele of Babylon with a sharp end. Very similar double-edged axes to the Karaçay stele come from Kürtül (Kalaç, 1964, Fig. VII A), Maraş 11⁸, Körkün (Kalaç, 1969, Fig. VIII) and Erzincan (Ensert et al. 2008, Figs. 1-3) reliefs. However, one noticeable difference of the Karaçay stele is the lower end of the axe handle where it curves inward sharply at the height of the thumb, which creates an unrealistic depiction. This part of the axe handle gives the impression that it is broken. While the left arm is extended forward, the arm which is bent at the elbow, is raised at a right angle to form a diagonal. Due to the destruction of this section of the relief, the left hand and the possible object (a trident thunderbolt?) that it holds cannot be clearly identified.

The figure is depicted with a short-sleeved shirt, a kilt with a belt and tassel as well as a sword. The depiction of the god with a short-sleeved shirt and kilt has its origin in the Late Bronze Age Hittite Anatolia and the findings from the southeast Anatolia and northeast of Syria demonstrated that the sculptors continue to dress gods in this tradition rather than in a long robe under the influence of Assyrian⁹ long after the demise of the Hittite kingdom.¹⁰ The kilt stretches to the knees and the fringe is rendered by straight lines. At the end of the right shoulder a vertical sewing trail is visible on the short-sleeved kilt of the Karaçay figure. A sword is attached on the left-hand side. Another similar stele from Maraş shows a lower part of a figure, possibly a storm god, in which no sword is portrayed.¹¹ This relief shows a figure in the usual short and belted tunic like the Karaçay stele. The belt is formed by two horizontal carved lines extending parallel to each other and it is disproportionately located at the armpits.

8 The relief is badly corroded and is in the Adana Museum. A typical storm god is shown with a belted tunic, sword at the waist, holding a double axe in his right hand with trident thunderbolt in his left hand (Orthmann, 1971, Taf. B/5 Taf. 44/e; Hawkins, 2000b, Fig. 121).

9 For example, Tell Ahmar B relief (Orthmann, 1971, Taf. B/2), Tell Ahmar/Qubbah and Tell Ahmar A (Bunnens, 2006, Figs. 7-8 and 58), Maraş (Orthmann, 1971, Taf. B75 Taf. 44/e), Körkün (Kalaç, 1969, Fig. VIII), Kürtül (Kalaç, 1964, Fig. VII A) and Babylon (Orthmann, 1971, Babylon 1, Taf. 5b).

10 A heavily damaged stele from the Maraş Yusufkar Neighbourhood shows a god-like figure. Although it was originally stated that the deity was dressed in a long robe in the Assyrian fashion (Jacobs & Messerschmidt, 1992, Taf. 13 Abb. 9, Tex. 1), closer analyses of the stele indicated a kilt. The figure's hair and beard are in the Assyrian style. Below the sun winged disk on the right end, a crescent is visible but the figure continues to hold trident lightning in his left hand and a double-edged axe in his right hand. Jacobs and Messerschmidt (1992) suggested that the god was first made to represent the Hittite Storm God and then later Jupiter Dolichenus, the god of the Commagene. It is dated to between the 8th-7th century BC (Şahin, 1991) or to the 7th century BC (Jacobs & Messerschmidt, 1992).

11 The stele is in the Ancient Orient Museum in Istanbul. Only the lower half of the stele remains intact and is dated to late 9th or possibly the early 8th century BC (Orthmann, 1971, Fig. B/4; Hawkins, 2000a, pp. 269-270; 2000b, Pl. 118-119).

The right leg of the god is carved from the profile, starting from the end of the kilt and narrows towards the wrist. The right foot stands on the back of the bull's rump and tail. The shoe, which has a slightly curved upwards tip, covers the upper part of the wrist and shows similarities with other reliefs from the Maraş region, though in those instances the upwards toe is more visible (Maraş 5¹² and 11) (Hawkins, 2000b, Figs. 119 and 121). Although the corrosion prevents us from seeing details of the shoe, it is still possible to trace the ropes that are wrapped around the top of the wrist. These ropes are highlighted by three horizontal and one curved scraping line. While his left leg is depicted in a forward manner, the left foot is pressed on the horn section of the bull from the profile. The left shoe is connected to the wrist by a diagonal line. This rope is wrapped around the upper part of the wrist with three horizontal lines.

Although the base of the stele has broken off, the carved relief on this section is in remarkably good shape. There is no damage to the bull figure in which the deity is standing on (Figs. 2-3). The bull's physical features are not very detailed in contrast with those of the god. The animal is in a walking position with both left legs stepping forward while the right legs are thrown backwards. This is a very common feature in the first millennium BC in which bulls were shown marching forward. For example, the Tell Ahmar/Qubbah and Tell Ahmar B bull as well as a relief from the Karkamiş Herald Wall depicted such animals in a walking forward position. While the back of the animal is leaned slightly forward, the neck is almost invisible and the head is too small in contrast to the body.

In fact, on the whole, the bull figure is portrayed as much smaller than the god figure. The visible horn is depicted parallel to its body with a gentle slope over the head of the animal. On the other hand, the tail of the bull extends parallel to the body of the animal. Then it goes downward in a straight line forming a sharp line and stops where the right leg of the animal ends. It is clear that the sculptor extended the tail deliberately to accommodate for the right foot of the storm god. In most cases, the animal tail usually ends between the hind-legs (Tell Ahmar/Qubbah and Tell Ahmar B (Bunnens, 2006, Figs. 10, 56, 71 78); Arsuz 2 (Dinçol et al. 2015, Figs. 8-9), except for Erzin (Ensert et al. 2008, Figs. 1-3) where a similar animal tail ended. Another similar tail and parts of a divine figure are also visible from a fragment of a stele in the Adıyaman Museum (Hawkins, 1970, Fig. XVIIb). In this latter example, the tail of the animal ends in a tuft whereas in the Karaçay stele it is not clear if the tail of the animal has such an ending since there is damage to this part of the relief. It is evident that the sculptor depicted the bull figure unrealistically small as if it is being crushed under the much larger god figure.

Conclusion

The detail of the relief shows that the sculptor worked under the strict rules of iconography on the surface of the stele. However, despite this, there are some uncharacteristic elements

12 The stele mentions offering to the storm god(?) (Hawkins, 2000a, pp. 269-270).

such as the deliberate extension of the bull tail and the shoulder alignment parallel to each other which seems to be a common feature of similar stelae from the Maraş region (Maraş 11, Kürtül and Maraş stele). The stele features all of the characteristic elements of the Tell Ahmar/Qubbah stele where the storm god Tarhunza is shown in smiting posture wearing a helmet with bulbous top, a square beard, a short-sleeved shirt, a belted kilt with a sword attached to it, an axe in his right hand and a thunderbolt on his left hand while standing on a bull. The only exception is the lack of guilloche. However, there seems to be damage to the lower end of the stele which indicates that there might have been a guilloche pattern. The storm god only stands on the bull in the Tell Ahmar/Qubbah, Tell Ahmar B and Karaçay stelae, in other stelae he stands on the ground.¹³ However, it should also be stated that there are other reliefs of the storm god standing on a bull, but some of these reliefs show Assyrian characteristic features¹⁴ or different attributes of the deity.¹⁵

Moreover, the Karaçay figure depicts the storm god in a more masculine way similar to the Tell Ahmar/Qubbah and at the lower end of the relief the bull is portrayed disproportionately small as if the sculptor ran out of space. But both standing figure and the bull carved on the relief are well-known elements of the storm god in the wider area of the Near East including Anatolia during the Iron Age.

The Karaçay stele was dated to the 8th century BC by Bunnens (2006, p. 111). But as shown above all the characteristic elements of the stele indicate a much earlier period in line with the Tell Ahmar stelae and thus it should be dated to a period between the early 9th to late 9th centuries BC if not the same as the date range for the Tell Ahmar group. This would be consistent with the historical account. There are no royal or local- hieroglyphic inscriptions from the Gurgum after its annexation by the Assyrian king Sargon II in 711 BC, who formed a province after its capital city Marqas (Hawkins, 2000a, p. 250, no. 23; Luckenbill, 1989 no. 29, 61). Hence, all the local hieroglyphic inscriptions belong to the 9th century BC or earlier (Hawkins, 2000a, p. 250). Lastly, it should be stressed that despite the lack of the original location of the stele or its archaeological context and inscription to provide historical background, it still nevertheless possible to say that the stele may have originally been erected at an important religious sanctuary, a temple or a city in the rural areas of the Neo-Hittite kingdom of Gurgum.

13 The Erzin stele differs from those stelae for portraying a snake head at the left hand of the storm god (Ensert et al. 2008, Figs. 1-3).

14 For example, Arslan-Tash (Thureau-Dangin, 1931, Pl. II/1) and Cekke (Hawkins, 2000a, pp. 143-151; 2000b Fig. 42-43).

15 For instance, despite showing a male figure standing on a bull, the Gölpınar stele shows a sword on the left, at the relief's waist (Kulakoğlu, 1999, p. 178, Pl. 1).

Acknowledgement: I would like to thank the Directorate of the Kahramanmaraş Museum for allowing me to work on and publish this stele and Mehmet Gürüçin for his help while working in the museum.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Akurgal, E. (1962). *The Art of the Hittites*. Thames and Hudson: London.
- Bonatz, D. (2000). Syro-Hittite Funerary Monuments: A Phenomenon of Tradition or Innovations?, In G. Bunnens (Ed.), *Essays on Syria in the Iron Age* (189-210). Louvain: Peeters.
- Bunnens, G. (2006). *A New Luwian Stele and The Cult of the Storm-God at Til Barsib-Masuware*. Louven - Paris – Dudley: Peeters.
- Darga, A. M. (1992). *Hittit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Hizmetleri.
- Dinçol, B., Dinçol, A., Hawkins, J. D., Peker, H., Öztan, A., Çelik, Ö. (2015). Two new inscribed Storm-god stelae from Arsuz (İskenderun). ARSUZ 1 and 2, *Anatolian Studies* 65, 59-77.
- Dodd, L. S. (2002). *The Ancient Past in the Ancient Present: Cultural Identity in Gurgum during the Late Bronze Age-Early Iron Age Transition in North Syria* (Doctoral dissertation, University of California, Los Angeles).
- Donbaz, V. (1990). Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums, *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project* 8, 5-24.
- Ersert, H. Kübra, Görmüş A., Kara, D. (2008). The Stele of Erzin, *Adalya* XI, 35-47.
- Green, A. R. W. (2003). *The Storm-God in the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Hawkins, J. D. (1970). Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene. *Anatolian Studies* 20, 69-110.
- Hawkins, J. D. (2000a). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions Volume I, Inscription of the Iron Age*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2000b). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions Volume I*. Part 3 Plates, Berlin: Walter de Gruyter.
- Jacobs, B. & Messerschmidt, M. (1992). Eine (provinzial-)assyrische Stele für Jupiter Dolichenus (Archäologische Interpretation zu der Stele aus Maraş Epigr. Anat. 18 1991, s.109 ff.). *Epigraphica Anatolica* 19, 105-114.
- Kalaç, M. (1964). Eine Wettergottstele und drei Relief im Museum zu Maraş, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux"*, 18, 280-283, Pl. VII-X.
- Kalaç, M. (1969). Die Wettergott-Steile mit Hieroglyphen aus Körtün. *Athenaeum* 47 (Fs Meriggi) 47, 160-167.
- Körtün, K. (2018). Neo-Assyrian Rock Reliefs and Stelae in Anatolia, In Kemalettin Körtün & Selim Ferruh Adalı (Eds.), *The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (162-207). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kulakoğlu, F. (1999). Late-Hittite Sculptures from the Şanlıurfa Region. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* XI, 167-181.
- Luckenbill, D.D. (1989). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, London.

- Orthmann, W. (1971). *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Şahin, S. (1991). Forschungen in Kommagene I, Epigraphik, 5. Revision einer Votivstele aus Maraş. *Epigraphica Anatolica* 18, 99-113.
- Schwemer, D. (2008). The Storm-Gods of The Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part II, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8/1, 1-44.
- Temizsoy, İlhan (1989). Gaziantep Museum. Ankara: Dönmez Ofset.
- Singer, I. (1989). A New Stele of Hamiyatas, King of Masuwari. *Tel Aviv* 16/2, 184-192.
- Tiryaki, S. G. (2010). *Erken Demirçağ Gurgum (= Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezar Taşları*. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Thureau-Dangin, F., Barrois, A., Dossin, G., Dunand, M. (1931). *Arslan-Tash*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Figures

Figure 1. Map showing the locations of Karaçay and other Storm God stelae mentioned in the text.

Figure 2. Karaçay stele on display in the Kahramanmara Museum.

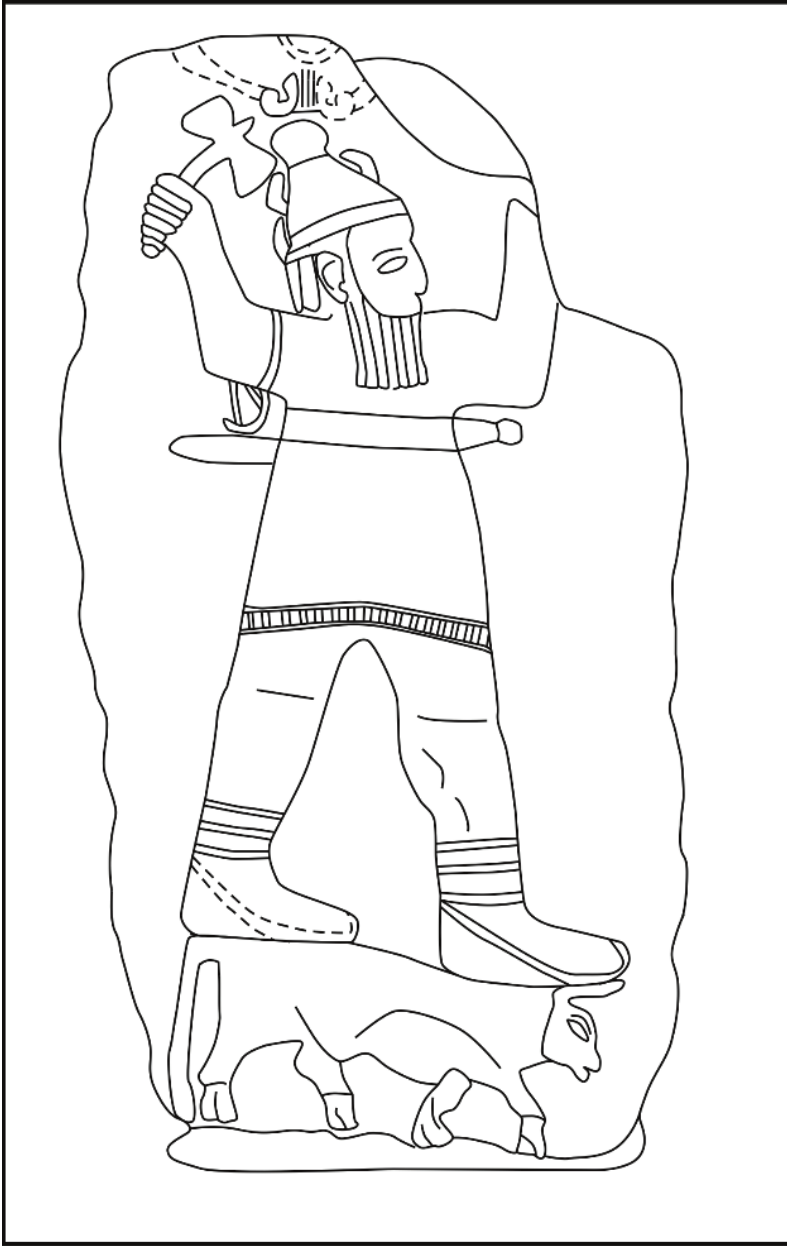

Figure 3. Drawing of Karaçay Stele.

Sardes: Tarih, Mimarlık ve şehircilik

Sardes: History, Architecture and Urbanization

Fikret K. Yegül¹

öz

Antik Sardes Tmolos Dağları'nın (=Bozdağlar) kuzey etekleri ile Hermos (=Gediz Çayı) ovasının güney uzantısı arasında, Paktolos Çayı'nın (=Sart Çayı) vadisinin doğusunda kurulmuştur. Eski doğu-Batı Pers 'Kral Yolu' Sardes'i akropolünün kuzey yamaçlarına yaslanmış "yukarı kent" ve ovaya yayılan "aşağı kent" olarak ikiye ayırıyordu. Arkaik/Lidya devrine tarihlenen taş ve kerpiç kent surları 108 hektarlık bir alanı içine alıyordu. Lidya devri kalıntıları (surlar, tümülüsler, mezarlar, teras duvarları, Paktolos Vadisindeki altın arıtma tesisleri) MÖ 7-6 yüzyıla tarihlenilebilir. Kent'de Pers hâkimiyeti MÖ (Buradaki "o" ö harfine teknik bir nedenden dolayı dönüştürülemiyor)547'den Büyük İskender'in MÖ 334'de kenti fethedip, "kurtarması"na kadar sürmüştür. Kentte İskender sonrası başlayan Helen/İonia kültürü, özellikle MÖ 281'de I. Seleukos'un Sardes'i ve bölgeyi alması ve Sardes'i, imparatorluğunun batı ucunda bir başkent yapmasıyla devam etmiştir. Kentin en görkemli mimari ve dini anıtı Artemis Tapınağının da MÖ 280-260 arası kral I. Antiochos ve kraliçe Stratonike tarafından yapıldığını sanıyoruz. Hellenistik devirde sadece cella'sı bitirilen tapınak, ancak Hadrianus'un Sardes'i MS 123/124'de ziyareti sonucu kazanılan İmparatorluk kültürünü içerisine alarak devasa bir lonik pseudodipteros halinde getirilmiş, fakat bitirilememiştir. Hellenistik devirde büyük bir tiyatro; Roma devrinde de onunla bir grup yapan stadyum ve sütunlu bir teras ortasında yükselen bir İmparatorluk kültürü tapınağı ve ovada mermer caddenin üstünde devasa bir hamam-gymnasion yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sardes, Lidya, Anadolu, şehircilik, Seleukos İmparatorluğu

ABSTRACT

Sardis is located on the northern foothills of Tmolos Mountains in western Anatolia. It was the capital of the Lydian Kingdom until its defeat by the Persians in 547 BCE. The city became the western capital of the Seleucid Empire in 280 BCE. The Lydian city featured massive fortifications with terraced structures. Hellenistic and Roman Sardis followed the organic planning principles of its predecessor, never adopting the grid plan. The foremost monument of the ancient city is the Temple of Artemis, the largest pseudodipteros of the ancient world, started under the Seleucids (ca. 280-260 BCE) and completed under Hadrian.

Keywords: Sardis, Lydia, Anatolia, Urban Planning, Seleukids

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret K. Yegül (Prof. Dr.),
California Üniversitesi, Sanat / Mimarlık Tarihi
Bölümü, California, USA
E-posta: yegul@arthistory.ucsb.edu
ORCID ID: 0000-0002-3328-9029

Başvuru/Submitted: 01.11.2020

Kabul/Accepted: 08.01.2021

Atıf/Citation: Yegül, F.K. (2020). Sardes: Tarih, mimarlık ve şehircilik. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 135–158.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.820687>

EXTENDED ABSTRACT

The ancient city is located between the Tmolos Mountains and the Hermus Plain east of the Pactolus River valley. A massive stone and mudbrick fortification wall of the late Lydian period, some 18-20 m thick, extends down from the slopes of the acropolis, one of the northern spurs of the Tmolos, towards the plain enclosing an area of 108 hectares. According to Herodotus, Herakles was the legendary founder of the city and the Heraklid dynasty going back to the late Bronze Age (Herodotus I.7). Croesus, the last Lydian king was defeated by the Persian King Cyrus in 547 BCE. The Persian rule at Sardis, lasted two centuries until the city was “liberated” by Alexander the Great in 334 BCE (Arrianus, *Anabasis*, 1.17.3-6). The city and the region were made a part of the Seleucid Empire when Seleukos I Nikator defeated Lysimachus in the Battle of Kourepedion in 281 BCE.

Upon Seleukos’ death, his son Antiochus I and his queen Stratonike settled in Sardis it a regional western capital of the Seleukid Kingdom until its defeat in the Battle of Magnesia in 189 BCE by the combined forces of Pergamon and Rome. We believe that the construction of the temple in the Artemis sanctuary commenced soon after the conquest of Sardis by Seleukos, possibly under the leadership of queen Stratonike who lived in Sardis.

City planning of Sardis never followed popular grid-iron models; rather, topographical opportunities seem to have dictated the shape of the city producing a more flexible and organic arrangement. A major east-west road marking the course of the Persian Royal Road connecting the coast with the inland divided the plain and the northern foothills of the acropolis – in effect, creating an “upper city” and a “lower city.” The upper city was probably the preferred neighborhood of the wealthier classes.

Lydian era terrace walls of fine limestone preserved up to 6-7 m high and possibly connected to each other by stairs, ramps, and tunnels, were uncovered at several locations on acropolis slopes. Massive terraces probably supported large residences or palaces, one being possibly the ‘Lydian Palace’ (mentioned in Pliny and Vitruvius as Croesus’ palace later turned into a gerousia or senior’s meeting place: Pliny, *NH* 35, 172; Vitruvius, 2.8.9-10). A major addition of the Hellenistic period was the theater, enlarged with a two-story columnar skene frons during the Roman period; the stadium that extends west beyond the stage building was added around the same time. Inscriptions and ancient sources mention an agora and stoa, gymnasium, and a mint from Lydian and Hellenistic periods, but their locations are unknown. There was considerable settlement outside the city walls at all periods (the latter removed during the Persian period), especially along the Pactolus valley, including a gold refining workshop/sanctuary presided over by a Lydian altar of Kybebe from the sixth century BCE.

The Roman era was ushered in by the devastating earthquake of AD 17 which elicited fiscal relief from Rome. Many Roman era buildings are characterized by large, vaulted structures typical of Roman construction, such as the stadium. Notable among them is a mid-first century CE Imperial cult temple (Vadi-B temple, an octastyle Corinthian pseudodipteros) elevated on a vast rectangular colonnaded enclosure approached by an axial, monumental staircase; an early second century bath-gymnasium complex of the symmetrical imperial type featuring a ceremonial hall displaying a colonnaded aediculae in two stories; an east-west marble colonnaded avenue which received a monumental city gate in late Roman times.

For monumentality and cultural importance, the most outstanding monument of Greco-Roman Sardis was the Temple of Artemis. The cult of Artemis was introduced to the city from Ephesus in the late sixth century or so, when a monumental altar was built in the sanctuary against the backdrop of the acropolis. The temple, started ca. 280-270 BCE, might have been intended to be a dipteros like the archaic dipteroi of Ionia. Only the long all-marble cella, facing west, was finished. Work resumed to complete the temple as an Ionic peripteros after the visit of Sardis by Hadrian and Sabina in AD 123/24, an honor which culminated by the granting of the city its second neokoros privilege. Besides starting the construction of the monumental peripteros the cella was divided into two, Artemis retaining her western chamber while the cult of the emperors (with their colossal portrait icons) moved into the new eastern one. The east side seems to have been finished with all its columns, but ironically, the western, Artemis side was never completed. With a pteroma of unequal width around the cella, and spacious and open six-column pronaos porches at the ends, the plan of the Artemis temple at Sardis does not follow the standard pseudodipteral plan of Hermogenes at Magnesia or its Hellenistic and Roman followers.

Giriş

Sardes Amerikan Kazıları'nın ilk başkanı Howard Crosby Butler, 1909 yılında yazdığı bir raporda, Sardes'in Doğu ve Batı arasında bir köprü olduğunu ve özellikle, Anadolu-Ionia ve Grek uygarlıklarının ilişkilerini açıklığa kavuşturabilecek bir anahtar olabileceğini vurguluyordu. "Sardes ilk altın paranın basıldığı Lidya imparatorluğunun altın yüklü Paktolos ırmağı üstündeki Grek-Pers savaşları boyunca Anadolu'da idare merkezi olan Akhemenid satraplığı, Büyük İskender'in Pers boyunduruğundan kurtardığı ilk kent, Roma idaresi altında büyük ve nüfuzlu bir ticaret merkezi ve erken Hristiyanlık döneminde 'Asya'nın Yedi Kilisesi'nden' biridir," diyordu (Yegül, 2010a, 61). (Resim 1)

İlginçtir ki, Butler'dan 30 yıl önce, 1879'da Heinrich Schliemann da "Sardes sabırsızlıkla kazma ve küreğimi alıp gelmemi bekliyor ... Mikene ve Troia'dan sonra ilk kazacağım yerdir ..." diyerek Kroisos'un 'Altın Kentinin' önemini dile getiriyordu (Yegül, 2010a, 61-63).

Schliemann –belki de bu bakımdan şanslıyız – Sardes'te hiçbir zaman kazma sallamadı. Sardes'te ilk planlı kazılar Princeton Üniversitesi profesörlerinden Howard Crosby Butler başkanlığında *'American Society for the Excavation of Sardis'* (Sardes Kazıları Amerikan Heyeti) adlı özel bir dernek tarafından 1910-1914 arasında yapıldı. Bu dört yılda Artemis tapınağının tümü ve çevresindeki kutsal alan; Paktolos (Sard) çayının batı yamacında yer alan büyük Lidya nekropolisi; kentin 11 km kuzeyinde Hermos (Gediz) ovasına yayılan Lidya ve Pers kralları ile asilzadelerinin tümülüs mezarlarının bir kısmı (Bin Tepeler) ve Paktolos ırmağının doğu yakasındaki bir vadide gizlenen piramid biçiminde taş anıtsal bir mezar ('piramid mezar,' yaklaşık MÖ 550-500) ortaya çıkarıldı. Sonuçlar dokuz cilt halinde yayınlandı (Hanfmann & Waldbaum 1975, 1-3). Birinci Dünya Harbi ve arkasından Türk-Yunan Harbi (1918-1922) dolayısıyla durdurulan kazılar bir daha başlatılamamıştır. Bunun arkasında yatan en büyük neden ise Sardes Kazı heyeti ve başkanının 1922'de Yunan işgali altında gerçekleşen son sezon çalışması ardından 58 sandık eski eser ve 30 altın Kroisos sikkelerinin kanun dışı yollarla, Yunan işgal kuvvetlerinin yardımıyla Amerika'ya (New York, Metropolitan Sanat Müzesine) kaçırması olmuştur. Eserlerin büyük çoğunluğu (sikkelerin 26'sı) Türk ve Amerikan heyetlerinin, özellikle İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürü Halil Edhem'in uğraşlarıyla başardıkları anlaşma sonucu 1926 yılında Türkiye'ye getirilmiştir. Birinci Dünya harbi sırasında Osmanlı-Türk karşıtı bazı çalışmalara adı karışan başkan Butler, 1922'de Paris'te olmuştur (Yegül, 2010a, 57-100; Yegül, 2013, 711-26).

İkinci dönem Sardes kazıları ve yayınları ise Harvard ve Cornell Üniversiteleri gözetiminde, Harvard'dan Profesör George M. A. Hanfmann başkanlığında 1958'te başlayarak, 1976 yılına kadar sürdürüldü. 1977'den itibaren 2008 yılına kadar kazılar Profesör Crawford Greenewalt Jr. başkanlığında gerçekleşti. 2008'den beri ise Profesör Nicholas Cahill başkanlığında devam ediyor (bkz. <https://www.sardisexpedition.org>). Buna

rağmen, surlar içinde 108 hektar (çevresiyle yaklaşık 200 hektar) yer kaplayan antik kentin ancak küçük bir kısmı ortaya çıkarılabilmektedir. Eski çağlardan beri devamlı yerleşim ve tarım alanı olan antik Sardes'in (günümüzde Sart Mahmut ve Sart Mustafa köyleri, eski İzmir-Ankara karayolunun üzerinde, Salihli'nin 10 km batısında) büyük bir bölümü erozyon, tarım faaliyetleri ve yapı malzemesinin, özellikle mermer bloklarının, başka amaçlarla kullanılması sonucu yok olmuştur.

Sardes Antik Kenti'nin Konumu ve Kısa Tarihi

Antik Sardes kenti Tmolos (Bozdağ) dağlarının kuzey uzantısı olan yüksek tepeler ile, Hermos (Gediz) ovasının arasında; Hermos nehri ile birleşen Paktolos çayının hemen doğusunda yer alır. Kent, sarp yamaçları ovoiden yükselen akropolisin kuzey tepelerinin eteklerinde ve hemen tepelerin uzantısı ovada kurulmuştur [Resim 2, 3]. Kent ve bölge, tarıma elverişliliği, Tmolos eteklerindeki ormanları ve kentin yapı sanayisine hizmet veren mermer ocakları ve Paktolos sularının taşıdığı, Lidya'nın ve kral Kroisos'un ünlü zenginliğini sağlayan altını ile Anadolu'nun önemli Eskiçağ merkezlerindendi.

Geç Lidya devrine (MÖ 7-6 yüzyıl) tarihlenen taş ve kerpiç kent duvarları akropolisin keskin yamaçlarından aşağılara inerek 108-110 hektarlık bir alanı içerisine alıyordu. Surların kuzeybatısındaki bir bölüm ve 'batı sur kapısı' ortaya çıkarılmıştır. 10-18 m genişlikte (tabanda bazen *glacis* denilen toprak-çakıl geniş koruma rampasıyla 20-30 m) ve 10-13 m yükseklikte olduğu saptanan Sardes surlarının ünlü Mezopotamya ve Yakın Doğu kentlerinin surlarından aşağı kalmadığı belirlenmiştir [Resim 4]. Sardes Lidya döneminden Bizans'a kadar hep bu 3-3.5 km çevre uzunluğu olan surların içinde kalmışsa da değişik zamanlarda Paktolos vadisi ve ovanın doğuya uzantısında, sur dışı yerleşimlere de taşmıştır (konutlar, pazar ve sanayi merkezleri, işlikler ve büyüklü küçüklü kutsal alanlar gibi). Uzun Lidya duvarının ancak çok küçük bir kısmı tespit edilmiştir. Ancak, eski surların güzergâhını izleyen geç Roma ve Bizans surları bize antik kentin sınırlarını gösterir. Büyük bir olasılıkla, bu duvarların kapladığı geniş alanın tümü kentsel bir doku ile kaplanmamıştı. Bugün antik kentin içinden batı-doğu yönünde geçen eski İzmir-Ankara yolunun, Pers devrinin (MÖ 6-4 yüzyıl) ünlü Kral Yolu'nu izlediği bilinmektedir. Bu ana güzergâh, Roma döneminde kenti kuzey-güney (ova-dağ) bölümlerine ayıran mermer döşeli sütunlu bir cadde olarak geliştirilmiştir (Cahill, 2019a, 11-18; Cahill, 2010, 75-86; Ratté, 2011, 108-112). Sardes'in Lidya Krallığı döneminde genellikle kerpiç ve moloz taş yapıları bir görünüm verdiği biliniyorsa da uygarlığı, zenginliği ve insanların bilgeliği ile de öne çıkıyordu. Bununla birlikte gösterişe, lükse ve biraz da ahlak dışı yaşama düşkünlüğü ile tanınmış, sofistike bir kent olarak biliniyordu. MÖ 7. yüzyıl sonlarında yazan şair Alkman, Sardeslileri şöyle betimliyordu: "Sen öyle aptal, kaba ve kendini bilmez biri değil, Sardes gibi yüksek bir yerin adamısın!" (Alkman 16, 24B, 13D; ayrıca, Sardes ve Sardesliler hakkında: Athenaeus, *Deipnosophistae*, 2.48; 2.53; 2.515d-f; 15.690b-d; Herodotos, 1.94).

Herodotos'a göre, Sardes ve Sardeslilerin ataları Herakles'ten gelen ve tarihi Geç Tunç Çağına dayanan (yaklaşık MÖ 1300-1200) Heraklidler hanedanıdır. Bu hanedanın son kralı Kandaules garip bir arzu ile kraliçesinin güzelliğini muhafız alayının komutanı Gyges'e gizlice seyrettirince, bu işin farkına varan kraliçe, Gyges'e eğer yaşamak isterse kocasını öldürüp kendisi ile evlenmesini ve krallık tahtına oturmasını emreder [Resim 5]. Böylece Sardes'te MÖ 680'de Gyges'le Mermnad hanedanı dönemi başlamış olur (Herodotus, 1-12). Bu hanedan özellikle son kralı Kroisos zamanında zenginliği ve kuvvetiyle ünlenmiştir. Paktolos sularından altın arıtan kral, birçok İon ve Grek toplumuna, Ephesos Artemis Tapınağına ve hatta Delphoi'daki Apollon Kutsal Alanına cömert bağışları ile tanınır. Kuvvetine fazla güvenen Kroisos akılsızca Pers krallığına savaş açmasına ve hem kendisinin hem de ülkesinin Pers kralı Kyros tarafından MÖ 546'da yenilgiye uğramasına, bu şekilde Perslerin Anadolu toprakları hakimiyetleri altına almasına neden olmuştur. Bağımsızlığını kaybeden Sardes, Perslerin batıdaki bir ileri karakolu, bir satraplık merkezi haline dönüşmüştür. Sardes'in geçmişindeki bu safhalar bir dereceye kadar arkeoloji tarafından doğrulanmıştır. Kentin bazı bölgelerinde ve 11 km kuzeyindeki Gyges (Marmara) Gölü güney kıyılarında, MÖ 3. binden başlayarak, Tunç Çağı, Protogeometrik, Geometrik ve Miken seramikleri bulunmuştur (Cahill, 2019a, 18-23; Hanfmann, 1983, 13-25) .

Pers döneminde (MÖ 547-334) yönetim askerî bir merkez olan akropoliste toplanarak, Sardes bir "kale kenti", Pers imparatorluğunun batıdaki topraklarını gözlemleyen bir garnizon olmuştur. Her ne kadar bugün akropoliste Bizans devri surları ve kalesi dışında fazla yapı kalmamışsa da burada Lidya kral ve üst düzey yöneticilerinin bir kale-saray olabileceğini ve böyle bir güvenli saray grubunun Pers satrapı ve askerî personeli tarafından da kullanıldığını sanıyoruz. Böyle bir zirve sarayının, ayrıca tüneller ve rampalarla akropolisin yamaçlarındaki teraslar üzerine kurulmuş kent-sarayları ile birleşmesi de olasıdır (bkz., aşağıda). Bunun dışında, kent dışı dinî merkezler ve kentin eski tanrılarını onurlandıran kutsal alanlar (örneğin, Kuvava/Kybele, Artemis, Zeus Lydios, Zeus Polieus, Dionysios) önemini yitirmemiştir (Greenewalt, Jr. 2010, 233-46; Hanfmann 1983, 73-74, 110-13). Toplumların yaşamlarına etkisi olan, krallar, ordular, savaşlar gibi büyük olayların etkisinde kalarak, görece daha yavaş değişen geleneklerin yönlendirdiği halkın günlük yaşantısına pek dikkat edilmemektedir. Sardes kenti ve civarında bulunan seramik gruplarına bakarak, Pers idaresi altındaki Lidya halkının da Lidya sofrta takımlarını ve yemek geleneklerini kaybetmeden, bazı yeni Pers/Akhamenid sofrta ve içki takımlarının kullanımından, Pers mutfak kültürünü kabul etmeye başladıkları (iki geleneği birleştirdikleri) anlaşılmaktadır. MÖ 5. yüzyılda toplumsal hayatta kendini hissettirmeye başlayan söz konusu küçük çaplı İran etkileri ve Lidya-İran kültür sentezi MÖ 4. yüzyılın sonunda ve 3. yüzyılın başlarında Hellenistik seramiğin devreye girmesi ve kozmopolit geniş Hellen kültürünün kabulü ile kaybolmuştur (Hanfmann, 1983, 83-87; Mierse, 1983, 100-106).

Nikomedialı (İzmit) Arrianos Büyük İskender'in seferlerini konu eden *Anabasis* eserinde Makedonyalı generalin MÖ 334'te Sardes'i güç kullanmadan ele geçirerek, iki yüzyıllık Pers boyunduruğundan kurtardığını yazar. Arrianos'a göre, İskender teslim olan İranlı kale komutanını ve kent anahtarını teslim etmeye gelen Lidya yaşlılarını akropoliste kabul ettikten sonra, aşağılara, ayaklarının altında gibi görünen Artemis kutsal alanına ve sunağına, sonra uzaklarda Hermos ovasında uzanan Lidya topraklarına bakarak, artık Sardeslilerin özgür olduklarını ve atalarından kalma Lidya geleneklerini yeniden, istedikleri gibi, canlandırabileceklerini söyler (Arrianos, *Anabasis* 1.17.3-6).

Büyük İskender'in akropolis zirvesindeki heyecan verici söylevi ile MÖ 281'de Sardes ve batı Anadolu'nun Seleukos hakimiyeti altına girmesi arasında geçen yarım yüzyıllık "özgürlük" döneminin Sardes'i nasıl etkilediğini, kentin fizikî, idarî ve kültürel gelişiminde nasıl bir rol oynadığını bilinmemektedir. Bazı tarihçilere göre MÖ 323'te İskender'in ölümüyle generalleri (*diadokhoi*) arasında başlayan taht kavgasının neden olduğu savaş ve karışıklık dönemi Sardes'i de etkilemiş olabilir, diğerlerine göre ise (bu fikre ben de katılıyorum) Sardes geri planda kaldığı için bu dönem nispeten sessiz geçmiştir. Görüşümüze göre, bu belirsiz İskender sonrası "geçiş döneminde," zaten hiçbir zaman tam olarak kaybolmamış olan Lidya kültürü yeni beliren Grek kültürü ve sanatı ile yavaş bir tempo ile kaynaşmaya başlamıştır. Sardes arkeolojisinde bu dönemi açığa çıkaracak net veriler ve mimarî projeler ortaya çıkmasa bile, bu dönemde kent merkezindeki boşlukların artımlı bir şekilde dolduğu ve değişikliğin küçük adımlarla yürüdüğü, ılımlı bir varsayım olarak kabul görebilir.

İskenderin ölümünden hemen sonraki bu dönemde Sardes için belki en önemli jeopolitik olay, MÖ 320-308 yılları arasında kentin, ülkesinden kaçan Makedonyalı prenses, Epiros kraliçesi Olympias'ın kızı, Büyük İskender'in kız kardeşi II. Kleopatra'ya oniki yıl evsahipliği yapmasıdır. Aslında Sardes'te bir nevi sürgün hayatı yaşayan Kleopatra MÖ 308'de, Mısır hâkimi Ptolemaios'la olası evliliğini engellemek için Antigonos Monophthalmos tarafından öldürtülmüştü. "Tek gözlü" Antigonos yaptığı kalleşliği ört-bas etmek için (ve sonuçlarından korktuğu için) prensese görkemli bir cenaze töreni düzenlemişti. Ancak bu anıt mezarın nerede olduğunu bilmiyoruz. Aşağıda göreceğimiz gibi, Sardes'te bir dönem yaşayan ve ölen tek Makedonyalı prenses Kleopatra değildir (Yegül, 2020b, 9-33; Yegül, 2020a, 160-61).

Sardes'in Hellenistik döneme tam olarak adım attığını vurgulayan bir tarih ve olay vermek gerekirse, I. Seleukos (Nikator)'un doğudan gelip, MÖ 281'de, o zaman Batı Anadolu ve Lidya'yı elinde tutan İskender generallerinden Lysimakhos'u, Kourupedion (Manisa yakınlarında) savaşında yenilgiye uğratması, kenti ve batı Anadolu'nun büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almasından söz edilebilir. Seleukos bu büyük zaferinden birkaç ay sonra öldürülünce, bu topraklar oğlu I. Antiokhos ve kraliçesi Stratonike'ye kalmıştır. Lidya imparatorluğunun başkenti, altın kent Sardes de yeni kral ve kraliçenin yerleştikleri Seleukos krallığının batı merkezi olmuştur. Sardes'in, Anadolu'yu doğudaki kuvvet merkezlerine

bağlayan Kral Yolu'nun batıdaki son durağı olması bu seçimin jeopolitik mantığının tartışılmazlığını kanıtlamaktadır. Didyma'da bulunan ve MÖ 3. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir yazıtta, Sardes Artemis Kutsal Alanının Seleukos Krallık Arşivlerinin saklandığı yer olarak belirlenmesi, Sardes'in bölgesel bir 'başkent' olduğuna ve o tarihte kutsal alanda bir tapınağın var olduğuna işaret etmektedir (I. *Didyma* 492A-C, 44-45 = *OGIS* 225). Bu tapınağın inşasına I. Antiokhos ve Stratonike'nin Sardes'te oturdukları yıllarda (ve özellikle Stratonike'nin bir adağı ve bağışı olarak) başlanmış olacağına inanıyoruz (bkz., aşağıda) (Wiegand & Rehm 1958; I *Didyma*, 492A-C, 44-45=*OGIS* 225; Yegül, 2020a, xxi-xxii, 10-12).

Sardes Seleukoslar devrinde (yaklaşık MÖ 281-188) kentsel gelişmeler göstermiş, kültür, sanat ve toplum idaresinde gerçek bir Grek *polis* karakteri kazanmıştır. Bu gelişmeler bakarak, kent *polis* ayrıcalığını MÖ 3. yüzyılın ortalarında veya sonlarına doğru almış olacağını sanıyoruz. Bu dönemde kent politik yaşamında görülen en büyük kriz MÖ 220'de Anadolu'ya Seleukos kralı III. Antiokhos tarafından satrap olarak gönderilen ancak bu bölgede idareyi eline geçirip Sardes'te krallığını ilan eden Akhaeos'un MÖ 213'de amcası III. Antiokhos tarafından Sardes akropolisinde iki yıl kuşatılmasından sonra yenilgiye uğratılmasıdır (Polybios, 7.18. 9). Kaynaklar bu savaşta kent ağır hasara uğradığını bildiriyorlarsa da yeni araştırmalar, hasarın biraz abartılmış olduğunu göstermektedir. Antiokhos'un Sardeslilere yazdığı, sonradan kent Kybele Metroon'unun anta duvarına yazdırılmış mektupta, Akhaeos'u kabul edip kendine isyan eden Sardeslileri "bağışladığını" bildirilmiştir (bkz., aşağıda) (Cahill, 2019b, 91-95; Yegül, 2020a, 207, n. 246) .

Antiokhos'un MÖ 189'da Magnesia savaşında ortak Roma ve Pergamon güçlerine yenilmesi ve bir yıl sonra yapılan Apamea anlaşması, Sardes'te ve batı Anadolu'da bir yüzyıllık varlık gösteren Seleukos krallığının sona erdiğini, Sardes'in Pergamon idaresi altına girdiğini işaret etmektedir. Yarım yüzyıl sonra MÖ 133'te III. Attalos'un Pergamon krallığının tüm topraklarını Batı'da gelişen Roma'ya devretmesi ile, Asya eyaletinin diğer kentleri gibi, Sardes de Anadolu'nun zaman içinde gelişen kozmopolit Roma düzeninin parçası olmuştur. Romalı şair Catullus'un "Uçalım Asya'nın aydınlık kentlerine!" (*Ad Claras Asia Volemus Urbes*, 46.6) diyerek belirttiği Anadolu'nun güzel kentlerinin en güzellerinden biri olarak tam bağımsızlığını olmasa bile, saygınlığını ve değerini korumuştur (Catullus, *Carmina* 46.6).

Mimari ve Şehircilik

Sardes'in nasıl bir plana sahip olduğunu tam olarak bilmiyoruz; ancak hiçbir dönemde ızgara bir plan kullanılmadığı anlaşılmaktadır [Resim 2, 3]. Akropolisin kuzey yamaçlarından aşağılara inen duvarlar içindeki bölgede, tepe ve vadilere uzanan teraslar üzerinde yükselen küçük veya büyük yapı grupları ile bir "yukarı kent" ve aşağılarda Hermos ovasına kısmen yayılan bir "aşağı kent" vardı. Planlama, araziye uyan, yer yer değişken, bugün 'organik'

diyebileceğimiz bir görünüm sergiliyor olmalıydı. Havadar ve manzaralı yukarı kentin daha zengin ve üst düzey sınıflarının oturduğu ve bu şekilde sosyal ayrımı vurguladığını sanıyoruz. Yine de Hellenistik-Roma tiyatrosunun *caveas*ının altında da açığa çıkarılan Lidya evleri kentin akropolis tepelerinin sadece soylular için değil, normal Lidya meskenleri için de tercih edilen alanlar olduğuna işaret ediyor. Her dönemde, bu iki kısmın -yukarı ve aşağı kent- doğu-batı doğrultusunda bir ana yol veya Roma döneminde, mermer döşeli, sütunlu, üzerinde dükkânlar bulunan bir ana cadde ile ayrıldığını söyleyebiliriz.

Lidya ve Pers İdaresi Devri

Lidya Sardes'inden günümüze ulaşan mimari eser sayısı azdır ve kentin şeklini aydınlatacak büyük gruplar halinde değildir. Anıtsal mimari olarak kentin 11 km kuzeyindeki ünlü “kral tümülüsleri” (Bin Tepeler) ve bu tümülüslerin içinde çoğu araştırılmış (ve hemen hemen tamamı eski devirlerde yağmalanmış) olan küçüklü büyüklü kesme kireçtaşı, nadiren mermer mezar odaları, Lidya taş işçiliğinin en ince ve ustalıkla eserleridir. Yüz kadar olduğu sanılan bu kral ve aristokrat tümülüslerinin yapımı ve kullanımı Pers dönemini de kapsar. Tümülüslerin en büyüğü, Kral Alyattes Tümülüsü (355 m çapı ve 60 m yükseklik) ile Mısır piramitlerini andırır. Bu tümülüsün mezar odasına 1853 yılında girilmiştir. Bu tümülüsten biraz daha küçük Karnıyarık Tepe'de (220 m çap, 50 m yükseklik) yakın zamanda mezar odası arama çalışmaları henüz sonuç vermemiştir. Ayrıca, Paktolos'un doğusuna açılan küçük vadilerin birinde, Arkaik/Pers devrinden (yaklaşık MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı) alt yapısı basamaklı bir piramit şeklinde, ince taş yapılı, özellikle İran'daki Pazargad anıt mezarlarının işçiliğine benzeyen, belki Pers ileri gelenlerinden birine ait bir “piramit mezar” bulunmuştur (Hanfmann, 1983, 55-58, 42; Ratté, 2011, 69-86, 94-99).

Akropolisin kuzey yamaçlarında Lidya dönemi ince taş işçiliği sergileyen en görkemli teras duvarlarının akropolisin kuzeye bakan zirvesine yakın, birbirlerine basamaklarla bağlı, 7 m yüksekliğe erişen bir teras grubunun, Lidya krallık sarayına ait olabileceği kuvvetli bir olasılıktır [Resim 2, 3, 6, 7]. Daha aşağıda, yine köşeli bir Lidya terası ve onun 150-200 m doğusunda “Field 49” denilen ve daha geniş bir alana yayılan çeşitli terasların üzerinde yükselen, elit bir yerleşim olduğu düşünülebilir. Bu duvarların taşıdıkları orijinal yapılardan geriye birşey kalmamıştır. Bu teraslı yapıları birbirine bağlayan yollar, rampalar, merdivenler ve Sardes'in övgüyle bahsedilen ünlü parkları ve bahçeleri olmalıdır (Pedley, 1972, 80-81; Diodoros, 14.80.2; Cicero, *de Senectute*, 59). Ayrıca, bu büyük dokunun içine serpiştirilmiş mesken grupları da olabilir. Sardes'in bu peyzaj karakterli, dramatik kent görünümünün Hellenistik ve Roma dönemlerinde de devam ettiği kuşkusuzdur (Ratté, 2011, 3-16; Cahill, 2019a, 11-36).

MÖ 5. yüzyılda yaşayan tarihçi Herodotos MÖ 499'da kenti ateşe veren İonia isyanından bahsederken Sardes'in kerpiç duvarlı ve saz damlı evlerinin kolayca yandığını aktarmıştır

(Herodotos, 5.101). Uzun yıllar yapılan kazılar birçok Lidya konutunun gerçekten moloz ve kerpiç duvarlı, ahşap ve saz çatılı, toprak zeminli düzensiz bir avlu etrafında tek veya birkaç odadan ibaret, bugün basit Anadolu köylerinde olduğu gibi tarımsal yerleşimler olduğunu göstermektedir. Fakat bu basit tipin dışında, zengin evlerinin ve bazı kamu yapıların çatı elemanlarının renkli desenli, mitolojik konuları betimleyen pişmiş toprak plakalarla süslenmiş olduğunu biliyoruz. Herodotos, yukarıda bahsedilen bölümde Paktolos çayının Lidya agorasının içinden geçtiğini yazıyor, fakat Paktolos vadisinde yapılan çeşitli kazı ve araştırmalarda böyle bir agora bulunmamıştır. Lidya agorasının surların içinde, Paktolos'un 500-600 m doğusundaki düzlük alanda olduğu sanılmaktadır. Paktolos vadisinde basit yerleşim yerleri, kutsal alanlar, işlikler ve Paktolos çayının sularından elde edilen altının eritme ve arıtma sanayi bölgeleri olduğunu bilinmektedir. Bu şehir dışı yerleşimler, özellikle mesken grupları, Pers istilası sonucu kent içinin boşalmasından sonra gelişmişlerdir.

Lidya kentinde yerini ve mimari özelliklerini bilmediğimiz fakat yazıtlarda ve eskiçağ kaynaklarında bir Lidya darphanesinden ve Kral Gyges zamanından bir arşiv binasından bahsedilir. Ayrıca Plinius Kroisos zamanından kalan bir sarayın kent senatosunun toplantı yeri olduğunu belirtmiştir (Plinius, *NH* 35.172). Vitruvius da bu sarayın bir *gerousiaya* ('yaşlılar idare meclisi') dönüştüğünü bildirir (Vitruvius, *De architettura* 2.8.9-10; Ayrıca, Sardes'in kentleşme dönemleri için bir özet olarak, Hanfmann & Waldbaum 1975, 28-34.).

Hellenistik Sardes

Hellenistik dönemde Lidya kentinin dokusu aynı kalmakla beraber, kentteki "boşlukların doldurulmasının" ve Pers devrinde bakımsız kalan binaların yenilenmesinin ve canlanmasının en önde giden uğraşılardan olduğunu sanıyoruz [Resim 2]. Bu arada önemli bir uygulama da Perslerin kapattıkları batı sur kapısının ve caddenin açılıp, doğu-batı yolunun yenilenmesi olmuştur. Bu dönemde, Lidya surları büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır [Resim 4]. Kutsal alanlar ve tapınakları saymazsak, Pers idaresi zamanında görülen kent dışındaki yerleşimler (Paktolos vadisi gibi) bir dereceye kadar terk edilmiş, yerleşim tekrar şehir merkezine dönmüştü. Yukarı kentin teraslı yapıları, sarayları ve bahçeleri tekrar yapılmış, canlanmıştı. Bu saraylar, belki de Kleopatra'nın ve sonra Kraliçe Stratonike'nin yaşadığı hem birbiriyile hem de akropolisle bağlantılı olan saraylardı [Resim 6, 7]. En önemlisi, Sardes İskender ile başlayıp, Seleukoslarla devam eden dönemde, tam anlamıyla Grek/İonia kültür ve sanatına açılmış ve tarihinde ilk defa Lidya/Anadolu kenti görünümünü yitirerek, bir Hellen/Anadolu kenti olmuştu (Hanfmann, 1983, 113-19; Ratté, 2008, 125-35; Cahill, 2019a, 28-36; Kosmin, 2019, 75-90; Stinson, 2019, 139-42; Berlin, 2019, 50-67).

Sardes'in Grek kültürüne açılmasının en göze çarpan örneği akropolisin kuzeydoğu yamaçlarına yaslanan tiyatrosudur (yaklaşık MÖ 3. yüzyılın ortaları?) [Resim 2, 3]. Bu Hellenistik tiyatro sonradan büyütülmüş ve iki katlı ve sütunlu bir sahne binası ile tipik bir

Roma tiyatrosuna dönüştürülmüştür. Ayrıca, sahne binasının arkasından batıya uzanan bir stadion yapılmış, böylece Roma döneminde bazı Anadolu kentlerinde gördüğümüz tiyatro ve stadion ilişkisi mimari bir bütünlük yaratmıştır (örneğin Aizanoi, Nysa, Perge, Selge). Tonoğlu, ‘Roma betonu’ (*opus caementicium*) yapısı ile tipik bir Roma eseri olan stadion, geçmişi Hellenistik döneme uzanan daha basit bir stadionun devamı olabilir. Tiyatro ve stadion grubunun batıya uzanan düzlüğünde adlarına ancak yazıtlarda rastladığımız ve belki de bir Lidya agora/pazar yerinin uzantısı olan, Grek tipi bir agora-stoa ve bir gymnasium bulunması söz konusu olabilir.

Tiyatro *caveas*ının altında yapılan kazılarda bulunan MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlenen bir grup terracotta (pişmiş toprak) Kybele heykeli, tiyatrodan daha önce burada kent tanrıçası Kuvava/Kybele’ye ait bir kutsal yapının (sunak, tapınak) olduğunu gösterir. Bu adak Kybele heykellerinin dikkat çekici yanı ise Lidya/Arkaik değil de çok inandırıcı bir şekilde Grek estetik stilini ve ikonografyasını yansıtmadır. Büyük İskender’in Sardeslileri “azat” etmesinden iki nesil sonra başlayan bu İon/Grek kültür ve sanatını kabulleniş ve Sardes’in “hellenize” oluşu, Seleukoslar devrinde en olgun ve inandırıcı örneklerini vermiştir (Gallart-Marqués, 2019, 120-31).

Herodotos’un “yerel tanrıça” (ἐπιχωρίς θεοῦ) diyerek adlandırdığı Kuvava/Kybele’nin Arkaik ve Hellenistik Sardes’te diğer tapınak ve kutsal alanlarının nerede olduğunu bilmiyoruz. Herodotos’a göre MÖ 499 İonia isyanında Arkaik bir Kybele tapınağı yanmıştır fakat yeri bilinmemektedir (Herodotos, 5.102). Bir tapınak olmasa bile, kuzey Paktolos vadisindeki altın arıtma bölgesi, dört köşesi arkaik aslanlarla bezenmiş büyük bir Kybele sunağının gözlem ve koruması altındaydı. Bu sanayi alanı ve kutsal yerin 800-900 m güneyindeki büyük Artemis Kutsal Alanı öncelikle Artemis’in mekânı olsa da ilk baştan beri kentin ana tanrıçası Kuvava’nın da burada onurlandığı kuvvetli bir tezdur. Zaten bu iki doğa tanrıçası gerek nitelikleri gerek tapınma şekilleriyle birbirlerine benzeyen, aynı ikonografyayı kullanan, örtüşen, bütünleşen tanrıçalardır [Resim 1]. Ayrıca, Artemis’in geniş kutsal alanının başka kültlere de ev sahipliği yaptığına dair bazı veriler bulunmaktadır. MÖ 1. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta göre, Artemis kutsal alanına Zeus Polieos’u da kabul etmişti (uzun araştırmalara rağmen bölgede Zeus’a ait bir tapınak veya sunak bulunmamıştır fakat bu tabii ki olmadığı anlamına gelmez) (Yegül, 2020a, 206-12 ve 206, n. 238; Ayrıca, Butler, 1922, 114, 124; Buckler & Robinson 1932, 63-64, nos. 47- 48) Kent merkezinde MÖ 4. yüzyıl ortalarından kalma bir Kybele tapınağı (Metroon) olduğunu sinagogda devşirme malzeme olarak kullanılan 12 mermer bloğun incelenmesi sonucu öğrendik. Tapınak veya benzeri bir kült binasının *antalarını* (yapının yan duvarlarının uzantısı) oluşturan bu bloklardan dördünün üzerinde MÖ 213’e tarihlenen bir olaya atfen kral III. Antiokhos ve Kraliçe Laodike’nin Sardeslilere yazdığı mektuplar sergileniyordu (bkz., yukarıda). Bu blokların dışında, sinagog yapısında kullanılan Arkaik ve Lidya dönemi blokları, ve bazılarında Kybele/Artemis betimlemeleri

bulunan mermer parçaların da belki bu Kybele kült merkezinin yakında bir yerde olabileceği tezini kuvvetlendirir.

Roma Döneminde Sardes

Sardes'in Roma döneminde kent gelişmesi açısından önceki dönemlere göre daha hacimli projelerin ve daha fazla mimari eserin yerini ve niteliğini bildiğimizi söyleyebiliriz. Yine de genel kent geometrisini ve planını detaylı bir şekilde bildiğimizi öne süremeyiz. Augustus ve İmparatorluk devri ile başlayan bu dönemde, daha önce bahsettiğimiz gibi kente bir ızgara plan tasarımı uygulanmamıştır. Eski doğu-batı ana yolu, mermer döşeli ve sütunlu bir cadde şeklinde ve yer yer dükkânlarla geliştirerek (özellikle caddenin hamam-gymnasion kompleksinin cephesinde) yerleşimi “yukarı kent,” “aşağı kent” olarak ikiye ayırmaya devam etmiştir [Resim 2, 3]. Belki geç Hellenistik dönemden kalma ikinci bir yol, kuzey Paktolos'dan diyagonal şekilde uzanıp, sütunlu mermer cadde ile eski batı Lidya sur kapısının köşesinde birleşiyordu. Lidya suru ve sur kapısı çoktan yerle bir edildikten sonra, geç Roma döneminde burada Anadolu'da eşine çok rastlanan “zafer takı” tipinde, üç kemerli çok büyük bir “Anıtsal Kent Kapısı” (“Batı Kapısı” veya tetrapylon) yapılmıştı (Kapının 13 m açıklıklı orta kemeri Roma dünyasında bildiğimiz en büyük zafer takı kapı kemer açıklığıdır.) (Hanfmann, 1983, 141-48; Yegül, 1987, 46-61). [Resim 8] Bu önemli kent köşesi MS 2. yüzyılda gerçekleşen ‘imparatorluk tipi’ simetrik planlı çok büyük bir hamam-gymnasion kompleksi ile geliştirilmiş, belki Roma dönemi Sardes'inin en hareketli köşesi olmuştur. Plan tipi ve kullanılışıyla tonozlu bir Roma hamamını bir Yunan/Hellenistik gymnasionu ile birleştiren Anadolu'ya özgü bu “hamam-gymnasion” yapısının Sardes'teki örneği, bu tipin hemen hemen en büyüklerindedir (batı yarısını hamam, doğu yarısını 100 sütunlu bir *palaestra*, spor alanı kaplar; girişi doğudaki yan caddeden, *palaestraya* doğrudur). Merkezî girişin karşısındaki iki katlı sütunlu imparatorluk onurlandırma alanına “Mermer Avlu” denilmektedir. (MS 3. yüzyılın başı) Bu alan 1964-1972 yılları arasında restore edilmiştir [Res. 9]. Bu hamam-gymnasion tipinin benzer örneklerine Ephesos, Aizanoi, Miletos, Alexandria Troas, Ankyra ve birçok başka kentte rastlıyoruz (Yegül, 1983, 148-61; Yegül, 1986).

Sardes'in Roma dönemi şehirciliği konusunda en önemli ve etkili olay kenti (ve batı Anadolu'nun diğer birçok kentini) yerle bir eden MS 17 yılındaki büyük depremdir. İmparator Tiberius felaketin ardından kent ile ilgilenmiş ve büyük para yardımlarının dışında, Senator Marcus Ateius'u yerinde incelemeler yapmak ve kentin yeniden yapılanmasını denetlemek için Sardes'e yollamıştır. Bu gelişmelerin mimarlık ve şehircilik açısından ne gibi sonuçlar yarattığını, kente Ateius'la beraber Roma'dan şehir plancılarının, mimarların, mühendislerin veya kadastro uzmanlarının gelip gelmediğini bilmiyoruz. Ancak, harap kentin mimari ve alt yapı sorunlarının teknik olarak incelendiği önemli bir gerçektir (Tacitus, *Annales* 2.47). Yazıtlardan öğrendiğimize göre bu dönemde başlayan kent su yolu ve su kemeri

inşası imparator Claudius zamanında (MS 41-54) bitirilmiştir. Yine yazıtlardan bildiğimiz Sardes caddelerini süsleyen çeşmeler (ve bunlardan biri, kaidesi hamam-gymnasionun frigidariumunda bulunan, ağzından su akıtan birbirine dolanmış bronz yılanlı çeşmedir) bu Tiberius-Claudius ‘ana planının’ parçaları olabilir miydi?

Sardes ‘ana plan’ının (böyle bir “ana plan” olduğunu varsayıyoruz) belki başka bir uzantısı da kentin ilk “imparatorluk kültürünü (*neokoros*) barındıran Vadi-B kült tapınağı ve bu tapınağın üzerinde yükseldiği sütunlu Roma terasıdır [Resim 2, 10]. Bu muhteşem kompleks, stadionun 50-60 m batısında, Lidya ‘sarayı’ teraslarının altında, ovaya ve aşağı kente hâkim bir konumdadır. Kısa kuzey kenarının aks ortasına yerleşmiş anıtsal bir merdivenle çıkılan yapay teras yaklaşık 100x160 m yer kaplıyordu ve üç tarafı sütunlarla çevrili yüksek bir avlu-platform yaratıyordu. Ana hatlarıyla tipik Roma “tapınak kompleksi” planıyla Aizanoi Zeus tapınağı kompleksine benzer olmalıydı. Vadi-B kült tapınağı yaklaşık 23x39 m büyüklüğünde, önde sekiz Korinth düzeni sütunlu bir *pseudodipteros* idi. Tapınakta ele geçen çok miktarda mimari parça ve bezemeye bakarak (ve Sardes’in imparatorluk kült tarihini göz önünde bulundurarak) bu görkemli kompleksin MS 1. yüzyıl ortalarına veya üçüncü çeyreğine tarihlenmesi yapılmaktadır (Yegül, 2020a, 217-20; Ratté, Howe & Foss 1986, 45-68). Bu tapınak ve terası büyük bir olasılıkla yeni büyütülmüş tiyatro ve stadionla beraber Sardes’teki Roma imparatorluk dönemi toplumsal hayatının çekirdeğini oluşturuyordu. Bir yazıtta *kathados agoras* (“agoradan aşağılara doğru”) diyerek betimlenen ‘Roma agora’sı belki yokuş başında, Vadi-B tapınağına yakın yüksek bir yerdeydi (Buckler & Robinson 1932, 3-40; *Sardis* VII.1, no. 17).

Kentin doğu-batı caddesinin kuzeyinde, ovanın düzlüğünde, iki büyük Roma yapısının harabeleri vardır. Bunlardan yola daha yakın olan “D Binası’nın” bol devşirme malzeme ile yapılmış, kaba taş blokların üzerinde yükselen kemerleri ve apsisi ile geç Roma (yaklaşık 4. yüzyıl) döneminden kalma bir kilise olduğu düşünülmektedir. Onun 350 m kadar kuzeybatısındaki “C Binası yine çift sıra taş payeleri, uzun tonozu ve bazilika planı ile büyük bir kamu binası olabilir. Kaliteli taş işçiliği ve devşirme malzemenin bulunmaması, MS 2.-3. yüzyıl tarihini işaret etmektedir. Kentin doğu duvarlarının 100 m kadar dışında, yine ova düzlüğünde “CG Hamamı” olarak adlandırılan kalın duvarlı, tonozlu, apsisi büyük Roma hamamı (yaklaşık MS 2. yüzyıl ortaları) kısmen ortaya çıkarılmış ve yarı-simetrik planı ve havuzlu büyük mekânları ana hatlarıyla belirlenmiştir (Hanfmann & Waldbaum 1975, 129-66).

Sardes’te geç Roma/geç Antik dönemin başka bir görkemli ve önemli yapısı da Roma hamam-gymnasionunun *palastrasının* güney kanadını oluşturan sinagogtur [Resim 8]. Belki *palastraya* açılan bir spor salonu olan bu uzun, bazilika planlı, ahşap çatılı mekân kentin Yahudi toplumuna MS 5-6. yüzyıllarda verilerek bir sinagoga dönüştürülmüştür. 100 metreye yakın uzunluktaki ve bir ön avlu ile girilen ana salonu, şahane mozaikler ve duvarları *opus sectile* süslemeler ile kaplı bu önemli yapı Yakın Doğu’nun en büyük

sinagogudur. Sardes'te Roma döneminde zengin ve politik açıdan güçlü ve bir ölçüde Grek-Hellen kültürünü benimsemiş bir Yahudi topluluğunun olduğunu gösterir. Bu sinagog Roma hamam-gymnasionunun “Mermer Avlu” salonu ile aynı yıllarda (1960-70) restore edilmiştir (Sardes Yayınları içinde yakında çıkacaktır).

Sardes'te birçok diğer antik kentte olduğu gibi anıtsal boyutlardaki kamusal ve dinî yapılar, küçük ve dayanıksız malzeme ile yapılmış meskenlerden daha iyi korunmuştur. Ayrıca, yamaçların heyelan ve depremde kayması, vadilerin dolması ile birçok zayıf yapıyı ev grubu kaybolmuş veya derinlere gömülmüşlerdir. Ev gruplarının yamaçlar üzerine aralıklarla serpiştirilmiş olduğu düşünülebilir; özellikle akropolisin alçak kuzeybatı tepelerinde (HOB denilen bölgenin üstünde) böyle kademeli bazı yerleşim izleri bulunmuştur [Resim 8, 2]. Kaliteli malzeme ile yapılan ve iyi bir su ve drenaj sistemiyle donatılmış olan bu evlerin Ephesos'taki ünlü “Yamaç Evleri”ne benzeyen gruplar oluşturduklarını düşünebiliriz. Hellenistik ve Roma kentinin büyük teraslı yapıları arasında yayılan ve kademelerle yükselen evlerin kentsel topografya bütünlüğü içinde tablo gibi bir görüntü yarattıkları kuşkusuzdur. Kentin Batı Kapısı yakınlarında yer alan bir grup geç Roma ve Bizans dönemine ait ev, apsisli küçük salonları basit fakat güzel duvar resimleri ile dikkati çeker (Rautman, 2008, 147-58). Ayrıca, Anıtsal Batı Kapısı'nın 100 m kadar batısında (hamam-gymnasion ile mermer caddenin hemen güneyinde) yer alan ‘domus’ tipi büyük, lüks bir ev (HOB olarak adlandırılmıştır) Roma döneminde de kent surları dışında yerleşme olduğunu gösterir [Resim 8]. Belki, Roma dönemini konuşurken, “kent dışı” tanımlamasını yapmak biraz yanlış olabilir, çünkü Sardes'in (ve diğer Anadolu kentlerinin) en zengin ve en güvenli dönemi “Roma Barışı”nın hâkim olduğu İmparatorluk dönemidir ve bu dönemde kentler, Roma'da da olduğu gibi, eski surlarını yıkmışlar, ve sur-dışı yerleşimlerini geliştirmişlerdir. Ancak, MS 4-5. yüzyıllarla birlikte çeşitli dış tehlikelere karşı bugün büyük kısmı görülebilen ve genelde eski Lidya surlarının güzergâhını izleyen, moloz taşlı “Bizans” surlarını inşa etmişlerdir. HOB evi geç Roma döneminde terkedilmiş, bölge işlikler ve atölyeler olarak sur dışı yaşamını sürdürmüştür. Bu dönemde Paktolos vadisindeki basit ev grupları ve atölyeler tekrar canlanmış, hatta bazı meskenlerin küçük özel hamamları bile olduğu görülmüştür. Bu yerleşim grubunun önemi (kent dışı “mahalle” diyebiliriz) MS 4. yüzyıla tarihlenebilen bazilika planlı büyük bir kilise (“EA” kilisesi) ile vurgulanmıştır.

Roma Döneminde Artemis Tapınağı

Mimari ve kentsel gelişmeler içinde Roma döneminin Sardes'e en önemli ve kalıcı katkısı kuşkusuz Seleukoslar döneminde başlanarak, yalnızca cella kısmı tamamlanan Artemis tapınağındaki yeni yapılanmalardır. Seleukosların yönettikleri bazı Batı Anadolu kentlerinde “politik bir gösteri” olarak da tanımlayabileceğimiz büyük yapı etkinliklerinin, bir başkent olarak önemsedikleri Sardes'teki uygulandığı, kentin Artemis kutsal alanının görkemli bir tapınakla onurlandırılmasıyla olmuştur [Resim 1]. Bu ilk Artemis tapınağının,

Sardes'e gelmeden çok önce, tanrıça Artemis'e ve diğer çeşitli kültlere bağlılarda bulunan, önce I. Seleukos'un sonra I. Antiokhos'un kraliçesi Stratonike olduğunu öne sürmüştük (bkz., yukarıda). Resmî mekânları olarak Sardes'i seçen bu kuvvetli kraliyet çiftinin o dönem "tapınaksız" olan Artemis kutsal alanını bir tapınakla taçlandırmış olmaları akla yakındır. Bu çok uzun cellanın (1:2.9 oranında, Bitirilmesi halinde İonia'nın diğer ünlü Arkaik tapınakları gibi bir dipteros olarak tasarlandığını sanıyoruz.) Üç yüzyıl tek bir cella olarak hizmet veren bu ilk tapınağın bitirilmesi ve yeniden inşasının sebebi ise imparator Hadrianus ve Sabina'nın MS 123/124'te Sardes'i resmi ziyaretleridir [Resim 11]. Bu ziyaretle ilgili Sardes'e "ikinci *neokoros*" ayrıcalığı (ve belki maddi yardım) bahşeden Hadrianus, imparatorluk kültü için ayrı bir tapınak yapmak yerine, kültü hazırda olan Artemis tapınağına taşınmış, yeni "tanrıları" Artemis'e ortak etmiştir. Bu ortaklığa pratik ve ekonomik çıkarlar gözetilerek Sardes kenti idarecileri kendileri karar vermiş olabilirler. Cellanın etrafında inşası başlanan sütun sırası (peripteros) dışında, yeniden yapılanma şöyle olmuştur: cella ince bir duvarla bölünüp, iki ayrı cella yaratılmıştır [Resim 12A, 13, 11]. Artemis nekropolise (ve büyük sunağına) bakan batı cellasında kalmıştır; yeni imparatorluk kültü imparator ailelerinin dev heykelleri ile doğu cellasına taşınmıştır. Hadrianus ve Sabina ile başlayan kült zamanla bütün Antoninuslar hanedanını da içine almıştır. Dev mermer heykel başlarından 7-8 adet bulunmuştur (Antoninus Pius, Yaşlı Faustina, Marcus Aurelius, Lucilla, Sabina? ve Commodus). Cella'nın etrafı sütunlarla çevrelenip, kısa cephelerinde sekiz ion düzeni sütun bulunan bir pseudodipteros yaratılmıştır [Resim 13, 12A]. Yeni yapı belki de klasik dünyanın en büyük pseudodipterosudur (97.60x44.60 m). İlginçtir ki imparatorluk kültürünün cephesi olan doğu tarafı bütün sütunlarıyla bitirilmiş olmasına rağmen, Artemis'in tarafı olan batı (tapınağın orijinal 'ön' tarafının) sütunlarının temellerinin yapımına bile başlanmamıştır. Yani Hadrianus ve imparator ailesi, kentin Artemis'ini destekleyerek ön sırayı almışlardır. Bu durum Sardes'in ve Anadolu'nun diğer kentlerinin, imparatorluğun toleranslı idaresi altında her ne kadar "özgür" oldukları sanılıyorsa da aslında hepsinin Roma'nın kesintisiz kontrolünde olduklarının politik göstergisidir (Butler, 1925; Yegül, 2020a; Yegül, 2019, 132-38; Yegül, 2020b; Yegül, 2010b, 363-88).

Cellası eşit olmayan koridorlar (*pterosoma*) ile çevrelenen (yanlarda iki, ön ve arkada üç sıra sütun açıklığı vardır) ve ön ve arkalarda (*pronaos*) Yunan tapınak mimarisinde eşine rastlanmayan, altı sütunun çevrelediği, belki göğe açık, "*pronaos* avluları" ile Sardes pseudodipterosu Anadolu Mimar Hermogenes'in MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında yarattığı standart pseudodipteros tasarımı ile ilgisi olmayan bir mimari ortaya koyar [Resim 14]. Bu standart pseudodipterosun en önde gelen ve ilk örneği mimarın Menderes Magnesia'sındaki Artemis tapınağıdır (veya onun Hellenistik dönem takipçilerinden Alabanda'daki Apollon Tapınağı ve Roma döneminden Ankyra'daki Augustus ve Aizanoi'deki Zeus tapınaklarıdır: [Resim 12B, C, D]. Sardes Artemis tapınağı, bu tapınaklardan sadece plan ve şekil olarak değil, kütle, mekân ve ışık kullanımındaki dramatik ve yaratıcı bütünlüğü ile de farklıdır.

Sardes'in sıradışı pseudodipterosu tekrarlanmayan (ve bitirilemeyen) bir mimari deneyim olarak kalmıştır (Yegül, 2020a, 225-55, özellikle 247-52).

Sonuç

Tarih boyunca ve değişik idareler altında, Sardes'i yüzyıllar boyu, Asya/Anadolu'nun ortak kültür ve ortak-lisanlı (Anadolu *koinesi*) bütününe diğer kentleri arasında değişik ve benzersiz yapan nedir? Sardes'i antik Anadolu kentleri içinde hangi özelliği ile adlandırırız ve hatırlarız? Hangi özelliği ile Seleukos krallarının, kraliçelerinin, Pers satraplarının ve derebeylerinin ve Roma imparatorlarının nezdinde kabul ve sevgi görmüştür? Bu soruların cevabı, kentin muhteşem surları, mermer caddeleri, yılan başlı çeşmeleri, akropolisinin dik yamaçlarından uçar gibi yükselen terasları ve sarayları, hatta Artemis'i ve Kybele'si için yapılan görkemli tapınaklarının somut yapılarında değil, onların canlandırdığı soyut dünyada ve Sardes'in insanların düşlerinde ve düşüncelerindedir. Nesiller boyu hayallerdeki "Altın Sardes" Lidya imparatorluğunun ve Kral Kroisos'un başkenti olarak yarattığı tarihî ve mitolojik çekiciliğini hiç kaybetmemiştir. Defalarca Sardes'in ve Sardeslinin romantik geçmişi şiir ve şarkılarda yaşamış ve "kentin çiçeklerle kaplı Tmolos'un gölgesindeki yeri tüm Lidya'nın ve Asya'nın metropolisi" olarak gerçekte olmasa bile hayal ve hatıralarda kalmıştır (*Anthologia Graeca*, IX, 645; Foss, 1976, 109, no.9; Yegül, 1987, 59-60; Yegül, 2020a, 206-07, n. 243, 244).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Berlin, A.M. (2019). Archaeology of a Changing City. *Spear-Won Land*, 50-67.
- Berlin, A.M. & Kosmin, P. (Eds.). (2019). *Spear-Won Land. Sardis from the King's Peace to the Peace of Apamea*. Madison, Wisconsin.
- Buckler, W. H. & Robinson, D. M. (1932). *Sardis. Greek and Latin Inscriptions*, VII (Publications of the American Society for the Excavation of Sardis), Leyden.
- Butler, H. C. (1922). *Sardis. The Excavations 1910-1914*, I.1 (Publications of The American Society for the Excavation of of Sardis), Leyden.
- Butler, H. C. (1925). *Sardis. The Temple of Artemis*, II.1 (Publications of the American Society for the Excavation of of Sardis), Leyden.
- Cahill, N. D. (2019a). Inside Out: Sardis in the Achaemenid and Lysimachean Periods. *Spear-Won Land*, 11-36.

- Cahill, N. D. (2019b) Spotlight: The Metroon at Sardis. *Spear-Won Land*, 91-96.
- Foss, Clive. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Monographs 4), Cambridge, Mass.
- Gallart-Marqués, F. (2019). A Clay Cybele in the City Center. *Spear-Won Land*, 120-31.
- Greenewalt, Jr. C. H. (2010). Lidya Tanrıları. *Lidyalılar ve Dünyaları – The Lydians and Their World*, N. D. Cahill. (Ed.). İstanbul, 233-46.
- Hanfmann, George M. A. (1983). *Sardis from Prehistoric to Roman Times, 1958-1975*. Cambridge. Mass.
- Hanfmann, George M. A. & J. Waldbaum. (1975). *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 1), Cambridge, Mass.
- Kosmin, P. J. (2019). Remaking a City: Sardis in the Long Third Century. *Spear-Won Land*, 75-90.
- Mierse, W. E. (1983). The Persian Period. *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, 100-108.
- Pedley, J. G. (1972). *Ancient Literary Sources on Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 2), Cambridge, Mass.
- Ratté, C. (2008). Reflections on the Urban Development of Hellenistic Sardis. N. D. Cahill (Ed.), *Love for Lydia: A Sardis Anniversary Volume Presented to Crawford H. Greenewalt, Jr.*, (Archaeological Exploration of Sardis, Report 4), Cambridge, Mass., 125-33.
- Ratté, C. (2011). *Lydian Architecture: Ashlar Masonry Structures at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 5), Cambridge, Mass.
- Ratté, C. T.N. Howe & C. Foss, (1986). An Early Imperial Pseudodipteros Temple at Sardis. *AJA* 90, 45-68.
- Rautman, M. (2008). The Aura of Affluence. Domestic Scenery in Late Roman Sardis. *Love for Lydia*, 147-58.
- Stinson, P. (2019). The Hellenistic City Plan: Looking Forward, Looking Back. *Spear-Won Land*, 139-44.
- Yegül, F.K. (1983). The Bath-Gymnasium Complex. *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, 148-61.
- Yegül, F.K. (1986). *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3), Cambridge, Mass.
- Yegül, F. K. (1987). Roman Architecture at Sardis. E. Guralnick (Ed.), *Sardis. Twenty-Sevcen Years of Discovery*, Chicago, 46-61.
- Yegül, F. K. (2010a). From the Lofty Halls of Academia to the Dusty Hills of Anatolia: Howard Crosby Butler and the First Sardis Expedition through Peace and War, 1909-1926. S. Redford & N. Ergin (Eds.), *Perceptions of the Past in the Turkish Republic: Classical and Byzantine Periods*, (Ancient Near Eastern Studies, Suppl. 31), Leuven, 57-100.
- Yegül, F. K. (2010b). Sardeis Artemis Tapınağı. N. D. Cahill (Ed.), *Lidyalılar ve Dunyalari – The Lydians and Their World*, İstanbul, 363-88.
- Yegül, F. K. (2013). Yağmalanan Sardes ve Türk Arkeolojisinin Geçmişle İlk Hesaplaşması. G. Kökdemir (Ed.), *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı*, Ankara, 711-726.
- Yegül, F. K. (2019). The Temple of Artemis. *Spear-Won Land*, 132-38.
- Yegül, F. K. (2020a). *The Temple of Artemis at Sardis*, 2 vols. (Archaeological Exploration of Sardis, Report 7), Cambridge, Mass.
- Yegül, F. K. (2020b). Artemis Tapınağı ve Altın Sardes'in Kraliçeleri. *Seleucia* 10, 9-33.

Figürler

Figure 1. Artemis tapınağı, akropolis, Paktolos vadisi, ve arkada Tmolos (Bozdağlar) dağları, genel görünüm doğuya bakış. (F. K. Yegül).

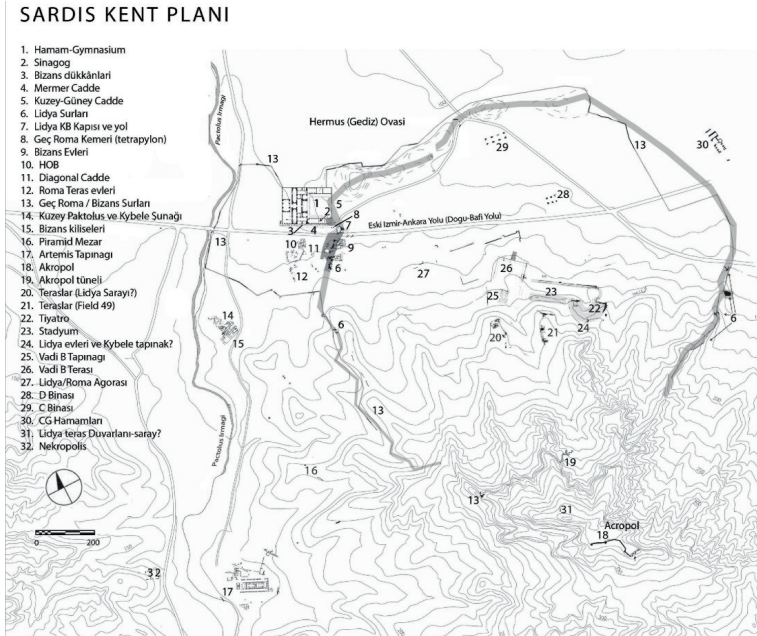

Figure 2. Sardes Kent Planı (Sardes Arkeolojik Kazıları).

Figure 3. Sardis akropolisi kuzey tarafının genel görünümü, güneye bakış. (F. K. Yegül).

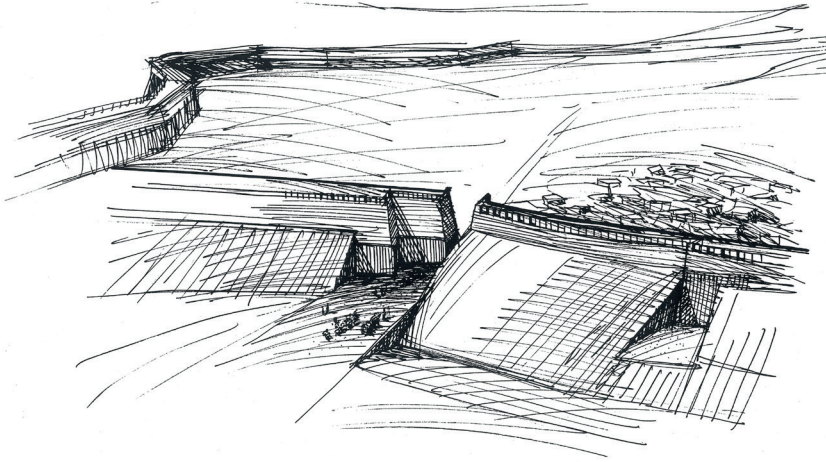

Figure 4. Sardes Lidya surlarının restorasyon eskiz çalışması, batı sur kapısı, doğuya, kentin içine doğru bakış [Sardes Arkeolojik Kazıları, P. Stinson).

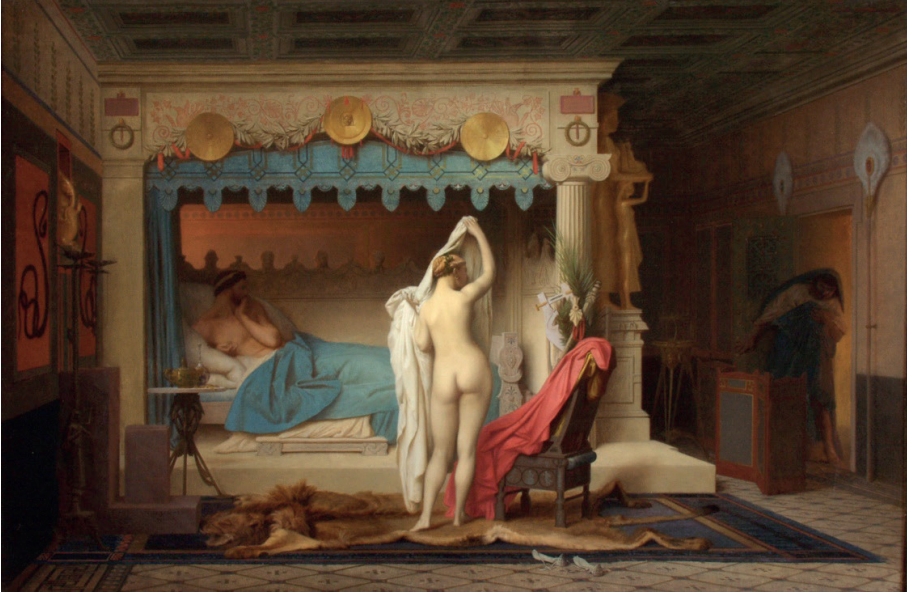

Figure 5. J-L. Gerome, Gyges ve Kral Kandaules'in Kraliçesi, 1859. Museum of Art, Le Ponce, Puerto Rico (Wikimedia Commons).

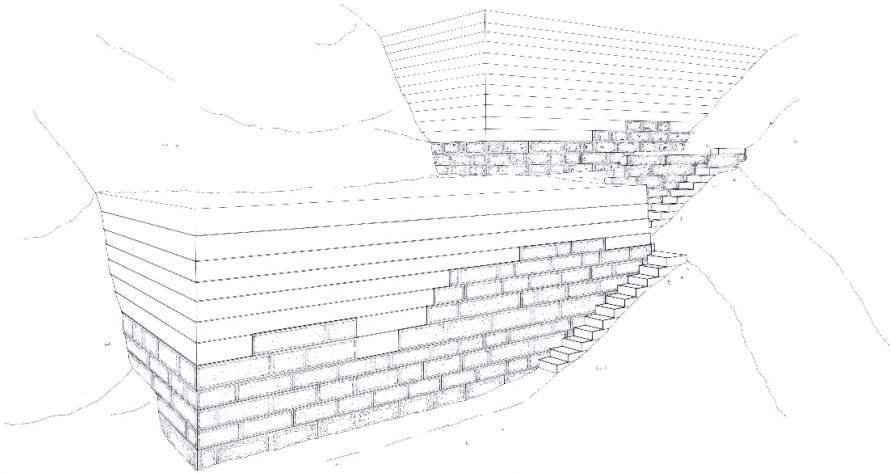

Figure 6. Akropolisin kuzeyindeki (zirveye yakın) Lidya teras duvarları ve merdivenleri, perspektif (Sardes Arkeolojik Kazıları).

Figure 7. Akropolisin kuzeyindeki (zirveye yakın) Lidya teras duvarları, aşağıdan yukarıya görünüş (Sardes Arkeolojik Kazıları).

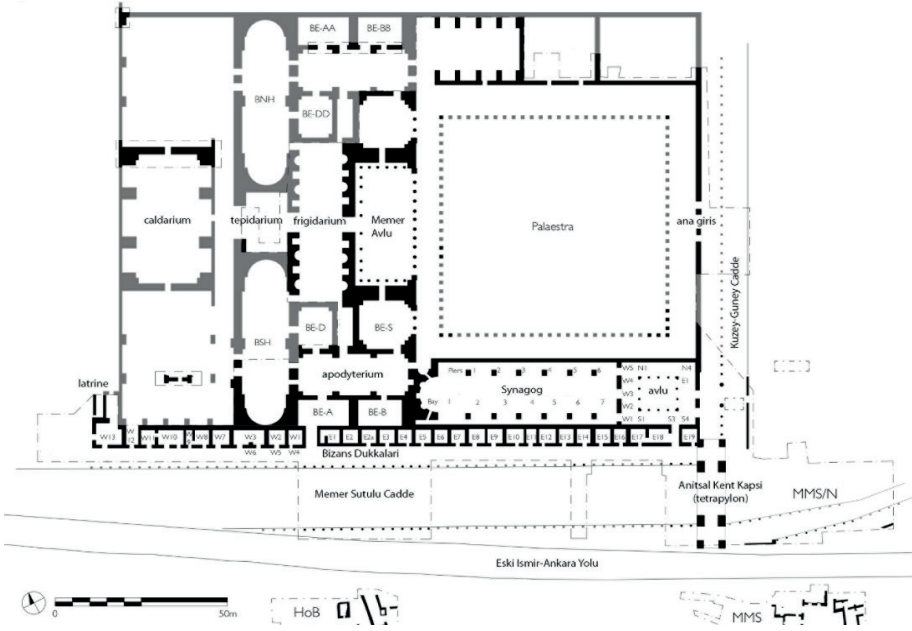

Figure 8. Sardes Roma Hamamı-Gymnasion, plan (sinagog, sütunlu mermer cadde ve anıtsal kent kapısı) (F.K.Yegül ve Sardes Arkeolojik Kazılar).

Figure 9. 'Mermer Avlu', Roma Hamamı-Gymnasion'u, batı'ya bakış (F. K.Yegül).

Figure 10. 'Vadi B Tapınağı ve Sütunlu Avlusu, plan (Sardes Arkeolojik Kazıları).

Figure 11. Artemis Tapınağı genel görünüm, önde büyük sunak, arkada Sardes akropolisi, güneydoğu'ya bakış (Sardes Arkeolojik Kazıları).

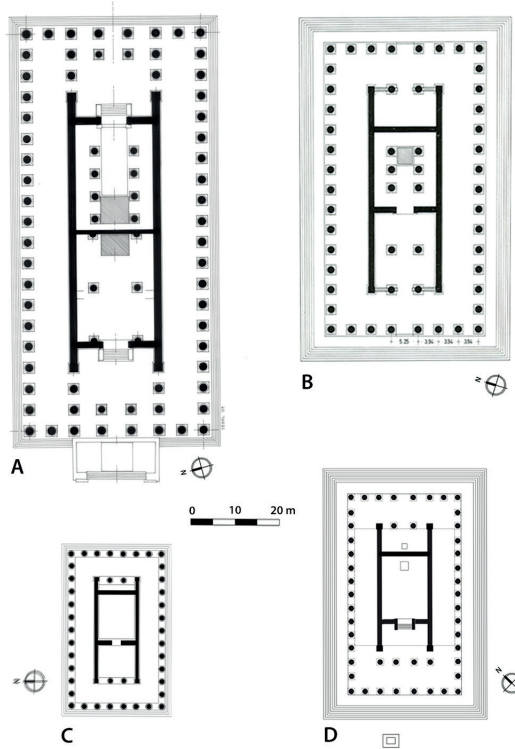

Figure 12. 4 Anadolu pseudodipterosu planları karşılaştırması: a) Sardes, Artemis Tapınağı; b) Magnesia, Artemis Tapınağı; c) Alabanda, Apollo Tapınağı; d) Ankara, Augustus Tapınağı (F. K. Yegül).

Figure 13. Artemis Tapınağı, genel görünüş, doğu cephesi, batıya (Nekropolise) bakış (Sardes Arkeolojik Kazıları).

Figure 14.Artemis Tapınağı doğu pronaos avlusu, restorasyonu (F. K. Yegül).

Thyateira'daki Tapınak Kalıntısına İlişkin Değerlendirmeler

Assessments Concerning the Temple Ruins in Thyateira

Engin Akdeniz¹ , Aydın Erön²

ORCID ID: E.A. 0000-0001-9217-7302;
A.E. 0000-0003-1611-2296

1Sorumlu yazar/Corresponding author:
Engin Akdeniz, (Prof. Dr.),
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, İzmir, Türkiye
E-posta: engin.akdeniz@deu.edu.tr

2Aydın Erön (Doç.Dr.),
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Aydın, Türkiye
E-posta: aeron@adu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 07.01.2020
Kabul/Accepted: 08.01.2021

Atıf/Citation: Akdeniz, E., & Erön, A. (2020).
Thyateira'daki tapınak kalıntısına ilişkin
değerlendirmeler. *Anadolu Araştırmaları-
Anatolian Research*, 23, 159–192.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.671376>

öz

Bir Lydia kenti olan Thyateira, günümüzde Manisa ili, Akhisar ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Antik kentte 2011 yılında başlayan yeni dönem kazıları yoğun olarak Hastane Höyüğü alanında devam etmektedir. Söz konusu alanın Hellenistik Dönem'den itibaren Thyateira antik kentinin akropolü olduğu düşünülmektedir. Höyüğün zirve noktası olarak tanımlayabileceğimiz alanda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Hellenistik Dönem'de inşasına başlanıldığı düşünölen İon düzenli bir tapınak yapısının kalıntıları ortaya çıkarılmaktadır. Kazı çalışmaları günümüzde yapının doğu girişi ve merkezi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tapınağın üzerinde geç dönem kullanımlarının bir hayli yoğun olması tahribatı arttırmıştır. Özellikle tapınağın güney ve kuzey yönünde yer alan nekropol alanlarının kullanımı sırasında yapının mimari parçalarının büyük oranda tahrip edildiği tespit edilmiştir. Tahribat tabakası olarak adlandırdığımız bu seviye içerisinde tapınağın bezemeli kısımlarına ait çok sayıda kırık parça bulunmuştur. Yapının ilk inşasının tespiti açısından mimari bezeme parçaları oldukça önemlidir. Benzer mimari bezemeler yardımıyla tapınağın inşasına MÖ II. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği arasında başlandığı anlaşılmaktadır. Thyateira, Hastane Höyüğü alanında açığa çıkarılmaya başlanılan tapınak yapısı, altyapı ve bezeme özellikleri açısından en çok Chryse Apollon Smintheos Tapınağı ile benzerlik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Lydia, Thyateira, Hastane Höyüğü, Tapınak, MÖ II. Yüzyıl, Tahribat

ABSTRACT

Thyateira, a Lydian city, is located within the borders of Akhisar district of Manisa province today. New excavations containing since 2011 go on intensively in Hastane Hoyuk. The site in question is estimated to be the acropolis of Thyateira from the Hellenistic period onwards. During the excavations on the area that can be defined as the top of the mound, ruins of an Ionic ordered temple; construction of which is believed to had been started in the Hellenistic era, have been brought to daylight. At present, the excavations are concentrated on the eastern entry and the center of this structure. The late period usages on the temple have been extensive and this amplified its destruction. It has been confirmed that the architectural pieces of the structure had been destroyed to a large extend due to the usages of the areas of the necropolis located on south and north of the temple. At this level which we call as the layer of destruction; a large number of broken

pieces belonging to ornamental sections of the temple, had been found. With respect to the determination of the initial construction date; these ornamental archeological pieces are of great significance. In the light of the evidence provided by the similar architectural ornaments; it has been realized that the construction of the temple dates back to a period between second and third quarters of the second century BC. The temple in Thyateira, Hastane Hoyuk, whose structure has been started to be revealed, is at most similarity with the temple of Chryse Apollon Smintheios in terms of its substructure and ornamental features.

Keywords: Lydia, Thyateira, Hastane Hoyuk, Temple, Second Century BC, Destruction

EXTENDED ABSTRACT

Thyateira, a Lydian city, is located within the borders of Akhisar district of Manisa province today. New excavations containing since 2011 go on intensively in Hastane Hoyuk. The mound in question is estimated to be the acropolis of Thyateira from the Hellenistic period onwards. During the excavations on the area that can be defined as the top of the mound, ruins of an Ionic ordered temple; construction of which is believed to had been started in the Hellenistic era, have been brought to daylight.

At present, the excavations are concentrated on the eastern entry and the center of this structure. Large part of the temple is not excavated. As the area is located in Akhisar city center, thus densely populated since Late Antiquity to present day, therefore reusage of the temple ruins as spolia and even its conversion to stone and marble pit, intensified in destruction of the building. The late period usages on the temple have been extensive and this amplified its destruction. It has been confirmed that the architectural pieces of the structure had been destroyed to a large extend due to the usages of the areas of the necropolis located on south and north of the temple. At this level which we call as the layer of destruction; a large number of broken pieces belonging to ornamental sections of the temple, had been found. It can be seen that, ornamental parts of the building were destroyed probably by means of a cutter. During the surveyings a toichobate of a Ionic, Anatolian-Ionic column base, Ionic column drum, Ionic capital and fragments of architrave and sima components were found. As understood from the parts of the building that were excavated so far, the destruction was carried out conspiratorially and continued for a while. Once the ornamented and profiled parts were destroyed, roughed blocks were probably transported to somewhere else. Groove ornaments, fragments of Ionic column drums point to this fact. It is clear that, at least one phase of this destruction layer and the northern and southern necropolis areas around the building were interconnected.

Beneath the destruction layers and late period graves, in-situ remains of the building can be seen. During the excavations of 2013, first, southeastern toichobate block of the building was found in-situ. Finding of this piece resulted in changing of the excavation planning. Entry section of the building, which was considered to be constructed in east-west direction, was eastward. Surveying the base of the building, ascertained that dacite blocks were

used at the bottom. Marble stylobate blocks were laid on these dacite blocks. Concerning to plan of the temple, so far acquired data are still inadequate. Yet, toichobate and crepis arrangements remind prostylos or in antis temples. With respect to the determination of the initial construction date; these ornamental archeological pieces are of great significance. In the light of the evidence provided by the similar architectural ornaments; it has been realized that the construction of the temple dates back to a period between second and third quarters of the second century BC. The temple in Thyateira, Hastane Hoyuk, whose structure has been started to be revealed, is at most similarity with the temple of Chryse Apollon Smintheios in terms of its substructure and ornamental features.

Some findings point to the possibility that, the temple, after its construction in second century BC, was overhauled in the Roman Imperial Period. Yet, it is not easy to reach a certain decision. For all that, with the help of findings and remnants, one can suggest that, the temple was in use until the fifth century AD. Status of the building during the period from its last probable usage as temple to the Early Byzantine Period is unclear. Following the removal of graves, large amounts of architectural and architectural plastic fragments belonging to the temple, which were broken at the times when usage of the temple was came to end, were found in and around the temple area. It can be suggested that, this destruction was intensified during the Period of Iconoclasm, which began at the first half of the eight century AD and called as the “Byzantine Dark Age”. Along with fragments from the temple, some Middle Byzantine architectural and plastic fragments were also used in graves revealed in the mound. Fragments, dated to Middle Byzantine Period or tenth century AD, are the proofs of the Byzantine settlement of this period, which was located on the mound. While size and character of this settlement is not clear yet, examination of the numerous stone and marble architectural findings point to existence of at least one religious building (probably chapel) from the tenth century AD. However, architectural components which were used as spolia in graves indicates that this was not a long-term settlement. It is clear that necropolis area and the destruction of the temple and its surroundings were interconnected.

Kuzey Lydia'daki Thyateira antik kenti, günümüzde Manisa ili, Akhisar ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır (Fig. 1). Akhisar ve çevresinde yapılan araştırmalar bu verimli toprakların iskan tarihinin Neolitik Çağ'ın sonlarına kadar uzandığını göstermektedir (Akdeniz 2011, s. 7; Akdeniz 2014b, s. 22; Akdeniz, Erön ve Akıllı 2019, s. 675; Erön, Akdeniz, Çekilmez ve Çakan 2018, s. 151-152; French 1969, s. 50-51, 54, 58). Pekçok seyyahın ziyaret ettiği antik yerleşimde ilk arkeolojik kazı ise Prof. Dr. Y. Boysal başkanlığında 1962 yılında gerçekleştirilmiştir. Kısa süreli bu çalışmanın ardından "Tepe Mezarlığı (Tepe Mezarı)" mevkiinde R. Duyuran başkanlığındaki bir ekip tarafından 1968-1971 yılları arasında arkeolojik kazı yapılmıştır (Duyuran 1969, s. 73-76; Duyuran 1974, s. 17-27). Thyateira antik kentindeki kazı çalışmaları, uzun bir aranın ardından 2011 yılında Prof. Dr. E. Akdeniz başkanlığındaki bir ekip tarafından yeniden başlamıştır (Akdeniz 2013, s. 429-444; Akdeniz 2014a, s. 124-139; Akdeniz ve ark., 2019, s. 671-682; Akdeniz ve Erön 2016, s. 81-94; Akdeniz ve Erön 2017a, s. 403-416; Akdeniz, Erön ve Kaya 2018, s. 1-14; Akdeniz, Şahin ve Erön 2015, s. 121-138).

Yeni dönem kazı çalışmaları özellikle Prehistorik ve Protohistorik yerleşimi tespit edebilmek amacıyla yoğun olarak ilçe merkezindeki Hastane Höyüğü (Fig. 2-3) olarak adlandırılan alanda devam etmektedir. Hastane Höyüğü'nde 2012 yılından başlayarak sürdürülen kazılarda, bölgedeki iskanın erken dönemlerine ve Lydia kültürüne¹ (Akdeniz ve Erön 2017b, s. 79-92) ışık tutabilecek yeni verilere ulaşılmıştır. Bunlara ilaveten Thyateira antik kentinin Hellenistik ve Roma dönemlerindeki iskanının görkemini yansıtan çok sayıda mimari ve mimari plastik parça da ortaya çıkarılmıştır. 2013-2019 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında bulunan mimari parçalar, höyüğün zirve kısmında birden fazla anıtsal yapının varlığını kanıtlamaktadır (Fig. 4-6)².

Bu anıtsal yapılardan birine ait ilk izler tespit edildiğinde mevcut kalıntılardan yola çıkılarak bir sunak olabileceği düşünülmüştür (Akdeniz ve ark., 2015, s. 129-130, Res. 14; Akdeniz ve Erön 2016, s. 82, Res. 4). Ancak kazılar ilerledikçe kalıntı ve buluntular yardımıyla yapının bir tapınak olduğu anlaşılmıştır. Böylece yapı, "tapınak" ya da "tapınak yapısı" olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Akdeniz ve Erön 2017a, s. 404-406, Res. 1, 3-4, 6; Akdeniz ve ark., 2018, s. 1-7, Çiz. 1, Res. 2-3, 6, 9-10).

1 Hastane Höyükte 2015 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında İ-36/d plankaresinde çok sayıda Lydia seramiği bulunmuştur. Söz konusu buluntular höyüğün bu bölümü üzerinde Lydia kültürünün izlerinin tespit edilmesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, 2015-2017 yılları arasında höyüğün değişik plankarelerinden Lydia seramik parçaları bulunmaya devam etmiştir. M. S. Çakan, söz konusu seramiklerin bir bölümünü yüksek lisans tezinde incelemiştir. Bkz; Çakan 2018.

2 Hastane Höyük F-33/a-c plankarelerinde 2013 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında bulunan bezemeli mimari parçalar ve in-situ duvar kalıntıları, kazı çalışmalarının planlanmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Tapınak kalıntıları höyüğün sürekli yerleşilen zirve kısmında yer aldığı için sonraki pekçok dönemde bu kalıntıların üzerine değişik yapılar inşa edilmiştir. Tapınak ve çevresindeki kazı çalışmaları sırasında Geç Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen tabakanın altından sırasıyla Osmanlı'nın erken dönemleri, Beylikler, Bizans, Roma ve Hellenistik dönemlere ait yapı katları yeterli yoğunlukta tespit edilebilmektedir. Tapınağın yer aldığı bu alan uzun bir zaman dilimi içerisinde iskan gördüğü için tabakalar arasında yoğun tahribat da göze çarpmaktadır.

Tapınağa ait kalıntıların kuzeyindeki alanda yapılan çalışmalarda ilkin Geç Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen bir yapıyla (Fig. 7) karşılaşmıştır. Basit bir duvar işçiliğine sahip olan yapının kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan bir yol tespit edilmiştir. Moloz taş ve devşirme mimari malzemelerin çamur yardımıyla bir arada kullanılmasıyla oluşturulan yol daha sonra güney istikametine doğru devam etmektedir. Yolun güney yönüne dönen köşelerinde tapınağa ait devşirme malzeme olarak kullanılmış dasit mimari yapı bloklarına yer verilmiştir. Yaklaşık 2 m genişliğindeki yolun her iki yanında yapı kalıntıları ile karşılaşmıştır. Bu duvarlar da moloz taş ve devşirme mimari parçaların belirli bir özen dahilinde örülmesiyle oluşturulmuştur. Yolun doğusunda kalan alanın zemininde tuğla taban döşemeleri kullanılmıştır. Söz konusu yapı ve çevresindeki kazılarda MS XVII-XIX. yy arasına tarihlenen seramik ve lüle-nargile ağızlığı parçaları³ ile karşılaşmıştır. Burada ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntular, tapınak yapısının güney yönündekilerle ve tapınağın üstündeki geç dönem yerleşimiyle benzerlik göstermektedir. Söz konusu seramiklerin büyük çoğunluğunu yeşil, yeşil-kahverengi, yeşilimsi sarı, turkuaz ve sarı renklerdeki sırlı seramikler oluşturmaktadır. Bu alanlarda karışık tabakalar arasında, höyüğün diğer kısımlarından farklı olarak az miktarda, farklı dönemlere ait Prehistorik seramik parçaları da ele geçmiştir.

Geç dönem seramiklerinin bulunduğu seviyenin hemen altında anıtsal nitelikteki tapınak yapısının güney bölümünün ortasından başlayarak yapının güney yönünde dışına doğru devam eden bir mekan açığa çıkarılmıştır (Akdeniz ve Erön 2016, s. 82-83). Mekanın doğu-batı yönünde uzanan geç dönem duvarlarının moloz taş, devşirme malzeme ve tuğla parçalarının belirli bir düzen dahilinde örülmesi sonucunda oluşturulduğu görülmektedir (Fig. 8). Duvarın kuzeyinde ise kireç tabanlı bir alan tespit edilmiştir. Yaklaşık 5 cm. kalınlığındaki kirecin doğu yönüne doğru devam ettiği ve bunun altında tuğla taban döşemelerinin olduğu anlaşılmıştır. Duvarın doğusundaki alanda tuğla plakaların belirli bir düzen dahilinde örülmesiyle oluşturulmuş yarım daire formu bir fırın yer almaktadır. Fırının zeminindeki yanık tabakası alanın kullanıldığına önemli bir kanıttır.

Tapınak yapısının güney dış duvarı çevresindeki geç dönem yapılanmasını tespit etmek amacıyla çalışma alanı genişletilmiştir. Yukarıda bahsedilen alanın kuzeyinde devam eden çalışmalarda benzer nitelikte kireçli bir alan daha saptanmıştır. Kireçli tabakanın hemen altında

3 Lüle ve nargile ağızlığı parçaları Doç. Dr. Gökben Ayhan tarafından yayına hazırlanmaktadır.

tuğla taban döşemeleri ve dairesel formlu bir fırın tespit edilmiştir. Hastane Höyüğü'nde açığa çıkarılan ve Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen bu fırınlarda sırlı ve sırsız seramik üretiminin yapıldığına yerel lüle örnekleri ve hayvan figürin parçaları işaret etmektedir. Örneklerine Batı Anadolu'da pek çok merkezde rastlanan "süzgeç çanaklı lüleler" ile "kaideli ve süzgeç çanaklı lüleler" in benzerlerinin Hastane Höyüğü'ndeki fırınlarda üretilmiş olması mümkündür. Söz konusu fırınlardan en az birinde sırlı üretimin yapıldığı anlaşılmaktadır. Sırlı üretime ilişkin verilere kazıda ele geçen üç ayaklardaki yeşil sır izleri, çoğu tabaklardaki üç ayak izleri ile üzerinde yeşil sır akıntısının olduğu lüle buluntusu örneklerden ulaşılmaktadır. Hastane Höyüğü lüle buluntularının MS XVII. yüzyılın başı ile XIX. yüzyıl sonu arasındaki dönemi kapsadığı tespit edilmektedir. Konu üzerinde Doç. Dr. Gökben Ayhan ayrıntılı çalışmalarına devam etmektedir.

Makalenin konusunu oluşturan tapınak yapısının üzerindeki geç dönem kullanımıyla bağlantı kurulabilecek diğer kalıntı harçlı alanlardır (Fig. 9). 111.629 m. kot seviyesine kadar yükselen kireç harç ve kırılmış moloz taşlarından oluşan harçlı mekanlar olasılıkla bir işliğin (?) kalıntılarıdır. Anıtsal nitelikteki yapının üzerinde yer alan harçlı mekanların yapının doğusundan başlayarak batısına doğru uzandığı tespit edilmiştir. Yapının genel olarak ana çekirdeği üzerinde yer alan harçlı alanların planlı bir şekilde yapıldıkları net olarak anlaşılmaktadır. Söz konusu alanlar yapının doğusunda krepis basamaklarından hemen sonra başlamaktadır. Şu ana kadar kazısı yapılmış alanlardan anlaşıldığı kadarıyla harçlı alanların içerisinde çok sayıda kareye yakın boşluk bırakılmıştır. İşlik olarak tanımlayabileceğimiz bu bölümlerin zemininde tapınak yapısının temelini oluşturan dasit bloklar kullanılmıştır. Söz konusu bölümlerin yükseklik ve derinlikleri birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu durum dasit blokların orijinal yerlerinde olmadığını bir kanıttır. Yani harç kullanılarak yapılmış olan bu hattın üzerinde tapınak yapısının dasit blokları devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Hattın kuzeyinde kalan bölüm ise kazısı yapılan alandan anlaşıldığı kadarıyla ortadan kuzey-güney yönlü derinliği oldukça fazla⁴ harçtan bir duvarla ikiye bölünmüştür. Rahatlıkla görülen izlerden söz konusu duvarlar inşa edilirken kalas kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapının kuzey kısmının geç dönem kullanımı ile bağlantılı olan bu mekanların silo (?) ya da daha sonradan sökülmiş mermer kaplamalı sarnıç-havuz(?) olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Fakat bu konu henüz netlik kazanmamıştır.

Geç dönem işlik kullanımı sırasında tapınağın doğu cephesinde büyük bir tahribat yaşandığı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yapının güneydoğu ayağının içi işlik kullanımı ile bağlantılı olarak oyulmuştur. Bu alan dikkatlice incelendiğinde söz konusu boşluğa, tapınak yapısının zemin bloklarından olan iki dasit bloğun diklemesine, özensiz bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir (Fig. 10). Bu tahribat sırasında güneydoğu ayağın orijinal zemin

4 Söz konusu mekanların kazısı tamamlanmamıştır. Bugüne kadar yapılan kazı çalışmaları sonucunda mekanlarda 104.119 m. seviyesine kadar inilmiştir.

bloklarının bir kısmı yerlerinden kaldırılmış, boşluk oluşan kısımlar harçlı moloz dolguyla doldurulmuştur. Güneydoğu ayağından başlayan harçlı moloz dolgu düz bir hat halinde anıtsal yapının güneyinde yer alan stylobate bloklarının üzerinde devam etmektedir. Yapının kuzeydoğu ayağında da benzer bir tahribatın olduğu anlaşılmıştır. Harçlı alandan alınan numune Kibele Laboratuvarı'nda İnşaat Yüksek Mühendisi Bülent İliter Başkanlığında bir ekip tarafından analiz edilmiştir. Buna göre, kireç harcının hazırlanışında puzolon olarak tuğla kırıkları ile birlikte volkanik kül kullanıldığı tespit edilmiştir. Karışım iyi oranlanmış, yaklaşık %15-20 oranında pişmiş kil ve volkanik kül içermektedir. %40-45 oranında agrega tespit edilmiştir. Yardımlarından ötürü Bülent İliter ve ekibine teşekkür ederiz.

Tapınak yapısı üzerindeki geç dönem iskan konusunda bilgi verecek nitelikteki bir buluntu grubu, fırınlı mekanların doğusundaki alanda yapılan çalışmalarda ele geçen ve MS XIII-XIV. yüzyıllar arasına tarihlenen çok sayıdaki sikkedir (Akdeniz ve ark., 2019, s. 672-673). Toplam 146 sikkenin 124 tanesinin MS. XIII. yüzyılın son çeyreği ile MS XIV. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki döneme ait Mora (Peleponnesos) Yarımadasındaki Akhaea prensliğine ait haçlı sikkesi (Denier tabir edilen sikkeler)⁵, 20 tanesinin Simav baskılı Germiyanogulları sikkesi⁶, 2 sikkenin ise Saruhanogulları sikkesi olduğu anlaşılmıştır.

Yukarıda değinilen kalıntıların altında yapının bezemeli mimari parçalarının en fazla tahrip edildiği dönemin izleri görülmeye başlanır. Tahribat tabakası yapının yüksekliği ile doğru orantılı olarak alanın doğusunda 110.289 m, batısında ise 111.950 m. kot seviyesinden başlamaktadır. Açma kesitleri incelendiğinde tahribatın boyutu çok daha net olarak anlaşılmaktadır. Tahribat tabakası olarak adlandırabileceğimiz bu seviye içerisinde yoğun olarak yapının bezemeli kısımlarına ait parçalar saptanmıştır. Olasılıkla bir keski yardımıyla yapının bezemeli kısımlarının tahrip edildiği görülmektedir⁷. Yapının şu ana kadar kazısı yapılmış olan alanlarından anlaşıldığı kadarıyla bu tahribat planlı bir şekilde yapılmış ve uzun süre devam etmiştir. Tapınağın bezeme ve profil veren bölümleri kırıldıktan sonra kaba hale gelen bloklar buradan taşınmış olmalıdır. Kazıda bulunan yiv bezemeleri, kırılmış İon sütun tamburu parçaları bu duruma ilişkindir. Söz konusu tahribat tabakasının en az bir evresi ile yapının kuzeyi ve güneyinde yer alan nekropol alanları arasında bir bağlantı olduğu açıktır (Fig. 11-12).

Anıtsal nitelikli yapının mimari parçalarının kaba bloklar halinde taşındığını saptadığımız söz konusu tabaka aynı zamanda alanın farklı bir amaçla kullanılmaya başlandığına da işaret etmektedir. Tapınak yapısının kuzey ve güney dış duvarlarının arkasının bir nekropol

5 Haçlı sikkelerinin Fransız paralarından esinlenilerek üretildiği, ön yüzlerinde haç, arka yüzlerinde Katedral ön cephesinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

6 MS XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen İslami sikkelerin okunabilenlerinin ön yüzlerinde Kelime-i Şehadet, arka yüzlerinde "Halledallahü, Duribe Simav" yazısı yer almaktadır (Bkz; Akdeniz ve ark., 2019, Res. 4).

7 Yapılan incelemelerde İon düzenli bir yapıya ait toikhobate, Anadolu-İon sütun kaidesi, İon sütun tamburu, İon sütun başlığı, architrave ve sima bölümlerine ait parçalar saptanmıştır.

alanı haline getirildiği anlaşılmaktadır⁸. Ayrıca yapının ana çekirdeği üzerindeki harçlı alan seviyesinde iki mezar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu mezarlar batı-doğu doğrultusunda uzanmaktadır. Mezarlardan bir tanesi basit toprağa gömü, diğeri ise baş kısmı taş sanduka diğer bölümleri basit toprağa gömü tekniğinde yapılmıştır.

Anıtsal yapının sütun tamburu parçalarından bazıları güney yönündeki nekropol alanı ile sınır oluşturması için yan yana dizilmiştir. Bu uygulamanın hemen güneyinden nekropol alanını sınırlayan duvarlar yükselmeye başlar. Tapınak yapısından sökülen mimari parçalar, diğer yapılara ait devşirme malzemeler⁹, moloz taş ve tuğla parçalarının gelişigüzel örülmesi ile oluşturulan kuru örgü duvarların sağlam olması için köşelerinde daha büyük mimari bloklara yer verilmiştir. Dikdörtgen veya kareye yakın planlı mekanlara ayrılan yapının güneyindeki nekropol alanında 2013-2019 yılları arasında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında toplam 67 mezar tespit edilmiştir.

Basit toprak gömü, taş sanduka ve çatma kiremit tekniğinde yapılmış olan mezarlar batı-doğu doğrultusunda uzanmaktadır (Fig. 13). Taş sanduka mezarlarda devşirme malzeme kullanımı oldukça yaygındır. Nehir Tanrısı kabartması¹⁰ ve yazıt¹¹ parçaları, mezarlarda kullanılan devşirme malzemelere ilişkin ilginç örneklerdir. Tapınak yapısına ait olduğu saptanılan mimari parçaların da mezarlarda devşirme malzeme olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Yapının Anadolu-Ion tipindeki sütun kaidelerinden biri mezarlarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Söz konusu mimari parça anıtsal yapının tahrip edilmesi ile nekropol alanının oluşturulması arasındaki bağlantıyı kanıtlaması açısından oldukça önemlidir.

Nekropol alanı içerisindeki çok sayıdaki çocuk mezarının yanında yetişkin bireylere ait mezarlar da tespit edilmiştir. İskeletlerin yanında ele geçen buluntu sayısı azdır. Bir mezarda iki altın küpe ve tunç bir yüzük ele geçmiştir. Söz konusu mezar dışında birkaç mezarda tunç boncuk ve kolye parçaları bulunmuştur. Prof.Dr.Serpil Eroğlu Çelebi'nin iskeletler üzerindeki çalışmaları devam etmektedir

8 Yapının güney duvarı ve çevresi 2013 yılından itibaren kazıldığı için söz konusu alanda yer aldığını düşündüğümüz nekropol hakkında çok daha fazla bilgimiz bulunmaktadır. Tapınağın kuzeyinde yer alan mezarların kazısı ise henüz yeni başladığı için elimizde çok fazla veri yoktur. Bu nedenle söz konusu makalede genel olarak yapının güney dış duvarının arkasında yer alan nekropol ile ilgili bilgilere yer verilecektir.

9 Basit kuru örgü duvarların içerisinde girlandlı friz, geison ve sütun gövdesi gibi çok sayıda mimari parçanın devşirme malzeme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu eserlerin büyük çoğunluğu MS 1-3. yy arasına tarihlenmektedir.

10 Söz konusu kabartmayı inceleyen Doç. Dr. Murat Çekilmez eseri MS I. yüzyıla tarihlenmiştir. Kendisine teşekkür ederiz.

11 Söz konusu nekropol alanında 2013 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bir mezarda saptanılan bir yazıt parçası içeriği açısından önemlidir. "Mezar 8" olarak adlandırılan gömünün yan destek duvarında bulunan yazıt MS II veya III. yüzyıla tarihlenmektedir. Orijinal kullanımında da ilginç bir şekilde mezar taşı olduğu tespit edilen parçanın üzerinde birkaç kişi adı, en sonda yer alan "anısı için" ifadesi, "yaptırdı(lar)" fiili ve mezar odası anlamına gelen "kamara" terimi kısmen okunmaktadır. Söz konusu yazıtın çevirisini yapan Prof. Dr. Hasan Malay'a teşekkürü bir borç biliriz.

Basit duvar örgüsüne sahip mekanlar içerisinde 110.643-108.899 m. kot seviyeleri arasında üç farklı seviyede gömü yapılması şüphesiz nekropol alanının uzun bir zaman diliminde kullanıldığını kanıtlamaktadır. En erkene tarihleyebileceğimiz mezarlar 108.899 m. kot seviyesi ve hemen üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu mezarlarla aynı seviye içerisinde genel olarak Geç Roma-Erken Bizans Dönemine tarihlendirebileceğimiz seramik parçaları tespit edilmiştir. 110.189-109.979 m. kot seviyeleri arasındaki ikinci seviyedeki mezarların çevresinde ise Bizans ve çoğunlukla Osmanlı dönemlerine tarihleyebileceğimiz seramik parçaları ile karşılaşmıştır. Bu seramiklerin önemli bir bölümünü turkuaz ve yeşil zemin rengine sahip sırlı örnekler oluşturmaktadır. 110.429-110.189 m. kot seviyeleri arasındaki en geç olarak ifade edebileceğimiz mezarların çevresinde de yine Bizans ve çoğunlukla Osmanlı dönemlerine tarihlenebilecek seramik örnekleri ile karşılaşmıştır. Turkuaz ve açık yeşil sırlı seramik parçalarının yanında beyaz astarlı zemin üzerine mavi renkli bezemeye sahip parçalara da rastlanılmıştır. Mezarların tamamının Hristiyan mezarı olduğu anlaşılmaktadır¹².

Höyükte açığa çıkarılan mezarlarda tapınağa ait parçalarla birlikte az sayıda Orta Bizans Dönemi mimari ve plastik parçaları da kullanılmıştır. Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen parçalar bu süreçte höyük zirvesindeki yerleşimin kanıtıdır. Bu yerleşimin boyutu ve içeriği netlik kazanmasa da saptanan çok sayıda taş ve mermer mimari parça ile plastik eser incelendiğinde MS 10. yüzyıla ait en az bir dini yapının (olasılıkla Şapel) varlığına işaret etmektedir. Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen parçalar sonraki dönem duvarlarında ve özellikle mezarlarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Söz konusu mimari parçalar ayrıntılı olarak incelendiğinde orijinalinde büyük bölümünün tapınağa ait olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında bulunan, üzerinde iki kartal ve tavşanı pençeleri arasına alıp gagalayan bir anka kuşu ile bitkisel motiflerin işlendiği mermer blok parçası oldukça önemlidir. Bu parçalar tapınak sahasının üzerinde ya da yanında yer aldığı düşünülen Şapel yapısının üst yapı süslemelerine ait olmalıdır (Fig. 14-15). Kartallardan biri sağa, diğeri ise sola bakar vaziyettedir. Eser, Orta Bizans Dönemi'ne, MS 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak Arap akınlarının da etkisiyle bu yerleşimin çok uzun süreli olmadığı anlaşılmaktadır. Mezarlarda tapınak ve şapel (?) yapılarına ait mimari parçaların kullanılması bu durumu kanıtlamaktadır.

Tapınağın plastik elemanlarının adeta bir taş-mermer ocağı şeklinde parçalanarak yakılıp kireç yapıldığını kazı çalışmaları sırasında tespit edilen buluntularda görmekteyiz. Buna karşın bu yoğun tahribatın arasında çok sayıda nitelikli üst yapı elemanı parçası zamanımıza kalmayı başarmıştır.

12 Nekropol alanında ortaya çıkarılan mezarlar Antropolog Muhsin Coşkun tarafından Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Tapınak

Yukarıda değinilen tahribat tabakalarının ve geç dönem mezarlarının altından tapınak yapısının in-situ kalıntıları görülmeye başlanır (Fig. 16-17). 2013 yılı kazı çalışmaları sırasında yapının ilk olarak güneydoğu toikhobate bloğu in-situ vaziyette saptanmış (Akdeniz ve ark., 2015, s. 129, Res. 14), 2015 yılında söz konusu bölümün tamamı ortaya çıkarılmıştır (Akdeniz ve Erön 2017a, s. 405, Res. 3). Yapının güneydoğu toikhobate bloğunun bulunması kazı planlamasının değiştirilmesine yol açmıştır¹³. Doğu-batı doğrultusunda inşa edildiği düşünülen yapının giriş bölümü doğu yönüne bakmaktadır. Yapının temelleri incelendiğinde en altta dasit bloklara yer verildiği saptanmıştır. Dasit blokların üzerinde mermer stylobate blokları yer almaktadır. Söz konusu zemin bloklarının üzerinde yapının bezemeli kısımları görülmeye başlanır.

Toikhobate (Fig. 18)

Yapının doğu ön cephesinin köşelerinde toikhobate bloklarına yer verilmiştir. 2013 yılı kazı çalışmaları sırasında in-situ olarak bulunan güneydoğu toikhobate bloğu, söz konusu yapının kimliğinin tespitinde önemli bir yer tutmaktadır. In-situ toikhobate bloğunun üzerine başka bezemeli parçaların geleceği taşçı izlerinden ve tıraşlanıp düzeltilmiş alanlardan net olarak anlaşılmaktadır. Toplam 87 cm. yüksekliğinde olan bloğun alt bölümünde 21 cm yüksekliğinde bir torus profili yer almaktadır. Torus profili üzerinde ayağın doğu cephesinin merkezi olarak tanımlayabileceğimiz alanda karşılıklı yerleştirilmiş kıvrıkdal (ranke)¹⁴ motiflerinden başlayarak her iki yana doğru uzayan yatay defne yaprağı¹⁵ sıralarına yer verilmiştir (Fig. 18). Söz konusu torus profili yapının içine doğru batı yönünde 43 cm devam ederek krepis sıralarına bağlanmaktadır. In-situ defne yaprağı bezemeli toikhobate bloğu parçalarının yanı sıra aynı bölüme ait çok sayıda tahrip edilmiş kırık parçaya da rastlanılmıştır (Fig. 18). Torus profili üzerindeki kıvrıkdal (ranke) bezemesinin yer aldığı bezeme bandının genel düzenlenişi İon sütun başlıklarının pulvinus bölümünün ortasında yer alan balteus bölümünün düzenlenişini hatırlatmaktadır. Didyma Apollon Tapınağı'nın kehanet odasının eşiğinde yer alan torus profili üzerinde benzer bir bezeme uygulamasına yer verilmiştir (Rumscheid 1994, Tafel 23 (32.18)).

Yapının kuzeydoğu toikhobate bölümündeki tahribat güneydoğu bölümüne kıyasla çok daha fazladır. Toikhobate bloğunun doğu cephesini oluşturan parçaların yerinden oynatılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

13 Hastane Höyüğü'nde gerçekleştirilen kazı çalışmalarının esas amacı bölgenin erken dönem iskanı hakkında bilgi sahibi olmaktır. Makale konusu olan tapınak yapısı höyüğün merkez noktasına yakın bir alanda yer almaktadır. Tapınak kalıntılarının ortaya çıkarılması ile birlikte höyüğün erken dönem iskanını tespit etmek amacıyla çalışmalar merkezden farklı noktalara kaydırılmaya çalışılmıştır.

14 Kıvrıkdal (ranke) bezemesinin olduğu bezeme bandı 26 cm genişliğindedir. Söz konusu bezemenin yan dallarının ucunda çiçek rozetlere yer verilmiştir

15 Toikhobate torus profili üzerinde yer alan her bir defne yaprağı motifleri ortalama 3.2 cm. yüksekliğe ve 6.5 cm. genişliğe sahiptir. Defne yaprağı motiflerini oluşturan sıralar yukarıdan aşağıya doğru 8 diziden oluşmaktadır.

Tapınağın toikhobate blokları üzerinde de karşımıza çıkan defne yaprağı motifinin Hellenistik Dönem'den başlayarak Anadolu mimarisinin önemli bir bezeme ögesi konumuna geldiği anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemin önemli yapıları arasında yer alan Didyma Apollon¹⁶ (Rumscheid 1994, s. 12, 269, Tafel 23 (32.13.3); Voigtländer 1975, s. 84, Tafel 12,1) ve Magnesia Artemis¹⁷ (Alp 2008, Çizim 2; Ortaç 1990, s. 13, Çiz. 1; Rumscheid 1994, Tafel 83.1 (137.24)) tapınaklarının duvar kaidelerinin torus ve ters kyma reversa profilleri üzerinde de defne yaprağı bezemelerine yer verilmiştir. Alp, sütun kaidesi ve toikhobate bölümlerindeki torus profillerinin örgü bandı ve defne yaprakları ile süslenmesinin Hellenistik Dönem'de Anadolu mimarlığında görülen Attika kökenli bir uygulama olduğunu ifade etmektedir (Alp 2008, s. 35). Toikhobate bölümü üzerindeki defne yaprağı bezemesinin işçilik olarak en yakın benzerleri Pergamon Zeus Sunağı¹⁸ (Bammer 1974, Tafel 20.1; Rumscheid 1994, s. 100-101, Tafel 121.6, (208.5)), Didyma Apollon Tapınağı (Rumscheid 1994, Tafel 26.6, (32.33)), Magnesia Artemis Tapınağı (Rumscheid 1994, Tafel 83.1 (137.24)) ve Chryse Apollon Smintheios Tapınağı'na¹⁹ (Rumscheid 1994, Tafel 17.3, (31.4); Rumscheid 1995, s. 37, Tafel 7.3) ait parçalar üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Pergamon'da bulunduğu ifade edilen fakat hangi yapıya ait olduğu bilinmeyen bir kaide parçasının torus profili üzerindeki defne yaprağı bezemesi de (Rumscheid 1994, Tafel 140.2, (274); Schrammen 1908, s. 381, XXVI) Thyateira örneklerini hatırlatmaktadır. Thyateira buluntusu defne yaprağı bezemeleri söz konusu örnekler arasında en çok Chryse Apollon Smintheios Tapınağı²⁰ buluntuları ile benzerlik göstermektedir.

Krepis Sıraları (Fig. 19)

Tapınağın yukarıda değinilen toikhobate bloklarının arasında yapının doğu girişini oluşturduğunu düşündüğümüz krepis sıraları yer almaktadır. Krepis sıralarının 12.5 m uzunluğunda olduğu anlaşılmıştır. Çalışmalarda yapının doğu cephesindeki krepis sıralarından altı tanesi yerinde tespit edilmiştir. Ancak günümüze ulaşmayan en az bir basamak sırasının daha olması gerekmektedir. Krepis sıraları 21 cm yüksekliğinde ve 43.1

-
- 16 Didyma Apollon Tapınağı'nın Attik-Ion tipindeki toikhobate kaidesinin üst torus profili üzerinde yatay şekilde yerleştirilmiş defne yaprağı bezemesine yer verilmiştir. Söz konusu bölümün MÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda tamamlandığı düşünülmektedir. Tarihleme için bkz; Voigtländer 1975, s. 84.
- 17 Magnesia Artemis Tapınağı'nın toikhobate kaidesinin torus profili üzerinde yatay şekilde yerleştirilmiş defne yaprağı sıralarına yer verilmiştir.
- 18 Rumscheid "B Tipi" olarak adlandırılan başlığı stilistik özelliklerini dikkate alarak MÖ 190/80-160/50 yılları arasına tarihlendirmiştir. Tarihleme için bkz; Rumscheid 1994, s. 306.
- 19 Chryse Apollon Smintheios Tapınağı başlıklarının balteus bölümleri üzerinde defne yaprağı bezemesine yer verilmiştir.
- 20 Rumscheid, Chryse Apollon Smintheios Tapınağı Ion başlıkları üzerindeki bezemelerin genel olarak Didyma Apollon Tapınağı'nın MÖ 170 yılına tarihlenen bezemeleri ile benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. Ayrıca balteus bölümü genel düzenlenişinin Pergamon etkili olduğunu belirtmektedir. Chryse Apollon Smintheios Tapınağı'nın sütun başlıkları için bkz; Rumscheid 1995, 36-39; Gökce 2000, 126-131. Rumscheid tapınağın genel bezeme özelliklerini de dikkate alarak yapıyı MÖ 2. yüzyılın üçüncü çeyreğine, Bingöl ise MÖ 160-130 yılları arasına tarihlendirmiştir. Tarihleme için bkz; Bingöl 1990a, 50; Rumscheid 1995, 54.

cm derinliğindedir. Söz konusu basamakların dışarıdan görülecek olan bölümlerinin mermer, altta kalan bölümlerinin ise dasit malzemeden yapıldığı anlaşılmaktadır²¹. Anıtsal nitelikteki yapıların temel ve dışarıdan bakıldığında görülmeyecek kısımlarının yerel nitelikte taşlar kullanılarak inşa edilmesi Hellenistik Dönem mimarisinde bilinen bir uygulamadır. Söz konusunun dönemin önemli yapıları arasında yer alan Chryse Apollon Smintheios Tapınağı'nın krepis sıralarının görülmeyecek kısımları andezitten, görülecek bölümleri ise mermerden yapılmıştır (Gökçe 2000, s. 28-30; Özgünel 1990, s. 39, Abb. 15).

Krepis sıraları birbirlerine düz (Fig. 19) veya kıvrangıç kuyruğu (Fig. 19) şeklindeki demir kenetlerle bağlandıktan sonra kurşun akıtılarak sıkılaştırılmıştır. Kenetlerin form ve genel işçilik özellikleri yine Chryse Apollon Smintheios Tapınağı krepis sıralarında kullanılan kenetler ile benzerlik göstermektedir (Gökçe 2000, s. 79; Özgünel 1990, s. 39-40, Abb. 16). Oldukça kaliteli bir işçiliği olduğu anlaşılan krepis basamaklarının yapının güneydoğusunda daha iyi korunduğu tespit edilmiştir. Krepislerin merkezinde ve kuzeydoğusunda tahribatın arttığı gözlemlenmektedir. Söz konusu bölümdeki mermer sıralarının önemli bir bölümü kayıptır.

Sütun Kaideleri (Fig. 20)

Tapınağın dikey taşıyıcı elemanları arasında yer alan sütun kaidelerinin Anadolu-Ion²² tipinde olduğu tespit edilmiştir. Kazı çalışmaları sırasında bulunan sütun kaideleri parçalanmış vaziyettedir. Henüz sağlama yakın bir sütun kaidesi bulunamamıştır. Bulunan bir plinthos parçası yapının sütun kaidelerinin özelliklerini anlamamız açısından önemlidir. 11 cm yüksekliğinde olan parçanın üzerinde sütun kaidesinin oturacağı alanda dairesel bir örgü motifinin izleri bulunmaktadır. Söz konusu bezeme de tahrip edilmiştir. Plinthos üzerindeki sütun kaidesinin çapı 95 cm.'dir.

Tapınağın Anadolu-Ion tipindeki sütun kaidelerinin göreceli olarak en iyi korunan örneği bir taş sanduka mezarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bu eserde trokhilos bölümlerinin arasında da örgü motifine yer verildiği anlaşılmaktadır. Torus profilleri üzerinde defne yaprağı, örgü ve anthemion bezemelerine yer verilmiştir. Bezemelerdeki kaliteli işçilik dikkat çekicidir.

Sütun kaidelerinin 1. Grup içerisinde değerlendirebileceğimiz torus profilleri üzerinde altı sıradan oluşan dikey yerleştirilmiş defne yaprakları yer almaktadır. Dışbükey profil yapan defne yapraklarının kabartma derinliği çok fazla değildir. Yaprakların genel düzenlenişi

21 Yapının krepis sıraları tasarlanırken arkada dasit bloklara, önde görülecek kısımlarda ise mermer bloklara yer verildiği anlaşılmaktadır. Krepis sıralarını oluşturan dasit blokların 63 cm, mermer blokların ise ortalama 58.4 cm derinliğinde oldukları tespit edilmiştir.

22 Anadolu-Ion tipi sütun kaideleri ilk kez Arkaik Dönem'de kullanılmaya başlanmıştır. Hellenistik Dönem içerisinde yenilenen ve inşa edilmeye başlanan önemli tapınak ve yapılarda kullanımı devam etmiştir. Ephesos Artemis, Didyma Apollon, Sardeis Artemis, Magnesia Zeus Sosipolis, Chryse Apollon Smintheios, Lagina Hekate tapınakları gibi Hellenistik Dönem'in önemli yapılarında karşımıza çıkar.

toikhobate üzerindeki bezemeye kıyasla daha başarılıdır. Anadolu'da bezemeli sütun kaideleri üzerinde defne yaprağı motifinin sevilerek kullanıldığı bilinmektedir. Sütun kaidesi torus profili üzerindeki defne yaprağı bezemesinin işçilik olarak en yakın örnekleri Magnesia Artemis Tapınağı²³ (Bingöl 1980, No: 192, Tafel 21; Bingöl 1990b, s. 66, Abb. 5; Ortaç 1990, s. 33, Levha VI a-c, Numara 8-10, Rumscheid 1994, s. 306, Tafel 83.4 (137.23)) ve Pergamon Zeus Sunağı (Bammer 1974, Tafel 20.1; Rumscheid 1994, s. 100-101, Tafel 121.6, (208.5)) sütun başlıklarında karşımıza çıkar.

2. Grup içerisinde üzerinde örgü motifi bulunan torus parçaları yer almaktadır. Örgü motifli torus parçalarının işçiliği defne yaprağı bezemeli parçalara kıyasla çok daha başarılıdır. Söz konusu bezemeye sahip torus profili parçalarındaki tahribat nedeniyle örgü sayısı net olarak anlaşılamamaktadır. Mevcut parçalardan yola çıkarak üçlü (?) örgü bandının uygulanmış olabileceği söylenilebilir. Anadolu'da Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen Didyma Apollon Tapınağı (Rumscheid 1994, Tafel 22.3, (32.13))²⁴, Miletos Tiyatrosu²⁵ (Krauss 1974, s. 187, 189, Tafel 70), Sardeis Artemis Tapınağı²⁶ (Butler 1925, s. 57, 59-60, III.58-59; Voigtländer 1975, s. 85, Tafel 12,2) ve Magnesia Artemis Tapınağı'nın²⁷ (Ortaç 1990, s. 13-14, Levha 1a,1c; Rumscheid 1994, Tafel 83.1 (137.24), Tafel 83.6 (137.26)) toikhobate ve sütun kaidesi parçaları üzerinde örgü motifine yer verilmiştir. Thyateira Tapınağı buluntusu sütun kaideleri üzerindeki örgü motifinin işçilik olarak çok yakın bir benzeri saptanamamıştır. Kısmen Didyma Apollon ve Sardeis Artemis tapınakları örneklerini hatırlatmaktadır.

3. Grup içerisinde ise anthemion bezemeli sütun kaidesi parçaları yer almaktadır. Açık ve kapalı palmet motiflerinin arasında değişik bitkisel bezemelerin yer aldığı kuşağın işçiliği diğer torus profilleri ile benzer niteliktedir. Hellenistik Dönem içerisinde sütun kaideleri üzerinde defne yaprağı ve örgü motifinin tercih edildiği bilinmektedir. Fakat anthemion bezemeli bir sütun kaidesi tespit edilememiştir. Hastane Höyüğü'ndeki kazıda bulunan söz konusu parçalar bu sebeple önemlidir.

23 III. Tip başlıkların balteus bölümleri üzerindeki defne yapraklarının işçiliği Thyateira örneklerini hatırlatmaktadır.

24 Didyma Apollon Tapınağı'nın toikhobate bloğunun alt torus profili üzerinde örgü motifine yer verilmiştir. Voigtländer bir yapı kitabesinden (Nr. 39) yola çıkarak söz konusu bezemenin MÖ 250 yılı veya hemen sonrasında tasarlanmış olabileceğini ifade etmektedir. Örgü bezemesinin olduğu bandın MÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda tamamlandığını belirtmektedir. Tarihleme için bkz; Voigtländer 1975, 84.

25 Miletos Tiyatrosu'nun analemma toikhobate bloğu üzerinde yarım bırakılmış örgü motifi bulunmaktadır.

26 Sardeis Artemis Tapınağı'nın Anadolu-Ion tipindeki 10 ve 13 numaralı kaidelerinin üzerinde örgü motifine yer verilmiştir.

27 Magnesia Artemis Tapınağı'nın pteron ve naos (?) duvar kaideleri üzerinde örgü motifine yer verilmiştir. Ayrıca yapının Attik-Ion sütun kaidelerinin üst torus profilleri üzerinde de örgü motifi kullanılmıştır. Günümüzde Magnesia Artemis Tapınağı alanında defne yapraklı örnekler bulunmasına karşın örgü motifli örneklerle ulaşılamamıştır. Ancak Humann'ın yürüttüğü kazı çalışmaları sırasında örgü motifli kaide parçaları bulunduğu bilinmektedir. Bilgi için bkz; Humann 1904, s. 53, Abb. 36; Ortaç 1990, s. 22, Çizim 3.

Sütun Tamburu Parçaları (Fig. 21-22)

Hastane Höyüğü tapınak alanında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında bulunan mimari plastik parçalarındaki tahribat dikkat çekici boyutta fazladır. Yapının en fazla tahribat görmüş bölümlerinden bir tanesi hiç kuşkusuz sütun tamburu parçalarıdır. Bu tahribatla bağlantılı olarak kazı çalışmaları sırasında alandan çok sayıda kırılmış yiv parçası bulunmuştur (Fig. 21).

Kazılarda yapının üst sütun tamburlarından biri sağlama yakın vaziyette ortaya çıkarılmıştır. Üst kısmında astragal dizisine yer verilen tamburdaki kaliteli işçilik dikkat çekicidir. Astragal bezemesinin işçilik olarak benzerleri Teos Dionysos Tapınağı architrave bloğunda karşımıza çıkmaktadır²⁸ (Rumscheid 1994, Tafel 185.2 (354.5)). 90 cm çapında olan üst sütun tamburunun üzerinde 24 adet yiv bulunmaktadır. Yiv sayısı Vitruvius'un Ion düzenli yapılar için önerdiği sayıyla aynıdır (Vitr. III.5.14). Sütun tamburunun üzerindeki yivlerin kalınlığı 3 cm'dir. 2014 yılı kazı çalışmaları sırasında, söz konusu üst sütun tamburunun yanı sıra sağlama yakın üç tambur daha saptanmıştır (Fig. 22). Tamburların birleşme yerlerinde anathyrosis izleri görülmektedir. Söz konusu yapının sağlama yakın sütun tambur parçalarının yanı sıra alt sütun tamburuna ait parçalar da ortaya çıkarılmıştır. Alt sütun tamburunun 86 cm çapında olduğu tespit edilmiştir.

Sütun Başlığı Parçaları (Fig. 23)

Sütun başlıklarına yönelik tahribat çok fazla olmuştur. Tahribat tabakası olarak adlandırdığımız seviye içerisinde, yapının Ion başlığına ait olduğunu düşündüğümüz çok sayıda bezemeli parça saptanmıştır. Bununla birlikte tapınak alanında yürütülen kazı çalışmaları sırasında sağlama yakın bir başlık henüz bulunamamıştır.

F-32/c plankaresinde tespit edilen geç dönem işliğinin altında bulunan bir Ion başlığı parçası elimizdeki en iyi örnek durumundadır (Fig 23). Parçanın bezemeli kısımlarının büyük bir bölümü tahrip edilmesine karşılık, bezeme repertuarını anlayabileceğimiz bölümler mevcuttur. Başlığın abakus bölümü üzerinde Lesbos kymationu bezemesine yer verildiği anlaşılmaktadır. Tapınak alanında bulunan Lesbos kymationu parçalarının önemli bir bölümünün abakus bölümüne ait olma olasılığı çok yüksektir. Abakus bölümü üzerindeki Lesbos kymationu bezemesinin benzerleri Miletos II. Eumenes Gymnasion'u²⁹ (Rumscheid

28 Teos Dionysos Tapınağı'nın Hellenistik Dönem evresine tarihlendirilen bir architrave bloğunun taç kısmında yer alan astragal bezemesi Thyateira tapınak buluntusu astragal bezemesi ile benzerlik göstermektedir. Yapının Hellenistik Dönem evresine ait olan parçaları soru işaretli olmak üzere MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilmektedir. Tarihleme için bkz; Rumscheid 1994, Tafel Band s. 84.

29 Miletos II. Eumenes Gymnasion'u buluntusu olabilecek bir parçanın üzerindeki bezeme Thyateira örnekleri ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu Gymnasion MÖ 159 yılı civarına tarihlendirilmektedir. Tarihleme için bkz; Rumscheid 1994, s. 261-262.

1994, Tafel 103.3 (159.7)) ve Chryse Apollon Smintheios Tapınağı³⁰ (Rumscheid 1994, s. 262, Tafel 17.4 (31.4); Rumscheid 1995, s. 51, Tafel 10.6) parçaları üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Başlığın ön ve arka cepheleri büyük oranda tahrip edildiği için ekhinus bölümü üzerindeki bezemeler korunamamıştır. Başlığın yan cephesinde yer alan pulvinus ve balteus bölümlerinin bir bölümü korunabilmiştir (Fig. 23). Pulvinus bölümü üzerinde yatay defne yapraklarına yer verilmiştir. Defne yaprakları kalın bir şekilde işlenmiştir. Orta damarları içe oyuk bir şekilde belirtilmiştir. Pulvinus bölümü üzerindeki defne yapraklardan dört tanesi korunabilmiştir. Tapınağın toikhobate ve sütun kaideleri üzerinde yer alan defne yaprağı bezemelerinden çok daha kaliteli bir işçilik dikkat çekmektedir. Defne yaprağı bezemesinin işçilik olarak benzerleri Magnesia Artemis Sunağı başlıklarında karşımıza çıkmaktadır³¹ (Bingöl 1980, s. 83, No: 195, Tafel 24; Rumscheid 1994, Tafel 87.3 (139.3)). Thyateira buluntusu başlığın balteus bölümünün neredeyse yarısı korunabilmiştir. Söz konusu bölümün üzerinde dikey bir akanthus yaprağına yer verilmiştir. Akanthus yaprağının üst bölümü defne yaprağına benzetilmiştir.

Tapınağın tahribat tabakası içerisinde bulunan Ion kymationu parçalarından bazılarının (Fig. 23) ekhinus bölümüne ait olabileceği düşünülmektedir³². Çalışmalar sırasında bulunan bir yumurta parçasının üzerinde palmet yaprakları kısmen korunabilmiştir. Söz konusu parça ekhinus bölümünün köşesinde yer alıyor olmalıdır. Başlığın ekhinus bölümünde yer aldığı düşünülen bir yumurta parçasının bitirilememiş olması önemlidir. Ekhinus bölümü üzerindeki Ion kymationu bezemesinin benzeri Miletos Dionysos Tapınağı'nda karşımıza çıkmaktadır³³ (Koçhan 1995, s. 83, 129, Levha 24.b; Rumscheid 1994, Tafel 97.4 (149.10)).

Architrave Parçaları

Thyateira Tapınağı'nın architrave bölümüne ait olabilecek çok az sayıda parça saptanabilmiştir. Architrave blokları devşirme malzeme olarak kullanılmaya uygun olduğu için büyük oranda tahrip edilmiştir. Tapınağın parçalarının geç dönemde devşirme malzeme olarak kullanıldığı buluntu ve kalıntılardan net olarak anlaşılmaktadır.

Sima Parçaları (Fig. 24)

Tapınağın sima bölümüne ait olan parçaların önemli bir bölümü kırık vaziyette bulunmuştur. 2013 yılı kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bir köşe sima parçası yapının üst örtü sistemini ve bezemesini anlamamıza olanak sağlamaktadır (Fig. 24). Parçanın üzerinde

30 Chryse Apollon Tapınağı'nın Ion başlıklarının abakus bölümlerinin üzerindeki Lesbos kymationu bezemesi ile Thyateira tapınak buluntusu bezemeler oldukça benzerdir.

31 Bingöl, Magnesia Artemis Sunağı başlığını MÖ II. yüzyıla tarihlendirmiştir.

32 Kazı çalışmaları sırasında tahrip edilmiş çok sayıda Ion kymationu parçası saptanmıştır. Başlığın ekhinus bölümüne ait olduğu düşünülen parçaların, yumurta bölümlerinin korunan parçalardan anlaşıldığı kadarıyla 16 cm yüksekliğinde ve 9.5 cm genişliğinde olduğu tespit edilmiştir.

33 Koçhan kapı pervazı olduğu düşünülen parçayı MÖ 170-160 yılları arasında tarihlendirmiştir.

anthemion bezemesi yer almaktadır. Kapalı palmet, lotus çiçeği, açık palmet şeklinde devam eden bezeme dizisindeki kaliteli işçilik oldukça dikkat çekicidir. Parçanın köşesinde kapalı palmet bezemesine yer verilmiştir. Thyateira tapınak yapısının sima bölümünde karşımıza çıkan anthemion bezemesi işçilik olarak Chryse Apollon Smintheios³⁴ (Koçhan 1995, s. 48, 108-109, Levha 8c; Rumscheid 1994, s. 129-131, Tafel 19.1-2 (31.11/14), Tafel 20.1-2 (31.14); Rumscheid 1995, s. 45-47, Abb. 8, Tafel 17-19) ve kısmen Teos Dionysos³⁵ (Koçhan 1995, s. 57, 112, Levha 12a; Rumscheid 1994 Tafel 187.1 (354.15/17)) tapınakları sima bölümü bezemelerini hatırlatmaktadır.

Tapınağın Tarihlendirilmesi ve Sonuç

Thyateira Hastane Höyüğü alanında 2013 yılında ortaya çıkarılmaya başlanılan tapınak yapısının kazısı halen devam etmektedir. Şu ana kadar gerçekleştirilen kazı çalışmaları yapının doğu ve merkez noktalarında yoğunlaşmıştır. Tapınağın önemli bir bölümü hala toprak altındadır. Alanın Akhisar'ın merkezinde yer alması, bu bölgenin Geç Antik devirden günümüze kadar yoğun iskan görmesi, dolayısıyla tapınak kalıntılarının devşirme malzeme olarak kullanılması ve hatta taş-mermer ocağı haline getirilmesi yapıdaki tahribatı arttırmıştır.

Tapınağın planı konusunda elimizde henüz yeterli veri bulunmamaktadır. Fakat toikobate ve krepis düzenlemeleri prostylos veya in antis planlı tapınakları hatırlatmaktadır³⁶. Tapınağın üzerindeki yoğun tahribat planı anlamayı güçleştirmektedir. Thyateira'ya çok uzak olmayan bir coğrafyada yer alan Pergamon'daki prostylos planlı tapınakların sayısı dikkat çekicidir³⁷. Söz konusu tapınakların da önemli bir bölümünün MÖ II. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildikleri bilinmektedir. Thyateira'daki tapınağın ön cephe düzenlemesi en çok Pergamon Orta Gymnasion'daki tapınak³⁸ (Akurgal 2003, s. 276-277, Şek. 295e; Radt 2002, s. 121; Schazmann 1923, s. 40-43; Abb. 17) ile benzerlik göstermektedir. Fakat yukarıda da değinildiği üzere tapınağın henüz tamamı açığa çıkarılmadığı için plan tipi konusunda net bir fikir ileri sürmek şu an için oldukça zordur. Aynı durum tapınağın ölçüleri için de geçerlidir.

34 Chryse Apollon Smintheios Tapınağı'nın sima bölümü üzerinde açık ve kapalı palmet dizisine yer verilmiştir.

35 Kapalı palmet, lotus çiçeği, kapalı palmet dizisi şeklinde devam eden parçayı Koçhan MÖ II. yüzyıl ortalarına, Rumscheid ise Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirmiştir.

36 Batı Anadolu'da Hellenistik Dönem içerisinde prostylos ve in antis planlı tapınakların inşa edilmeye başlandıkları bilinmektedir. Pergamon, Priene ve Magnesia ad Maendrum'daki prostylos ve in antis planlı tapınaklar oldukça önemlidir.

37 Kentte gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Dionysos, Yukarı Agora, Hera Basileia, Asklepeios ve Orta Gymnasion tapınaklarının pronaos plan tipinde yapıldığı tespit edilmiştir.

38 Orta Gymnasion'daki Korinth düzenli tapınağın Hermes ve Herakles'in ortak tapınımı için yapıldığı düşünülmektedir. Tapınağın ilk olarak II. Eumenes Dönemi'nde in antis planıyla İon düzenli olarak inşa edildiği, Geç Hellenistik Dönem içerisinde Korinth düzenli bir prostylos tapınağa dönüştürüldüğü iddia edilmiştir. Söz konusu öneriler için bkz; Radt 2002, s. 121; Webb 1996, s. 67.

Tapınakla bağlantılı ayrıntılı bilgi veren bir yazıtın henüz bulunmaması nedeniyle tarihleme ve Thyateira antik kenti ile ilişkili hangi tanrıya ait olabileceği konuları da yoruma açıktır. Bununla birlikte 2018 sezonunda bulunan mermer bir bloğun³⁹ üzerindeki “Tanrı P...” şeklinde okunan yazı, açığa çıkarılan anıtsal yapının bir tapınak olduğunu destekler niteliktedir. Tapınakla bağlantılı sınırlı bilgi içeren bir diğer epigrafik buluntu ise muhtemelen bir adak yazıtı parçasıdır. Yazıtın son bölümüne ait olan parçada, korunmuş kısmından anlaşılabilirdiği kadarıyla “rüya (gereğince)” ifadesi bulunmaktadır. Bu kişi rüyasında (tanrıdan) aldığı emir gereğince (... tanrıya) “sundu” şeklinde okunmaktadır. Bu parçanın da tapınak yapısı ile bağlantılı olduğu şüphesizdir⁴⁰.

Mimari bezeme parçaları tapınağın tarihlendirilmesinde büyük fayda sağlamaktadırlar. Benzer mimari bezemeler yardımıyla tapınağın inşasına MÖ II. yüzyıl içerisinde başlandığı anlaşılmaktadır. Bezemeler MÖ II. yüzyılın önemli yapıları arasında yer alan Didyma Apollon Tapınağı, Pergamon Zeus Sunağı, Miletos Dionysos Tapınağı, Miletos II. Eumenes Gymnasion’u, Teos Dionysos Tapınağı, Magnesia Artemis Tapınağı ve Chryse Apollon Smintheios Tapınağı’nda kullanılan süslemelerin işçiliğine benzemektedir. Özellikle MÖ II. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği arasında inşa edilmiş yapıların bezemeleri ile olan benzerlikler dikkat çekicidir. Thyateira/Hastane Höyüğü alanında açığa çıkarılmaya başlanılan tapınak altyapı ve bezeme özellikleri açısından en çok Chryse Apollon Smintheios Tapınağı ile benzerlikler göstermektedir. Tapınağın MÖ II. yüzyıldaki inşasının ardından Roma Dönemi içerisinde elden geçirildiğini düşündüren buluntular vardır. Fakat bu konuda kesin bir hükme varmak kolay değildir. Diğer taraftan, tapınağın MS V. yüzyıla değin kullanıldığı buluntu ve kalıntılar yardımıyla önerilebilir.

Yapının tapınak olarak kullanımının sona erdiğini düşündüğümüz tarihten Erken Bizans Dönemi’ne kadarki süreç içerisindeki durumu belirsizdir. Mezarların kaldırılmasının ardından tapınak sahası ve çevresinde, tapınağın kullanımının sonra erdiği dönemlerde tahrip edilmiş vaziyette, çok yoğun miktarda, tapınağa ait mimari ve mimari plastik parçalarına rastlanmıştır. Bu tahribatin MS VIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve “Bizans’ın Karanlık Çağı” şeklinde anılan İkonaklazma Dönemi’nde yoğunlaştığı önerilebilir. Höyükte açığa çıkarılan mezarlarda tapınağa ait parçalarla birlikte az sayıda Orta Bizans mimari ve plastik parçaları da kullanılmıştır. Orta Bizans Dönemi’ne, MS X. yüzyıla tarihlenen parçalar bu süreçte höyük zirvesindeki Bizans yerleşiminin kanıtıdır. Bu yerleşimin boyutu ve içeriği netlik kazanmasa da saptanan çok sayıda taş ve mermer mimari parça ile plastik eserler incelendiğinde MS X. yüzyıla ait en az bir dini yapının (olasılıkla Şapel) varlığına işaret etmektedir. Ancak bu yerleşimin çok uzun süreli olmadığı mezarlarda devşirme malzeme

39 Söz konusu mermer bloğu 140 cm genişliğinde, 86 cm yüksekliğinde ve 30 cm kalınlığındadır. Parçanın üzerindeki □□□□P yazısının her bir harfi: 23.5 cm yüksekliğindedir.

40 Verdiği bilgilerden ötürü ekip üyemiz Prof. Dr. Hasan Malay’a teşekkür ederiz.

olarak kullanılan mimari parçalardan anlaşılmaktadır. Nekropol alanı ile tapınak ve çevresinin tahribatı arasında bir bağlantı olduğu çok açıktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akdeniz, E. (2011). Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi. *OLBA, XIX*, 1-46.
- Akdeniz, E. (2013). 2011 Yılı Akhisar-Thyateira Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 34 (2)*. İçinde (s. 429-444), Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.
- Akdeniz, E. (2014a). 2012 Yılında Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğünde Gerçekleştirilen Arkeolojik Çalışmalar. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 35 (2)*. İçinde (s. 124-139), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi.
- Akdeniz, E. (2014b). Kuzey Lydia'daki Thyateira'nın Erken Dönem Yerleşimi: Hastane Höyüğü Kazısı. *TÜBA-AR 15*, 21-45.
- Akdeniz, E. ve Erön, A. (2016). 2014 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı 37 (2)*. İçinde (s. 81-94), Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık.
- Akdeniz, E. ve Erön, A. (2017a). 2015 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı 38 (2)*. İçinde (s. 403-416), Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık.
- Akdeniz, E. ve Erön, A. (2017b). Lydia Kültürünün Kuzey Lydia'daki İzleri: Thyateira-Hastane Höyüğü Kazıları'nda Bulunan Lydia Seramikleri. *TÜBA-AR 20*, 79-92.
- Akdeniz, E., Erön, A. ve Akıllı, N. (2019). 2017 Yılı Thyateira ve Hastane Höyüğü Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı 40 (1)*. İçinde (s. 671-682), Ankara:
- Akdeniz, E., Erön, A. ve Kaya, Y. S. (2018). 2016 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı 39 (2)*. İçinde (s. 1-14), Bursa: Star Matbaacılık.
- Akdeniz, E., Şahin, M. K. ve Erön, A. (2015). 2013 Yılı Akhisar-Thyateira Antik Kenti ve Hastane Höyüğü Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı 36 (2)*. İçinde (s. 121-138), Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Uygarlıkları* (8. bs). İzmir: Net Turistik Yayınlar.
- Alp, A. O. (2008). Hellenistik-Roma Dönemi Anadolu Mimarlığında Bezemeli Kaideler. *Anadolu/Anatolia 34*, 27-46.
- Ayhan, G. (2009). Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları. *Sanat Tarihi Dergisi XVIII/2*, 1-22.
- Ayhan, G. (2015). Ayasuluk İç Kale "Süzgeç Çanaklı" ve "Kaideli Süzgeç Çanaklı" Lüle Buluntuları. C. Şimşek, B. Duman ve E. Konakçı (Eds.), *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* kitabı içinde (s. 41-53). İstanbul: Ege Yayınları.
- Bammer, A. (1974). Zu den Kapitellen des Altares von Pergamon. *Forschungen und Berichte 16*, 183-190.

- Bingöl, O. (1980). *Das Ionische Normalkapitell in Hellenistischer und Römischer Zeit in Kleinasien. Istanbuler Mitteilungen Beiheft 20*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Bingöl, O. (1990a). Der Oberbau Des Smintheion in der Troas. W. Hoepfner, E. Ludwig-Schwander (Eds.), *Hermogenes und die Hochhellenistische Architektur* (s. 45-50). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Bingöl, O. (1990b). Zu Den Neueren Forschungen in Magnesia. W. Hoepfner, E. Ludwig-Schwander (Eds.), *Hermogenes und die Hochhellenistische Architektur* (s. 63-67). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Butler, H. C. (1925). *Sardis II: Architecture, Part I, The Temple of Artemis*. Leyden: Late E. J. Brill Printers.
- Çakan, M. S. (2018). *Hastane Höyüğü Kazılarında Ele Geçen Lydia Seramikleri Işığında M.Ö. 8-6. Yüzyıllar Arasında Thyateira Antik Kenti*. (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Duyuran, R. (1969). Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar. *Türk Arkeoloji Dergisi XVII-2*, 73-76.
- Duyuran, R. (1974). Akhisar Tepe Mezarlığında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar II. *Türk Arkeoloji Dergisi XX-2*, 17-27.
- Erön, A., Akdeniz, E., Çekilmez, M. ve Çakan, M. S. (2018). 2016 Yılı Karahöyük Dağı Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 35 (1)*. İçinde (s. 147-161), Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Matbaa Tesisleri.
- French, D. H. (1969). Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas. *Anatolian Studies 19*, 41-98.
- Gökce, F. (2000). *Çanakkale, Gülpınar Apollon Smintheus Tapınağı Mimarisi*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Humann, C., Kohte, J. & Watzinger C. (1904). *Magnesia Am Maeander*. Berlin: Georg Reimer.
- Koçhan, N. (1995). *Hellenistik Çağ Anadolu Mimarisinde Lotus-Palmet ve Yumurta Bezemeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Krauss, F. (1974). Milet und Didyma. Ein Vergleich der Sockel-profilierung an der westlichen Paradoswand des Theaters und den Cellawänden des Apollontempels. *Mansel'e Armağan. Melanges Mansel* kitabı içinde (s. 185-192). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaç, M. (1990). *Magnesia Artemis Tapınağı Mimari Bezemelerinin Tipolojisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özgünel, C. (1990). Das Fundament des Smintheion. W. Hoepfner, E. Ludwig-Schwander (Eds.), *Hermogenes und die Hochhellenistische Architektur* (s. 35-44). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Radt, W. (2002). *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (S. Tammer Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rumscheid, F. (1994). *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Rumscheid, F. (1995). Die Ornamentik des Apollon-Smintheus-Tempels in der Troas. *Istanbuler Mitteilungen 45*, 25-55.
- Schazmann, P. (1923). *Das Gymnasion. Der Tempelbezirk der Hera Basileia. Altortümer von Pergamon VI*. Berlin: Druck und Verlag von Walter de Gruyter & Co.

- Schrammen, J. (1908). *Architektur-Fragmente. Die Skulpturen, Mit Ausnahme Der Altarreliefs, Altertümer von Pergamon VII.2.* Berlin: G. Reimer.
- Vitruvius. *Mimarlık Üzerine* (Ç. Dürüşken Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Voigtländer, W. (1975). *Der Jüngste Apollontempel von Didyma, Istanbuler Mitteilungen Beiheft 14.* Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Webb, P. A. (1996). *Hellenistic Architectural Sculpture: Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands.* Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Figürler

Figure 1. Hastane Höyüğü'nün Konumu.

Figure 2. Hastane Höyüğü'nün Hava Fotoğrafi, Batıdan Görünüm.

Figure 3. Hastane Höyüğü'nün Hava Fotoğrafi, Güneybatıdan Görünüm.

Figure 4. Tapınağın Güneydoğu Köşesi.

Figure 5. Tapınağın Doğu Yönündeki Girişi.

Figure 6. Tapınağın Hava Fotoğrafi.

Figure 7. Geç Osmanlı Tabakası.

Figure 8. Geç Dönem İşlik ve Mekanları.

Figure 9. Tapınağın Üzerindeki Harçlı Alanların Güneybatıdan Görünüşü.

Figure 10. Güneydoğu Toikhobate Bloğunun İşlik Amaçlı Tahribatı.

Figure 11. Tapınağın Güneyindeki Nekropol Alanı, Kuzeyden Görünüm.

Figure 12. Tapınağın Güneyindeki Nekropol Alanı, Güneyden Görünüm.

Figure 13. Nekropol Alanı Mezar Örnekleri.

Figure 14. Orta Bizans Dönemi Mimari Plastik Eser.

Figure 15. Orta Bizans Dönemi Mimari Plastik Eser.

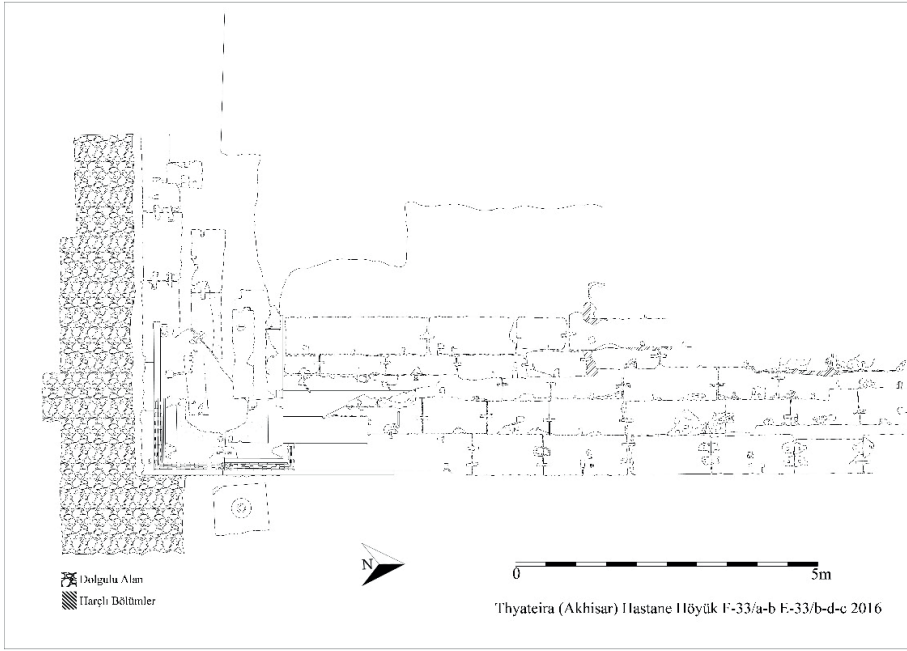

Figure 16. Tapınağın Çizimi 1.

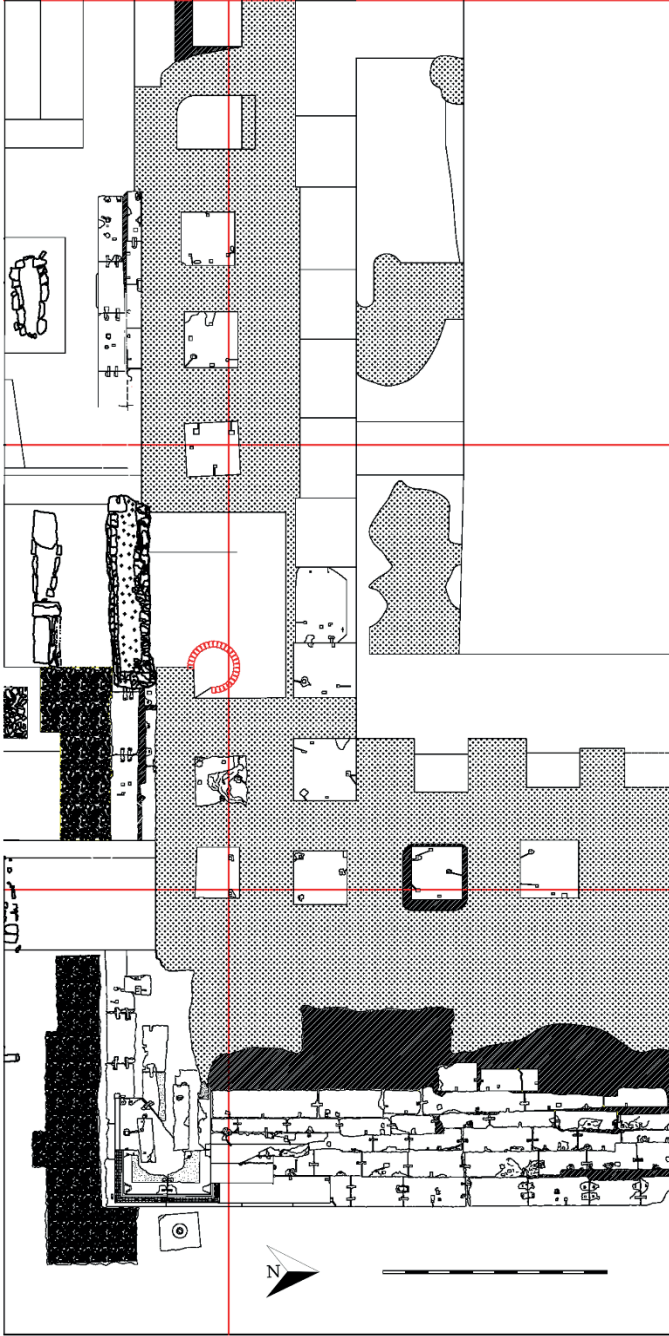

Figure 17. Tapınağın Çizimi 2.

Figure 18. Güneydoğu Toikhobate Bloğu.

Figure 19. Krepis Sıraları ve Kenet Çeşitleri.

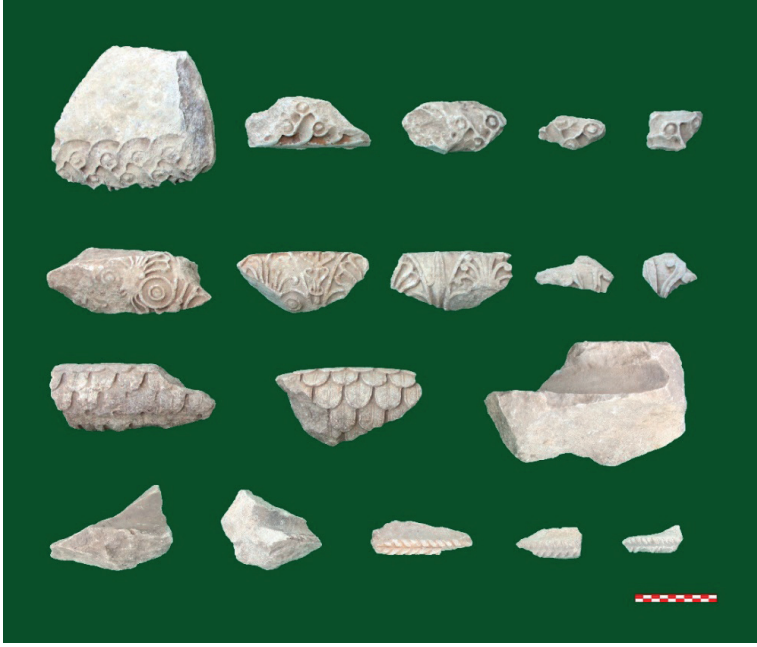

Figure 20. Sütun Kaidesi Parçaları.

Figure 21. Sütun Tamburu Yiv Parçaları.

Figure 22. Sütun Tamburları.

Figure 23. Ion Sütun Başlığı Parçaları.

Figure 24. Sima Bloğu.

Köşkdağı Gömü Alanı Mezar Tipleri ve Buluntuları

Types of Tombs at Köşkdağı Grave Area and Finds

Özge Altun¹

öz

Antik dönemin önemli merkezlerinden bir tanesi olan Kayseri ilinin tarihi MÖ 4. Bin yıllarına kadar gitmektedir. Kent, konumu ve doğal kaynaklarının sağladığı olumlu imkânlar nedeniyle her dönem yerleşim görmüştür. Stratejik konumu Roma İmparatorluk Döneminde başta gelen karargâhlardan bir tanesi olmasını sağlamıştır. Konumu sadece askeri anlamda değil ticari anlamda da önem kazandırmış, geçiş noktalarının merkezinde yer alması sosyal, siyasal, kültürel faaliyetlerin kesintisiz devam etmesini sağlamıştır. Kayseri ilinin zengin tarihsel birikimi maalesef kaçakçıklar için de ilgi çekici bir hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum kimi zaman tarihi eserlerin kontrolsüzce açığa çıkmasına ve hasar görmesine neden olmaktadır. Kayseri Müze Müdürlüğü bu gibi durumlarda sistemli kazılar ile müdahalede bulunarak kültürel kalıntıların korunmasına ve belgelenmesine özen göstermektedir. Köşkdağı Gömü Alanı da kaçak kazı ihbarı sonucunda açığa çıkarılmış ve çok hasar görmeden Kayseri Müze Müdürlüğü tarafından kazısı tamamlanmıştır. Kazısı tamamlanmış alandaki mezarlar ve buluntular için talebimiz doğrultusunda Kayseri Müze Müdürlüğü tarafından gerekli izinler verilmiştir. Köşkdağı kurtarma kazısında, üç farklı tipte mezar yapısı bulunması ve mezarlarda birden fazla gömü bulunmuş olması nedeniyle kazısı tamamlanan kısım gömü alanı olarak adlandırılmıştır. Mezar tiplerinin çeşitliliği ve mezar buluntuları ile Köşkdağı Gömü Alanı bölgenin ölü gömme gelenekleri ve tarihsel süreçteki yeri hakkındaki bilgilerimize yenilerini eklemektedir. Bu bağlamda literatüre kazandırılması faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Mezar Tipleri, Lahit Mezar, Nekropol

ABSTRACT

The history of Kayseri, an important center of ancient times, dates to the 4th millennium BC. Due to the positive potentiality provided by the city's location and natural resources, Kayseri has been settled in every period. Strategically located, the city served as one of Imperial Rome's leading headquarters. Kayseri has gained importance not only in the military but also in commercial industry; its location at the center of crossing points has ensured that social, political, and cultural activities continue uninterrupted. Unfortunately, the rich historical accumulation of Kayseri Province has also attracted the interest of smugglers. This situation has sometimes caused historical artifacts to be uncontrollably exposed and damaged. In such cases, the Kayseri Museum Directorate endeavors to protect and document cultural remains by intervening with systematic excavations. The Köşkdağı Burial Site was exposed through illegal excavation. Subsequently, the excavation was completed by the Kayseri Museum Directorate without considerable damage. In accordance

!Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özge Altun (Dr. Öğr. Üyesi),
Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, Yozgat, Türkiye
E-posta: ozge.altun@bozok.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7491-5794

Başvuru/Submitted: 04.09.2020

Kabul/Accepted: 08.01.2021

Atıf/Citation: Altun, O. (2020). Köşkdağı gömü alanı mezar tipleri ve buluntuları. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 193-214. <https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.790649>

with our request, the necessary permissions were granted by the Kayseri Museum Directorate for the graves and finds in the excavated area. In the Köşkdâğı rescue excavation, the section of completed excavation was determined to be a burial area, since three different types of grave structures were identified, with more than one burial found inside the graves. Thus, the Köşkdâğı Burial Site enriches our knowledge about the burial traditions and historical context of this region. These significant findings benefit the existing scope of literature.

Keywords: Kayseri, Grave types, Necropolis, Sarcophagus

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Human beings are emotional by nature. Since long before the great civilizations established mankind, death and separation have eluded full understanding. As a result, civilizations have performed various rituals to honor their deceased. Over time, these rites developed and changed, with different burial customs and grave types emerging. Grave types differ according to the customs and traditions of a society. In addition, the location of the deceased in the society and the community's financial means determine the grave quality. Cemeteries called necropolizes, which were generally created outside of a city, differed between various regions and periods. While cremation burial was preferred in one region, the use of sarcophagi in another period could be preferred. In some cases, more than one type of grave could be found in a single necropolis. Another feature of ancient burial traditions was the repeated use of the same grave. This situation could be valid for family members or for individuals buried in various difficult periods without regard to kin relations.

Accordingly, Anatolian civilizations have exhibited variations in both grave types and burial customs, based on the shifts in societal traditions over time. In addition, various grave types regionally differ. The graves unearthed in the Köşkdâğı rescue excavation at Kayseri were likely part of a burial site due to the large number of their burials. The three types of graves in this burial area provide important information about the burial customs of the Kayseri region.

Method

The Köşkdâğı Burial Site was exposed through the rescue excavation carried out by the Kayseri Museum. Five graves were found in the excavation area. Evaluation of these graves revealed their different build types.

Kayseri Museum positively received our request and granted the necessary permissions to document the burial area, evaluate the grave types, and present the findings in literature. After obtaining the work permit of the Burial Site, the initial locations of the tombs were documented through photographs and sketches. Inventory information about the burial area made by Kayseri Museum was provided to us. After completion of the documentation process,

a literature review was performed to compare each grave type found at the site with similar examples. In addition, the findings of the graves were grouped according to their qualities and their comparison with examples from the literature review. Each find has been evaluated and interpreted in the grave group to which it belongs. Both the structure of the tombs and the finds were compared and found to resemble other examples from ancient times. As a result, a proposal has been submitted for the dates and usage periods of the graves.

Results and Discussion

In the Köşkdâğı district, a burial area was unearthed with a sarcophagus that was discovered through illicit digging and a subsequent rescue excavation. Combined with the presence of different grave structures, the fact that the graves were built in a certain place and order suggests that this area may be a part of the ancient city's necropolis. In the same region, the Garipler Tumulus, which was excavated in 1971, supports this view. However, the partial placement of the ancient city beneath the modern city impedes systematic archaeological excavations. Structural elements and cultural features of the ancient city will be better understood by documenting and evaluating the finds resulting from excavations, such as the Köşkdâğı rescue excavation.

We cannot recommend a specific construction year for any of the burial types identified in the burial area. However, we can discern that the sarcophagus was most clearly built during the Roman imperial period. Since the other grave types in the study are the earliest types of graves in Anatolia, their first usage dates are difficult to identify because their use as graves has continued over many years.

Upon evaluation, the gifts of the dead from the graves were dated to the 1st century AD. Dating can be reliably performed until the middle of the 3rd century AD. In addition, the presence of more than one burial in most of the graves indicates that the graves were used during certain intervals and explains the temporal differences between the gifts of the dead.

The graves unearthed through the rescue excavation show the diversity of the burial traditions in Kayseri throughout ancient times. Moreover, the coins found from the carved tombs indicate that the burial area was in use until the 3rd century AD. Thus, the graves and their finds can be used as correlative sources for the grave types and usage periods that have since been unearthed.

The orderly placement of plates and carved graves, along with the discovery of more than one burial, indicates that the Köşkdâğı burial area may have been used as a family cemetery. Although the sarcophagus was found in a singular instance, it contained multiple burials and maintained proximity to the plate tombs, suggesting that this tomb was re-opened for family members. Thus, the Köşkdâğı burial area was most likely a cemetery used as a necropolis by families with different financial means.

Recommendations

The burial area of Kayseri Köşkdâğı gives information about tomb types, tomb finds, and the ancient traditions of Kayseri. Grave types exhibit the burial customs and construction techniques. The finds from the graves constitute important data showing the region's historical background. Particularly, the uncovered coins show the social life in the region and the continuity of the burial area during the Late Roman Period. In this context, this study warrants the attention of regional archaeology.

Giriş

Kayseri ili Melikgazi ilçesinde Köşkdagi mahallesinde kaçak kazı bildirimini üzerine Kayseri Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazısı sonucunda basit çapta bir nekropol alanı açığa çıkarılmıştır. Kazı alanında beş adet mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarlar değerlendirildiklerinde farklı tiplerde yapıldıkları anlaşılmıştır. Buna göre kazı alanında 1 lahit mezar, 3 plaka tekne mezar ve 2 oygu mezar olmak üzere üç tip mezar yapısı bulunmaktadır.

Kazı alanında lahit mezar ve plaka tekne mezarların aynı doğrultuda yan yana yer aldıkları görülmüştür. Oygu tekne mezarlar ise bu dört mezarın batısına yerleştirilmiştir. Ayrıca oygu tekne mezarların bulunduğu alan düzgün kesme taş bloklarla sınırlandırılmıştır. İki oygu mezar arasına da tekrar kesme taş bloklardan bir sıra örülerek alan ikiye bölünmüştür.

Kaçak kazı sırasında mezarların çok azının tahrip edilmiş olması ve diğer mezarların in-situ olarak bulunması yorum yapmamıza yardımcı olmaktadır. En azından buluntuların yeri ve gömüler karıştırılmamıştır. Mezar içindeki buluntuların ve mezar inşa tekniklerinin farklı oluşu bu alanın tam anlamıyla nekropol olmasa bile özel bir gömü alanı olduğuna işaret etmektedir. Köşkdagi mahallesinde yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılan mezarlar, Roma İmparatorluk Döneminde özgün lahit örnekleri bilinen bölgenin (Koch, 2010, s. 29) ölü gömme gelenekleri ve mezar tipolojisi hakkında yorum yapmamıza olanak sağlamaktadır. Mezarlar içinde birden fazla gömüye rastlanması, mezarların uzun süre tekrar kullanıldıklarına işaret etmektedir. Ayrıca bazı mezarların içinde bulunan ölü hediyeleri mezarların kullanıldıkları dönemlerin bir bölümünü göstermesi açısından önemlidir.

Kazı Alanı ve Mezar Tiplerinin Değerlendirilmesi

Kurtarma kazısı sonucunda açığa çıkarılmış alan (Çizim 1, Resim 1) mezarlar tipleri ve buluntularıyla birlikte tanımlanıp yorumlanmıştır.

Lahit Mezar

Bir Numaralı Lahit Mezar

Ölçüler: uzunluk 255 cm, genişlik 137 cm, yükseklik: 170 cm.

Buluntular: İki cam Unguenterium, Bir bronz bilezik.

Yerel taştan yapılmış olan lahit, kapak kısmı da dâhil olmak üzere detaylandırılmadan bırakılmıştır. Üçgen çatılı olan kapak kısmında köşelere akroter yükselteleri yapılmıştır. Yükseltelerin üçgen formundan palmet şeklinde planlandıkları anlaşılmaktadır. Köşelerinde palmet şeklinde akroterlere sahip üçgen çatılı kapak formu Anadolu üretimi lahitlerde sıklıkla görülmektedir. Bu kapaklar kimi zaman detaylandırılmış olabileceği gibi işlenmeden bırakılanların da mevcut olduğunu müzelerde yer alan örneklerden bilmekteyiz.

Mezar içinde altı gömü ve üç mezar hediyesi açığa çıkarılmıştır (Resim 2). Mezar hediyelerinden ilki silindirik kesitli uç kısımları birbiri üzerine gelecek şekilde yaklaştırılmış ancak kapatılmamış bronz bir bilezik olup, herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (Resim 3). Bu tip bileziklerin basit yapıları nedeniyle hemen hemen her dönem tercih edildiği ele geçen mezar hediyelerinden de bilinmektedir. Tarihlendirme için net bir öner vermemekle birlikte Roma Döneminde sıklıkla kullanıldığı bilinen bir malzemedir (Riha, 1990, s.54).

Mezarın kullanım dönemleri hakkında yardımcı olan bir unsur da Köşkdağı gömü alanına yakın bir noktada bulunan Gültepe Parkı Garipler Tümülüsüdür. Garipler Tümülüsünde mezar yapısı ve ritüel nesnelere tahribata uğramadan bulunmuştur, tümülüs hem mimari olarak hem de mezar buluntuları ile değerlendirilmiş ve Augustus Dönemine tarihlendirilmiştir (Yağcı, 1993, s. 122, ayrıca bkz. Uğur, 2012). İki alan arasındaki mesafenin çok kısa olması bölgenin bir nekropol alanı olduğunu destekler niteliktedir. Bu bağlamda mezarın kullanım dönemleri içinde MS 1.yy'da da kullanım görmüş olduğu önerilebilir.

Lahit mezar içinde ayrıca iki tane cam unguenterium bulunmuştur (Resim 4, 5). Bunlardan bir tanesi sağlam, diğeri parçalar halinde bulunmuştur. Söz konusu örnekler şamdan biçimli unguenteriumlar grubunda ve dış bükey küresel gövdeliler alt grubunda yer alırlar (Sönmez, 2015, s. 736; Wessberg, 1956, s. 163-164; bkz. Yağcı, 1993). Bu tip unguenteriumlar MS 1-3. yy arasına tarihlendirilmektedir (Dusenbery, 1967, s.41; Yağcı, 1993, s. 143). İkinci unguenterium parçalar halinde bulunmuş olmasına rağmen mevcut kısımlarından ilk unguenterium ile aynı özellikleri gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Lahit tarihlendirme yapmaya olanak sağlamayacak şekilde genel özelliklere sahiptir. Buna ek olarak mezar içinde bulunan unguenteriumların Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Döneminde ölü kültü ritüellerinde kullanıldıkları bilinmektedir (Akçay, 2013, s. 13-15). Burada ele aldığımız unguenterium yukarıda belirttiğimiz üzere şamdan biçimli unguenteriumların alt grubunda tanımlandığı gibi aynı form ve boyutlara sahip eserlerin bazı kaynaklarda küresel gövdeli şişe (Temür ve Özbilgin 2019, s. 48-49) bazılarında ise sürahi olarak adlandırıldıkları görülmektedir (Gürler, 2000; Tekocak, 2013, s. 131-132). İsimleri farklılık göstermekle birlikte ortak özellikleri dışa çekik ağız, silindirik, gövdeye doğru daralan bir boyun ve yumuşak bir şekilde geçiş yapılan küresel gövdeye sahip olmalarıdır. Buluntu yerleri farklı olan bu eserlerin hepsi MS 3.-4. yy'a tarihlendirilmiştir. Lahit içinde bulunan cam unguenteriumlarda bu sebeplerle MS 3-4.yy içinde değerlendirilebilir. Böylece en az altı gömüye sahip, birden çok defa kullanılmış mezarın kullanım dönemlerinden birisinin MS 3-4.yy olduğunu söyleyebiliriz. En azından altı gömüye sahip olan çok defa kullanılmış mezarın kullanım dönemlerinden birisi hakkında öneri sunabilmekteyiz.

Tekne Mezarlar

Lahit mezarın yanında üç tane bitişik şekilde yapılmış mezar bulunmuştur. Bu tip mezarlar inşa edilirken tekne kısmının plakalar ile oluşturulması nedeniyle bazı kaynaklarda plaka tekne ya da taş sandık mezar olarak adlandırılmaktadır. (Söğüt, 2012, s. 64; Hürmüzlü, 2008, s. 17-18.). Bununla birlikte tekne yapımında kullanılan plakaların bir inşa tekniği olduğu ve tekne mezar olarak adlandırılması gerektiği de bazı araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Terminoloji önerileri için bkz. Akçay ve Erdem 2016; Akçay, 2020). Bu tip mezarların Neolitik Dönemden itibaren kullanıldıkları bilinmektedir (Özgüç, 1948, s. 37; Kasapoğlu, 2007, s. 486) bu nedenle spesifik bir tarih vermek zordur. Batı Anadolu'da MÖ 8.yy'a kadar tarihlenebilen örnekleri bulunan (Serdaroğlu, 2005, s. 59; Söğüt, 2012, s. 64; Yalman, 1992, s. 463) plaka tekne mezarlar Helenistik Dönemde de sıklıkla kullanılmıştır (Başaran ve Kasapoğlu 2018, s. 446-447). Hem maliyet açısından uygun oluşu hem de fazla işçilik gerektirmemeleri nedeniyle uzun bir süre kullanıldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tekne mezarların üzeri yan yana sıralanmış blok taşlarla ve devşirme olarak getirilmiş lahit kapakları ile kapatılmıştır (Resim 6).

Bir Numaralı Tekne Mezar

Ölçüleri: Uzunluk 200 cm, genişlik 80 cm.

Mezar, kaçakçılar tarafından tahrip edilmiştir. İçinde iki adet kiremit parçasından başka hiçbir buluntuya rastlanmamıştır (Resim 8). Tegula ya da stroter olarak adlandırılan bu düz çatı kiremitleri (Çoşkun, 2007, s. 10; Bingöl, 1984, s. 52; Özyiğit, 1988, s. 103.), mezar yapımında da kullanılmaktadır (Resim 9). Bu tip kiremit mezarlar Anadolu'da Hellenistik Dönem ve Bizans Dönemi de dâhil olmak üzere yaygın biçimde kullanılmıştır (Özudoğru, 2018, s. 119). Bir numaralı tekne mezar içinde bulunan bu kiremitler için ne amaçla kullanıldıklarını belirtmek zordur. Mezarın tahrip edilmiş olması da bu kiremitlerin orijinal yerinde olup olmadıkları konusunda soru işaretleri barındırmaktadır. Mezar içinde destek amaçlı kullanılabilecekleri gibi tekne mezarın yakınlarında yapılmış bir kiremit mezar parçaları da olabilirler. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere mezarın tahrip edilmesi net ifadeler kullanmamızı engellemektedir.

İki Numaralı Tekne Mezar

Ölçüleri: Uzunluk 190 cm, genişlik 76 cm

İki numaralı tekne mezar, bir ve üç numaralı tekne mezarların arasında yani merkezde yer almaktadır (Resim 7). Sadece kısa kenarları için yeni bloklar kullanılmış, uzun kenarlar için her iki yanında bulunan mezarların uzun kenarları kullanılmıştır. Bu mezarın batı tarafında yer alan plaka taş, kaçakçılar tarafından kaldırılmış ancak mezar içi tahrip edilmemiştir.

Yapılan kurtarma kazısı sonucunda mezar içinde 2 gömü olduğu belirlenmiştir. Herhangi bir mezar buluntusuna rastlanılmamıştır.

Üç Numaralı Tekne Mezar

Ölçüleri: Uzunluk 217 cm.

Mezar in-situ olarak ele geçmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sırasında herhangi bir gömü bulunamamıştır. Mezar içerisinde bir unguentariumun dip kısmına ait parça ele geçmiş olup (Resim 11), buluntu ortaya koyduğu form özellikleriyle Hellenistik Dönemde ortaya çıkan ve MS 1.yy'da kullanımı biten iğ gövdeli unguentariumları hatırlatmaktadır (Yıldız, 2016, s. 7; Tekocak ve Yıldız 2015, s. 416; Anderson-Stojanovic, 1987, s. 107).

Köşkdâğı gömü alanında açığa çıkarılan bu üç tekne mezarın, bitişik şekilde yapılmış olmaları, iki numaralı tekne mezarın içinde birden fazla gömü bulunması bu mezarların aile mezarlığı olabileceğini akla getirmektedir. Plaka tekne mezarlar içinde ölü hediyesinin bulunmayışı ve mezar tipinin kullanım süresinin spesifik bir tarih aralığında olmayışı nedeniyle ilk ve son kullanım tarihlerini belirtmek zordur. Bununla birlikte mezarlar içinde ve çalışmalar sırasında mezar yakınında bulunan seramik parçaları değerlendirildiğinde MS 1.yy içinde kullanım gördükleri söylenebilir

Chamosorium Mezarlar

Lahit mezar ve plaka tekne mezarların batısında, zemine oyma tekniği ile yapılmış iki adet chamosorium mezar açığa çıkarılmıştır (Resim 12-13). Bu mezarların etrafı kesme taşın bloklerle sınırlanmıştır. Ayrıca iki mezar arası kesme taş bir sıra ile bölünmüştür. Kesme taş ile yapılmış sınırlandırma duvarları tek sıradır, yapılan çalışmalarda alt kısımlarında başka bir duvar sırası belirlenmemiştir. Kazı çalışmaları sırasında gömü alanında da benzer şekilde blokların bulunmayışı chamosorium mezarların etrafını sınırlayan tek sıra duvar yapısını olduğunu göstermektedir. Plaka tekne mezarlarda olduğunu düşündüğümüz gibi bu mezarlarda bir aile mezarlığı olabilir. Sahip oldukları alanı belirlemek için bu sınır duvarı yapılmış olmalıdır.

Bir Numaralı Chamosorium Mezar

Bir numaralı chamosorium mezar 85 cm uzunluğundadır. Mezar içinde 14 gömü belirlenmiştir. Ritüel nesnesi olarak sadece bronz bir obje bulunmuştur (Resim 14). Objenin işlevi tam olarak anlaşılamamakla birlikte bir mobilya apliği olabileceği söylenebilir (mezar içinde hiç çivi bulunmaması aplik olabileceğini düşündürmektedir). Buna ek olarak objenin dikdörtgen prizma formu ve bir kenarında zigzag şeklinde oyulmuş motif bir kalıp olabileceğini de düşündürmektedir.

İki Numaralı Chamosorium Mezar

İki numaralı chamosorium mezar 65 cm uzunluğundadır. Mezar içerisinde 4 gömü belirlenmiştir. İki numaralı chamosorium mezar, hediyeleri açısından en zengin ve spesitifik tarihler veren mezardır. Mezar içerisinde bir tane cam unguenterium, bir tane altın obje ve üç tane bronz sikke bulunmuştur.

Mezar içerisinde ele geçen cam unguenterium (Resim 15) MS 1.yy ve MS 3. yy arasında tarihlenen makara biçimli unguenteriumlara benzemektedir (Yağcı, 1999, s. 152). Bu tip unguenteriumlar genellikle bodur görünümüdür, ağız ve gövde genişliklerinin birbirine yakın olması ve makaraya benzer görüntüleri sebebiyle bu ismi almışlardır (Yağcı, 1999, s. 152).

İki numaralı chamosorium mezarın içerisinde günışığına çıkarılan bir diğer eser, plaka inceliginde altın objedir (Resim 16). Niteliği tam olarak anlaşılabilen bu parça bir yüzük kasası ya da madalyon etrafına yerleştirilen ve ana motifi çerçeveleyen bir obje olabilir.

İki numaralı chamosorium mezarın en önemli buluntuları olarak üç tane sikkeyi gösterebiliriz. İki tanesi net biçimde tarihlendirilebilmektedir (Sikkeler için ayrıca bkz. Katalog 1).

İlk sikke ön yüzünde başında çelengi ile betimlenmiş İmparator Elagabalus portresi bulunan sikkedir (Resim 17a-b). Portrenin detayları aşınmıştır. Portre her ne kadar Elagabalus'un dolgun yüz hatları ile tezatlık gösterse de var olan lejant Elagabalus'a ait olduğunu kesin olarak göstermektedir¹. Arka yüzde ise Erciyes dağı bir altar üzerinde betimlenmiştir. Altarın kesim kısmında “ΕΤ Β (?)” şeklinde darphane ve officina harfi yer almaktadır. Özellikle “Τ” harfi net olarak seçilmektedir. Arka yüz üzerinde okunabilen harflerden ve benzer örneklerden yola çıkarak “ΜΗΤΡΟ(ΠΙΟ) ΚΑΙCΑ(ΠΙ)/ ΚΑΙCΑΡΙΑC “ yazdığı söylenebilir (Benzer örnekler için bkz. RPC VI no: 6649 ve BMC Capadocia no.287).

İkinci sikke üzerinde başında defne çelengi ile profilden betimlenmiş portresi bulunan Gordianus III'e aittir (Resim 18a-b). Ön yüz üzerinde “ΑV. ΚΑΙ. Μ” harfleri okunabilmektedir benzer örnekler bakıldığında olasılıkla devamı “ΑΝΤ. ΓΟΡΔΙΑΝΟC” şeklinde olmalıdır (Sydenham, 1933, s. 131 örnek 616. B.M.C. 1899, s. 346-349, SNG von Aul. 1967: Gal. Capp., taf. 223 6531). Arka yüzde sepet içinde altı tane buğday başağı ve ET Z şeklinde darphane adı ve officina numarası yer almaktadır. Gordianus III'ün Caesarea sikkelerinde arka yüzde bu betimlemeyi diğer örneklerde de görmekteyiz.

Üçüncü sikke yüzeyi oldukça aşınmıştır (Resim 19a-b). Ön yüz üzerinde profilden betimlendiği anlaşılan imparator portresi bulunmaktadır. Ayrıca boynun hemen arkasında

1 Lejant tam okunamamakla birlikte “ΑΝΤ” bölümünden yola çıkarak “ΑΥ Κ Μ ΑΥΡΗΑΙΟC ΑΝΤΟΝΕΙΝΟC” olduğu söylenebilir.

üzerinde ne olduğu anlaşılamayan bir kontrmark bulunmaktadır. Arka yüz tanımlanamayacak biçimde aşınmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Kayseri antik dönemdeki adıyla Caesarea ya da Mazaca Kappadokya bölgesi içinde yer alan önemli şehirlerden biridir. Özellikle Roma İmparatorluk döneminde önemli karargâh noktalarından birisi olduğu bilinmektedir. Günümüzde büyük bir kısmı modern şehrin altında kalmıştır. Bu durum inşaat çalışmaları sırasında antik yapı kalıntılarının kontrolsüz bir şekilde açığa çıkmasına ve kaçak kazılarla kültürel verilerin tahrip olmasına neden olmaktadır. Kayseri Müze Müdürlüğü kurtarma kazıları ile tarihi eserleri açığa çıkartmakta ve belgelemektedir. Ayrıca eserlerin literatüre kazandırılması için akademik çalışmalara da destek vermektedir.

Köşkdağı mahallesinde, kaçak kazı sonucunda tespit edilen lahit ve sonrasında yapılan kurtarma kazısı ile bir gömü alanı açığa çıkarılmıştır. Mezarların belirli bir alan ve düzen içinde yapılmış olmaları ayrıca farklı tipte mezar yapıları olması bu alanın antik şehrin nekropolünün bir parçası olabileceğini akla getirmektedir. Aynı bölgede 1971 yılında kazısı yapılan Garipler Tümülüsü de bu görüşü desteklemektedir. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere antik şehrin büyük bölümünün modern şehrin altında kalmış olması sistemli arkeolojik kazıları engellemektedir. Köşkdağı kurtarma kazısı gibi kazılar sonucunda buluntuların belgelenmesi ve değerlendirilmesi ile antik kentin yapısal öğeleri ve kültürel özellikleri daha iyi anlaşılacaktır.

Gömü alanında belirlenen mezar tiplerinin hiçbiri için spesifik bir yapım tarihi önerememekteyiz. En belirgin olarak lahit mezarın Roma İmparatorluk Dönemi içinde yapıldığı söyleyebiliriz. Bunun yanında plaka tekne ve oyu mezar geleneği Anadolu'da en erken görülen mezar geleneklerinden olduğu için ayrıca kullanımlarının çok uzun süre devam etmiş olması sebebiyle ilk kullanım tarihlerini söylemek zordur.

Mezarlar içinden gelen ölü hediyeleri değerlendirildiğinde MS 1.yy'dan MS. 3yy ortalarına kadar tarihlendirme yapılabilmektedir. Ayrıca mezarların çoğunun içinde birden fazla gömü olması, mezarların belirli aralıklarla kullanıldığı göstermekte ve ölü hediyeleri arasındaki zamansal farkları açıklamaktadır.

Köşkdağı gömü alanında plaka tekne ve oyu mezarların kendi içlerinde bir düzende yerleştirilmeleri ve birden fazla gömüye sahip olmaları aile mezarlığı olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Lahit mezar tekil olarak bulunsa da plaka tekne mezarlara olan yakınlığı ve birden fazla gömüye sahip olması bu mezarın da aile üyeleri için tekrar açılarak kullanıldığını düşündürmektedir. Olasılıkla farklı maddi imkânlarla sahip aileler tarafından nekropol içinde alınmış mezarlık adacılarıydılar.

Kurtarma kazısı sonucunda açığa çıkarılan mezarlar antik dönemde Kayseri’de ölü gömme geleneğinin çeşitliliğini, ayrıca oygu mezarlar içinde ele geçen sikkeler MS 3.yy ortalarına kadar bu alanın gömü için kullanıldığını göstermektedir. Mezarlar ve buluntuları ilerleyen zamanda açığa çıkarılan mezar tipleri ve kullanım dönemleri için bir kaynak olarak kullanılabilir niteliktedir.

Teşekkür: Bu alanda açığa çıkarılan mezarların ve buluntularının çalışılmasında gerekli izinleri veren, çalışmamda her türlü doküman yardımında bulunan Kayseri Müze Müdürlüğüne ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akçay, T. (2013). Olba’da Şeytanderesi Vadisi’ndeki Kaya Kült Alanında Bulunan Unguentariae. *Seleucia ad Calycadnum*, 3, 9-29.
- Akçay, T. ve Erdem, B. (2016). Doğu Dağlık Cilicia Mezarları, Olba’dan Yeni Mezar Tipleri ve Terminoloji Önerileri. *Seleucia ad Calycadnum*, 6, 261-286.
- Akçay, T. (2020). *Terminoloji Sözlüğü Antik Çağ’da Ölüm*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Anderson- Stojanovic, V. R. (1987). The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria. *AJA* 91, 105-122.
- Başaran, C.ve Kasapoğlu, H. (2018). 2005-2013 Yılları Verileriyle Parion Güney Nekropolisi Ölü Gömme Gelenekleri. *XVII. Türk Tarih Kongresi I. Cilt Eski Anadolu Uygurulukları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 432-487.
- Bingöl, O. (1984). Bayraklı Çatı Kiremitleri. *Anadolu/Anatolia* 20, 51-81.
- B.M.C. (1899). Wroth, W., Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Galatia, Cappadocia and Syria.
- Çoşkun, A. (2007). Salamis Kenti Çatı Kiremitleri Üzerine Bazı Gözlemler. *Anadolu/Anatolia* 33, 207: 9-24.
- Dusenbery, E. (1967). Ancient Glass From The Cemeteries Of Samothrace. *Journal of Glass Studies*, 9, 34-49. from www.jstor.org/stable/24182745
- Gürler, B. (2000). *Tire Müzesi Cam Eserleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Hürmüzlü, B. (2008). *Eski Yunan’da Ölü Gömme Gelenekleri*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Entistüsü Yayınları.
- Kasapoğlu, H. (2007). Parion Nekropolü Mezar Tipleri. *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları*, Erzurum, 481-521.
- Koch, G. (2010). *Türkiye’deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri= Sarkophage Der Römischen Kaiserzeit in Der Türkei*. Antalya: Akmed.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarih’te Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özudoğru, Ş. (2018). Kibyra 2014-2016 Yılı Çalışmaları ve Sonuçları. *Phaselis IV*, 109-146.

- Özyiğit, Ö (1988). Antik Çatılarda Dere Kiremitleri. *Sanat Tarihi Dergisi* 4 (4), Ocak.
- Riha, E. (1990). Der romische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.
- Serdaroğlu, Ü. (2005). *Behramkale-Assos*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- SNGvon Aul. (1967). : Sylloge NummorumGraecorum. Deutschland.Sammlung v.Aulock. Galatien-Kappadokien-Kaiserzeitliche Kistophoren-Posthume Lysimachus und Alexander – Tetradrachmen – Incerti, 14.Heft, Berlin.
- Söğüt, B. (2012). Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları. B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia'dan Lagina'ya, A. A. Tirpan'a Armağan*, İstanbul, 553-586.
- Sönmez, B., E. (2015). Nevşehir Müzesi'nde Bulunan Cam Unguentariumlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), Aralık, 733-746.
- Sydenham, E., A. (1933). *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*, London.
- Şirin, O., A.-Kolağasıoğlu, M. (2017). Amisos Nekropolü Basit Toprak Mezar ve Kiremit Mezar Geleneği. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 2(2), 1-29.
- Tekocak, M. (2013). Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji Müzesinden Bir Grup Cam Eser. *Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu, Kaunos/Kbid toplantıları2*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, 127-142.
- Tekocak, M. ve Yıldız, V. (2015). Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Pişmiş Toprak Vazo. *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan (Studies in Honour of Ömer Özyiğit)*, Cenker Atıla – Emre Okan (Eds.), İstanbul: Ege Yayınları, s.413- 432.
- Temür, A. ve Özbilgin, Ö (2019). Samsun Müzesi Koleksiyonundan Bir Grup Cam Şişe, *TÜBA-KED 20-2019*, 41-72.
- Uğur, H. (2012). *Garipler Tümülüsü*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya.
- Yalman, B. (1992). Antandros Nekropol Kazısı. *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 449-487.
- Yağcı, E., E. (1993). *Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, V. (2016). Akhisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Unguentariumlar. *Cbü Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), Mart.
- Wessberg, O. (1956). Glass: Typology- Chronology. *Swedish Cyprus Expedition*, IV, 3, 128-174.

İnternet Kaynakları

- RPC https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=11
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/6649>

KATALOG

ELAGABALUS (MS 218-222)

Ö/ [AY K M AYPHAIOC] ANT[ONEINOC]. Elagabalus'un defne çelenkli büstü sağa.

A/ ET B / [MHTPO(ΠIO) KAICA(PI)/ KAICAIAC]. Erciyes dağı bir altar üzerinde

Ref: RPC VI no: 6649 ve BMC Capadocia no.287.

AE 6,4 gr 22mm 6 Müze Envanter no:2018/63

GORDIANUS III (MS 238-244)

Ö/ AV. KAI. M [ANT. ΓΟΡΔΙΑΝΟC]. Gordianus III'ün defne çelenkli büstü sağa.

A/ ET Z. Sepet içinde altı tane buğday başağı betimlenmiştir.

Ref.: Sydenham, 1933, s. 131 örnek 616. B.M.C. 1899, s. 346-349, SNG von Aul. 1967: Gal. Capp., taf. 223
6531

AE 13,gr 28mm 6 Müze Envanter no (Etütlük) 6750

ELAGABALUS (?) (MS 218-222) /GORDIANUS III(?) (MS 238-244)

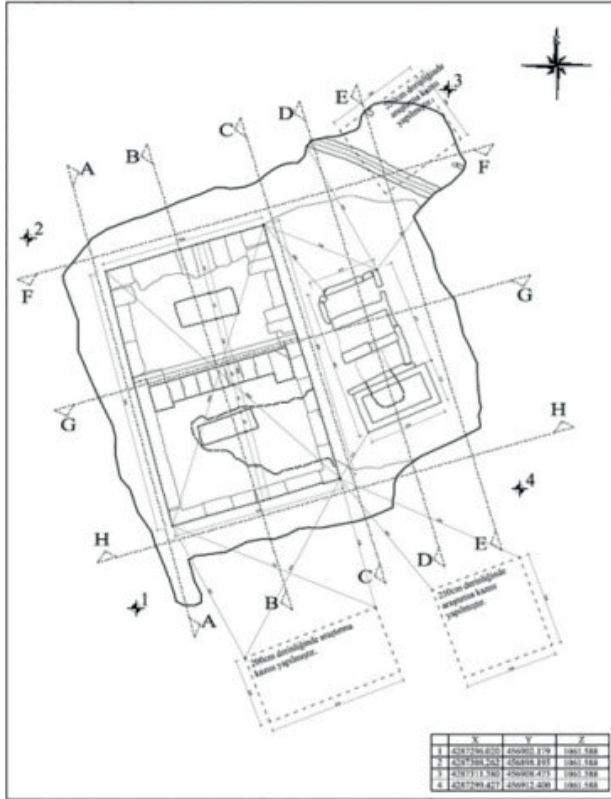
Ö./ İmparator Portresi sağa.

A./ Düşük kondüsyon

AE 9,6gr 26 mm 12 Müze Envanter no (Etütlük) 6751

RESİMLER

GÜLTEPE - MEZAR ALANI

Çizim 1. Gültepe Mezar Alanı.

Resim 1. Gültepe Mezar Alanı.

Resim 2. Bir Numaralı Lahit, gömüler.

Resim 3. Bir Numaralı Lahit içinden bulunan bronz bilezik.

Resim 4. Bir Numaralı Lahit içinden bulunan cam unguenterium.

Resim 5. Bir Numaralı Lahit içinden bulunan cam unguenterium parçaları.

Resim 6. Plaka Tekne Mezarlar.

Resim 7. Gültepe Mezar Alanı numaralandırılmış Plaka Tekne mezarlar.

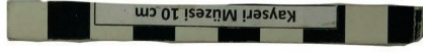
Resim 8. Bir Numaralı Plaka Tekne Mezar içinden bulunan kiremitler.

Resim 9. Amisos'tan Kiremit Mezar örneği. Şirin-Kolağasıoğlu 2017, Resim 21a.

Resim 10. Kibyra'dan Kiremit Mezar örneği. Özüdoğru 2018, fig.17.

Resim 11. Üç Numaralı Plaka Tekne Mezardan bulunmuş unguentarium parçası.

Resim 12. Oygu Mezarlar.

Resim 13. Oygu Mezarlar ve buluntuları.

Resim 14. Bir numaralı oygu mezar içinden bulunan bronz obje (kalıp?).

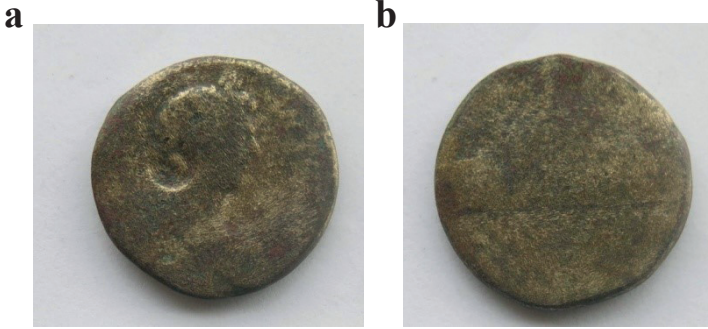
Resim 15. İki numaralı oyuğu mezar içinden bulunan cam unguenterium.

Resim 16. İki numaralı oyuğu mezar içinden bulunan altın obje.

Resim 17. a) İki numaralı oyuğu mezar içinden bulunan Elagabalus sikkesi ön yüz, b) İki 2 numaralı oyuğu mezar içinden bulunan Elagabalus sikkesi arka yüz.

Spätantike Sigillaten aus Adramytteion (Ören/Balıkesir): Eine Überregionale Materialanalyse

Adramytteion'un (Ören/Balıkesir) Geç Antik Çağ Kırmızı Astarlı Keramikleri: Tespitler ve Bölgeler Arası Bir Değerlendirme

Reyhan Şahin¹

RESÜMEE

Im Rahmen dieses Artikels wird die während der Grabungskampagnen 2012-2013 gefundene spätantike Sigillata aus Adramytteion (moderne Siedlung Ören/Balıkesir) untersucht. Das vorliegende Material stammt aus unterschiedlichen Bereichen der Stadt und setzt sich zusammen aus Formen der African Red Slip (ARS), Late Roman C (LRC) und Late Roman Light Coloured Ware (LRLCW), die anhand ihrer typologischen Merkmalen in das 3. bis 7. Jh. n. Chr. gewiesen werden können. Vereinzelt Funde aus dem 3. Jh. deuten darauf hin, dass ARS ab diesem Zeitpunkt in Adramytteion importiert wurde. Das Fundmaterial wird deutlich von der LRC dominiert, gefolgt von ARS und LRLCW. Die quantitative Verteilung der unterschiedlichen Gattungen spiegelt weitgehend die Situation wieder, die auch in anderen Städten Nordwestanatoliens begegnet. Durch makroskopische Beobachtungen können innerhalb der LRC und ARS unterschiedliche Fabrikate festgestellt werden, wobei auf jede Gruppe jeweils eine geringe Anzahl an Fragmenten entfällt. Ob in Adramytteion eine lokale Feinkeramik-Produktion in spätantiker Zeit existierte, muss zwar beim jetzigen Kenntnisstand weitgehend unbeantwortet bleiben; eine lokale Produktion von Feinkeramik wie in einigen pisidischen, pamphyliischen und phrygischen Städten scheint für Adramytteion jedoch eher unwahrscheinlich zu sein.

Schlüsselwörter: Adramytteion, Mysia, Spätantike Sigillata, LRC, ARS, LRLCW

ÖZ

Bu çalışmada Adramytteion (Ören/Balıkesir) kazılarında ele geçen Geç Roma Dönemi ve Erken Bizans Dönemi arasına tarihlenen kırmızı astarlı seramikler incelenmiştir. Söz konusu buluntular Adramytteion'da 2012 ve 2013 yıllarında kenti farklı bölümlerinde yapılan sondaj ve kazılarda ele geçmiştir. Mevcut Buluntular kentin farklı kesimlerinden ele geçmiş olup kentte Geç Antik Çağda yerleşim olduğuna işaret etmektedir. Buluntular ARS (African Red Slip), LRC (Late Roman C), ve literatürde LRLCW (Late Roman Light Coloured Ware) olarak bilen Geç Roma Dönemi açık renk astarlı keramiklerinden oluşmaktadır. Sınırlı sayıda 3. yüzyıla tarihlenen ARS buluntuları dışında incelenen parçalar MS 4.-7. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir. İlk incelemelerde her bir kategoride farklı kil ve astar özelliği gösteren örneklerin varolduğu tespit edilmiş olup, bu bulgular geç Antik Çağ sigillatlarının tek bir üretim merkezinden ithal edilmediklerini ve/veya bölgede faaliyet gösteren yerel atölyeler olabileceğini düşündürmektedir. Kentte yerel bir ince seramik endüstrisinin olup olmadığı sorusunun cevabı mevcut koşullarda yanıtız kalmakla birlikte, mevcut bulgular ışığında Pisidia, Pamphylia, Phrygia kentlerinin bazılarında olduğu gibi baskın bir yerel ince seramik endüstrisinin var olabileceği düşük görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adramytteion, Mysia, Geç Antik Çağ Sigillatları, LRC, ARS, LRLCW

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Reyhan Şahin (Dr. Öğr. Üyesi),
Uludağ University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of Archeology, Bursa, Türkiye
E-mail: reyhansahin@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6339-7311

Submitted/Başvuru: 21.11.2020

Accepted/Kabul: 08.01.2021

Citation/Atf: Sahin, R. (2020). Spätantike
Sigillaten aus Adramytteion (Ören/Balıkesir):
Eine überregionale materialanalyse. *Anadolu
Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 215-259.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.829148>

EXTENDED ABSTRACT**Late Antique Sigillata From Adramytteion (Ören/Balikesir): A Comparative Material Analysis**

The purpose of this paper is to present the range of fine wares used at Adramytteion (*modern Ören-Balikesir*) in late antiquity. Specimens were acquired from various parts of the city during excavations in 2012–2013. A particularly large quantity of late antique sigillata was found from a sondage (S9) near Bergaztepe between areas A and B, suggesting late antique occupation of the area. Late antique sigillata finds were also made from Area A in the modern city center and the nearby Area E located to the northeast. In both areas, remains of buildings were unearthed that were apparently used as warehouses in the 12th–13th centuries. A few examples were also obtained from Area D. Architectural remains in this area are associated with a residential complex.

The material presented here documents the changing patterns of fine ware consumption at Adramytteion in late antiquity. The available specimens consist of ARS (African Red Slip), LRC (Late Roman C), and LRLCW (Late Roman Light Colored Ware) plates and bowls dated from the 3rd to early 7th centuries AD based on typological characteristics. The earliest examples of ARS ware can be traced to the 3rd century. However, the small number of finds suggests less demand for ARS during the 3rd century. Archaeological deposits from the various parts of the city indicate that ESC (Eastern Sigillata C) was the predominant fine ware in the 3rd and early 4th centuries. A slight increase can be observed in ARS imports from the mid-4th century onward. As is the case across the Mediterranean area, however, probably because of the Vandal invasions in Africa, quantities of ARS ware decreased steadily in the following period. ARS continued to be imported until the beginning of the 7th century, though only in very limited quantities after the 6th century. Form 108 represents the latest datable specimen in this category. Given the evidence provided in this study, it can be stated that the fine ware market in Adramytteion was clearly dominated by LRC ware, especially from the second half of the 5th century onward. Of the late antique sigillata, 69% consists of LRC. The earliest specimens represented within the LRC spectrum belong to Form 1. Most examples are assigned to Hayes Form 3. The later forms from the 6th and early 7th centuries (forms 5, 8, and 10) are each represented by one or two fragments. The latest datable specimen, belonging to Hayes Form 10, is assigned to the early 7th century AD. Late antique fine ware from Adramytteion also includes LRLC (Late Roman Light Colored) ware. Finds from Parion and Antandros closely resemble the LRCW finds from Adramytteion.

On the basis of macroscopic analysis, the majority of the available ARS and LRC fragments can be classified as imports (ARS from Africa, LRC presumably mostly from Phokaia). After Constantinople became the capital of the Eastern Roman Empire, creating increased demand

for ceramics, Phocaea emerged as a new center for large-scale pottery production. Phocaea is likely to have been an easily accessible alternative for supplying pottery to the inhabitants of northwest Anatolia and thus also to Adramytteion. Some specimens found in Adramytteion, although having forms identical to ARS and LRC, differ from the imports due to their fabric (Nos. 9, 27; Nos. 20, 24; No. 13) or due to an unconventional stamped ornament on the wall surface (No. 16). These constitute approximately 9% of all ARS and LRC specimens. The preliminary analysis suggests hypotheses to be tested by future excavations and archaeometric analysis of ceramic finds.

The second part of this study focuses particularly on the relationship between imported and locally produced late antique fine wares in Adramytteion and along the west coast of Asia Minor. In late antiquity, the geographic location and socio-political relations of a city appear to have been determining factors with regard to local production, import, and imitation. In Adramytteion and across northwest Anatolia, LRC constitutes the predominant category. Local workshops (either in Adramytteion or nearby) probably did exist, but did not produce larger, market-dominating quantities of ceramics, merely supplementing local need. Some research has compared the main late antique productions in inter-regional circulation, such as ARS, LRC, and LRD (Late Roman D), with a common language, *koine*, reflecting socio-cultural ties within the Roman Empire. Based on the material examined in this study, it can be concluded that Adramytteion belonged to a *koine* based on LRC forms. Moreover, the data from southern Ionian cities such as Ephesos and Priene indicate that LRC predominated, whereas the local pottery such as ERSW (Ephesian Red Slip Ware) and Meander sigillata was apparently intended not for large-scale production but for more limited local consumption. Conversely, in the inland settlements of Pisidia and Caria such as Sagalassos and Aphrodisias, local ceramic traditions that already dominated the repertoire in the early Imperial Era partly continued in late antiquity. Meanwhile, in some cities of southern Anatolia, a local industry emerged that was based on LRD forms. Almost all late antique local fine pottery in Perge consists of specimens from the LRD repertoire. Newly discovered workshops in the Gebiz Basin likewise show that LRD can be understood as a common *koine* of the region.

1- Einleitung: Stadtgeschichte, Forschungsstand und Materialumfang

Adramytteion (Ören/Balikesir) im Nordwesten Kleinasien gehört zum antiken Mysien (Abb.1). Keramikfunde vom Bergaztepe Hügel im Norden des modernen Stadtzentrums, weisen darauf hin, dass die Siedlung in Adramytteion bis in die Kupferzeit zurückreicht (Beksaç, 2001; Özgen, 2014, s. 181-183). Die Stadt, die im 4. Jh. v. Chr. den Status einer autonomen Polis besaß (Özgen, 2014, s. 179-180), wurde 302 v. Chr. von Alexander dem Großen erobert (Özgen, 2014, s. 180). Während der Regierungszeit Attalos I. fiel sie unter die Herrschaft des Königreichs Pergamon. Ab 129 v. Chr. gehörte Adramytteion zur Provinz Asien des Römischen Reiches und fungierte gleichzeitig als Zentrum eines ‘conventus’, eines Gerichtsbezirks, in dem regelmäßig Gerichtstage stattfanden (Plin. Nat. V, 32; Plin. epist. X.58, X.81, X.110; Çapar, 1995, s. 731-733). Nach der Teilung des Römischen Reiches war Adramytteion Teil des Oströmischen Reiches, wurde Bischofssitz und auch in den Kirchenlisten erwähnt. 325 n. Chr. wurde die Diözese von Adramytteion zum Suffragan des Erzbischofs in Ephesos ernannt (Kiminas, 2009, s. 81). Als im Laufe des 7.-8. Jhs. nach und nach Schutzmaßnahmen gegen arabische und türkische Invasionen getroffen wurden, wurde Adramytteion im äußersten Norden in die Neokastra-Theme einbezogen (Öztürk, 2019, fn. 102; Ostrogorsky, 1991, s. 86-91)¹.

Zwischen dem 17. und 19. Jh. begann Adramytteion die Aufmerksamkeit von Reisenden zu wecken, unter denen sich auch C. Texier befand. Insbesondere ab den letzten zwei Dekaden des 19. Jhs. wurden zahlreiche Forschungsreisen und Flächensurveys in der Stadt durchgeführt (Stauber, 1996, s. 129; Özgen, 2014, s. 179; Öztürk, 2019, s. 11-15). Die ersten wissenschaftlichen Ausgrabungen wurden im Jahre 2001 von E. Beksaç unternommen. Der Schwerpunkt dieser in den Jahren 2001-2006 durchgeführten Grabungstätigkeiten lag auf der Erforschung der spätantiken und mittelalterlichen Siedlung (Beksaç, 2003, s. 85-94; Beksaç, 2004, s. 327-338; Beksaç, 2005, s. 83-91; Çoruhlu, 2006, s. 229-240; Çoruhlu, 2007, s. 479-500; Çoruhlu, 2008, s. 525-540). Seit 2012 werden die Ausgrabungen unter der Leitung des Balikesir Kuvayı Milliye Museums und mit der wissenschaftlichen Beratung von Murat Özgen fortgesetzt (Özgen, 2014, s. 178-194; Özgen, 2015, s. 1-18; Özgen, 2016, s. 233-248; Özgen, 2019, s. 405-430).

Die hier vorgelegten Keramikfunde stammen aus Sondagen und Grabungen, die in den Jahren 2012 und 2013 in verschiedenen Teilen der Stadt durchgeführt wurden. Das untersuchte Material setzt sich aus ARS (African Red Slip Ware), LRC (Late Roman C Ware) und LRLCW (Late Roman Light Coloured Ware) zusammen und lässt sich in den Zeitraum vom 3. bis ins 7. Jh. n. Chr. datieren.

1 Bei den Themen handelt es sich um Militärdistrikte, in die Kleinasien vom 7. Jh. bis zum Untergang des byzantinischen Reichs im mittleren 11. Jh. eingeteilt war. Sie wurden jeweils von einem ‘Strategos’ geführt, der das Militär und zunehmend auch die zivile Verwaltung kontrolliert.

2- Fundkomplexe (Abb. 2-6)

Spätantike Sigillata wurde in verschiedenen Bereichen der Stadt gefunden, wobei sie sich am stärksten in Sondage 9 konzentriert. Es folgen jeweils die Grabungsareale E, D, A und B sowie Sondage 13.

Sondage 9 (S9): Sondage S9 befindet sich in der Nähe von Bergaztepe zwischen den Arealen A und B. Die deponierte Keramik in verschiedenen Niveaus bis in eine Tiefe von 0,40 m setzt sich aus hellenistischem, kaiserzeitlichem, spätantikem und byzantinischem Material zusammen, wobei byzantinische Scherben unter dem Niveau von 2,70m nur in verhältnismäßig geringer Zahl begegnen (siehe Grabungstagebücher: S9-13.07.13). Weiterhin lässt sich folgende Verteilung beobachten: Eine große Menge der hier interessierenden spätantiken Keramik fand sich in der massiven oberen Erdlage (Niveau 2,70m - 0,95m, Nr. 3, 17, 29, 30, 51, 19, 21, 23, 28, 37, 39, 40, 42, 47, 50). Bei 0,95m fand sich ein Fußboden aus festgestampfter Erde, der ebenfalls überwiegend spätantike Keramik lieferte (Nr. 7, 8, 11, 31, 36, 46, 53). In der unmittelbar darunter anschließenden Erdschicht (Niveau 0,95m - 0,65m) nimmt die Zahl der Keramikfunde ab, doch begegnet auch hier mehrheitlich spätantikes Material (Nr. 26, 38, 45, Nr. 6, 34, 35). Bei 0,65m erscheinen Kalksteinreste eines weiteren Fußbodens, der eine dünne Erdlage (Niveau 0,65m - 0,40m) bedeckt, in welcher ein signifikanter Anstieg der Keramik aus römischer Zeit zu beobachten ist. Die jüngsten datierbaren Funde von diesem Niveau sind allerdings Scherben spätantiker Sigillata-Gefäße (Nr. 18, 32, 43, 44). In der untersten Erdschicht (Niveau 0,40m - 0m) stammen die spätesten Funde schließlich aus der römischen Kaiserzeit.

Areal E: Grabungsareal E liegt im Nordosten des modernen Stadtzentrums. Während der Kampagne im Jahr 2013 wurden dort in der Sondage 16 die Reste eines architektonischen Komplexes ans Tageslicht gebracht. Die erhaltene Ruinen weisen darauf hin, dass die 2013 ausgegrabene Eingangsstruktur im Süden eines vermutlich als Lager zu identifizierenden Gebäudes aus vier Räumen liegt, deren späteste Nutzungsphase in das 12. und 13. Jh. fällt (Özgen, 2014b, s. 8. Die Stratigraphie gleicht der Situation in Areal D).

In Raum E1 im Süden des Eingangtors fand sich auf einem Fußboden aus Steinblöcken in 3,50m Tiefe (Niveau 3,80m - 3,50m) gemischtes Scherben-Material aus byzantinischer, römischer und klassisch-hellenistischer Zeit, überwiegend jedoch aus dem 12.-13. Jh. (Nr. 33, 54, 55).

Raum E2 im Westen des Eingangs enthielt eine Füllschicht (Niveau von 6,0m - 5,75m), die hauptsächlich Scherben aus dem 9./10. und 13. Jh. enthielt. Ab dem Niveau von 5,75m geht die Menge der byzantinischen Keramik zurück. In den tiefer liegenden Erdlagen (Niveaus unter 4,75m - 4,50m) dominieren Fragmente von Gefäßen der römischen Kaiserzeit und der Spätantike (Nr. 10, 12, 16).

Areal D: Zwischen einem modernen Wasserreservoir und den Örentepe Hügeln wurden die Reste einer im Laufe des 12.-13. Jhs. als Wohngebäude genutzten architektonischen Struktur identifiziert (Özgen, 2016, s. 237). Die Ausgrabungen legten eine Nordwand aus rektagonalen Steinen und eine im Süden senkrecht dazu verlaufende weitere Mauer frei. Die Westgrenze des Schnittes besteht aus einer weiteren NS-orientierten Hauptwand und Räumen, die durch 0,8m dicke Zwischenwände unterteilt wurden (Özgen, 2015, s. 5).

Hier wurden bereits knapp unterhalb der Oberfläche (Niveau 15,49m) Scherben aus dem 9.-11. und 12.-13. Jh. zutage gefördert² (Nr. 22). Im Niveau 14,60m und direkt darunter wurden Mauerfundamente freigelegt, und damit in Verbindung ESC-Scherben sowie vereinzelte byzantinische Stücke aus dem 11. Jh. (Nr. 13, 27, 48).

Weitere Keramik fand sich im Nordabschnitt des Areals, zum einen im Niveau 13,67m - 13,47m, hier mit überwiegend späthellenistisch-frührömischen Scherben (Nr. 14); zum anderen in einer Zisterne (Niveau 14,75m) unterhalb des Fundaments der Ostwand in der südöstlichen Ecke eines Raumes, wobei das Material dort weitgehend aus der Zeit vom 1./2. Jh. bis in das 4.-6. Jh. n. Chr. stammt (Nr. 49). Außerdem war im Füllmaterial der Zisterne eine Münze aus der Zeit des Heraklius (613-638 n. Chr.) enthalten. (Özgen, 2015, s. 6).

Areal A: Areal A befindet sich auf dem Platz der modernen Ören-Siedlung mit Blick auf den alten Hafen. Während der 2012 durchgeführten Ausgrabungen wurden hier die Ruinen eines Gebäudes freigelegt (Özgen, 2014, s. 183-185). Fünf Räume in SE-NW-Richtung und ein weiterer Raum im Südostflügel waren mit der Hauptwand des Gebäudes verbunden. Es wird angenommen, dass es sich um Lagerräume handelt, die im 7.-12. Jh. n. Chr. und schließlich im 13. Jh. in Benutzung waren. In 8,91m Tiefe wurde eine Eingangsschwelle entdeckt. Die Gefäße Nr. 2, 15 und 20 wurden unter diesem Niveau geborgen. Der Komplex umfasst Keramik von hellenistischer bis in byzantinische Zeit (glasierte Keramik). Die darunter am häufigsten vertretene Epoche ist die römische Kaiserzeit. Es ist anzunehmen, dass der im südlichen Teil des Schnittes entdeckte Raum auch als Lager genutzt wurde (Özgen, 2014, s. 184). Die Stücke Nr. 4 und Nr. 58 stammen von der Oberfläche des Südschnittes (10,34m - 10,00m), wo gelb und grün glasierte mittelbyzantinische Keramik am häufigsten vertreten war.

Bergaztepe Sondage 6 (S6): Sondage 6 befindet sich im Südosten des hügeligen Gebiets Bergaztepe nördlich der Stadt, wo Spuren der frühesten, bis in das Chalkolitikum zurückreichenden Besiedlung gefunden wurden (Beksaç, 2001; Özgen, 2014, s. 182-183; Özgen, 2015, s. 3). Es gibt keinen eindeutigen Beweis, dass der Hügel nach der römischen Kaiserzeit besiedelt war (Özgen, 2014, s. 181). Die Fragmente Nr. 9, 24 und 25 wurden direkt

2 Ich möchte mich an dieser Stelle bei Dr. Ö. Çomezoglu für ihre Kommentare zur byzantinischen Keramik bedanken.

über den Terrakotta-Bodenplatten gefunden, die in einer Höhen von 4,81m erkannt wurden (Özgen 2014, s. 182). Die hier deponierte Keramik setzt sich aus klassisch-hellenistischen und wenigen byzantinischen Scherben zusammen.

Sondage 13 (S13): S13 liegt im Nordwesten der zentralen Bushaltstellen in Ören (Özgen, 2015, Abb. 3)³. Scherbe Nr. 52 wurde an der Oberfläche der Sondage mit byzantinischen glasierten Schalenfragmenten aus dem 8. Jh. gefunden. Ungefähr im Niveau von 15,20m - 15,00m erschienen die Reste einer runden Anlage (vermutlich einer Zisterne)⁴.

3- Typologie und Datierung der spätantiken Sigillata aus Adramytteion

3.a. ARSW (African Red Slip Ware) (Abb.11, 15; Nr. 1-13)

ARS wurde in Griechenland und der Kyrenaika bereits ab dem 2. Jh. n. Chr. in beachtenswerter Quantität importiert (Bes, 2015, s. 91). In den östlichen Provinzen des Römischen Reiches begegnen größere Mengen jedoch generell erst ab dem frühen und mittleren 3. Jh. n. Chr., als die Produktion von ESB und ESC zurück ging und endete (Bes, 2015, s. 75). Unter dem vorliegenden Material aus Adramytteion sind ARS-Gefäße des 3. Jhs n. Chr. lediglich durch 3 Fragmente belegt. Die dominierende Kategorie der Feinkeramik stellt über das 3. Jh. hindurch bis an den Anfang des 4. Jhs. n. Chr. die späte Serie der Çandarlı-Keramik (ESC) dar⁵.

Die älteste datierbare ARS-Scherbe innerhalb des untersuchten Materials aus Adramytteion, Nr. 1, entspricht mit einem scheibenförmigen Boden und aufwärts rund geschwungener Wand der Form 39-1, die von J. W. Hayes in die erste Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. datiert wird (Hayes, 1972, s. 58,59, Abb. 10, Form 39-1). Nr. 2 mit einem schmalen, niedrigen Ringfuss kann mit Form 44 verglichen werden (Hayes, 1972, Abb. 10, Form 44, Nr. 2), während die leicht aufgewölbte Standscheibe bei Nr. 3 eine Parallele bei Form 45 findet (Hayes, 1972, s. 64, Abb.11, Form 45A, Nr. 2). Das Kerbdekor (rouletting) auf der Innenseite und die hohe Qualität des leicht glänzenden Überzugs rücken dieses Beispiel näher an Form 45 Typus A, die bereits früher auftritt und von Hayes zwischen 230/240-320 n. Chr. datiert wird (Hayes, 1972, s. 65).

Formen der Zeit vom mittleren 4. Jh. bis zum beginnenden 5. Jh. sind mit insgesamt fünf Scherben vertreten. Das schlichte und gerade Wandprofil der weit geöffneten Gefäße Nr. 4 und 5 entspricht typologisch Schalen mit konischem Körper der Form 50B, die chronologisch zwischen 350 und 400 n. Chr. angesiedelt wird (Hayes, 1972, s. 68, 72, Abb.12, Form 50B, Nr.56, Nr. 60). C. Abadie-Reynal schlägt allerdings einen weiteren Datierungsrahmen

3 Siehe auch die Grabungstagebücher, S13- 13-19.07.2013

4 Siehe Grabungstagebuch, S13-16.07.13

5 Die östliche Sigillata wird in einem Band der Grabungspublikation behandelt, der in Vorbereitung ist.

zwischen dem 4. Jh. und dem Beginn des 5. Jhs. vor (Abadie-Reynal et al., 2007, s. 161, Taf. 38, 266.1-3). Form 50B ist auch in Antandros identifiziert (Aktaş, 2018, s. 127, Nr. 220). Der breite, horizontal ausgerichtete flache Rand Nr. 6 mit gerillter Oberseite kommt bei Platten der Form 51 mit leicht gekrümmter Gefäßwand vor (Hayes, 1972, s. 74, Abb. 13, Form 51). Nr. 7, ein Schalenfragment mit scharf nach innen geknicktem Rand, zeigt typische Merkmale von Hayes Form 61A (Hayes, 1972, s. 102, Abb. 16, Form 61A, Nr. 13; Hayes, 2008, s. 224, Abb. 33 Nr. 1062). Diese erscheint um 325 n. Chr. und wird durch das gesamte 4. Jh. hindurch hergestellt (Hayes, 1972, s. 102, Abb. 16, Form 61A, Nr. 13; Hayes, 2008, s. 224, Abb. 33 Nr. 1062; Antandros: Aktaş, 2018, Nr. 224; Ephesos: Gassner, 1997, s. 149, Taf. 49, Nr. 592; siehe auch Assos: Ayaz, 2014, s. 102, Taf. 26, Nr. 116; Parion: Ergürer, 2012, s. 123 Nr. 222). Nr. 8, das Randfragment einer Platte, zeigt ein leicht schräges Profil mit einer eckigen Lippe und lässt sich mit Form 68 vergleichen (Hayes, 1972, s. 118, Abb. 20; Form 68, Nr. 6). Parallelen von der Athener Agora (Hayes, s. 2008, Abb. 34: 1093), aus Antandros (Aktaş, 2018, Nr. 235), Parion Ergürer, 2012, s. 126, 396, Nr. 226) und Troia (Heath & Tekkök, 2006-2009, ARS Form 68, Nr. 13. <https://classics.uc.edu/troy/grbpottery/html/ars.html> (18.11.2020)) werden zwischen 370 und 450 n. Chr. datiert (Hayes, 1972, s.117). Ein weiteres Beispiel aus Athen deutet darauf hin, dass dieser Typus bis 460-475 hergestellt wurde (Hayes, 2008, Abb. 34, 1093).

Drei Scherben zeigen charakteristische Merkmale von Formen des Zeitraums 450-600 n. Chr. Nr. 9 besitzt eine leicht gekrümmte und flach ansteigende Wand mit einem etwas verdickten Rand und weist eine Rille im Innern auf. Das Stück kann als Vertreter der Form 88 klassifiziert werden, die um 520-540 n. Chr. datiert wird (Hayes, 1972, s. 135-136, Abb. 24, Form 88, Nr. 1; Atlante I, Taf. 40, Nr. 10). Mit Nr. 10, einer Schale mit einem deutlich verdickten hakenförmigem Rand, liegt ein Exemplar der Form 99 vor, die von Hayes ins 6. Jh. gewiesen wird (Hayes, 1972, Abb. 28 Form 99B, Nr. 13; ebenda, Form 99C, Nr. 22). Parallelen sind auch aus Parion bekannt (Ergürer, 2012, s. 136, 404-405, Nr. 242-243; 137, 405, Nr. 244). Nr. 11, das Fußfragment eines Tellers, ist aufgrund seines dicken Bodens und seines kantigen Fusses mit Form 87 vergleichbar, die zwischen 450 und 500 n. Chr. produziert wurde (Hayes, 1972, s. 134, 136, Abb. 24, Form 87A, Nr. 2).

Die jüngsten Gefäße stammen aus der 2. Hälfte des 6. Jhs. bzw. dem ersten Viertel des 7. Jhs.: Nr. 12 mit breitem Standing und gekrümmter Wand steht den Formen 104B und 104C nahe (Hayes, 1972, s. 162, 166, Abb. 30, Form 104B, Nr. 16; ebenda, Form 104C, Nr. 29). Die niedrige Schale Nr. 13 mit knappem Horizontalrand und konvexer Wand ermöglicht einen Vergleich mit der ARS-Form 108 aus dem frühen 7. Jh. n. Chr (Hayes, 1972, s.171, Abb. 33; Form 108,1. Ein weiteres Gegenstück findet sich in Parion: Ergürer, 2012, s. 412 Nr. 258).

3.b. LRC (Late Roman C) (Abb. 11-14, 15-18; Nr. 13-53)

Die Bezeichnung Late Roma C (LRC) wurde erstmals von F. O. Waagé zur Beschreibung der Kermikfunde von der Athener Agora und aus Atiochia am Orontes verwendet (Waagé, 1933, s. 279-328; Waagé, 1948). Es war E. Langlotz, der anhand des in Phokaia aufgedeckten Schutts einer Töpferwerkstatt herausfand, dass hier LRC-Keramik in beachtlicher Quantität hergestellt wurde (Langlotz, 1969, s. 329 ff.). Andererseits wurde für die Ware von Hayes zunächst die Bezeichnung "Phocaeen Red Slip Ware" gebraucht (Hayes, 1980, s. 525 ff. Siehe hierzu auch aktualisierte Informationen bei Hayes, 2008, s. 84). Dass Phokaia ein wichtiges Produktionszentrum von LRC war, wurde inzwischen auch durch chemische Analysen nachgewiesen. Als ein weiteres Produktionszentrum von LRC erscheint Gryneion (Mayet & Picon, 1986, s. 129-142; siehe auch Schneider, 2000, s. 533. G. Schneider stellte durch chemische Analysen fest, dass in Phokaia und Gryneion LRC hergestellt wurde). Die Gattung, die erst gegen Ende des 4. Jhs. auftauchte, ersetzte die ESC Ware, die in Pergamon und Pitane produziert wurde (Hayes, 1972, s. 327; Bounegru, 2009, s. 73-96; Japp, 2014, s. 13; Mommsen & Japp, 2014, s. 36-39 (zu den Fabrikatsmerkmalen der sog. Pergamenischen Sigillata)). In Adramytteion ist LRC durch insgesamt 40 Exemplare vertreten.

Form 1: Die sog. "Schale mit einem gebogenen fast vertikalen Rand (Hayes, 1972, s. 325, „dish with vertical curved rim“) ist in Adramytteion durch vier Scherben repräsentiert (Nr. 14-17). Exemplar Nr.14 weist eine etwas dicke Wandung und einen Knick am Übergang vom Rand zur Wand auf. Somit kann Nr. 14 dem Typus 1A zugeordnet werden, der sich aus der Çandarlı Form 4 entwickelt hat (Zelle, 2003, s. 909). Parallelen aus Thessaloniki, von der Athener Agora (Hayes, 1972, s. 327, Abb. 65, Form 2A, Nr. 2; Hayes, 2008, s. 237, Abb. 37, Nr. 1232-1236) und aus Assos (Zelle, 2003, s. 89-90, Abb. 5, Nr. 2). stammen aus der Mitte des 4. Jhs. und dem 5. Jh. Der Schalenfuß Nr. 17 mit dreieckig zugespitztem Standringprofil ist ebenfalls typisch für diese Form. Zwei Vergleichsstücke aus Thessaloniki mit identischer Gestaltung werden durch ihre Kontexte zwischen das Ende des 3. Jhs. und den Beginn des 5. Jhs. n. Chr. gewiesen (Hayes, 1972, s. 32, Abb. 65, Form 1A, Nr. 1-2. Eine weitere Parallele wurde in Antandros identifiziert, siehe dazu Aktaş, 2018, s. 158 Nr. 269). Das Fragment Nr. 15 mit linear verlaufender, steil ansteigender Wand und einfachem Rand gehört zu einer Schale der Form 1D, die von Hayes zwischen 400 und 475 n. Chr. datiert wird (Hayes, 1972, s. 325, 327, Abb. 65, Form 1D, Nr. 7. Siehe auch eine Parallele aus Antandros, Aktaş, 2018, Nr. 268, Vgl. auch Phokaia: Firat, 2015, s. 165, 173, Abb. 1. 1D, Abb. 12, Form 12; Ephesos: Gassner, 1997, s. 138, 141, Taf. 44, Nr. 537; Smyrna: Erol, 2011, s. 400, K240). Nr. 16 besitzt eine leicht gebogene Wand, die fließend in den leicht aufgewölbten Boden mit Pseudostandring übergeht. Die Außenseite des Gefäßes ist mit teilweise ungleichmäßig angebrachten, umlaufenden Reihen aus Kerben variierender Größe verziert. Die Schale weist die typischen Merkmale von Form 1D auf. Ein in Troja identifizierter Vergleichsstück wird

durch seinen Kontext in das letzte Viertel des 5. Jhs. gewiesen (Heath & Tekkök, 2006-2009, PRS, Form 1C <https://classics.uc.edu/troy/grbpottery/html/prs.html> (18.11.2020)). Andererseits sind jedoch keine Parallelen für eingedrückte Kerbenreihen bei Form 1D, sondern für CRSW Form 2 und 9 (Vgl. Firat, 1999, Taf. 76, Nr. 313; Atlante II, Taf. 121, Nr. 8, 9, 14). Ein exaktes Gegenstück zu Nr. 16 hinsichtlich Form und Dekor konnte nicht identifiziert werden.

Form 2: Acht der untersuchten Scherben (Nr. 18-25) stammen von Gefäßen der Form 2, die bereits um 370 n. Chr. im Fundmaterial von der Athener Agora vorhanden (Hayes, 1972, s. 328. Siehe auch Hayes, 2008, Abb. 38, Nr. 1244-1245, die beiden Stücke sind die frühest datierbaren Exemplare von der Agora und werden durch ihre Kontexte ins späte 4. Jh. datiert, siehe ebenda S. 87, 238). Die Form hat drei Variante A-C ausgebildet (Hayes, 1972, s. 327). Nr.18 und Nr. 19 sind Randfragmente mit ähnlicher, leicht nach außen gebogener und zur Innenseite verdickter, flacher Lippe; sie können als Repräsentanten der Formen 2A bzw. 2B bestimmt werden, die zwischen 425-450 n. Chr. produziert wurden (Hayes, 1972, s. 328, 329 Form 2A, Nr. 1; Form 2B, Nr.4.). Nr. 20 mit kurzer und stärker nach außen umgebogener Lippe sowie leicht convexem Wandverlauf lässt sich typologisch ebenfalls am ehesten als Schale der Form 2A klassifizieren (Atlante I, Taf. 111 Nr. 7 (Form 2A); Hayes 1972, Abb. 66, Form 2A, Nr. 1; Hayes, 2008, Abb. 37, Nr. 1240; Ergürer, 2012, s. 417 Nr. 268; 418 Nr. 269; Aktaş, 2018, Nr. 272-280). Die engste Parallele stellt ein Vertreter der Form aus Ephesos dar (Gassner, 1997, Taf. 45, Nr. 544). Nr. 21-23 weisen einen breiten, flachen Rand auf, der auf der Innenseite durch eine leichte Abstufung von der Wand abgesetzt ist, und können dadurch als Variante C der Form 2 eingestuft werden (Hayes, 1972, Abb. 66, Form 2C, Nr. 7; Hayes, 2008, Abb. 38, Nr. 1247; Ergürer, 2018, Abb. 4. Nr. 75). Variante C ist in Phokaia nur durch zwei Scherben (von insgesamt 64 Fragmenten) belegt (Firat, 1999, s. 133-134). Ein Vergleichsstück von der Athener Agora wird durch seinen Kontext um 400 n. Chr. datiert (Hayes, 2008, Abb. 38, Nr. 1247). Darüber hinaus zeigt ein weiteres Beispiel aus Parion, dass der Datierungsrahmen von Form 2C bis ins dritte Viertel des 5. Jhs. reicht (Ergürer, 2018, 102 Abb. 4 Nr. 74-75). Die Schalen Nr. 24-25 besitzen einen breiten Rand mit konvex gestalteter Oberseite und einer innseitigen Kehlung am Übergang zum Gefäßkörper; die obere Gefäßhälfte biegt leicht nach oben um, wobei die Übergänge gerundet sind. Sie entsprechen typologisch der von M. Firat unlängst erkannten Variante E von Form 2 (Firat, 1999, s. 133-134, Taf. 108 Nr. 551 und 565; vgl. auch Erol, 2011, s. 409, K265. Diese Form ähnelt einem Exemplar von der Athener Agora, welches von Hayes um 400 n. Chr. oder später datiert wird, s. Hayes, 2008, Abb. 38, Nr. 1247). Anhand von Parallelen aus Phokaia können beide Exemplare in die erste Hälfte des 5. Jhs. n. Chr. gewiesen werden (Firat, 1999, s. 133-134).

Form 3 ist durch einen niedrigen Steilrand charakterisiert, der von der gerundeten Gefäßwand durch einen scharfen Knick abgesetzt ist (Hayes, 1972, s. 329; Aktaş, 2018,

s. 166). Die Form ist in Adramytteion durch 19 Scherben vertreten und stellt damit den umfangreichsten LRC-Typus innerhalb des erhaltenen Materials dar. Die meisten dieser Stücke können den von Hayes definierten acht Varianten (A-H) zugewiesen werden. Vereinzelte Fragmente zeigen Merkmale von zwei oder mehr Varianten.

Die Schalen Nr. 26-29 entsprechen aufgrund der Formulierung des niedrigen und zur Innenseite geneigten Randes der Variante 3A (Hayes, 1972, s. 329, Form 3A; Gassner, 1997, Nr. 551-554; Hayes, 2008, Abb. 37 Nr. 1233; Ergürer, 2018, s. 98 Abb. 4, Nr. 77). Vergleichbare Typenvertreter aus Ephesos (Gassner, 1997, s. 143) und von der Athener Agora (Hayes, 1972, s. 337) entstammen Kontexten der ersten Hälfte des 5. Jhs. Ein weiteres Pendant, das eine große Ähnlichkeit insbesondere zu den Stücken Nr. 26-28 aufweist, entstammt einem Kontext der Jahre 460-475 n. Chr. (Hayes, 2008, s. 238, Abb. 38, Nr. 1249). Somit ist es wahrscheinlich, dass diese Variante bis ins dritte Viertel des 5. Jhs. produziert wurde. Die Schalen Nr. 30 und Nr. 31 zeigen einen vertikalen Steilrand mit abgeflachter Lippe und weit herausmodelliertem Knickgrat. Nr. 30 weist zudem ein feines Kerbdekor (rouletting) auf der Randaußenseite auf. Beide Exemplare erinnern an Form 3B aus dem dritten Viertel des 5. Jhs. n. Chr. (Hayes, 1972, Abb. 67, 3B, 5; Atlante I, Taf. 111, 13; Taf. 112, 1; Ladstätter & Sauer, 2005, Taf. 3, Nr. 35; Aktaş, 2018, s. 315, 317, Nr. 315 und 317). Nr. 32, ein diesem Typus ähnliches Stück, jedoch kleiner und mit einem niedrigeren und nicht dekorierten Rand, kann als Form 3C klassifiziert werden (Hayes, 1972, s. 330, Abb. 67, 3C, 7; Atlante I, Taf. 112, Nr. 2; Hayes, 1972, s. 329, Abb. 67, Form 3C, Nr. 7, 10; Aktaş, 2018, Nr. 320, 323). Bei Nr. 33 ist hingegen aufgrund der geringen erhaltenen Reste nicht eindeutig zu entscheiden, ob das Stück Variante B oder C anzuschließen ist (vgl. Hayes, 1972, s. 330, Abb. 67, Form 3B, Nr. 1; ebenda Abb. 68, Form 3C, Nr. 10). Die Schalen Nr. 34 und Nr. 35 kennzeichnen ein niedriger, vertikaler Steilrand mit feinem Kerbdekor auf der profilierten Außenseite. Vergleichstücke finden sich unter den Vertretern der Form 3D, die im 5. Jh. produziert wurde (Hayes, 1972, Abb. 68, 3D, 13, Zelle, 2003, s. 93, Abb. 7, Form 3D; Ergürer, 2018, s. 103, Abb. 5, Nr. 90).

Formvarianten des 6. Jhs. n. Chr. sind durch deutlich verdickte und auf der Außenseite überhängende Ränder gekennzeichnet (Siehe Ladstätter & Sauer, 2005, s. 150). Diese charakteristischen Merkmale sind bei den Schalen Nr. 36 und Nr. 37 fassbar, wobei Nr. 36 einen mit Kerbdekor verzierten Rand besitzt. Beide Exemplare lassen sich als Variante E von Form 3 erkennen und somit um 500 n. Chr. datieren (Nr. 33: Hayes, 1972, s. 337, Form 3E, Nr. 16; Nr. 34: Hayes, 1972, s. 337, 3E, Nr. 15). Gleichartige blockartig verdickte Ränder sind auch bei Nr. 38, 39, 40 und 41 zu sehen, wobei diese sich durch eine deutlich dünnere Gefäßwand auszeichnen, einem Merkmal, das erst im 6. Jh. auftritt (Hayes, 1972, s. 338). Schalen identischer Gestaltung finden sich unter den als Form 3F klassifizierten Exemplaren (Nr. 38: Hayes, 1972, Abb. 69, Form 3F; Nr. 23, Nr. 39: Hayes, 1972, Abb. 69, Form 3F, Nr. 17, 23, 24; Nr. 40: Hayes, 1972, Form 3F, Nr. 24; Aktaş, 2018, Nr. 329; Nr. 41: Aktaş, 2018,

Nr. 332, Hayes, 2008, s. 241, Abb. 39, Nr. 1281, Hayes, 1972, s. 329, 338, Abb. 69, Form 3F, Nr. 23). Durch Parallelen aus Antiochia können die vorliegende Scherben ins zweite Viertel des 6. Jhs. datiert werden (Waagé, 1948, s. 53, 56, Taf. XI, Nr. 946 f).

Einige Fragmenten lassen sich aufgrund ihrer geringen Erhaltung keiner bestimmten Variante bzw. Form anschließen. Ein vertikaler Steilrand wie bei Nr. 42 tritt bei den Varianten B, C und D der Form 3 aus dem 5. Jh. auf (Hayes, 1972, Abb. 67, 3B,5; 3C, 7; Abb. 68, 3D,13; 3E,14). Schalenböden wie Nr. 43 mit einem niedrigen und kantig modellierten Pseudostandring und einem vergleichbar großen Durchmesser erscheinen bei Form 2A, 2B und 3F (Hayes, 1972, s. 325, Abb. 66, 2B,4; Abb. 69, 3F,17; Aktaş, 2018, Nr. 290 (Form 2A); Aktaş, 2018, Nr. 297 (Form 2B)). Nr. 44 mit niedrigem zugespitztem Pseudostandring findet seine Parallele bei Hayes Form 3 bzw. Form 6; das Stück ist damit nicht näher bestimmbar (vgl. Ladstätter & Sauer, 2005, Taf. 8, Nr. 111).

Form 5: Die Schale Nr. 45 zeichnet sich durch ein leicht gekrümmtes Wandprofil, einen breiten und konkav modellierten Horizontalrand sowie eine markante Kehlung am inneren Übergang vom Rand zur Wand aus. Parallelen von der Agora werden in das dritte Viertel des 5. Jhs. datiert (Hayes, 2008, Abb. 45, Nr. 1315-1317, zur Datierung siehe ebenda, s. 244). Ein Vergleichsstück aus Lechaio/Corinthia gehört Form 5 an und wird durch seinen Kontext in die erste Hälfte des 6. Jhs. gewiesen (Hayes, 1972, s. 339-340, Abb. 70, Form 5B, Nr. 3). Weitere Parallelen sind aus Parion, Antandros und Ephesos bekannt (Parion: Ergürer, 2012, s. 455-457, Nr. 343-346; Antandros: Aktaş, 2018, s. 183, Nr. 346; Ladstätter & Sauer, 2005, s. 175, Taf. 6, Nr. 83).

Form 8: Form 8 gilt als einer der seltensten Formen der LRC. Ihr lassen sich die Gefäße Nr. 46 und 47 mit ihrem abgeschrägten und weit überhängenden Rand zuordnen, wobei Nr. 46 eine dünnere Gefäßwand besitzt. Parallelen von der Athener Agora und aus Ephesos werden aufgrund ihres Fundzusammenhangs in einen Zeitraum gewiesen, der die zweite Hälfte des 5. Jhs. und das beginnende 6. Jh. n. Chr. umfasst (Hayes, 1972, s. 340, Abb. 70, Form 8, Nr. 1; Ladstätter & Sauer, 2005, Taf. 7, Nr. 87). Die Schale Nr. 47, von der ein größeres Fragment erhalten ist, ist jedoch durch ihre dickere Gefäßwandung und einen leichten Knick in deren unterem Verlauf gekennzeichnet und findet eine Parallele in Smyrna (Erol, 2011, 514, Nr. 534; Vgl. auch Parion: Ergürer, 2012, s. 458-462, Nr. 349-357; Antandros: Aktaş, 2018, Nr. 348-350). J. W. Hayes datiert Form 8 in die zweite Hälfte des 5. und den Anfang des 6. Jhs. n. Chr. (Hayes, 1972, s. 342).

Form 10: Form 10 darf als direkter Nachfolger von Hayes' Form 3 angesprochen werden (Ladstätter & Sauer, 2005, s. 151). Ihr lassen sich die drei Randfragmente Nr. 48-50 mit stark verdicktem Rand zuordnen. Nr. 48 unterscheidet sich dabei durch seinen nur schwach kantigen und an der Außenseite gerundeten Rand von den anderen beiden Exemplaren und

findet Parallelen im Material von der Athener Agora (Hayes 1972, s. 343-344, Abb. 71, Form 2A, Nr. 2). Nr. 49 und Nr. 50 sind durch Dünnwandigkeit und den eckig gestalteten, bei Nr. 50 fast quadratisch geformeten Rand gekennzeichnet; Gleichartige Typenvertreter sind aus Saraçhane, Smyrna und Ephesos bekannt (Harrison, Firatlı & Hayes, 1968, s. 209, Abb. E, Nr. 60; vgl. Erol, 2011, s. 433, K339; Gassner, 1997, Taf. 48, Nr. 581). Alle drei Exemplare finden also Parallelen in Variante A von Form 10, für die von Hayes eine Datierung in die Jahre 570-600 n. Chr. ermittelt wurde (Hayes, 1972, s. 346; Harrison, Firatlı & Hayes, 1968, s. 209). Ein weiteres Gegenstück von der Athener Agora wird in die erste Hälfte des 7. Jhs. datiert (Hayes, 2008, Abb. 42, Nr. 1329, zur Datierung siehe ebenda, 245).

Schalenböden mit Stempeldekor: Das Stempelmotive auf der Innenseite des Schalen-/Tellerbodens Nr. 51 besteht aus vier Palmblättern, zwischen denen konzentrische Kreise als Füllmotive angebracht sind. Diese zentrale Motivkombination ist von umlaufenden Rillen umgeben. Somit ist das Dekorschema von Nr. 51 Hayes' Gruppe I aus dem 5. Jh. vergleichbar (Ladstätter & Sauer, 2005, s. 151- 152). Bei den Vergleichsstücken dieser Gruppe werden die Palmblätter jedoch in Kombination mit anderen kleinen Sekundärmotiven verwendet (Vgl. Hayes, 1972, s. 349, 350, Abb. 72, Gruppe I; Doğer, 2007, Taf. II, e.), eine exakte Parallele zu Nr. 51 konnte nicht gefunden werden. Ein weiteres Bodenfragment, Nr. 52, weist einen eingestempelten Pfau als Motiv auf. Solche Zentralstempel ohne ergänzendes Beiwerk charakterisieren Hayes' Gruppe III (Ladstätter & Sauer, 2005, s. 152). Der Pfauenstempel aus Adramytteion, der den Vogel mit drei Kopffedern wiedergibt, ist mit Typus 48 der Gruppe III identisch, der zwischen 470 und 580 n. Chr. datiert werden kann (Hayes, 1972, s. 349, 360, Abb. 77, Typ 48, f). Ein weiteres Vergleichsstück aus Ephesos wird ins 6. Jh. n. Chr. gewiesen (Ladstätter & Sauer, 2005, s. 177, Taf. 8.15, Nr. 105). Der Schalenboden Nr. 53 schließlich kann aufgrund des ohne ergänzendes Beiwerk eingestempelten Kreuzes auf der Innenseite ebenfalls als Vertreter dieser Gruppe klassifiziert werden. Der Rest eines hakenförmigen Motivs im oberen linken Winkel des Kreuzes und tropfenförmige Reste in den beiden unteren Winkeln erlauben eine Zuordnung zu Hayes' Motive 67, für welches ein Datierungsrahmen ermittelt wurde, der das späten 5. und gesamte 6. Jh. n. Chr. umfasst (Hayes, 1972, s. 363-364, Abb. 78, 67j).

3.c. LRLCW (Late Roman Light Coloured Ware) (Abb. 14,18; Nr. 54-58)

Die hier behandelte Keramik-Gattung wird im englischsprachigen Raum als "Late Roman Light Coloured Ware" bezeichnet (Ergürer, 2013, s. 148-150; Ergürer, 2014; Aktaş, 2018, s. 196). Die frühesten bekannten Beispiele finden sich unter den Funden aus Antiochia am Orontes (Waagé, 1948, s. 42, i g. 23: 21). Hayes vertritt die Meinung, dass die Eigenschaften des Fabrikats dieser Gattung eine große Ähnlichkeit mit der sog. Oinophoren-Ware des ostägäischen Raums und insbesondere aus Knidos zeigt. Deshalb sind die Produktionszentren in diesem Gebiet zu suchen. Die aktuellen Forschungen zeigen jedoch, dass diese Gattungen

auch in Städten Mysiens und der Troas stark verbreitet sind, so etwa in Antandros (Aktaş, 2018, s. 196-247), Pergamon (Japp, 2014, s. 20, Abb. 11), Illion (Heath & Tekkök 2006-2009, <https://classics.uc.edu/troy/grbpottery/html/lr-lightcolored.html> (18.11.2020)) und Smyrna (Doğer, 2007, s. 115, Taf. IX. 1100) aber auch in weiter nördlich gelegenen Städten wie Daskyleion (Doğer, 2012, s. 31, Taf. 1, Nr. 2), Kyzikos (Güneş, 2008, s. 57, 143-144, Taf. XVIII, Nr. 103-104), Parion (Ergürer, 2013, s. 148-150; Ergürer, 2014, s. 175-191) und Saraçhane/İstanbul (Hayes, 1992, s. 7-8, Abb. 1, Nr. 1-10, Taf. 1, e.) sowie außerdem in Athen (Hayes, 2008, s. 91). Anhand von Funden aus Parion wurde von E. Ergürer eine Typologie der LRLCW erarbeitet (Ergürer, 2014, s. 174-191. Auch unter den Funden aus dem Odeion ist LRLCW in signifikanter Zahl vertreten. vgl. Başaran & Ergürer, 2012, s. 268).

LRLCW liegt innerhalb des Fundmaterials aus Adramytteion in fünf Fragmenten vor (Nr. 54-58). Das Fragment einer Schale Nr. 54 weist einen vertikalen Rand mit rundlich verdickter Lippe auf, der vom Unterkörper nach oben geknickt ist; der Übergang zwischen beiden Gefäßteilen ist außen leicht kantig ausgeführt und zeigt auf der Innenseite einen Absatz. Das Gefäß ähnelt stark Form 11 der Typologie von Ergürer (Ergürer, 2012, s. 509, Nr. 453-454; Ergürer, 2013, Abb. 198, Form 11; Ergürer, 2014, s. 186, Taf. 5, Nr. 23; Harrison, Fıratlı & Hayes 1968, s. 210, Nr. 74; Hayes 1972, Abb. 92, 5). Die Parallelen aus Parion werden um 550-650 n. Chr. datiert (Ergürer, 2014, s.185). Mit Nr. 55 liegt eine flache Schale bzw. ein Teller vor, der eine im Profil nahezu kugelig runde Lippe mit Verdickungen nach innen wie außen aufzeigt. Exakte Parallelen finden sich in Parion unter den von Ergürer als Form 15 klassifizierten Gefäßen (Ergürer, 2013, s. 149, Form 15; Ergürer, 2014, s. 186, Taf. 6, Nr. 30), deren Produktion das späte 6. Jh. und die erste Hälfte des 7. Jhs. umfasst (Ergürer, 2014, s. 188). Mit Nr. 56 begegnet ein breiter, flacher Horizontalrand, der zu einem flachen Teller gehört. Der Rand zeigt an der Lippenkante eingestempelte Zacken. Eine enge Parallele dazu ist von der Athener Agora bekannt und wird durch ihren Kontext zwischen 400 und 440 n. Chr. gewiesen (Hayes, 2008, s. 250, Abb. 43, Nr. 1436. Siehe auch Ergürer, 2014, Taf. 1 Nr. 6). Das Exemplar Nr. 57 gehört dem gleichen Typus an, zeigt aber auf der Oberseite des Randes ein mit einem Kamm eingeritztes Wellenband. Nr. 57 entspricht damit Form 2 in Ergürer's Typologie (Ergürer, 2013, s. 145-150, Abb. 197, Form 2; Ergürer, 2014, s. 178-179, Taf. 1 Nr. 4; vgl. auch Atlante I, 232, Taf. CXVII, 45; Hayes, 1972, s. 409, Abb. 92.4). Für ein Vergleichsstück aus Antandros ist ein Datierungsrahmen gegeben, der das späte 4. Jh. und das 5. Jh. n. Chr. umschließt (Aktaş, 2018, Nr. 373; vgl. auch Beispiele aus Athen: Hayes, 2008, s. 251, Abb. 43, 1437; Aizanoi: Ateş, 2003, s. 135, 142, scl. 45, Taf. 32, Nr. 187). Mit Nr. 58 liegt das Fragment einer Schale mit ausbiegendem, verdicktem Rand vor, das sich von den anderen Exemplaren durch seinen rosafarbenen Ton, helleren und dünner aufgetragenen Überzug und Kerbdekor auf der Gefäßwand unterscheidet. Ähnliche Formen sind zwar aus Parion bekannt (Ergürer, 2014, s. 186, Taf. 5, Nr. 22-23), aber eine exakte Parallele auch hinsichtlich des Fabrikats und Dekors findet sich in Thasos, wo es von C. Abadie-Reynal als

“sigilee claire” klassifiziert und um 440-500 n. Chr. datiert wird (Abadie-Reynal & Sodini, 1992, s. 31).

4- Die Fabrikate: Die Eigenschaften von Ton und Überzug

ARS: Die Mehrheit der ARS-Funde aus Adramytteion (Nos. 1-8,10) weist einen hellroten bis roten Ton (Munsell: 2.5 YR 5/8, 6/8; 10R 5/8, 6/8) mit sehr feiner Magerung auf. Der Überzug, dessen Farbe meistens fast der des Tons entspricht, ist fein poliert bzw. geglättet (Nr. 1, 2, 3, 8). Diese Scherben kann man als Importe klassifizieren (Vgl. Hayes, 2008, s. 68). Die Stücke Nr. 9 und 13 unterscheiden sich jedoch von den Mehrheit der Scherben. Bei Nr. 9 besteht ein deutlicherer Unterschied zwischen der Farbe des Tons und des Überzugs, zudem ist der Ton weniger hart gebrannt. Die allgemeinen Merkmale seines Fabrikats stimmen mit denen von Nr. 27, einem LRC-Randfragment, überein. Überdies stehen beide Exemplare hinsichtlich des Fabrikats den ESC-Exemplaren aus der Stadt nahe. Die Übereinstimmungen in den Fabrikatseigenschaften untermauern die Herkunft von Nr. 9, 27 und einigen ESC-Scherben aus der gleichen Werkstatt (Vielleicht ein Zentrum, in welchem die Produktion von ESC und LRC stattgefunden hat). Nr.13, dessen Ton auch nicht sehr hart gebrannt ist, enthält überdurchschnittlich viele Kalkpartikel. Der matte Überzug bedeckt nicht die gesamte Oberfläche des Gefäßes.

LRC: Die dominierende Mehrheit der vorliegenden LRC-Exemplaren (Nr. 14, 15, 17-19, 22, 23, 25-26, 28-53) besitzt einen rosaroten oder braunroten Ton (2,5YR 6 / 6-6 / 8, 10R 5/6). Die Oberfläche ist poliert und der Überzug wurde als eine sehr dünne Schicht aufgetragen. Die Oberfläche ist meistens matt und nur gelegentlich leicht glänzend (Nr. 16, 17, 29, 31). Einige Scherben sind außen am Rand dunkelbraun bzw. schwarz gebrannt (Nr. 26, 28, 30, 32, 34, 40, 47, 50). Diese Exemplare stehen der Phokäischen Red Slip Ware nahe und dürfen somit vermutlich als Importe bezeichnet werden (Vgl. Ladstätter & Sauer, 2005, s. 146; Hayes, 2008, s. 84). Bei makroskopischen Beobachtungen wurden wiederum einige Exemplare unterschiedlicher Fabrikate festgestellt. Nr. 20 und Nr. 24 haben beide eine helle Tonfarbe und einen braunen, semi-matten Überzug, der als dicke Schicht aufgebracht ist. Somit kann man annehmen, dass beide Exemplare, die hinsichtlich des Fabrikats identisch sind, eventuell aus einer lokalen Werkstatt stammen. Das Fragment Nr. 27, das bereits im vorherigen Abschnitt behandelt wurde, zeigt die gleichen Fabrikatseigenschaften wie das Stück Nr. 9, ein ARS-Fragment. Ein weiteres auffallendes Beispiel stellt Nr. 16 dar. Obwohl die Formparallele zu Nr. 16 der LRC-Form 1D angehört, gibt es im Hinblick auf Form und Dekor keine exakte Parallele.

Abschließend lässt sich festhalten, dass zur Herkunft der ARS- und LRC- Fragmente, die sich durch abweichende Fabrikatseigenschaften (Nr. 9, 27; Nr. 20, 24; Nr. 13) bzw. eine ungewöhnliche Form-Dekor-Kombination (Nr. 16) von den importierten Exemplaren

unterscheiden, nach dem jetzigen Kenntnisstand kaum sichere Angaben gemacht werden können. Es ist denkbar, dass sie aus Adramytteion selbst oder aus der Umgebung stammen. Wie unten in Abschnitt 5 erörtert wird, sind sichere Beweise für die Herstellung spätantiker Sigillata in Adramytteion selbst bislang ausgeblieben.

LRLCW: Die fünf vorliegenden LRLCW-Funde (Nr. 54-58) besitzen einen hart gebrannten und fein gemagerten, rosafarbenen bzw. rotgelben Ton mit hellrotem bzw. rotgelbem Überzug. Das übereinstimmende Erscheinungsbild dieser Stücke lässt darauf schließen, dass sie aus demselben Produktionszentrum stammen. E. Ergürer gelangt bei seiner Interpretation der Funde aus Parion, wo LRLCW in großen Mengen auftritt, zu dem Schluss, dass in Parion bzw. in der näheren Umgebung ein Produktionszentrum existiert haben dürfte (Ergürer, 2013, s. 145-146). Der Anteil der LRLCW an den Gesamtfunden spätantiker Sigillata des 4. bis 7. Jhs. beträgt in Antandros 43% (Aktaş, 2018, Nr. 360-469), in Parion 20% (Ergürer, 2012, s. 116, Grafik 10). Auch in Pergamon ist die Menge der LRLCW unter den Funden bemerkenswert (Japp, 2014, s. 19). In Adramytteion ist die Gruppe jedoch nur mit ungefähr 9% vertreten. Aufgrund des geringen Anteils innerhalb des vorliegenden Materials scheint eine lokale Werkstatt für LRLCW in Adramytteion eher unwahrscheinlich zu sein (Rautman, 1995, s. 80)⁶.

5- Die importierte spätantike Sigillata und ihr Verhältnis zur lokalen Produktion: Überlegungen zur Feinkeramik-Industrie während der Spätantike

Die vorliegende Fundmaterial aus Adramytteion vermittelt bereits einen Eindruck hinsichtlich der chronologischen Entwicklung der unterschiedlichen Sigillata-Gattungen in der Spätantike. Die LRC stellt die mit Abstand am häufigsten vertretene Gruppe dar, gefolgt von der ARS und der nur durch einzelne Fragmente belegten LRLCW. Die Mehrheit der LRC- und ARS-Funde sind durch ihrer Fabrikatsmerkmale als Importe ausgewiesen. In allen drei Gruppen sind Exemplare mit verschiedenen Fabrikateigenschaften festzustellen, die somit in unterschiedlichen Zentren hergestellt sein dürften. In der Spätantike variiert jedoch der Umfang des Feinkeramik-Repertoire je nach der Stadt in Abhängigkeit von verschiedenen Faktoren wie etwa der geographischen Lage, der sozio-politischen Verhältnisse oder der Wirtschaftslage. In Athen (Hayes, 2008, s. 67-82) und Korinth (Slane, 2003, s. 330, Abb. 19, 8; Slane & Sanders 2005, 283) beispielsweise ist die ARS im Fundmaterial die am häufigsten vertretene Gruppe, während sie in Nordwestanatolien nur in begrenzten Mengen vorliegt. Nachdem Constantinopel Hauptstadt des Byzantinischen Reiches wurde, wurde durch das damit einhergehende Bevölkerungswachstum in diesem Gebiet auch der Bedarf an Tafelgeschirr größer, was wiederum die Entstehung neuer Produktionszentren wie etwa

6 Auch in Sardis erscheint LRLCW in geringer Menge und Rautman findet es unwahrscheinlich, dass diese Gattung in Sardis produziert wurde.

in Phokaia, förderte. Der Grund für die grosse Nachfrage nach PRS in Nordwestanatolien ist vermutlich zudem in der Lage der wichtigsten LRC-Produzenten Phokaia und Gryneion zu suchen, die für die Städte im Nordwestanatolien leicht zugänglich waren (Hayes, 1992, s. 5-6; Hayes, 2008, s. 83-84).

Spätestens im 3. Jh. n. Chr. begannen Städte im Nordwesten Kleinasiens wie Assos, Troia, Alexandria Troas, Antandros und Parion ARS zu importieren (Assos: Zelle, 2003, s. 88; Troia: Heath & Tekkök, 2006-2009, <https://classics.uc.edu/troy/grbpottery/html/ars.html> (28.09.2020); Alexandria Troas: Japp, 2007, s. 57; Antandros: Aktaş, 2008, s. 122; Sekban, 2007, s. 40; Parion: Ergürer, 2012, s. 122-123.). Mit dem 4. Jh. n. Chr. tritt die LRC in Erscheinung und beginnt, die Feinkeramik-Industrie zu dominieren (Assos: Zelle, 2003, s. 88; Alexandria Troas: Japp, 2007, s. 58; Antandros: Aktaş, 2018, s. 195; Parion: Ergürer, 2012, s. 20, Grafik 6; Saraçhane: Harrison, Firatlı & Hayes, 1968, s. 208; Hayes, 1992, s. 7-8; Klazomenai: Gürbüzler, 2018, s. 138). In Assos hat die LRC von der ersten Hälfte des 5. Jhs. bis in die erste Hälfte des 6. Jhs. einen Anteil an der Feinkeramik von 93% bzw. 100% (Zelle, 2003, s. 88). Auch lokale Imitationen von ARS- und LRC-Gefäßen sind in Nordwestanatolien anzutreffen. In Saraçhane stammen 25% aller LRC-Funde aus lokaler Produktion (Hayes, 1992, s. 7-8). In Parion und Phokaia erscheinen ARS-Formen in lokalem Fabrik, allerdings an beiden Orten nur in begrenzter Zahl (Parion: Ergürer, 2012, s. 121-149; Phokaia: Firat, 2011, s. 184). In Antandros wurden vereinzelte Exemplare lokaler ARS und LRC gefunden (Sekban, 2007, s. 40; Aktaş, 2018, s. 194). In Smyrna hingegen sind 58% der gesamten spätantiken Sigillata lokale Imitationen von LRC- und ARS-Formen, wobei ARS-Imitationen nur in begrenzter Zahl vorliegen (Erol, 2012, s. 259, 313, 480-502, K416-K603). In Sardis weist die Mehrheit der LRC- aber auch der ARS-Funde ein lokaler Herkunft auf, wobei insbesondere die Formen der Produktion ab dem 6. Jh. n. Chr. betroffen sind. Für die einzelnen Städte Nordwestanatioliens bleibt es bisher weitgehend unklar, ob die Imitationen jeweils von einer Werkstatt vor Ort hergestellt wurden oder ob sie aus einem zentralen Atelier stammen, das mehrere Städte in Nordwestanatolien mit Keramik belieferte. Bessere Informationen zur Herkunft der spätantiken Keramik liefern die Funde aus Pitane, wo die aktuellen Ergebnisse der LRC-Analysen (WD-XRF und NAA) zeigen, dass die Proben gemäß ihrer chemischen Werte aus Pitane selbst, aus Gryneion sowie vermutlich auch aus Pergamon stammen (Japp, 2014, s. 20). In Adramytteion wurden bereits während der älteren Ausgrabungen unter der Leitung von E. Beksaç und später T. Çoruhlu die Reste von Töpferöfen, Dreifuß-Abstandhalter, weiteres Zubehör und zahlreiche Tonschlacken gefunden, die Werkstattaktivitäten in der Stadt belegen (Beksaç, 2003, s. 90). Ein im Jahre 2005 entdeckter Töpferofen war vermutlich während des 4.-6. Jhs. aktiv. T. Çoruhlu machte diese Feststellung durch den in der Nähe des Ofens gefundenen Keramikschutt, der hauptsächlich Fragmente grober Gebrauchskeramik (Vorratsgefäße) aus dieser Zeit enthielt (Çoruhlu, 2006, s. 486). Jedoch wurden in der Grabungspublikation keine Fehlbrände von

spätantiken Sigillata-Gefäßen erwähnt, die deren Produktion vor Ort nachweisen könnten. Bislang konnte deshalb nicht geklärt werden, ob die spätantike Sigillata, für die eine lokale Herkunft vermutet werden kann, in diesen Werkstätten in Adramytteion produziert wurde.

Südionien: Auch in Südionien ist die LRC die mengenmäßig am stärksten vertretene Gruppe der spätantiken Sigillata, gefolgt von der ARS (Ephesos: Ladstätter – Sauer, 2005, s. 143-210; Waldner & Ladstätter, 2014, s. 50-52, Abb. 2-8; Milet: Niewöhner, 2015, Abb. 83-86; Sossau, 2016, s. 725-730; Şahin, 2020, s. 223-264; Priene: Yılmaz, 2007, s. 123-129). Die Isotopenanalysen der Funde aus Ephesos und Priene deuten darauf hin, dass die vorliegenden spätantiken Sigillata-Gruppen unterschiedlicher Herkunft sind. In Ephesos stellen LRC- und ARS-Importe die am häufigsten vertretenen Gruppen dar (Ladstätter & Sauer, 2005, a.a.O.; Waldner & Ladstätter, 2014, a.a.O.; siehe auch Waldner, 2014, Taf. 214-216). Die LRC-Exemplare stammen aus verschiedenen Produktionsorten, nämlich aus Phokaia, Gryneion, Ephesos und der lokalen Mäander-Produktion. Phokäische Importe (PRS) sind mit deutlicher Mehrheit vertreten. Der Anteil der ERSW (Ephesian Red Slip Ware) an der spätantiken Sigillata aus Hanghaus II beträgt ungefähr 9% (Waldner – Ladstätter, 2014, s. 50, Abb. 2). Mäander-Sigillata, die zwischen 550-600 n. Chr. produziert wurde, stellt die am wenigsten umfangreiche Gruppe dar (vgl. Waldner – Ladstätter, 2014, s. 51, Abb. 5). Insgesamt stehen sich in Ephesos lokalen Imitationen und importiertes Material in einem Verhältnis von 1 : 8 gegenüber (Ladstätter & Sauer, 2005, s. 144). In Priene stammt die LRC aus Phokaia und Gryneion. Es gibt auch Beispiele von ERSW und lokale prienische ARS-Imitationen (Yılmaz, 2007, s. 127- 128). Lokale spätantike Sigillata wurde auch in Milet identifiziert (Niewöhner, 2015, s. 239, Abb. 86, Nr. 71).

Karien: Die Städte an der Küste und im Landesinneren Kariens zeigen eine unterschiedliche Verteilung der Anteile von Importen und lokal produzierter Sigillata. In Halikarnassos ist der Anteil importierter LRC und ARS deutlich überwiegend (Hansen, 2003, s. 198, Taf. 111, 1), während dagegen in Stratonikeia und Tripolis die lokalen Produkte in beachtenswerter Quantität vorliegen. In Stratonikeia stammt mehr als die Hälfte der gesamten spätantiken Sigillata aus lokaler Produktion, wobei hauptsächlich ARS-Formen und nur in begrenzter Menge LRC-Form 3 imitiert werden (Söğüt, 2018, s. 450; Öztaşkın, 2013, s. 162-166, 267, Abb. 45). Im lydischen Tripolis setzt der Import von ARS mit dem 3. Jh. ein. Importierte LRC beginnt jedoch ab 375 n. Chr. die ARS zu ersetzen (Duman, 2016, s. 699). Andererseits weist eine bedeutende Menge der spätantiken Sigillata, insbesondere aus dem 4. bis 6. Jh. n. Chr., die Fabrikatseigenschaften der Keramik des Lykos-Tals, des Mäander-Tals und eventuell von Tripolis selbst auf (Semiz, Duman & Ok, 2018, s. 530, 540). In Laodikeia stammt 80% der spätantiken Sigillata aus lokaler Produktion, die ARS-, SRSW (Sagalassos Red Slip Ware) - und PRS-Formen imitiert (Şimşek & Bilgin 2018, s. 183-184). In Aphrodisias ist die spätantike Sigillata des 4. und 5. Jhs. lokal produziert (Hudson, 2008, s. 332-333). Nicht

nur die Fabrikatseigenschaften, sondern auch das Formenrepertoire zeigt lokale Merkmale. Obwohl die Lage der Werkstätten in Aphrodisias bislang nicht ermittelt ist, weisen Ton und Überzug die charakteristischen Merkmale der Mäander-Region auf. Dagegen nimmt die Zahl der ARS- und LRC-Importe gegen Ende des 6. Jhs. zu (Hudson, 2008, ebenda).

Pisidien: Wie im karischen Inland, so dominiert die lokale Keramikindustrie auch den Markt in den pisidischen Städten, in denen die Keramikversorgung nicht so einfach ist wie in den Küstenstädten (Öztaşkın, 2013, s. 267). In Sagalassos wird die Import-Keramik in der Kaiserzeit sowie in der Spätantike nur in sehr begrenzter Menge verwendet, der lokale Bedarf wurde durch einheimische SRSW gedeckt (Poblome, 1999, s. 274). Außerdem wurde SRSW auch exportiert, wobei Pisidien und Südwestanatolien die Hauptabsatzgebiete darstellen (Willet & Poblome, 2015, s. 141). Ein weiteres Beispiel für die lokale Keramikindustrie der Region liegt mit Kibyra vor, wo die spätantike Sigillata aus dem Odeion und umliegenden Gebäuden sowie aus den in der Stadt durchgeführten Surveys wichtige Hinweise auf eine lokale Produktion während des 4.-6. Jhs. liefert, die das dortige Spektrum dominiert (Özüdoğru, 2018, s. 40; Japp, 2009, s. 104).

Südanatolien: In einigen Teilen Südanatoliens besteht die deutliche Mehrheit des spätantiken Feinkeramikrepertoires aus LRD (Late Roman D). Bei den während der Ausgrabungen in Perge gefundenen 1800 Fragmenten handelt es sich fast ausschließlich um Vertreter dieser Gruppe (Firat, 1999, Lev. 6; siehe auch *ibid.* 92, 104; Firat, 2003, s. 95), während ARS, LRC und Picrust Rim Ware nur durch wenige Exemplare vertreten sind. LRD spielte in typologischer Hinsicht eine dominante Rolle. 98% der LRD-Funde in Perge stammen aus den lokalen Werkstätten. 68% der in Pednelissos gefundenen kaiserzeitlich-spätantiken Keramik wurde aus lokalem Ton hergestellt (Kenkel, 2007, s. 143), 73% aller LRD-Funde sind lokaler Herkunft (Kenkel, 2007, s. 134). Allerdings ist in den Städten Kibyra, Pednelissos und Patara der Umfang der lokalen Produktion alleine in der Spätantike nicht genau geklärt (Willet & Poblome, 2015, s. 141; siehe auch die Data aus Kelenderis: Tekocak 2006, lev. 15-26; Zeugma: Adak 1997; Abadie-Reynal et al. 2007, 182;). Bei neueren Forschungen wurden sieben bislang unbekannte Werkstätten entdeckt, die im Gebiz-Becken im Süden Anatoliens tätig waren und deren Repertoire aus LRD-Formen bestand. Es ist durchaus denkbar, dass diese Werkstätten nur einen Teil einer möglicherweise großen industriellen Organisation der LRD-Produktion darstellen (Jackson, Zelle, Vandeput & Köse, 2012, s. 111). J. Poblome und N. Firat betrachten LRC, ARS und LRD als ein 'Dachkonzept' bzw. eine gemeinsame *koine* (Poblome & Firat, 2011, s. 50), wobei die lokalen Keramiktraditionen mit regionalen Dialekten verglichen werden können. Da besonders in spätantiker Zeit eine große Nachfrage nach LRD in vielen Zentren Südanatoliens herrschte, wo zuvor eine jeweils lokale Keramiktradition bestand, wird diese Entwicklung von ihnen als Rückkehr zu einer gemeinsamen *Koine* interpretiert (Poblome & Firat, 2011, s. 54).

Schlussfolgerung

Die im Rahmen dieser Studie untersuchte Sigillata aus dem 4.-7. Jh. n. Chr. (Abb. 8) belegt eine spätantike Besiedlung in verschiedenen Teilen der Stadt. Besonders auffällig ist die große Menge spätantiker Sigillata, die in der Sondage 9 in der Nähe von Bergaztepe zwischen den Arealen A und B gefunden wurde und nahelegt, dass dieses Gebiet im betreffenden Zeitraum bewohnt war. Areal A im modernen Zentrum von Ören und Areal E in dessen Nordwesten, mit Gebäuden, die im 12.-13. Jh. anscheinend als Lager benutzt wurden, besaßen vermutlich auch eine Vorgängerbauung in der Spätantike. Auch aus Areal D, in dem wohl die Ruinen eines Wohngebäudes aufgedeckt wurden, konnte spätantike Sigillata identifiziert werden.

Der Anteil von LRC an den im Rahmen dieser Studie untersuchten Scherbenmaterial beträgt 69%. Somit bildet LRC die im 4.-7. Jh. n. Chr. in Adraytteion am häufigsten vertretene Gruppe spätantiker Sigillata (Abb.7), gefolgt von der ARS mit einem Anteil von mit 22% und der LRLCW, deren Anteil 9% beträgt. Die frühesten ARS-Importe weisen typologische Charakteristika des 3. Jhs. n. Chr. auf. Die kleine Menge der ARS-Funde (3 Fragmente) deutet jedoch darauf hin, dass diese Gattung während des 3. Jhs. weniger gefragt war. Unterschiedliche Kontexte in der Stadt lassen darauf schließen, dass die ESC das Repertoire der Feinware im 3. und frühen 4. Jh. n. Chr. dominierte. Am häufigsten ist ARS von der Mitte des 4. Jhs. bis in das erste Viertel des 5. Jhs. vertreten, mit insgesamt fünf Fragmenten. In der folgenden Zeit nimmt der Anteil an ARS im Fundmaterial stetig ab. Diese Entwicklung lässt sich generell fast im gesamten Mittelmeerraum während dieser Zeit, in der Afrika unter der Vandaleninvasion litt, beobachtet werden. ARS beschränkt sich im Bestand von Adramytteion zwar auf vereinzelte Scherben, wurde aber bis zum Beginn des 7. Jhs. importiert (Abb. 9). Form 108 stellt das jüngste datierbare Exemplare unter den erhaltenen Fragmenten dar. Die innerhalb des LRC-Spektrums vertretenen ältesten Exemplare gehören der Form 1 an. Am häufigsten anzutreffen sind Gefäße der Form 3 (Abb.10). Die jüngeren Formen des 6. und frühen 7. Jhs., Form 5, 8 und 10, sind jeweils durch ein bis zwei Fragmente repräsentiert. Das am spätesten datierbare Exemplar, dass der Form 10 zugehört, wird chronologisch in die Jahre um 600 n. Chr. gewiesen. LRLCW liegt in fünf Exemplaren aus dem 4. bis 7. Jh. vor. Die Funde aus Parion und Antandros zeigen sehr enge Analogien zu den LRCW-Funden aus Adramytteion.

Auf Basis makroskopischer Analysen kann die überwiegende Zahl der vorliegenden ARS- und LRC-Fragmente als Import erkannt werden (ARS aus Afrika, LRC vermutlich weitgehend aus Phokaia). Nachdem Constantinopolis zur Hauptstadt des Oströmischen Reiches wurde und ein steigender Keramikbedarf gestillt werden mußte, begannen neue Produktionszentren wie Phokaia mit einer Massenproduktion für den interregionalen Handel. Phokaia dürfte eine leicht zugängliche Alternative für die Keramikversorgung Nordwestanatoliens und damit

auch für Adramytteion gewesen sein. Einige Fundstücke (no, 9, 13, 20, 24, 2) unterscheiden sich jedoch aufgrund ihres Fabrikats von den offensichtlich importierten Exemplaren. Das vorliegende Material vermittelt somit den Eindruck, dass in Adramytteion, wie es auch sonst in nordwestanatolischen Städten der Fall ist, zwar lokale Werkstätten existierten, diese aber keine größeren, marktbeherrschenden Mengen an Keramik produzierten, sondern lediglich zur Ergänzung des Repertoires Imitationen von ARS- und LRC-Gefäßen herstellten. Durch Fälle wie Pitane, wo durch naturwissenschaftliche Analysen sichere Belege vorhanden sind, findet diese Theorie eine Bestätigung. Anhand der Isotopenanalyse von Scherben aus Pitane konnte nachgewiesen werden, dass neben gryneischer PRS lokale und vermutlich auch pergamenische LRC in der Stadt verbreitet war. Auch im südionischen Raum waren die sog. Ephesische Rote Ware und Mäander-Sigillata hauptsächlich für den lokalen Bedarf bestimmt.

In der Spätantike erscheinen die geographische Lage und die sozio-politischen Beziehungen einer Stadt als bestimmende Faktoren im Hinblick auf lokale Produktion, Import und Imitation. In einigen Städten wie Sagalassos und Aphrodisias existierte eine lokale Keramiktradition, die sich auch weitgehend in der Spätantike fortgesetzt hat und sich sogar in einem eigenen Formenspektrum äußert. In einigen Städten Südanatoliens entstand hingegen eine lokale Industrie, die sich an LRD-Formen orientierte. So besteht fast die gesamte spätantike lokale Feinkeramik aus Perge aus LRD-Formen. Auch neu entdeckte Werkstätten im Gebiz-Becken zeigen, dass die LRD als eine gemeinsame *koine* der Region verstanden werden kann, in der sich die Verbindung mit der römischen Kultur widerspiegelt. Abschließend lässt sich formulieren, dass aufgrund des im Rahmen dieser Studie untersuchten Materials und der weiteren, hier aufgeführten Indizien Adramytteion einer auf LRC-Formen basierenden *koine* zugehörte.

KATALOG

Die im Katalog angegebenen Farbwerte für Ton und Überzug entsprechen der Munsell Soil Color Chart.

Die Angaben zur Datierung basieren auf dem Vergleich mit stratifiziertem und chronologisch sicher eingegrenztem Material anderer Fundstätten, sie die hier und im Text angeführten Literaturzitate.

1-ARS (African Red Slip)

Nr.1 (S9D10813-01/8) Hayes Form 39i

Fußfragment. Maße: Dm F 13 cm; erh. H 4,3 cm

Ton: 10 R 6/8-light red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel. Überzug: 10 R 6/8 ya da 5/8, light red - red.

Dat.: 1.Hälfte des 3. Jhs.

Nr.2 (A.K.12.174/11.09.2012) Hayes Form 44

Fußfragment. Maße: Dm F 15 cm; erh. H 2,6 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert. Überzug: 2.5 YR 5/8 red, glänzend.

Dat.: 220/240-300 n. Chr.

Nr.3 (S9150713-01/1) Hayes Form 45A

Fußfragment. Maße: Dm F 8 cm; erh. H 0,9 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert. Überzug: 2.5 YR 5/8 red, glänzend, seifig.

Dekor: Rouletting auf der Boden-Innenseite.

Dat.: 230/240-320 n. Chr.

Nr.4 (A.G.12.589.0509) Hayes Form 50 B

Randfragment. Maße: Dm R 31 cm; erh. H 3,7 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert. Überzug: 10 R 6/8 light red, glänzend, seifig.

Dat.: 350-400 n. Chr.

Nr.5 (E2150813-01/11) Hayes Form 50

Randfragment. Maße: Dm R > 40 cm.

Ton: 10R 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel. Überzug: 2.5 YR 6/8 reddish yellow, glänzend.

Dat.: 350-400 n. Chr.

Nr.6 (S925-0713001/3) Hayes Form 51

Randfragment. Maße: Dm R 34 cm; erh. H 0,8 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 yellowish red, hart gebrannt, fein

gemagert, feine Kalkpartikel; Überzug: 10 R 5/8 red, glänzend.

Dat.: 4. Jh.

Nr.7 (S9220713-01/4) Hayes - Form 61A

Randfragment. Maße: Dm R 34 cm; erh. H 3,4 cm.

Ton: 10 R 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, feiner Glimmer und Kalkpartikel; Überzug: 10 R 5/8 red, teilweise glänzend.

Dat.: 4. Jh.

Nr.8 (S9220713-01/22) Hayes Form 66 bzw. 68-6

Randfragment. Maße: Dm R 46 cm; erh. H 1,6 cm.

Ton: 10 R 7/6 light red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel, Glimmer; Überzug: 10 R 5/8 red, glänzend.

Dat.: 370-425/475 n. Chr.

Nr.9 (B.6.12.609 1209) Hayes Form 88

Randfragment. Maße: Dm R 19 cm; erh. H 3,2 cm.

Ton: 2.5 YR 7/6 light red, nicht sehr hart gebrannt, fein gemagert, stellenweise größere Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, teilweise glänzend.

Dat.: Anfang 6. Jh.

Nr.10 (E20913-01) Hayes Form 99

Randfragment. Maße: Dm R 18 cm; erh. H 1,5 cm.

Ton: 10 R 6/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 5/8 yellowish red, glänzend.

Dat.: 6. Jh

Nr.11 (S9220713-01/6) Hayes Form 87

Fußfragment. Maße: Dm F 15 cm; erh. H 2,6 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dat.: 450-500 n. Chr.

Nr.12 (E227082013-00/1) Hayes Form 104

Fußfragment. Maße: Dm F 15 cm; erh. H 2 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, nicht sehr fein.

Überzug: 2.5 YR 6/8 light red, matt; stellenweise Brandspuren.

Dat.: 550-625 n. Chr.

Nr.13 (DBG230813-01/2) Hayes-Form 108

Lokale Imitation ?

Randfragment. Maße: Dm R 12 cm; erh. H 2 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 reddish yellow, nicht sehr hart gebrannt, nicht sehr fein gemagert, kleine Glimmerpartikel; Überzug: 2.5 YR 5/8 yellowish red, matt; stellenweise ohne Überzug.

Dat.: 600-650 n. Chr.

2-LRC (Late Roman C)

FORM 1

Nr.14 (DBK220813-01/2) Hayes Form 1A

Randfragment. Maße: Dm R 14 cm; erh. H 2,5 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, reich an Kalkpartikeln; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt, sehr dünn; Oberfläche stark versintert.

Dat.: spätes 4. – Anfang 5. Jh.

Nr.15 (A.K.12.177 1109) Hayes Form 1D

Randfragment. Maße: Dm R 15,5 cm; erh. H 2,8 cm.

Ton: 2.5 YR 5/6 red, reich an Kalkpartikeln; Überzug: 10 R 5/8 red, matt.

Dat.: 475/500-575 n. Chr.

Nr.16 (E2030913-01/1) Hayes Form 1D? Ohne exakte Parallele.

Fußfragment. Maße: Dm F 11 cm; erh. H 2,3 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, feine Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dekor: Reihen eingedrückter Kreise an der Gefäßwand.

Nr.17 (S9130713-01/2) Hayes Form 1

Fußfragment. Maße: Dm F 11,5 cm; erh. H 1,7 cm.

Ton: 2.5 YR 6/6 light red; reich an feinen Kalkpartikeln; Überzug: 2.5 YR 4/8 red, matt.

Dat.: spätes 4.- frühes 5. Jh.

FORM 2

Nr.18 (S9260713-01/5) Hayes Form 2A bzw. B

Randfragment. Maße: Dm R 17 cm; erh. H 1,7 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, feine Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 6/8 red, matt, sehr dünn.

Dat.: um 370-450 n. Chr.

Nr.19 (S9190713-02/2) Hayes Form 2A bzw. B.

Randfragment. Maße: Dm R 39 cm; erh. H 1,8 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, feine Kalkpartikel; Überzug: 10 R 5/8 red, matt, sehr dünn.

Dat.: um 370-450 n. Chr.

Nr.20 (A.K.12.149 1009) Hayes Form 2A

Lokale Imitation.

Randfragment. Maße: Dm R 17 cm; erh. H 1,7 cm. Ton: 2.5 YR 6/6 light red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 4/4 reddish brown, semi-matt.

Dat.: 370/400-450 n. Chr.

Nr.21 (S9180713-01/3) Hayes Form 2C

Randfragment. Maße: Dm R 27 cm; erh. H 3,7 cm.

Ton: 2.5 YR 6/4 red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel. Überzug: 10 R 5/6 red, matt, am Rand dunkelgrau gebrannt.

Dat.: 350-450 n. Chr.

Nr.22 (DBG-120813-01/1) Hayes Form 2C

Randfragment. Maße: Dm R 40 cm; erh. H 1,4 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, körniges Fabrikat, Kalkpartikel und kleine Luftblasen; Überzug: 10 R 5/8 red, matt, dünn. Am Rand dunkelgrau gebrannt.

Dat.: 400-475 n. Chr.

Nr.23 (S91907/3-01/1) Hayes Form 2C

Randfragment. Maße: Dm R ca. 35 cm; erh. H 1,2 cm.

Ton: 10 R 5/6 red, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel und kleine Luftblasen; Überzug: 10 R 5/6 red, matt, dünn.

Dat.: 400-475 n. Chr.

Nr.24 (B.6.12.298/10.09.2012) M. Fırat's Form 2E (lokal?)

Randfragment. Maße: Dm R ca. 20 cm; erh. H 2,4 cm. Ton: 5 YR 7/6 reddish yellow, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel und kleine Luftblasen; Überzug: 2.5 YR 4/4 reddish brown, teilweise glänzend.

Dat.: 400-450 n. Chr.

Nr.25 (B.6.12.269/ 08.09.2012) M. Fırat's Form 2E (lokal?)

Maße: Dm R ca. 19 cm; erh. H 2,3 cm.

Ton: 5 YR 7/6 reddish yellow, hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel und kleine Luftblasen; Überzug: 2.5 YR 5/6 red, matt.

Dat.: 400-450 n. Chr.

FORM 3

Nr.26 (S9230713-01/4) Hayes Form 3A

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 3,3 cm. Ton: 5 YR 6/6-6/8 red, fein gemagert, feine Kalkpartikel; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt; am Rand schwarz gebrannt.

Dat.: 400-475 n. Chr.

Nr.27 (DBG220813-01/2) Hayes Form 3A

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 3,1 cm. Ton: 2.5 YR 6/6 red, nicht sehr hart gebrannt, fein gemagert, feine Kalkpartikel, schwarz-graue kleine Partikel (Sand?); Überzug: 2.5 YR 4/8 red, matt.

Dat.: 400-475 n. Chr.

Nr.28 (S9200713-01/2) Hayes-Form 3A

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 2,7 cm. Ton: 2.5 YR 6/6 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an feinen Kalkpartikeln; Überzug: 10 YR 4/8 red, matt, am Rand grau-braun und am Übergang zur Wand schwarz (streifig).

Dat.: 400-475 n. Chr.

Nr.29 (S9160713-01/3) Hayes Form 3A

Randfragment. Maße: Dm R 16 cm; erh. H 2,8 cm. Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an feinen Kalkpartikeln; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dat.: 400-450 n. Chr.

Nr.30 (S9150713-01/2) Hayes-Form 3B

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 2,7 cm. Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an feinen Kalkpartikeln, feiner Glimmer; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt, dünn.

Dekor: Rouletting am Rand.

Dat.: 450-475 n. Chr.

Nr.31 (S9220713-01/22) Hayes Form 3B

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 2,9 cm. Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red,

matt.

Dat.: 450-475 n. Chr.

Nr.32 (S9260713-01/11) Hayes-Form 3C

Randfragment. Maße: Dm R 16 cm; erh. H 3,5 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 4/6 red, matt, am Rand braun-grau und am Übergang zur Wand schwarz (streifig).

Dat.: 460-475 n. Chr.

Nr.33 (E1150813-01/6) Hayes Form 3B bzw. 3C

Randfragment. Maße: Dm R 25 cm; erh. H 2,7 cm. Ton: 2.5 YR 6/6 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen, feiner Glimmer; Überzug: 10 R 5/8 red, matt, außen am Rand hellbraun gebrannt.

Dekor: Rouletting am Rand, bestehend aus ungleichmäßig großen Kerben, leicht eingedrückt.

Dat.: 450-475 n. Chr.

Nr.34 (S9250713-01/2) Hayes Form 3D

Randfragment. Maße: Dm R 25 cm; erh. H 2,9 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dekor: Rouletting am Rand, bestehend aus 2 Reihen ziemlich tief eingedrückter Kerben.

Dat.: spätes 5. Jh.

Nr.35 (S9250713-01/1) Hayes Form 3D

Randfragment. Maße: Dm R 25 cm; erh. H 3 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dekor: Rouletting am Rand, bestehend aus 3 Reihen tief eingedrückter Kerben.

Dat.: spätes 5. Jh.

Nr.36 (S9220713-01/8) Hayes Form 3E

Fast vollständiges Profil von Rand bis Fuß. Maße: Dm R 30 cm; Dm F 17 cm; erh. H 7 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt, dünn, am Rand stellenweise leicht grau gebrannt.

Dekor: Rouletting am Rand, bestehend aus feinen länglichen Kerben, nicht tief eingedrückt.

Dat.: frühes 6. Jh.

Nr.37 (S9180713-01/4) Hayes Form 3E

Randfragment. Maße: Dm R 19 cm; erh. H 2,8 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dat.: frühes 6. Jh.

Nr.38 (S9230713-01/2) Hayes Form 3F

Randfragment. Maße: Dm R 32 cm; erh. H 2,3 cm. Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dekor: Rouletting am Rand, bestehend aus 2 Kerbenreihen.

Dat.: 525-550 n. Chr.

Nr.39 (S9200713-01/3) Hayes Form 3F

Randfragment. Maße: Dm R 28 cm; erh. H 2,8 cm.

ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dat.: 525-550 n. Chr.

Nr.40 (S9180713-01/1) Hayes Form 3F

Randfragment. Maße: Dm R 32 cm; erh. H 2,3 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt, außen am Rand braun gebrannt.

Dat.: 525-550 n. Chr.

Nr.41 (S9200913-01/1) Hayes Form 3F

Randfragment. Maße: Dm R 25 cm; erh. H 1,6 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, kleine Luftblasen, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 6/8 red, matt.

Dat.: 525-550 n. Chr.

Nr.42 (S9180713-01/2) Hayes Form 3B, C, D, E.

Randfragment. Maße: Dm R 19 cm; erh. H 1,9 cm. Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 6/8 light red, matt, dünn.

Dat.: 5. Jh.

Nr.43 (S9260713-01/1) Hayes Form 2 bzw.3

Fußfragment. Maße: Dm F 20 cm; erh. H 1,3 cm.

Ton: 5 YR 5/8 yellowish red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR

5/8 red, matt, dünn.

Dat.: 5.-6. Jh.

Nr.44 (S9270713-01/1) Hayes Form 3 bzw. 6

Fußfragment. Maße: Dm F 25 cm; erh. H 1,1 cm.

Ton: 2.5 YR 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dat.: 6. Jh.

FORM 5**Nr.45** (S92307-01/1) Hayes Form 5B

Randfragment. Maße: Dm R 31 cm; erh. H 2,6 cm.

Ton: 10 R 5/8 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 5/8 red, matt.

Dekor: Randoberfläche gerillt.

Dat.: 500-550 n. Chr.

FORM 8**Nr.46** (S9240713-01/1) Hayes Form 8

Randfragment. Maße: Dm R 18 cm; erh. H 2,7 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 5/8 red, matt.

Dat.: 450-500 n. Chr. (oder etwas später).

Nr.47 (S9190713-01/2) Hayes Form 8

Randfragment. Maße: Dm R 19 cm; erh. H 3,8 cm.

Ton: 7.5 YR 6/6 reddish yellow, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 5/6 red (am Rand stellenweise 2.5 YR 4/6 reddish brown), matt, dünn.

Dat.: 450-500 n. Chr. (oder etwas später).

FORM 10**Nr.48** (DBG150813-01/5) Hayes Form 10A

Randfragment. Maße: Dm R 28 cm; erh. H 2 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt, dünn.

Dat.: 570 n. Chr. - erste Hälfte 7. Jh.

Nr.49 (DBG110913-01/1) Hayes Form 10A

Randfragment. Maße: Dm R 21,6 cm; erh. H 3,7 cm.

Ton: 2.5 YR 6/8 light red, hart gebrannt, reich an

Kalkmännchen. Überzug: 2.5 YR 6/8, light red, matt, dünn.

Dat.: 570 n. Chr. - erste Hälfte 7. Jh.

Nr.50 (S9180713-01/6) Hayes Form 10A

Randfragment. Maße: Dm R 30 cm; erh. H 4,3 cm.

Ton: 10 R 5/6 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 5/8 red, matt, innen sehr dünn, außen am Rand grau gebrannt.

Dat.: 570 n. Chr. - erste Hälfte 7. Jh.

LRC-Schalenböden mit Stempeldekor

Nr.51 (S9130713-01/3) Hayes Gruppe I Motiv 2

Bodenfragment. Maße: Dm ca. 8 cm.

Ton: 2.5 YR 5/6 red, hart gebrannt, fein gemagert, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, matt.

Dekor: vier eingestempelte Palmblätter kombiniert mit konzentrischen Kreisen.

Dat.: 360-450 n. Chr.

Nr.52 (S13130713-01/2) Hayes Gruppe III Motiv 48

Bodenfragment. Maße: ?

Ton: 2.5 YR 5/6 red, reich an Kalkmännchen; Überzug: 2.5 YR 5/6 red, matt, dünn.

Dekor: eingestempelter Pfau mit drei Kopffedern.

Dat.: 470-580 n. Chr.

Nr.53 (S9240713-01/4) Hayes Gruppe III Motiv 67

Maße: erh. H 3 cm.

Ton: 10 R 5/4 weak red, reich an Kalkmännchen; Überzug: 10 R 5/6 red, matt.

Dekor: Kreuz Monogramm mit hakenartigem und tropfenförmigen Reliefresten in den Winkeln.

Dat.: spätes 5. - frühes 6. Jh.

3-LRLCW (Late Roman Light Coloured Ware)

Nr.54 (E1290813-01/3) Ergürer Form 11

Randfragment. Maße: Dm R 28 cm; erh. H 4,2 cm. Ton: 7.5 YR 8/3 pink, fein gemagert, glimmerhaltig; Überzug: 2.5 YR 5/8 red, leicht grün-gelb glänzend.

Stark versintert.

Dat.: 550-650 n. Chr.

Nr.55 (E1090913-01) Ergürer Form 15

Randfragment. Maße: Dm R 24 cm; erh. H 3,5 cm.

Ton: 7.5 YR 7/4 pink, fein gemagert, Kalk (wenig), glimmerhaltig; Überzug: 2.5 YR 6/8 light red, außen unterhalb des Randes ohne Überzug, innen grün-gelb glänzend.

Dat.: spätes 6. - frühes 7. Jh.

Nr.56 (S9220713) Ergürer Form 2

Randfragment. Maße: Dm R 16 cm; erh. H 0,9 cm.

Ton: 7.5 YR 7/6 reddish yellow, fein gemagert, sehr hart gebrannt, Glimmer (wenig);

Überzug: 5 YR 6/8 reddish yellow, matt, dünn.

Dekor: eingestempelte Zacken am Rand.

Dat.: spätes 4. - frühes 6. Jh.

Nr.57 (S9190713-02/3) Ergürer Form 2

Randfragment. Maße: Dm R 33 cm; erh. H 1,3 cm.

Ton: 5 YR 8/3 pink, fein gemagert, sehr hart gebrannt, Kalk (wenig); Überzug: 5 YR 6/8 reddish yellow, matt und dünn.

Dekor: eingeritztes Wellenband auf der Oberseite des Randes.

Dat.: spätes 4. - frühes 6. Jh.

Nr.58 (AG. 12. 604 (08.09.12) Ohne exakte Parallele, vergleichbar mit Hayes Form 84 der ARS; vgl. Abadie-Reynal & Sodini 1992, 31.

Randfragment. Maße: Dm R 29 cm; erh. H 4,2 cm.

Ton: 5 YR 7/4 pink, fein gemagert, sehr hart gebrannt; Überzug: 2.5 YR 6/8 light red, matt, dünn.

Dekor: Rouletting auf der Außenseite der Wand, unregelmäßige Kerbenreihen.

Dat.: 400-500 n. Chr.

An dieser Stelle möchte ich mich bei meinem Kollegen Ass. Prof. Hüseyin Murat Özgen für die Genehmigung zur wissenschaftlichen Bearbeitung des Materials bedanken, ohne welche diese Publikation nicht möglich gewesen wäre. Ferner danke ich den Studenten der Mimar Sinan Universität der Schönen Künste, İstanbul, und Nurtaç Buluç für die Anfertigung der Zeichnungen der untersuchten Scherben sowie Muhammed Çınar für deren Digitalisierung. Für die sprachliche Korrektur des Textes möchte ich mich bei Dr. Patricia Kögler ganz herzlich bedanken.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliographie

Antike Quellen

Plin. *epist.* (=G. Plinius Caecilius Secundus, Epistulae). *Pliny, Letters*, English trans. by W. Melmoth, Loeb, London 1963.

Plin. *nat.* (=G. Plinius Secundus, Naturalis Historia). *Pliny Natural History*, English trans. by H.R. Rackam, W.H.S. Jones & D.E. Eichholz, Loeb, Cambridge & London 1938-1971.

Moderne Literatur

Abadie-Reynal, C. & Sodini, J.-P. (1992). *La Céramique Paléochrétienne de Thasos (Alikı, Delkos, Fouilles Anciennes*, Paris: Diffusion de Boccard.

Abadie Reynal, C. Martz, A. S. & Cador, A. (2007). Late Roman and Byzantine Pottery in Zeugma: Groups of the Beginning of the 5th Century. B. Böhlendorf, Arslan, A.O. Uysal & J. Witte- Orr (Ed.), *Byzas 7, Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (pp. 181- 194). İstanbul: Ege Yayınları.

Adak, I. (1997). *Zeugma Sigillatları*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aktaş, R. (2018). *Antandros Kazısı Yamaç Ev Roma Dönemi Seramikleri*. (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Ateş, G. (2003). *Die Rote Feinkeramik von Aizanoi als Lokaler Kulturträger*. (Doctoral dissertation). Universität Heidelberg.

Atlante I. *Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*. *Atlante Delle Forme Ceramiche I. EAA Suppl. 1* Rome (1981).

Atlante II. *Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero)*. *Atlante delle forme ceramiche II. EAA Suppl.2*. Rome (1985).

Ayaz, M. (2014). *Assos Kuzey Stoası Kırmızı Astarlı Roma Seramiği*. (Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çanakkale.

Başaran, C. & Ergürer, H.E. (2012). Parion Odeion'u (Bouleuterion?) 2010 Çalışmaları ve Odeion'da Bulunan Seramikler. *Olba*, 20, 245-289.

Beksaç, E. (2003). 2001 Yılı Adramytteion / Ören Kazısı. *KST*, 24/1 (pp. 85-94) Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

Beksaç, E. (2004). 2002 Yılı Adramytteion / Ören Kazısı, *KST*, 25/2 (pp. 327-338) Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Beksaç, E. (2005). 2003 Yılı Adramytteion/Ören Kazısı, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 7/1 (pp. 83-91) İstanbul: Biltur Basım Yayın.
- Bes, P. (2015). *Once upon a Time in the East. The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East, Roman and Late Antique*. Oxford: Archaeopress.
- Bounegru, O. (2009). Die Keramischen Werkstätte von Pergamon. Die Planimetrie. *Peuce*, 7, 73-96.
- Çapar, Ö. (1995). Roma'nın Asia Eyaleti'nde Conventus (Dioicesis) Sistemi. *DTCF Dergisi*, 37, 731-755.
- Çoruhlu, T. (2006). 2004 Yılı (Adramytteion Antik Kenti) Kazı Çalışmaları. *KST*, 27/1, 229-240.
- Çoruhlu, T. (2007). Ören (Adramytteion Antik Kenti) 2005 Yılı Kazı Çalışması. *KST*, 28/1, 479-500.
- Çoruhlu, T. (2008). 2006 Yılı Ören (Adramytteion Antik Kenti) Kazı Çalışması. *KST*, 29/3, 525-540.
- Doğer, L. (2012). *Daskyleion II, Hisar-tepe/Daskyleion Kazısı Bizans Seramikleri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Doğer, L. (2007). Byzantine Ceramics: Excavation at Smyrna Agora. B. Böhlendorf- Arslan, A.O. Uysal & J. Witte- Orr (Ed.), *Byzas 7, Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (pp. 97- 121). İstanbul: Ege Yayınları.
- Duman, B. (2016). African Red Slip Ware in Lydian Tripolis. *ReiCretActa*, 44, 699-706.
- Ergürer, H. E. (2012). *Parion Roma Dönemi Seramiği*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ergürer, H. E. (2013). VIII. Seramikler. C. Başaran (Ed.), *Antik Troas 'ın Parlayan Kenti Parion. 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları* (pp. 137-150). İstanbul: Biltur Basım Yayın.
- Ergürer, H. E. (2014). Late Roman Light Coloured Ware from Parion. H. Meyza & K. Domzalski (Eds.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares Of The Aegean Coast Of Anatolia. Their Production, Imitation and Use* (pp. 175-191). Warschau: Neriton.
- Ergürer, H. E. (2018). The Fine Pottery found in Parion Theater: Sigillata, Late Roman Red Slip Pottery and Others. C. Başaran & H. E. Ergürer (Eds.), *Roman Theater of Parion. Excavations, Architecture and Finds From 2006-2015 Campaigns* (pp. 91-126). Çanakkale: İçdaş.
- Erol, D. (2011). *Smyrna Agorasında Ele Geçen Terra Sigillata ve Geç Roma Seramiği*. (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Fırat, M. (2011). *Phokaia Geç Roma Dönemi Mutfak Kapları*. (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Fırat, M. (2015). Seramik Çöplüğü Alanı Verileri Doğrultusunda Phokaia Kırmızı Astarlı Kapları. E. Okan & C. Atilla (Eds.), *Prof. Dr. Ömer Özyiğit 'e Armağan* (pp. 161 178). İstanbul: Ege Yayınları.
- Fırat, N. (1999). *Perge Konut Alanı Keramiği*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fırat, N. (2003). Perge Konut Alanı Kullanım Seramiği. C. Abadie-Reynal (Ed.), *Varia Anatolica 15: Les Céramiques en Anatolie aux Époques Hellénistiques et Romaines* (pp. 91-95). İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil.
- Gassner, V. (1997). *Das Südtor der Tetragonos-Agora: Keramik und Kleinfunde*. *FiE*, 13 /1/1. Wien: VÖAW.
- Güneş, F. (2008). *Kyzikos Antik Kenti 2006-2007 Kazı Dönemi Seramik Buluntuları*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Gürbüz, M. (2018). Late Roman Pottery from a Building in Klazomenai. *Olba* 26, 135-176.

- Hansen, S.L. (2003). The Roman and Late Roman Fine Wares from the Danish Excavations of a Late Roman Villa in Halikarnassos. C. Abadie-Reynal (Ed.), *Varia Anatolica*, 15: *Les Céramiques en Anatolie aux Époques Hellénistiques et Romaines* (pp. 197-201). İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumezil.
- Harrison, M., Firatlı, N. & Hayes J.W. (1968). A Seventh Century Pottery Group, Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report. *DOP*, 22, 203-216.
- Hayes, J. W (1972). *Late Roman Pottery*. London: British School at Rome.
- Hayes, J. W (1980). *A Supplement to Late Roman Pottery*. London: British School at Rome.
- Hayes, J. W (1992). *Excavations at Saraçhane in İstanbul*, 2. Princeton, New Jersey: University Press.
- Hayes, J. W (2008). *Roman Pottery Fine-Ware Imports. Agora 32*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens. .
- Heath, S. & Tekkök, B. eds. (2006-2009). *Greek, Roman and Byzantine Pottery at Ilion (Troia)*. Retrieved <18.11.2020> from <http://classics.uc.edu/troy/grbpottery/>
- Hudson, N. (2008). Three centuries of Late Roman pottery. C. Ratte, R. R. R. Smith (Eds.), *New Research on the City and Its Monuments* (pp. 319-345). *Aphrodisias Papers 4*. Portsmouth, Rhode Island: Thomson-Shore.
- Jackson, M., Zelle, M., Vandeput, L., & Köse, V. (2012). Primary evidence for Late Roman D Ware production in southern Asia Minor: A challenge to 'Cypriot Red Slip Ware'. *Anatolian Studies*, 62, 89-114.
- Japp, S. (2007). Late Roman Byzantine and Ottoman Pottery from Alexandria Troas. B. Böhlendorf-Arslan, A.O. Uysal & J. Witte- Orr (Eds.), *Byzas 7: Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (pp. 55-72). İstanbul: Ege Yayınları.
- Japp, S. (2009). The local pottery production of Kibyra. *Anatolian Studies* 59, 95-128.
- Japp, S. (2014). Sigillata Of Pergamon – Eastern Sigillata C Problems Of Classification And Chronology. H. Meyza & K. Domzalski (Eds.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares Of The Aegean Coast Of Anatolia. Their Production, Imitation and Use* (pp.11-12). Warschau: Éditions Neriton.
- Kenkel, F. (2007). The Cypriot Red Slip Ware and Its Derivatives, B. Böhlendorf- Arslan, A.O. Uysal & J. Witte- Orr (Eds.), *Byzas 7, Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (pp.131-146). İstanbul: Ege Yayınları.
- Kiminas, D. (2009). *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs*. Wildside Press.
- Ladstätter, S (2008). "Funde". M. Steskal & M. La Torre (Eds.), *Das Vediusgymnasium in Ephesos: Archäologie und Baubefunde. FiE 14/1* (pp. 97-189). Wien: VÖAW.
- Ladstätter, S. & Sauer, R. (2005). Late Roman C Ware und lokale spätantike Feinware aus Ephesos. F. Krinzinger (Ed.), *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos* (pp. 143–210).Wien: VÖAW.
- Langlotz, E. (1969). Beobachtungen in Phokaia. *AA*, 84, 1969, 379-385.
- Mayet, F. & Picon, M. (1986). Une Sigillata Phocenne Tardive (Late Roman C) et sa Diffusion en Occident. *Figlina*,7, 129-142.
- Mommsen, H. & Japp, S. (2014). Statistical interpretation of elemental concentration data and the origin of Pergamene pottery. H. Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their Production, Imitation and Use* (pp. 31-39). Warschau: Neriton.

- Niewöhner Ph. (2015). Der Bischofsspalast von Milet. Spät Römisches Peristylhaus und Frühbyzantinische Residenz. *AA*, 2, 181-273.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Fikret Işıltan (übers.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgen H. M. (2014). Adramytteion (Ören) 2012 Kazı ve Onarım Çalışmaları. *KST* 35/3, 178-194.
- Özgen H. M. (2015). Adramytteion (Ören) 2013 Kazı ve Onarım Çalışmaları. *KST* 36/3, 1-18.
- Özgen H. M. (2016). Adramytteion (Ören) 2014 Kazı ve Onarım Çalışmaları. *KST* 37/3, 233-248.
- Özgen, H. M. (2019). Yeni Bulgular Işığında Adramytteion ve Etki Alanı; Körfez Üzerine Değerlendirmeler. Öztürk, B., Öztürk, H.S., Eren, K., Aykanat, B.B., Azeri, H. (Ed.), *Filiz Dönmez Öztürk Anısına Makaleler, Mnemes Kharin, Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar* (s. 405-430). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Öztaşkın; M. (2013). *Stratonikeia ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri (2008-2010 Yılları)*. (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Öztürk; A. (2019). *Adramytteion Egemenlik Alanında Bir Yerleşim: Dedekaya ve Çevresinin Topografik İncelemesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özudoğru, Ş. (2018). Geç Antikçağ'da Kibyra. *Cedrus*, VI, 13-64.
- Poblome, J. (1999). *Sagalassos Red Slip Ware: Typology and Chronology*. Turnhout: Brepols.
- Poblome, J. & Fırat, N. (2011). Late Roman D. A Matter of Open(ing) or Closed Horizons?. C. M. Angel, M. Bonifay und P. Reynolds (Eds.), *LRFW 1: Late Roman Fine Wares: Solving Problems of Typology and Chronology* (pp. 49-55). Oxford: Archaeopress.
- Rautman, M. L. (1995). Two Late Roman Wells at Sardis, *AASOR*, 53, 37-84.
- Schneider, G. (2000). Chemical and mineralogical studies of Late Hellenistic to Byzantine pottery production in the Eastern Mediterranean. *ReiCretActa*, 36, 525-36.
- Sekban, M.B. (2007). *Antandros Yamaç Ev Terra Sigillata Buluntuları*. (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Semiz, B., Duman; B. & Ok, M. (2018). Analytical study of Roman red slip ware from ancient Tripolis (Denizli, Turkey). *Measurement* 129, 530-541.
- Slane, K. (2003). Corinth's Roman Pottery: Quantification and Meaning. *Corinth*, 20, 321-335.
- Slane, K.W., Sanders, G.D.R. (2005). Corinth: Late Roman Horizons. *Hesperia*, 74/2, 243-297.
- Sossau, V. (2016). Late Antique Pottery from an Insula South of the West-Market in Miletus (Turkey). *ReiCretActa*, 44, 725-730.
- Söğüt, B. (2018). Geç Antik Çağ'da Stratonikeia. Şimşek, C., Kaçar T. (Eds.), *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (s. 429-458). İstanbul: Ege Yayınları.
- Stauber, J. (1996). *Die Bucht von Adramytteion*. IGSK 50, Bonn: R. Habelt.
- Şahin, R. (2020). Pottery From a Roman House to the West of the Bouleuterion at Miletus/Ionia. *Cedrus*, 8, 223-264.
- Şimşek, C. ve Bilgin, M. (2018). Laodikeia Geç Antik Çağ Seramikleri. Şimşek, C. ve Kaçar T. (Ed.), *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* (s. 175-199). İstanbul: Ege Yayınları.
- Tekkök-Biçken, B. (1996). *The Hellenistic and Roman Pottery from Troia: Second Century B.C. to Sixth Century A.D.* (Doctoral dissertation). University of Missouri-Columbia.

- Tekocak, M., (2006). *Kelenderis Roma Çağı Seramiği*. (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyala Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Waage, F. O. (1933). The Roman and Byzantine Pottery. *Hesperia* 2, 279-328.
- Waage, F. O. (1948). Hellenistic and Roman Tableware of North Syria. Antioch on the Orontes 4/1: *Ceramics and Islamic Coins*. Princeton, N.J.
- Waldner; A. (2014).Keramik. E. Rathmayr (Ed.), *Hanghaus II in Ephesos, Die Wohninheit 7. FiE 8/10* (pp. 311-423). Wien: VÖAW.
- Waldner; A. & Ladstätter, S. (2014). Ephesus - Local vs Import: The Early Byzantine Fine Ware. H. Meyza & K. Domzalski (Eds.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares Of The Aegean Coast Of Anatolia. Their Production, Imitation and Use* (pp.49-58). Warschau: Neriton.
- Willet, R. & Poblome, J. (2015). The Scale of Sagalassos Red Slip Ware Production - Reconstructions of Local Need and Production Output of Roman Imperial Tableware. *Adalya*, 18, 133-157.
- Yılmaz, Z. (2007). Spätantike Sigillaten aus Priene. B. Böhlendorf- Arslan, A.O. Uysal & J. Witte- Orr (Eds.), *Byzas 7, Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (s.123-129). İstanbul: Ege Yayınları.
- Zelle, M. (2003). Funde spätantiker Sigillata in Assos. *Römische Keramik. Herstellung und Handel, Kolloquium Xanten, 15-17.06.2000* (pp. 77-106). Mainz: von Zabern.

ABBILDUNGEN

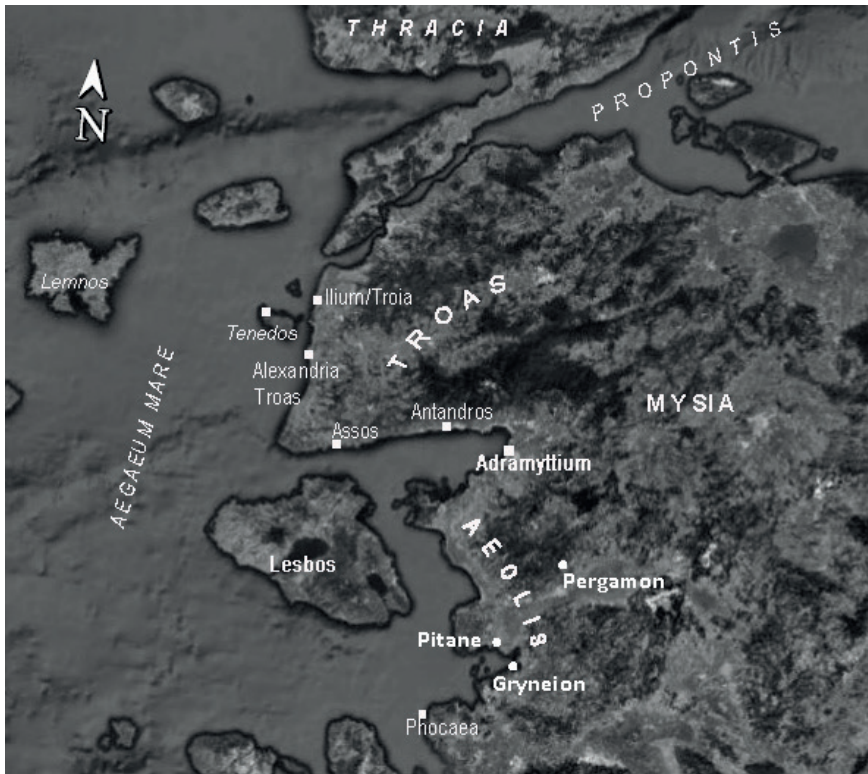

Abbildung 1. Adramytteion, Lage und Umgebung (Karte: Google Earth).

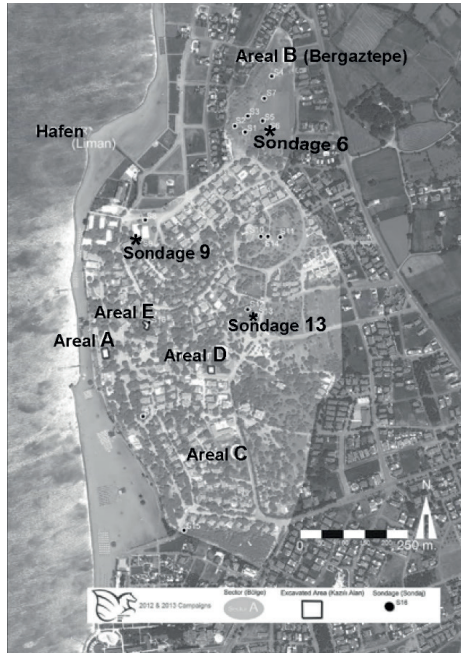

Abbildung 2. Lage der Grabungsareale und Sondagen (nach Özgen 2015, 13, Abb. 3).

Abbildung 3. Sondage 9 (Photo: Grabungsarchiv).

Abbildung 4. Areal A (nach Özgen 2015, 192, Abb. 12).

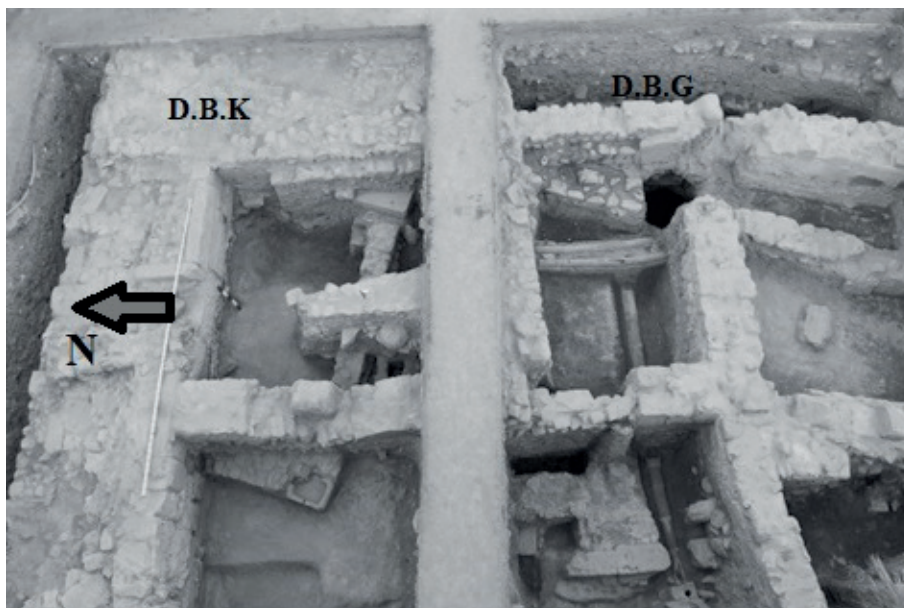

Abbildung 5. Areal D (nach Özgen 2015, 16, Abb. 8).

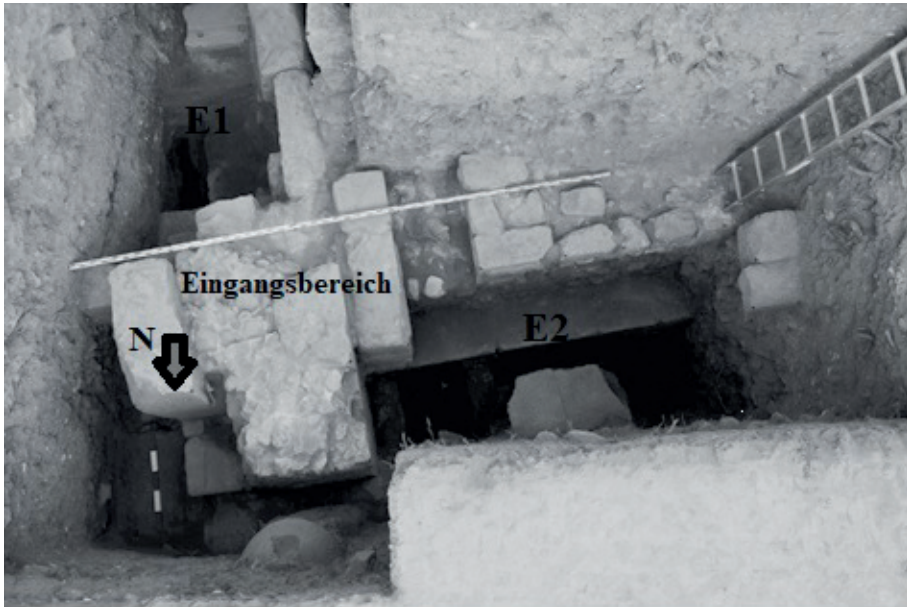

Abbildung 6. Areal E (nach Özgen 2015, 17, Abb. 10).

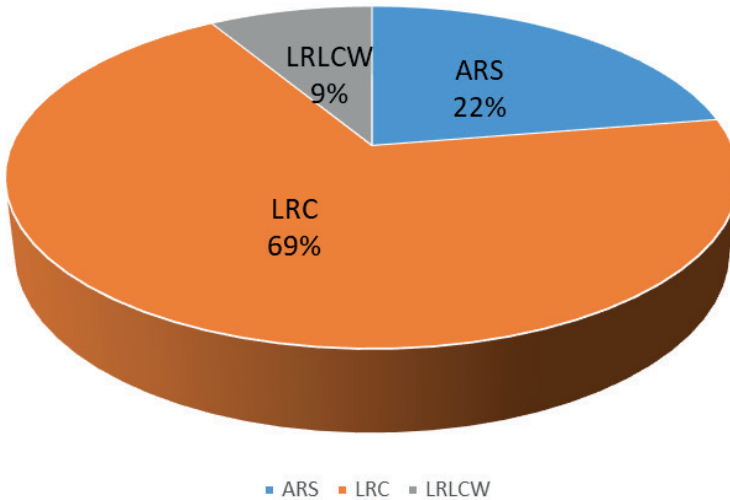

Abbildung 7. Verteilung der spätantiken Sigillata nach Gattungen (Diagramm: R. Şahin).

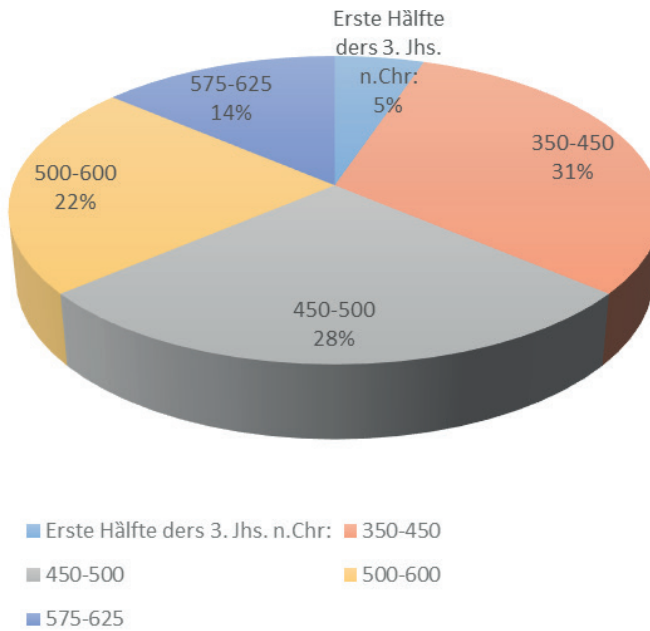

Abbildung 8. Chronologische Verteilung der spätantiken Sigillata (Diagramm: R. Şahin).

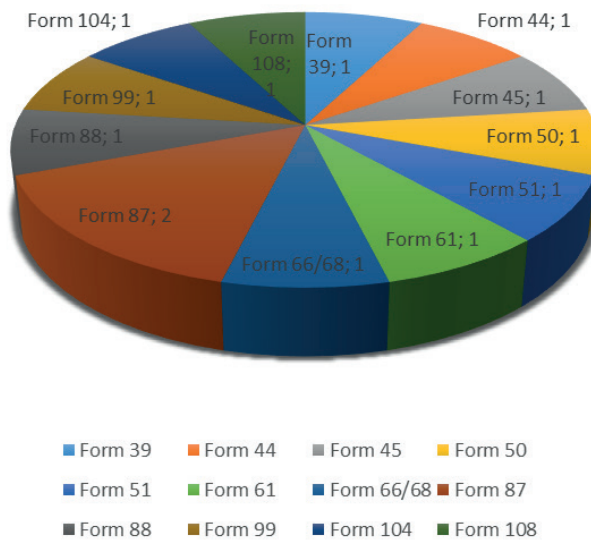

Abbildung 9. Verteilung der ARS Formen (Diagramm: R. Şahin).

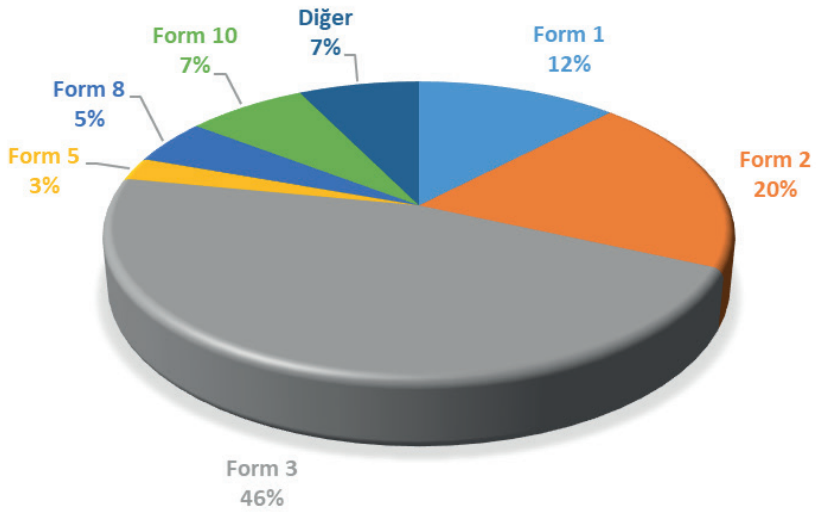

Abbildung 10. Typologische Verteilung der LRC Formen (Diagramm: R. Şahin).

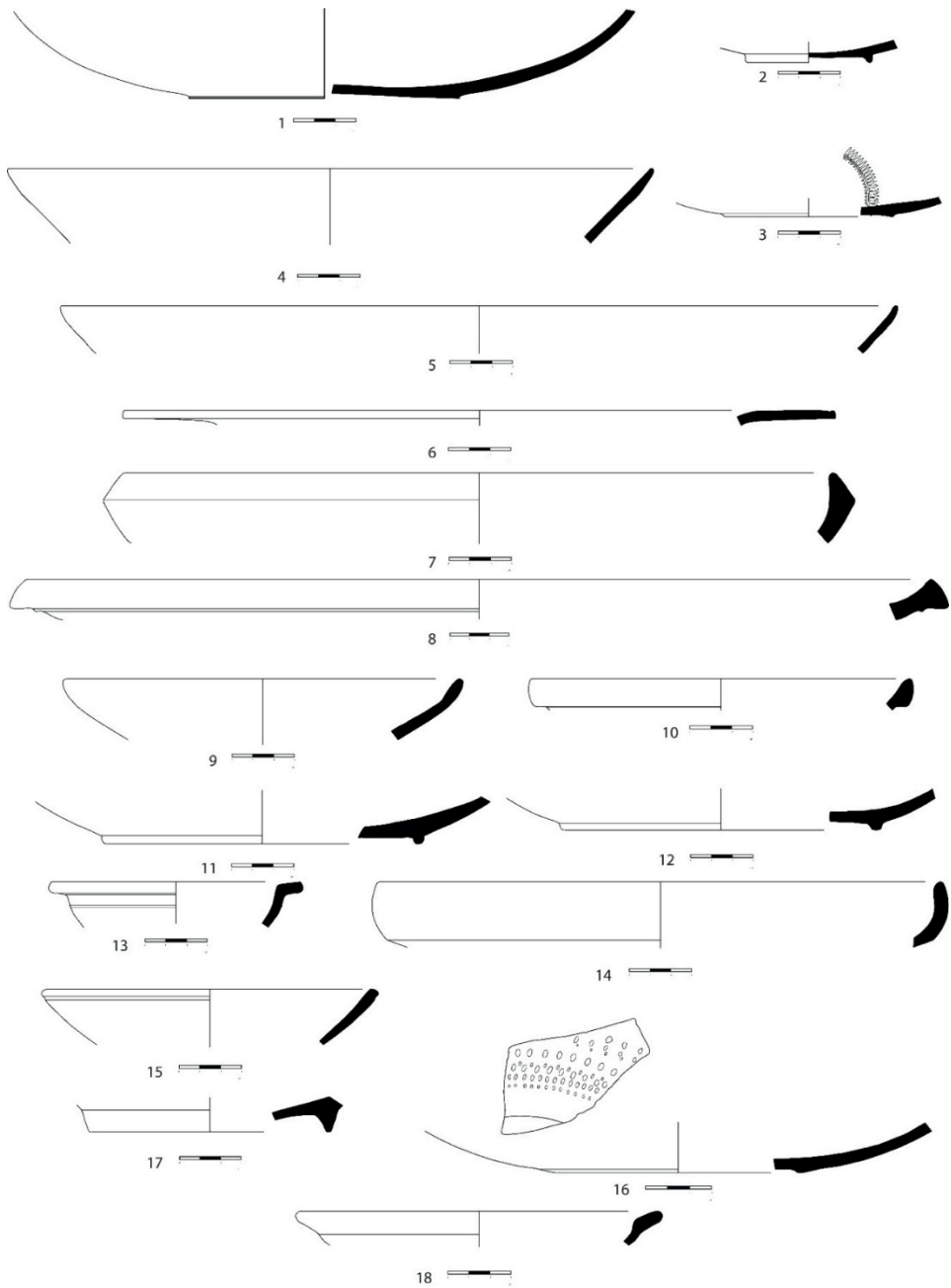

Abbildung 11. Nr. 1-13, ARS; Nr. 14-18, LRC.

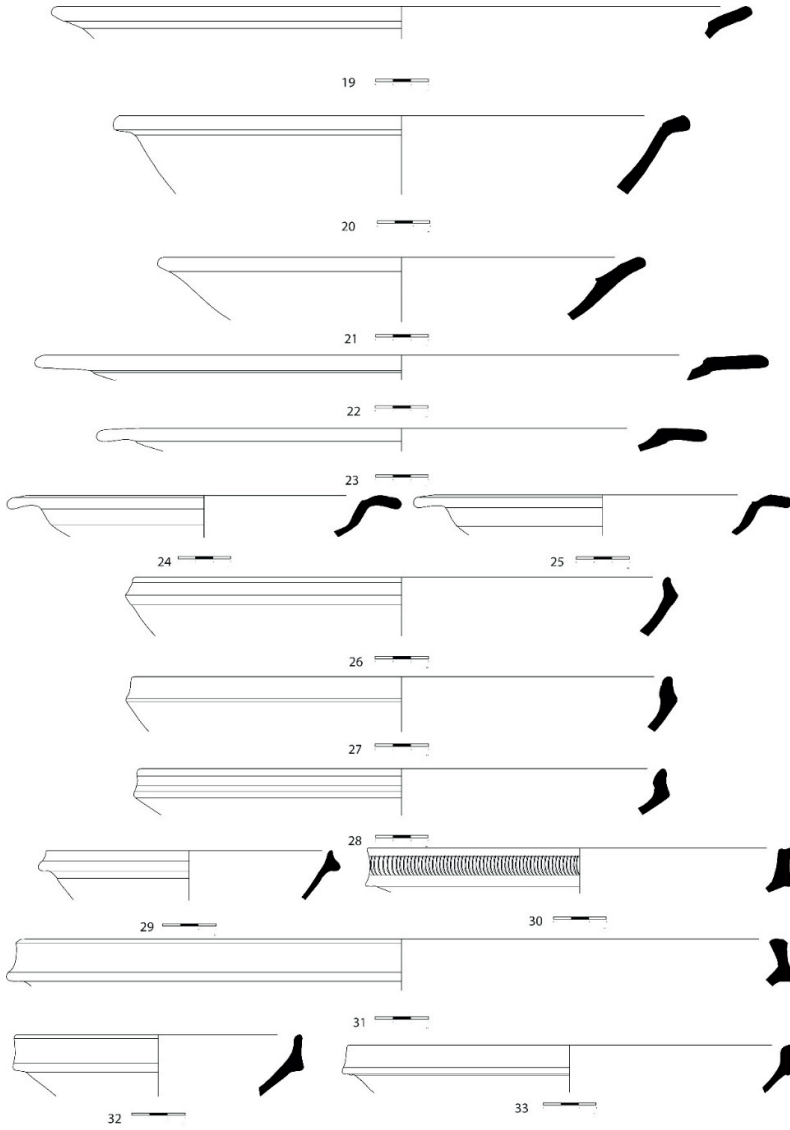

Abbildung 12. Nos. 19-33, LRC.

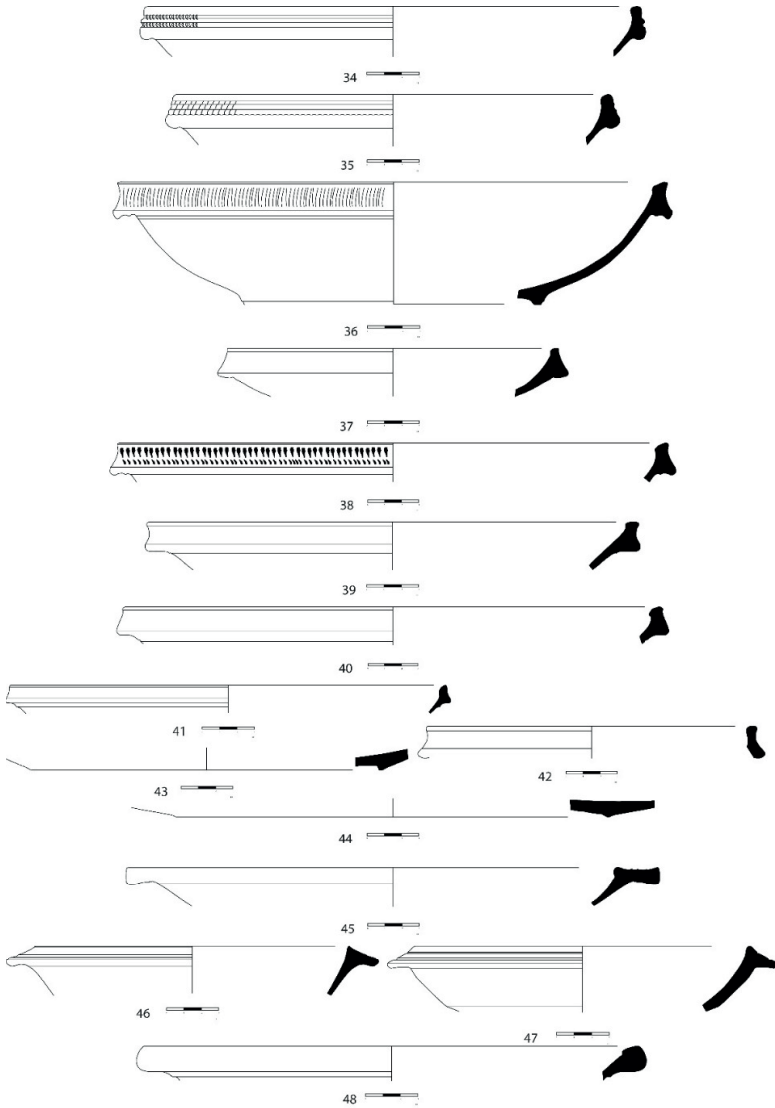

Abbildung 13. Nos. 33-48, LRC.

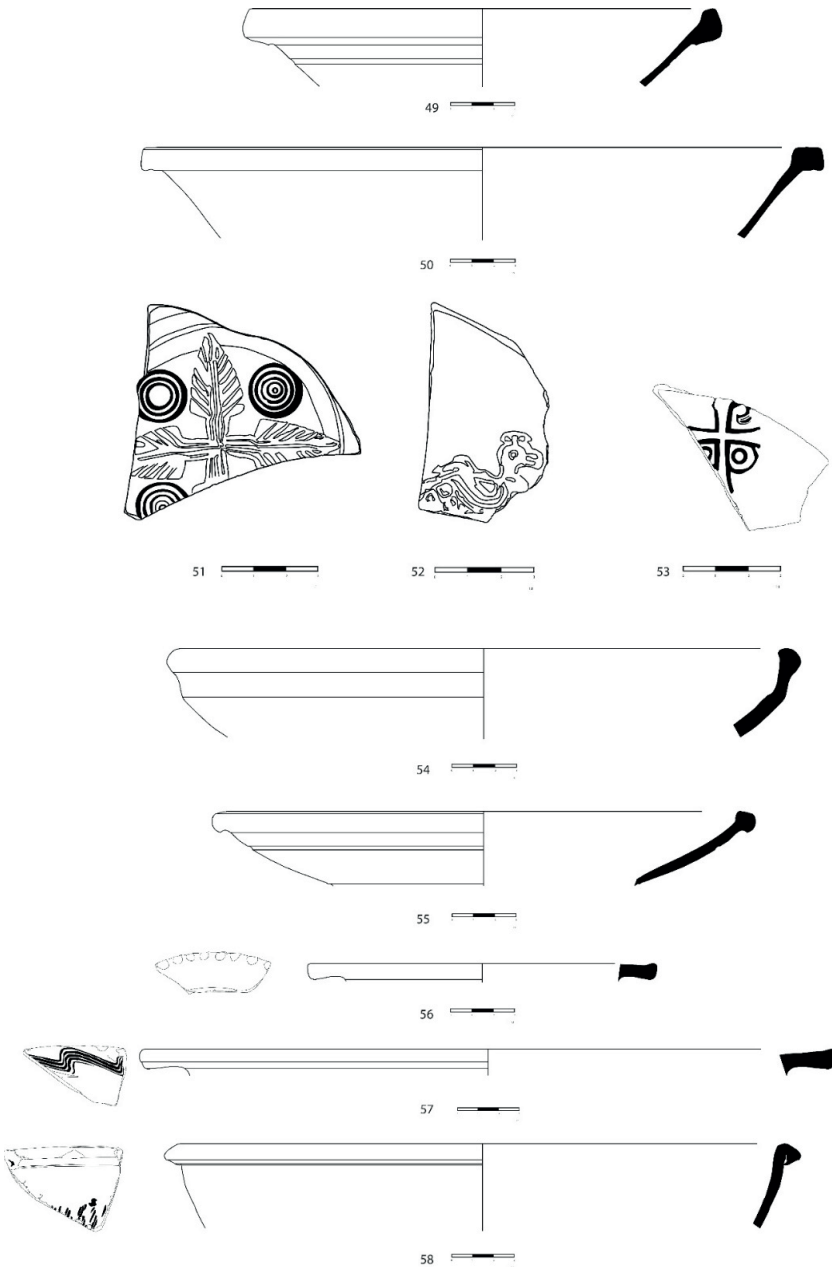

Abbildung 14. Nos. 49-53 LRC; Nos. 54-58, LRLCW.

Abbildung 15. Nr. 1-13, ARS; Nr. 14-15, LRC.

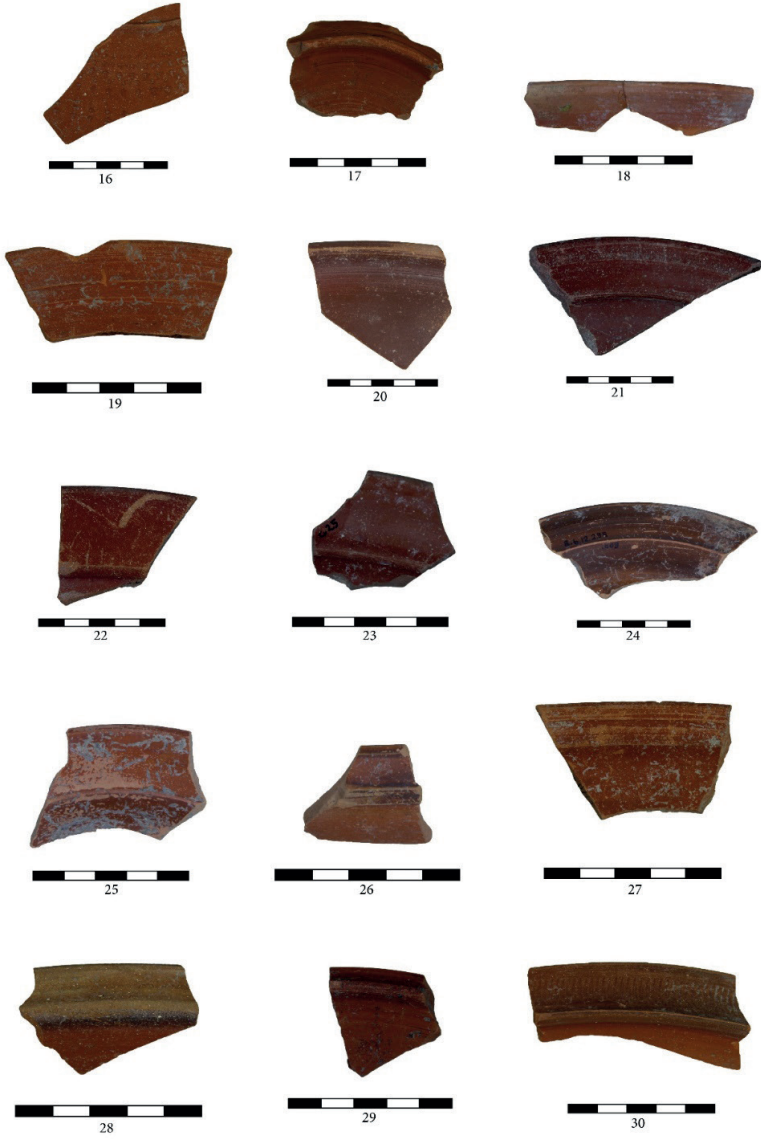

Abbildung 16. Nos. 16-30, LRC.

Abbildung 17. Nos. 31-45, LRC.

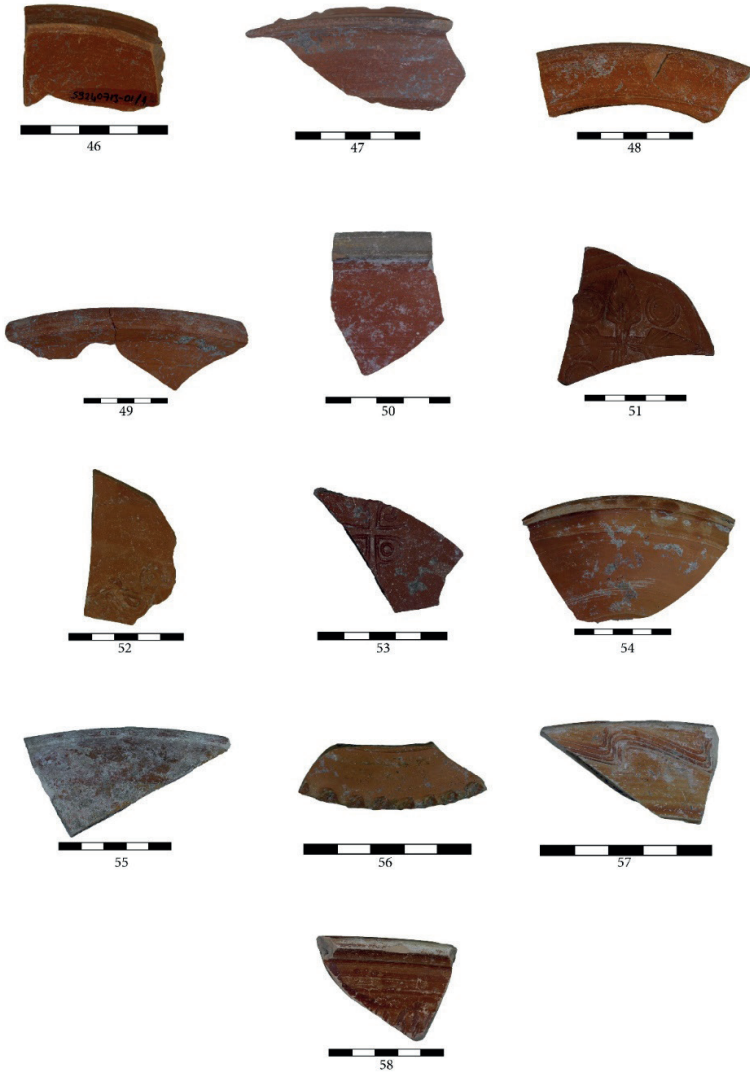

Abbildung 18. Nos. 46-54, LRC.

Antik Kastabala Kenti Kuzey Kilise Üzerine Gözlemler: Uzam, Mekan ve Anlamsal Üretim Döngüsü

Observations on Ancient Castabala City North Church: Space, Mass and Semantic Production Cycle

R. Eser Kortanođlu¹ , Ferda Barut Kemirtlek²

Öz

Antik Kilikia Bölgesi'nin Kastabala kenti, Geç Hellenistik Dönem'de Roma'nın vasal kralı Tarkondimotos ile bölgenin tarihselliğinde öne çıkmaya başlamış ama özellikle de Roma İmparatorluk Dönemi'nde en görkemli halini yaşamıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, MS 2-3. yüzyıllarda kentte sütunlu cadde ve anıtsal birçok yapı inşa edilmiştir. Geç Antik Çağ'ın başlamasıyla, Hıristiyanlık ile birlikte tapımdaki tekillik kendine özgü kutsal yapıları da kentte inşa edilmiştir. Bu bağlamda kentte “Kuzey Kilise” ve “Güney Kilise” olarak adlandırılmış yapılar kentin İmparatorluk Dönemi anıtsal yapılarına ait mimari öğelerin yeniden kullanılmaları ile inşa edilmiştir. Makale öznesi olarak Kuzey Kilise'ye odaklanmıştır. Kuzey Kilise bağlamında söz konusu inşa paradoksal bir anlam kazanmıştır. Bunun temel nedeni blokların ve mimari malzemelerin normalde kullanılması gereken yerlerde konumlandırılmamış olmalarıdır. Makalede Kuzey Kilise olarak anılan anıtsal kütle; spolia malzemenin kullanımı, dekonstrüksiyon, Genius Loci kavramı ve Artemis Perasia tapını, Roma'nın tanrı imparatorları, özellikle Pavlus üzerinden Hıristiyanlığın kurulumu ve bu kurulumun post-yapısalcı eleştirisi üzerinden yorumlanması çerçevesinde incelenmiştir. Bunun dışında Kilikia Bölgesi ve Anadolu bağlamında kilise mimarisi ve plan tipolojisi açısından da anıtsal Kuzey Kilise, belirli bağlam ve kümesel ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilikia, Kastabala, Kilise, Ana Tanrıça, Artemis, Hıristiyanlık

ABSTRACT

Castabala in Ancient Cilicia is a city became prominent during Late Hellenistic period during the reign of Tarkondimotos, vassal king of Rome. The golden age of the city was its time under the Roman Imperial Period. During this period, in 2nd and 3rd centuries AD, a colonnaded street and other monumental buildings were built. In Late Antiquity, idiosyncratic sacred structures/buildings of the singularity of worship were also built in the city. In this context, the buildings named “North Church” and “South Church” were built by re-using of the architectural elements of the monumental buildings of Roman Empire period of the city. North Church is the main subject to be focused in this paper. In the context of Kuzey Kilise, the construction in question takes on a paradoxical meaning. The main reason of it is that the blocks and architectural elements not to be situated in the places which normally they had to be. The monumental mass as called North Church within the

ORCID ID: R.E.K. 0000-0002-7903-9498;
F.B.K. 0000-0002-7568-8431

1Sorumlu yazar/Corresponding author:

R. Eser Kortanoğlu (Doç. Dr.),
Anadolu Üniversitesi, Yunus Emre Kampüsü,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik
Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye
E-posta: eserkortanoglu@gmail.com

²Ferda Barut Kemirtlek (Dr. Öğr. Üyesi),
Anadolu Üniversitesi, Yunus Emre Kampüsü,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik
Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye
E-posta: ferdabarut@gmail.com

Başvuru/Submitted: 13.06.2020

Kabul/Accepted: 04.09.2020

Atıf/Citation: Kortanoglu, R.E., & Barut Kemirtlek, F. (2020). Antik Kastabala kenti Kuzey Kilise üzerine gözlemler: Uzam, mekan ve anlamsal üretim döngüsü. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 23, 261–288.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.752518>

scope of the article is analyzed within the frame of the spolia, deconstruction, Genius Loci concept and Artemis Perasia cult, the God-Emperors of Rome, the construction of Christianity via Paul and the interpretation of this construction in the context of poststructuralist critique. Besides, North Church edifice is commentated within the frame of certain contexts and clusteral relationships in terms of church architecture and typology in the context of Cilicia and Anatolia.

Keywords: Kilikia, Kastabala, Church, Mother Goddess, Artemis, Christianity

EXTENDED ABSTRACT

Castabala is an ancient city in Cilicia and as Hierapolis it owes its title to Artemis Perasia. Castabala Hierapolis which became prominent during Late Hellenistic period during the reign of Tarkondimotos, got involved in three different transcendental-personality during its historicity: Magna Mater through Artemis Perasia cult, Apotheosis of Roman Empire through Tarkondimotos, and the almighty God of Christianity. In this paper, the North Church of Castabala as an important indicator of these three constituents is aimed at to be analyzed within the context of its different structural and semantical construction/deconstruction phases. In this analysis, we aim to evaluate the meaning and the function of the building on the basis of the reconstruction of the material in a deconstructive way and to analyze the correlation between the monument, the space, and the material by the way of the contemporary concepts like Genius Loci (Norberg-Schulz), Field (Bourdieu), Pastoral Power (Foucault), and Deconstruction (Derrida).

Christianity in Cilicia is dated back to the apostolic period in the first century. Saint Paul, one of the most important figures of Christianity, is from Cilicia and some biblical records of his visits in the area indicate that there were Christian communities there starting from the first century. During the fourth century, Cilician bishops had important roles on the local and the central church policies. Hierapolis Castabala which was listed as a bishopric center in early period is on the way of Roman itinerary and is nearer to the pilgrimage route. Archaeological and literary sources indicate that there were many churches in Cilicia and Isauria during the Late Antiquity. In Hierapolis Castabala there are two similar churches dating the fifth-sixth centuries: The North Church and the South Church.

The conversion of the Sacred both in the context of the belief and its instruments can be observed in the case of Castabala. The new religious system brings its own liturgical and architectural luggage but sees no harm to use the present material in a new context at the same time. The North Church is a reconstruction operation in the context of the usage of its material chronology. In ancient architecture, materials and construction elements function in certain contexts and are named in accordance with their defined forms and functions. Nevertheless, in the case of the North Church, the reconstruction process gained a paradoxical identity due to the unusual/reversal arrangement of its architectural elements. Some of its architectural elements dated on the second century are spolia and they function differently, in fact reversally from their original functions.

The meaning of the architectural form as a cultural element leave traces which makes it possible for us to define it. These traces as substantive indicators of meaning which are constructed in this cultural topography once but are not there anymore make it possible to read the specific nature of the monumental blocks. But in the case of the North Church, the situations seems paradoxical. The orthostates which are normally situated on the level of stylobates were placed on the highest level of the entablature; the capitals were used as imposts and the architraves were placed at the lowest level. Consciously or not, this is a remarkable praxis and constitutes a peculiar arrangement. This kind of usage of spolia caused the losing of the semantic and decorative character of the material and placed them only as a part of statical order. Consequently, the North Church was completely constructed by the misapplication of the original function and the semantical structure of the materials which lost their original aims in the meaning of function, situation, and decoration. In other words, they lost their names, functions, and meanings. The original structure and/or the meanings of the structures were deconstructed in order to construct/reconstruct a monument.

Giriş

Tarihselliği içerisinde Kastabala Kenti üç farklı aşkın-karaktere aidiyet göstermiştir; Artemis Perasia kültü üzerinden Anadolu Ana Tanrıçasına (bu tapınım onu Hierapolis Kastabala haline getirmiştir), vasal kral Tarkondimotos üzerinden Cumhuriyet (Pompeius/Antonius – fiili iktidar) ve sonrasında İmparatorluk Roma’sına (artık bir Tanrı olmuş imparatora), sonuncu olarak da Hıristiyanlık Dönemi tekiliğine (Tek Tanrı’ya). Farklı yapısal ve anlamsal inşa/söküm evrelerini sunmak istediğimiz Kuzey Kilise kütlesi bu üç dominant tarihsel üst-öğenin önemli bir birleşik göstergesidir. Bu birleşimin farklı dönemlerde ve farklı şekillerde inşa, söküm, yeniden inşa edimleri ve aşağıda görüleceği üzere kuşkusuz bunların derin anlamsal yansımaları söz konusu olmuştur.

Anadolu’da, Antik Kilikia Bölgesi’nin Ovalık kısmında (Pedias), Osmaniye il merkezi ile Karatepe-Aslantaş arkeolojik alanları arasında Kastabala (veya Hierapolis Kastabala) kenti bulunmaktadır (fig. 1). Kent tarihsel gelişmeler sonucunda kısmen Geç Hellenistik Dönem’de (veya Roma Geç Cumhuriyet Dönemi) Tarkondimotos ile kavuştuğu hiyerarşi ile öne çıkmaya başlamış (Sayar, 1999b, 207; Sayar, 2001, 373-380; Tobin, 2001, 381-387; Sayar, 2016, 105; Sayar, 2020b, 73). ama özellikle de Roma İmparatorluk Dönemi’nde en görkemli halini yaşamıştır (Dupont-Sommer ve Robert 1964; Hild-Hellenkemper, 1990, 293-294; Sayar, 2000, 7-14; Ünal, 2006, 81-83; Kaplan, 2009, 90-96; Kurt, 2010, 486; Zeyrek, 2011, 96-116; Andrade, 2011, 123; Zeyrek, 2018, 21-32; Sayar, 2019a, 148; Sayar, 2019b, 334-355.). Roma İmparatorluk Dönemi’nde, MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda kentte sütunlu cadde ve anıtsal birçok yapı inşa edilmiştir (F. Krinzing & W. Reiter, *Archäologische Forschungen in Hierapolis-Kastabala*; şu yayında: G. Dobesh – G. Rehrenböck (edd.), *Die epigraphische altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: 100 Jahre Kleinasiasische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris nr. 14.* Viyana 1993, 269-281.). Günümüzde Kastabala kentinde dağınık bulunan mimari parçalardan bile bu tür bir tespit rahatlıkla yapılabilmektedir (hem malzeme hem kütle hem de bezeme açısından). Geç Antik Çağ’ın başlamasıyla, Hıristiyanlık ile birlikte tapımdaki tekiliğin kendine özgü kutsal yapıları da kentte inşa edilmiştir. Bu bağlamda kentte “Kuzey Kilise” ve “Güney Kilise” olarak adlandırılmış yapılar günümüzde kısmen korunagelmüş bir şekilde, kentin giriş kısmına yakın bir konumda, sütunlu caddelerle bağlamsal ilişki içerisinde (fig. 3, 9) ve birbirlerine neredeyse paralel olarak aynı aks üzerinde inşa edilmişlerdir (yaklaşık 300-350 m.) (Sayar, 2000, 11; Zeyrek, 2011, 104-105; Zeyrek, 2018, 57-60). Bu kiliseler kentin anıtsal yapılarına (blok, başlık, kaide, aedícula ve pilaster gibi) ait ve yerel taş ocağında kesilmiş kireçtaşı bloklardan oluşan mimari öğelerin yeniden kullanılmaları ile inşa edilmiştir (İmparatorluk Dönemi tapınağı, heroon, propylon?). Antik Coğrafyada, Hıristiyanlık ile birlikte Yunan ve Roma anıtsal dinsel yapıları ya kiliseye dönüştürülmüş (Öğüş, 2019, 85-98). veya sökülerek (bazen tamamen yıkılıp tahrip edilerek)

malzemelerinden kamusal ama özellikle de anıtsal dinsel kütleler inşa edilmiştir (Niewöhner, 2018, 243-264). Bu edim Kilikia için de geçerlidir. Özellikle bölgenin Trakheia kısmında bu dönüşüm özel bir küme oluşturmuştur (Ceylan, 2003, 73-82; Elton et al. 2007). Sonuçta bu geniş bölge, Kilikia, Pavlus'un kültürel topografyasıdır.

Kuzey Kilise adı verilmiş mimari kütle hem "paradoksal mimari" kısmen "adli mimari", hem de "dekonstrüksiyon", konstrüksiyonun gerçekleştirildiği arkitektonik uzam da "genius loci" kavramları açısından büyük önem taşımaktadır. Biz "dekonstrüksiyon" ve inşa evrelerini ayrıca post-yapısalcı eleştiri üzerinden de "çevirmek" istiyoruz.

Kuzey Kilise, malzemenin kullanım kronolojisi açısından dönüşümsel bir tekrar inşa faaliyetidir (fig. 2, 4-6). Antik mimaride yapı bloklarının ve malzemelerinin kullanıldıkları işlev açısından belirgin terminolojik isim ve amaçları vardır. Normal bir inşa faaliyetinde kaideler, sütunlar, başlıklar, alt yapı, duvar ve üst yapı öğeleri, statik, gelenek, işlev veya estetik açıdan bir düzen oluşturarak (paradigmik yapı – mimari düzen) bulunmaları gereken yerde konumlandırılırlar. Form ve konumlarına uygun terminolojik isimler alırlar. Ancak Kuzey Kilise bağlamında bu tekrar inşa (ve oldukça pragmatik bir inşa) paradoksal bir hüviyet kazanmıştır. Bunun nedeni blokların ve inşa malzemesinin normalde kullanılması gereken yerlerde kullanılmayıp hatta neredeyse bir tersine inşa düzeninde kullanılmış olmalarıdır. Kuzey Kilise'nin kısmen de olsa en iyi korunagelmiş kısmı apsis façadı'dır (fig. 4-5). Kilisenin apsis bölümünün dış cephesinde, yer seviyesinden itibaren karşılaştığımız ilk öge üç fascia'lı İonik bir arkhitrav bloğudur. Antik mimaride arkhitrav blokları sütunların üst seviyesinde konumlandırılırlar. Arkhitrav üzerinde astragal, İon kymationu ve sarmal bezemeler çalışılmıştır. Arkhitrav bloğunun üst seviyesinde Attik-İon kaide bloğu konumlandırılmıştır. Yani bir entablature parçasının üst seviyesinde kaide bloku bulunmaktadır. Daha sonra üst üste iki taş bloğu yerleştirilmiştir. Yukarıya doğru daha sonra birinin yaklaşık yarısı korunagelmiş üç kemer oluşturulmuştur. Kemerlerin konumlandırıldığı cephe apsis'in cephesi olup, kemer ayakları Korinth sütun ve pilaster başlıklarına oturmaktadır. Orijinal başlıklar bir anlamda kaide olarak kullanılmışlardır. Başlıklar çift kat akanthus yaprakları, volütler ve rozetlerden oluşturulmuştur. Her kemerde dokuz adet kemer taşı vardır. Tüm façade üzerinde toplam beş adet başlık vardır. Kemerler, kilit taşı dâhil dokuz taş bloktan oluşturulmuş haldedir. Kemerlerin üzerinde üç adet taş blok sırası bulunmaktadır. Taş blokların üst seviyesinde yeniden bir kaide dizisi sıralanmıştır. Kaidelerin üzerinde de orthostat blokları konumlandırılmıştır. Normalde stylobates seviyesinde bulunan orthostatlar yapının en üst seviyede bulunan mimari öğeleri olmuş durumdadır. Yapı en üst seviyede orthostat bloklarına değin korunagelmiştir. Çatı sistemi korunagelmemiştir. Çatı/kubbe sisteminin orthostat bloklarına oturduğu ancak tahrip olduğu anlaşılmaktadır (fig. 5-7). Topografya üzerinde yapı bloklarının dağılımına baktığımızda, insan tahribatının yanı sıra bölgenin ileri düzey sismik seviye göstermesinin bir sonucu olabileceği hipotezinin

çıkartabiliriz. Genel olarak, devşirme mimari malzemenin süsleme bağlamında MS ikinci yüzyılın ikinci yarısına, büyük oranda da son çeyreğine ait olduğu tespit edilebilmektedir (Sayar, 2000, 10; Türkmen, 2007, 58-59; Kaplan, 2009, 94; Zeyrek, 2011, 96-105; Zeyrek, 2018, 41-43, 59-60). Söz konusu malzemelerden bir kısmının üçüncü kez kullanıldığı ve her kullanımda dönüştürüldüğü arazi çalışmaları esnasında tespit edilmekle birlikte bu önemli detay ve plastiğin tarihlendirilmesi makalenin konusunu aşmaktadır. Kuzey Kilise ise MS 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Sayar, 2000, 11; Zeyrek, 2011, 104-105; Zeyrek, 2018, 58-60; Sayar, 2019a, 147-148; Sayar, 2019b, 334-355; Sayar, 2020b, 73-82.). Daha sonra Kastabala'da ve Kilikia Bölgesi'nde bir süre için barbarların istilaları başlamaktadır. Tarihsellik içinde barbar istilalarının sonuçlarının en temel ortak noktası, var oldukları topografyalarda kültürel üretimin durması veya gündelik yaşamı sürdürme odaklı primitif seviyelerde yaşanmasıdır (büyük oranda ideolojik, siyasal ve ekonomi-politik üretimlerin durması gibi). Tıpkı Phryg Dönemi'ni sonlandıran Kimmerler, başta İonia olmak üzere bilinen dünyanın en yüksek kültürünü yerle bir eden Persler, Levant ve Anadolu'nun güney sahilleri coğrafyalarındaki salt yıkımsal içgüdümlü fetihler yapan Araplar örneklerinde olduğu üzere. Sistematik bir yapı ve kültür üretmeyenin praksiyi yıkma edimi üzerinedir.

Geç Antik Dönem'de devşirme malzeme kullanılarak inşa edilen veya onarımdan geçirilen kütlelerde kuşkusuz belirgin bir acelecilik, özensizlik ve rastgele inşa metodu kullanılmış olabilir (Niewöhner, 2018, 243-264). En azından bir dönüşüm hemen fark edilir. Ancak normalde stylobates düzleminde konumlandırılan orthostatların entablature'ün en üst seviyesinde (fig. 5-6) düşünülmesi (muhtemelen çatı/kubbe sistemini sağlam bir blokajın üzerine oturtmak için), sütun ve pilaster başlıklarının kemer ayağı olarak kullanılmaları, arkhitravların en alt seviyede kullanılmaları ile oluşturulmuş pragmatik dizilim, bilinçli yapılmamış olsa dahi paradoksal mimari bağlamında dikkat çekici bir uygulamadır. Sonuçta pragmatik de olsa bu edim başka bir özgün dizge oluşturmuştur (aynı sözcüklerle başka bir cümle oluşturulmuştur). Mimari malzemelerin Kuzey Kilise inşa edilirken ikinci kullanımları (bazılarının üçüncü), malzemelerin paradigmatik düzen anlamında tüm anlamsal ve dekoratif özelliklerinin yitirilmesine neden olmuş, malzemeyi düzenli bir yapının ögesi olmaktan çıkarıp onları dominant özellikleri sadece statik düzenin bir parçası olarak konumlandırmıştır. Bununla birlikte kemer, tonoz, harç kullanan mimari uygulamada statığın pek de başarılı olmadığını kütlelerin günümüzdeki durumu nedeniyle ortadadır.

Kuzey Kilise, malzemesinin üretim ve üretime yönelik kullanım amacının tamamen dışında olan bir anlayışla kullanılmasıyla inşa edilmiştir. Malzemeler üretilme amaçlarını tamamen (işlev, konum, süsleme) kaybetmiştir. Diğer bir ifadeyle malzemeler isimlerini, işlevlerini ve anlamlarını kaybetmişlerdir. Orijinal yapı ve/veya yapıların anlamları sökülüştür. Bir taş bloğu arkhitrav olarak kullanılacaksa arkhitrav olarak kesilir, yontulur, çalışılır, üretilir. Arkhitrav haline getirildikten sonra o mimari parça artık düzensiz bir taş bloğu değildir.

Arkhitrav haline getirildikten sonra terminolojik bir ismi olur, bu isimle anlam zincirine dâhil edilir, kültürel bir öge olur. Zaman içinde değişir, gelişir, etkileşim yönünün ve mimari sürekliliğın bir parçası olur. Bu kültürel ögenin formu, bezemeleri bize onu tanımlayabilecek ve tarihlendirebilecek izler bırakır. Bu izler (sabit anlam göstergeleri), artık orada olmayan ancak bir dönem o kültürel topografyada var edilmiş kütlelerin (anıtsal kütlelerin) özgün doğalarına yönelik bir okuma yapabilmemize olanak verir. Doğası gereği “sabit anlamın” en dogmatik üretimi olması gereken dinsel bir kütlede (üstelik “tek tanı” tekilliğının ürettiği dinsel bir kütlede), malzemenin tüm düzensel (yapısal) anlamının kaybedilmesine neden olunması buradaki başlıca paradoksal inşa uygulamasıdır. Bu paradoksal inşa uygulamasının sahip olduğu için çelişki ise, sökülmüş mimari parçalarla oluşturulmuş yeni dizgenin sistematik bir inşa olmasıdır. Öğelerin terminolojik mimari isimleri baki kalsa bile anlamları kaybolmuştur. Anlamları kaybolmuş malzemeler ile düzenli bir inşa fiili gerçekleştirilmiştir. Yani gördüğümüz anda plan tipolojisinden ve görünümünden (temel unsurları nedeniyle) Kuzey Kilise’nin bir kilise, anıtsal bir kilise olduğunu anlayabiliriz (fig. 2-3, 7, 10). Bu durum, bu yeni insanın sistematik ve düzenli yapısı, paradoksal insanın içindeki için çelişkidir. Diğer taraftan bir kilise yapısının kilise yapısı olduğunu gördüğümüz anda anlayabiliyorsak nasıl bir çelişkidir bahsediyor olabiliriz? Mimarının en temel ön kabullerinden birisi, Venturi’nin deyimiyle tamamlanmış bir üründe çelişki olmadığı düşüncesidir. Tamamlanmış bir ürün somut veya soyut bir modelin (bir kökenin, bir paradigmanın, düzenli bir yapının) kopyası, sürekliliğidir. Ancak Derridaryen söylem bize her zaman başlangıçtan itibaren bir “ek” inşasını gösterir. Bu durum bütünsel anlayışın sürekli değişimine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle tamamlanmış bir yapı bulunmamakta, tamamlanması ertelenmiş yapıların ise sürekli bir biçimde farklı kümelerin geçici üyeleri oluyor olmaları düşünülmektedir. Bizim post-yapısalcı ilk çevirimiz bu ikili üretim doğrultusuna dikkat çekmek bağlamındadır. Sistem her zaman çelişkilerden yararlanır (Akay, 2016b, 82). Kastabala kentinde konumlandırılmış Kuzey Kilise kütle (tıpkı Güney Kilisede de olduğu üzere) çifte paradoksal bir inşadır. Genellikle bu anlamda kullanılsa bile, sismik bir doğal fenomenin Roma İmparatorluk Dönemi inşa mühendisliği sonucu oluşturulmuş anıtsal bir kütle üzerinde yarattığı tahribi gözlemleyebilmek, onu “Adli Mimari” olarak isimlendirilmiş adli/mimari tahribat formu kümesinin altında küçük bir kesişim kümesi olarak tanımlayabilmemize olanak verir düşüncesindeyiz. Malzemelerin söküldükleri kütle/kütleleri saptayabilmek, bilimsel kazılar yaparak üzerlerindeki tahribatı ve inşa/söküm evrelerini saptayabilmek, uzamsal bağlamda adli mimari noktasında yeni söylemler üretilebilmesine olanak verecektir. Kastabala araştırmaları henüz bu bağlamda bilimsel bir sonuç vermemiştir.

Kuzey Kilise’yi oluşturmuş inşa fiili anıtsal yapı/yapılardan devşirme malzemenin kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Peki, bu devşirme malzeme nereden sökülmüştür?

Kastabala kenti üzerine yapılan arkeolojik ve teorik çalışmalarda Kuzey Kilise'nin doğusunda ve aynı aks üzerinde iki teras düzenlemesi ve bu teraslar üzerinde de kamusal ve dinsel majör kütleler önerilmiştir. Teorilerdeki en dominant öge Artemis Perasia tapınağıdır. Artemis Perasia tapınımı (Dupont-Sommer ve Robert 1964; Sayar, 1999a, 142, 147-150; Pohl & Sayar 2004, 107-11, bu kadim Anadolu Ana Tanrıçası'nın Yunan Dönemi'ndeki Anadolu formu, Kastabala kentinin dominant dinsel ögesidir ve Antik kent Hierapolis sıfatını kazanmışsa Anadolu Artemis'i üzerinden kazanmıştır. Hatta vasal kral Tarkondimotos'un, Anadolu Ana Tanrıçası, Kubaba, Kybele, Artemis, Magna Mater olarak bilinen tanrıça üzerinden Romanizasyon öncesinde bölgenin Hellenizasyonunu sağladığı bile önerilebilmiştir (Andrade, 2011, 123). Bununla birlikte kesin olarak hem mimari malzeme hem de epigrafik/kontekst malzeme açısından bir kesin kanıt ulaşılmamış olunmasıdır. Ancak Kuzey Kilise'nin hemen doğusundaki ilk teras alanı aynı zamanda diğer kamusal anıtsal kütleler için de önerilmekte olan bir uzamdır. Diğer teras alanı aynı aks üzerinde tiyatrunun doğusundaki düzenlemedir. Ancak buradaki uzamda sadece Artemis Perasia tapınağı önerilmektedir. Bunun nedeni uzamın bir temenos görünümü veren izole bir parergon çizmesi ve epigrafik kontekstin ağırlıklı olarak burada korunagelmiş olmasıdır (Krinzinger & Reiter 269-287 ve içinde kent planı; Sayar, 2000, 10). Bu durum aşağıda açıklamaya çalışacağımız üzere bizce Norberg-Schulz'un "Genius Loci", "Yerin Ruhü" kavramının da önemli bir örneğidir. Artemis Perasia (Dupont-Sommer ve Robert 1964, 13-14, 33; Hild & Hellenkemper 1990, 293-294; Sayar, 1999a, 142, 147-150; Sayar, 2000, 10; Pohl & Sayar 2004, 107-118; Zeyrek, 2011, 107; Andrade, 2011, 123-129; Zeyrek, 2018, 84-87 (detaylı bibliyografya için bkz. 84-87 arası dipnotlar)) tapınımı Kastabala kentinin Hierapolis olarak adlandırılmasının en temel nedenidir. Çatalhöyük, Hacılar, Höyücek ve diğer majör arkeolojik alanlardan bildiğimiz Anadolu Ana Tanrıçasının kadim geleneğinin işaretleri olan Artemis, Aphrodite gibi bazı Eski Yunan tanrıçalarının Anadolu'daki kültürleri tapınım gördükleri uzamların hiyerarşilerini değiştirme gücü göstermiştir (Okan, 2019, 44-55, 100-108, 169-177). Bu durum Menderes Magnesia'sı, Sardes, Ephesos, Ankyra, Aphrodisias, Pessinus, Perge gibi Antik alanlardan bilinmektedir (Kortanoğlu, 2018a, 26, 113-116; Kortanoğlu, 2018b, 397-398; Kortanoğlu, 2019, 281-290). Ancak mutlaka göz önüne alınmalıdır ki eğer mimari parçaların bir kısmı bile Artemis Perasia Tapınağı'ndan alınmışsa, bu durum MS ikinci yüzyılın son çeyreğinde ya tapınağın büyük çaplı bir onarımdan geçirildiğini veya bu tarihte ikinci kez (?) inşa edildiğini gösterir. Diğer seçenek ise kentin giriş bölümünde konumlandırıldıkları düşünülen özenli cephe mimarisine sahip anıtsal dinsel/kamusal yapılarıdır (Roma İmparatorluk Dönemi tapınağı, Heroon, Propylon gibi).

Bu noktada Bourdieu'nün "Alan" kavramı üzerinde ayrıca bir parantez açmak istiyoruz. Bourdieu'nün Alan kavramı, onun pratikler kuramının, kültür ve toplumsal yapı arasındaki ilişkileri nasıl kavramsallaştırdığını göstermektedir (Swartz, 2018, 15). Bourdieu, toplumsal varoluşun toplumsal, kültürel ve ekonomik gibi kesitlere ayılabileceği ve birbirinden ayrı

alanlar halinde hiyerarşik olarak düzenlenebileceği fikrine karşı çıkmıştır (Swartz, 2018, 62). Üstyapının ve altyapının (bu iki alanın) ayrılamayacağını savunur. Bourdieu, toplumsal dünyayı, çeşitli maddi ve kültürel kaynak biçimlerinin üretildiği, dolaşıma girdiği ve tükettiği alanlar olarak kavramsallaştırır (Swartz, 2018, 63). Pavlus’un mirasının ağır yükünü taşıyan Kilikia halklarının, Milano Sözleşmesi ve İznik Konsülünün ardından ve Roma İmparatoru’nun (hâlihazırda pagan bir tanrı olan imparatorun (Sayar, 1999a, 151) tek tanrı karşısında düşürüldüğü yeni konumu kabul etme süreci) Hıristiyanlığı kabul etmesi (etmek zorunda kalması) ile birlikte hızlı bir dinsel mekân üretimine (dönüştürme ve inşa edimlerini kapsayan) başlaması bu bağlamda kaçınılmazdır. Kastabala’nın ikiz kiliseleri de Bourdieu’nün Alan kavramında betimlediği tür bir üretimin nedeni, ögesi, sonucu ve mirasıdır. Antik Kastabala kentinde bu sosyo-kültürel üretim metodunu Artemis Perasia tapınımı ve anıtsal kütesi başlatmıştır. Fakat binlerce yıldır bu toprakların sahibesi olan bu kadim tanrıçanın, salt bölgenin Hellenizasyon ve Romanizasyonu için uyandırılmış sıradan bir dinsel figür olabileceğini düşünmüyor, sadece tanrıçanın binyıllardır bilinç dışında yer etmesinin, dinsel gücü ve toplumsal rolünün bir hegemonik iktidar ilişkisinin altyapısı bağlamında kullanılmak istenmesinin potansiyelini kabul ediyoruz.

Özellikle ilk teras alanının (Kuzey Kilise’nin hemen doğusundaki uzam) Perasia kültü için bir potansiyel taşıdığını kabul edilirse, Norberg-Schulz’un “genius loci – yerin ruhu” kavramı Kastabala kenti için ilginç bir niteliğe bürünmektedir (Norberg-Schulz, 1979). Çünkü Kuzey Kilise teras alanının hemen batısına, kuzey sütunlu caddenin hemen bitişiğine inşa edilmiştir. Genius loci kavramını tapınağın muhtemel iki konumu açısından tartışabiliriz. Ancak genius loci kavramını Bourdieu’nün alan kavramı çerçevesinde değerlendirsek tüm kentin bir parergon halini aldığını ve artık Kastabala’nın Hierapolis Kastabala olma potansiyelinin somutlaşmasına olanak sağladığını saptayabiliriz. Kült alanlarının seçilme kriter ve hiyerarşileri çok erken dönemlerden itibaren (Erken Bronz Çağ) tapınım için seçilmiş olan uzamın (sınırlandırma) kişi ve topluluk üzerinde uyandırdığı özel etki (ruhani – ilham veren) ile doğru orantılı olmuştur. Latince Genius Loci (= bir yerin hissi koruyucu ruhu) kavramı bir uzamı (sınırlandırılmış çerçeveyi) anlamlandıran sezgisel bir terimdir. Belirgin bir farklılık ve farkındalık yaratır ki Norberg-Schulz bu durumu Delphoi, Atina, Selinus ve Syrakusai gibi dinsel, anıtsal ve öne çıkan örnekler üzerinden açıklamaya çalışmıştır (Norberg-Schulz, 1979). Dinsel tapınım sürekliliği bağlamında bu konuda Anadolu’daki en önemli örneklerden bir tanesi Ankyra’daki Roma-Augustus tapınağıdır (Kybele-Men) (Akurgal, 1987, 126-127; Spawforth, 2006, 218; Kortanoğlu, 2018, 118). Kastabala’da da kentin kuruluşundan itibaren veya diğer bir ifadeyle yerleşimin Eski Yunan kenti haline gelmesinden itibaren, ana tanrıça tapınımı en dominant dinsel karakter gösteren, hiyerarşide en yukarıda yer alan bir öğedir (eğer elimizde tanrıçanın buradaki varoluşuna yönelik sikke dışı ikonografik veriler olsaydı metaforik hiyerarşisini de sosyolojik bağlamda saptamamız söz konusu olabilirdi). Bununla birlikte hiyerarşik olarak benzersiz bir seviyede tapınım ve

saygı gören ana tanrıçaya ait topografik uzamın ve kütlelin ikinci teras alanında, daha uzak ve özel bir alanda konumlandırılmış olması da bilimsel ve yerinde bir öneridir. Özellikle kırsal Hıristiyan toplumlarında kilise yapılarının yerleşimin çekirdeğine konumlandırılmaları günümüzde bile devam eden bir uygulamadır. İlk teras alanı yerleşimin çekirdeğine ve ana sütunlu caddeye oldukça yakın hatta bitişik bir uzamdır. Eğer kilisenin inşa edildiği devşirme malzeme tanrıçanın tapınağından değil de kentin anıtsal kamusal yapılarından sökülmiş ise daha farklı anlamda bir genius loci söz konusu olabilir. Belki de burası erken tapınağın konumlandırıldığı alandır. Ancak şüphesiz bilimsel sondaj çalışmaları yapılmadan bu konuda gerçekçi bir söylemde bulunulamaz.

Kilikia'da Hıristiyanlığın Erken İzleri

Kilikia Ovası'nın doğusunda kalan Hierapolis Kastabala antik kentinde erken döneme tarihlenen ve benzer plan tipine sahip iki kilise mevcuttur.¹ Yerleşmenin terkedilmiş olması ve günümüzde üzerinde yerleşim bulunmaması kalıntıların büyük oranda korunmasını sağlamıştır.

Hierapolis adı verilen kentin, kutsal alanla ilişkilendirilen kimliği (Sayar, 1999, 200; Pohl & Sayar 2004, 107-118), Artemis Perasia tapımı döneminden sonra da devam etmiş; Hıristiyanlığın bölgede yayıldığı dönemde kentte eşzamanlı iki kilise inşa edilmiştir. Bölgedeki nitelikli inşa faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere, kentin farklı dönemleri arasında Roma İmparatorluk Dönemi öne çıkmaktadır (Sayar, 2019a, 147-149; Sayar, 2019b, 334-355; Sayar, 2020b, 73-82). Kentte pagan gelenekten Hıristiyanlığa geçiş sürecinde inşa edilmiş iki kilise bulunması kentin nüfuzlu konumunu Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de sürdürdüğünü kanıtlar.

Kilikia'nın Hıristiyanlıkla bağlantısı Havariler Dönemi'ne yani birinci yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Hıristiyan geleneğin örgütlenmesinde büyük önemi olan Havarî Pavlus, kendisini "Kilikya'dan Tarsuslu bir Yahudi" olarak tanıtır (Elçilerin İşleri, 21:39) ve Galatyalılara Mektuplar bahsinde Yahudi dininden Tanrı'nın Kilisesi olarak adlandırdığı İsa Mesih yoluna geçişini anlatırken, Suriye ve Kilikia bölgelerine gittiğinden bahseder (Gal.1:13, 21). Pavlus'un Suriye ve Kilikia bölgelerini dolaşarak inanan topluluklarını ziyaret ettiği (Elçilerin İşleri, 15:41) ifadesi, bu bölgelerdeki toplulukların örgütlenmesi anlamında Pavlus'un bölgedeki kiliselerin kurucusu olduğuna işaret eder. Hıristiyan

1 Hierapolis Kastabala Kiliseleri'nden ilk kez E.J. Davis'in 1879 tarihli yayınında bahsedilir; T. Bent'in 1890 tarihli yayınında ise kiliseler kent planında belirtilir (Davis 1879, 131; Bent 1890, 234). R. Heberdey ve A. Wilhelm, 1896'da Güney Kilise'nin planını yayımlar, 1906'da Gertrude Bell her iki kiliseyi de tanımlar ve Kuzey Kilise'nin planını yayımlar. Dupont-Sommer ve Robert'in 1964 tarihli yayınında Hierapolis Kastabala'nın Hıristiyanlık öncesi kült tarihi anlatılır ve kiliselerin fotoğrafları yer alır (Heberdey-Wilhelm 1896, 25; Bell 1906, 4, fig. 1; Dupont-Sommer ve Robert 1964, levha XVIII). 1986'da O. Feld, önceki yayınların ışığında ve alanda yaptığı çalışmaların sonucunda Kuzey ve Güney Kilise'yi yeniden değerlendirerek her iki kilisenin planını ve Kuzey Kilise'nin apsis çizimini yayımlar (Feld 1986, 77-86).

gelenekte bu ifadelere dayanılarak İsa'nın ardından Hıristiyanlığın ilk örgütlenmesinin Kilikia'da gerçekleştirdiği, Anadolu'da Hıristiyan topluluklarının ilk izlerinin Kilikia'da olduğu düşünölmektedir. Hac Yolu² üzerinde olan Tarsus, Adana ve Mopsouhestia (Misis) Pavlus'un Hıristiyan cemaati örgütlediği kesin olarak bilinen kentler arasındadır. Soli ve Anazarbos ile kuzeyden güneye inen Roma yolları güzergâhında önemli bir konumda yer alan ve Hac Yolu'nun yakınında konumlanan ve piskoposluk merkezlerinden biri olan Hieropolis Kastabala da Pavlus dönemi kilise yapılanmasında etkin olması muhtemel merkezlerdendir (Wilson, 2003a, 14; 2003b, 96).

Pavlus'un Kilikia kentlerinde yapılandırığı muhtemel "Hıristiyan topluluk/kilise"ler, kendisinin misyonerlik yolculuklarına başlamadan önceki dönemine, Hıristiyanlığı kabul ettiği MS 33 ile misyonerlik yolculuklarından ilkinde başladığı MS 47 yılları arasındaki döneme aittir.³ Kilikia'da Hıristiyan topluluklarının Pavlus'un İncillerde geçen misyonerlik faaliyetlerinden öncesine tarihlendirilmesi, Kilikia'nın Erken Hıristiyanlık tarihindeki yerine dair önemli sonuçlara yol açar. Bunlardan ilki, Kilikia topluluk/kilisesinin; Elçilerin İşleri kısmında geçen ilk kilisenin Antakya'da (Antiocheia ad Orontes) kurulduğuna ilişkin verileri öncelemiş olmasıdır.⁴ Benzer şekilde Pavlus'un ilk misyonerlik yolculuğunda ziyaret ettiği Galatia ve Pisidia Antiocheia'sı bölgelerinde kurulan toplulukları da önceleyerek, Anadolu'da kurulan ilk Hıristiyan topluluk anlamında "kilise" olarak Kilikia cemaati karşımıza çıkar.⁵

Kilikia bölgesi erken dönem piskoposluk listelerinde Cilicae Primae (metropolitlik merkezi Tarsos) ve Cilicae Secundae (metropolitlik merkezi Anazarbos) olarak ikiye ayrılır (Hild & Hellenkemper 1990, 39). Cilicae Primae'da sekiz, Cilicae Secundae'da on olmak üzere Kilikia'da toplam on sekiz piskoposluk merkezi bulunmaktadır. Bu listelerde Kastabala, *Ecclesia Castabalarum* başlığı altında verilmiştir.⁶

2 Antik kaynaklarda Hac Yolu; Itinerarium Burdigalense, Itinerarium Antonini seyahatnamelerinde ve Tabula Peutingeriana haritasında geçer. Hac Yolu'nun Anadolu rotası Kalkedon'dan Tarsus'a ve oradan Suriye Antiocheia'sına uzanır. Bordeaux'dan Kudüs'e uzanan rotayı tarif eden Itinerarium Burdigalense; Chalcedon, Nicomedia, Ancyra, Tarsus ve Suriye Antiocheia'sını merkez alarak aralarındaki hac yerlerini tanımlar (French 2016, 15, 17, 25, harita 4b). Tabula Peutingeriana haritasına göre D. French tarafından oluşturulmuş güncel haritada önemli merkezler numaralandırılmıştır. Bu haritada 67 no'lu lokasyon olan Epiphania (Erzin) ile Kastabala arası 19 km.'dir. Bu haritalardan anlaşıldığı üzere Kastabala, hac güzergâhında önemli lokasyonlara çok yakındır.

3 Pavlus'un bu dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hengel ve Schwemer 1997.

4 Bu bağlamda İncillerde birbiriyile çelişebilen sonuçlara yol açabilecek ifadeler mevcuttur. Çünkü her iki iddia da kaynağını Elçilerin İşleri bahsinden almaktadır.

5 İkincisi, bu varsayımına göre Kilikia kiliselerinin zaten örgütlenmiş olması, Pavlus'un misyonerlik rotasının sonraki aşamasında yönlendirici olmuştur. İncillerde Pavlus'un ilk yolculuğu havari Barnaba'yla birlikte Seleukeia Piereia, Kıbrıs ve Perge rotasında anlatılır (Elçilerin İşleri 13:4,13). Son olarak, Kilikia topluluk/kilisesi diğerlerini önceliyorsa; bu kentlerdeki Romalı ve Yahudi topluluklarıyla yaşadığı deneyimin, Pavlus'un sonraki misyonerlik faaliyetlerinde yardımcı olduğu çıkarımını yapmak mümkün olacaktır (Wilson 2003a, 15-6).

6 Kilikia eyaletleri piskoposluk listeleri için bk. Quien 1958, 869-908; Honigmann, 1939, 46; Kastabala için bk. Quien 1958, 901-902; Hild – Hellenkemper 1990, 293-294.

Beşinci yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu önemli dönüşümler geçirir. Dördüncü yüzyıldan itibaren idari ve toplumsal anlamda kurumlarını Hıristiyanlığa uyarlayarak varlık gösteren İmparatorluk⁷, dördüncü yüzyıl ile dokuzuncu yüzyıl arasında toplam yedi ekümenik konsil düzenleyerek⁸ Hıristiyanlığın kurumsal yapılanmasında etkin rol oynar. İmparator Constantinus'un (306-337) dördüncü yüzyılda Hıristiyanlığı serbest bırakması, kilise-devlet bütünleşme sürecini başlatan bir gelişmedir. Bu bütünleşme, en çok eyaletlerden gelen piskoposların oluşturduğu kilise konsillerinde görülür (Kaçar, 2003, 119). Dördüncü yüzyılda Kilikalı piskoposların hem yerel hem de merkezi kilise politikalarında önemli rolü olduğuna dair veriler bulunmaktadır.⁹ Bu dönemde toplanan yerel konsillerde Kilikalı piskoposların adına sıklıkla rastlanır. İlk ekümenik konsil olan ve I. Constantinus başkanlığında toplanan İznik Konsili'ne (325) katılan piskoposlar arasında Kilikia'nın farklı bölgelerinden on piskoposun yanı sıra Kastabala'dan Moses da yer alır (Honigmann, 1939, 46, no. 81). Aynı isim, Antakya Konsili'nde (341) karşımıza çıkar. Yerel konsillerden biri olan Lampsakos Konsili'ne (364/366?) katılanlar arasında Kastabala'dan Theophilos ismi geçer (Kaçar, 2003, 126).

Kilikia ve Isauria'da bu döneme tarihlendirilen pek çok kilisenin varlığı arkeolojik verilerin yanı sıra yazılı kaynaklardan da bilinmekte¹⁰, yapılan yüzey araştırmalarında yeni kiliseler bulunmaya devam edilmektedir.¹¹ Bölgede Geç Roma Dönemi'ne, özellikle beşinci ve altıncı yüzyıllara tarihlenen kiliselerin sayısının dikkat çekici olmasında bölgenin bu dönemde refah seviyesinin yüksek olmasının ve İmparatorluk desteği görmesinin etkisinden daha da önemli olanın Hıristiyanlığın güçlü etkisi olduğu düşünülmektedir (Elton, 2013, 246).

7 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Duygu 2017, 191-2.

8 Bu dönemde ekümenik boyutta toplam sekiz konsil gerçekleşmiştir. Ancak sekizinci konsilin niteliği hakkında Katolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasında tartışma vardır. Konu ile ilgili bk. Yalduz 2003, 266. Konsiller ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Dvornik 1990.

9 Dönem kaynaklarında yerel piskoposların teolojik tartışmalar üzerinden süregiden iktidar mücadelesinin örneklerine rastlamak mümkündür. Tarsuslu Silvanus'un Theophilus'u Kastabala piskoposluğuna atamasıyla yaşanan sorunlar bunlardan biridir. Dördüncü yüzyılda Kilikalı piskoposların kilise politikasındaki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaçar 2003.

10 Kilikia ve Isauria bölgeleri birbiriyle yakın ilişkili ve kimi zaman sınırları iç içe geçmiş bölgelerdir. Roma döneminde Kilikia, Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) ve Kilikia Tracheia (Dağlık Kilikia) olmak üzere iki farklı eyalete ayrılır. Dağlık Kilikia, Diokletianus döneminde (284-305) idari düzenlemelerle Ovalık Kilikia'dan ayrılmış ve metropolitliği Seleukeia olmak üzere ayrı bir eyalet statüsü kazanmıştır (Hild ve Hellenkemper 1990, 34) Konuyla ilgili yayınlarda bu bölgelerin adlandırılmaları ve sınırlarının kapsamıyla ilişkili olarak farklı tercihler olmakla birlikte genel saptamaların her iki bölgeyi de kapsadığı görülmektedir. Isauria için yapılan kimi çalışmaların sonuçları, Kilikia için de açıklayıcı ve geçerli bulunarak bu çalışmada kullanılmıştır. Nitekim çoğu kez Dağlık Kilikia ile Isauria bölgelerinin aynı alanı kast etmek üzere kullanıldığı görülmektedir.

11 Göksu Arkeoloji Projesi (GAP) kapsamında Isauria'da 2002-2006 arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında 19 yeni kilise saptanmıştır. Bölgede kaç kilise olduğunu tam olarak saptamak mümkün olmamakla birlikte elde edilen verilerden hareketle ortalama bir hesap yapıldığında altıncı yüzyıl itibarıyla Isauria'da 1100 civarında kilise olduğu tahmin edilmektedir. Dönem kaynaklarında da bu saptamayı doğrulayacak veriler yer alır (Elton 2013, 233-4). Ovalık Kilikya'da geç antik dönem yerleşim yerleri ve kiliseleri hakkında bkz. Sayar 2020a, 53-59.

Isaurialılar, dağlık yapıya sahip zor bir coğrafyanın sert tabiatlı halkı olarak askeri becerileri ve taş işçiliğindeki ustalıklarıyla bilinirler (Gough, 1972, 199). Beşinci yüzyılda Isauria kökenli Zeno'nun (474-475/476-491) imparator olmasıyla Isaurialıların Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki etkileri, Zeno'nun iktidara ikinci kez gelişinden sonra ise Kilikia ve Isauria'daki imar faaliyetleri artar.¹²

Hierapolis Kastabala Antik Kenti Kuzey ve Güney Kiliseleri

Roma İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılda geçirdiği sosyo-kültürel dönüşümün izleri Hierapolis Kastabala'da da görölr. Kentte bu döneme tarihlenen iki anıtsal Hıristiyan yapısı bulunması, Hıristiyanlığın bölgede oldukça etkili olduğunu gösterirken; bu yapılarda devşirme malzeme kullanımının oldukça fazla olması aşamalı olarak gerilemeye başladığının bir göstergesi olarak okunabilir (Hill, 1996, 104).

Hierapolis Kastabala kiliseleri yerleşimin kurulu olduğu vadinin iki farklı bölgesinde yer alır ve kent planındaki konumuna göre Kuzey Kilise ve Güney Kilise olarak adlandırılırlar. Yapıların özgün adları ve hamileri bilinmemektedir. Sütunlu Yol'a paralel konumlanan Kuzey Kilise ile yol arasında yaklaşık beş metre mesafe vardır. Kiliseye batıdan erişim, yolun kenarındaki sütun dizisinin hizasında bulunan portal ile sağlanmaktaydı.

İki kilisenin plan tipi, apsis biçimleri, malzeme ve teknik özellikleri birbiriyle benzerlik gösterir.¹³ Her iki kilisenin de günümüze gelebilen büyük kesme taş bloklarla örölr doğu cephelerinin kalıntıları bu benzerliği ortaya koyar. Kastabala kiliseleri büyük kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Kilikia ve Isauria bölgelerinde küçük düzgün kesme taş kullanımı yaygın olmakla birlikte Kilikia'nın doğusuna gidildikçe büyük kesme taşın kullanıldığı örneklerin arttığı görölr. Bölge kiliselerinde, yapıların statik açıdan kritik kısımlarında özellikle apsislerinde, diğer kısımlarda kullanılan daha dayanıklı malzeme (daha büyük taşlar gibi) kullanıldığı görölr. Bu durum, yapıların kalan bölümleri yıkılmış iken çoğunda apsislerin ayakta kalmasını açıklar (Hill, 1996, s. 12-3).

Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinin önemli bir kısmı bölgedeki mevcut tapınaklara bazı değişikliklerle yeniden işlev kazandırılmasıyla veya yapıların mimari malzemesinin yeniden kullanılmasıyla inşa edilmiştir. Hierapolis Kastabala Kuzey Kilise ve Güney Kilise de benzer şekilde devşirme malzemenin yoğun kullanıldığı örneklerdir.

12 Bölgede Zeno dönemine atfedilen kiliselerin tarihlendirilmesi ile ilgili tartışmalı görüşler olmakla beraber, bölgede yapım etkinliklerinin en parlak evresinin beşinci yüzyıl ortalarından Zeno'nun öldüğu 491 yılına dek olduğu, bilim çevrelerinde genel olarak kabul edilmektedir (Gough 1972, 199; Hellenkemper 1986, 63-90; Hill, 1996,6; Özyıldırım ve Yeğin 2019, 266).

13 Güney Kilise'nin planı için bk. Hellenkemper 1994, 233, 25)

Hierapolis Kastabala Kuzey Kilise ve Güney Kilise dışında; Kilikia’da görülen benzer tapınak dönüşümleri arasında Diocaesarea (Uzuncaburç) Zeus Olbios Tapınağı; Seleucia Ad Calycadnum (Silifke) Zeus Tapınağı; Elaiussa Sebastae (Ayaş) Tapınak-Kilise; Korykos Tapınağı, Meryem Şapeli; Kanytelis (Kanlıdivane); Çatıören; Meryemlik Azize Tekla Makamı; Cambazlı; Dağ Pazarı Bazilika, Kubbeli Kilise; Olba (Ura) Kent Kilisesi; Epiphania (Erzin); Anazarbus Havariler Kilisesi; Flavias (Kadirli) örnekleri yer alır (Elton, 2007).

Traian, Hadrian, Caracalla gibi Roma imparatorları (aynı zamanda birer tanrı olan) Kastabala kentini ziyaret etmişlerdir. İmparatorluk kültürünü simgeleyen heykel ve/veya kaideler ve tapınak bu hiyerarşik statünün göstergeleridir. Antik Hierapolis Kastabala kentinde, Artemis Perasia (Sayar, 1999b, 200; Pohl & Sayar, 2004, 107-118) ve İmparatorluk Kültü dışında başka kültürler de olsa, tapınımın ve yarattığı hiyerarşinin niteliği açısından bu iki kült, özellikle de İmparatorluk Roması’nda temel dinsel fundamentele oluşturmuştur. Biz bu durumun Hıristiyanlık tekilliğine, tek tanrı inancına geçişte büyük bir kolaylık sağlamış olabileceğine dikkat çekmek istiyoruz. Hıristiyanlığın tek tanrı düşüncesi doğal olarak MS 4. yüzyılın sonlarından itibaren kentin dinsel pratiğinde “tek” unsur olmuştur. Bu durumun nedeni anlaşılabilir, çünkü paradigma bütünüyle olmasa bile bütüne yakın bir şekilde ve kati olarak değişmiştir. MÖ Sekizinci yüzyıldan, Homeros’un dizelerinden itibaren Zeus dini, pagan bir din sistemi, Ege ve Doğu Akdeniz coğrafyasında temel yapının en görünür unsuruydu (Kortanoğlu, 2018a, 113-116; Kortanoğlu, 2018b, 397-398). Yaklaşık 12 yüzyıl (Roma dini ve tanrılarıyla beraber) paradigmatik yapı (düzenli yapı, kültür) bu şekilde iktidar olmuş ve sürekliliğini sağlamıştır. Ancak artık tek Hıristiyan tanrının hâkimiyeti başlayınca, toplumsal, ideolojik, ekonomi-politik, sosyo-kültürel yapılar üzerinde Hıristiyanlığın kabul edilebilir, sürdürülebilir, aktarılabilir bir iktidar modeli ortaya koyması gerekmiştir. Özellikle Pavlus’un etkisi de düşünülürse bu modelin doğası gereğinden daha fazla konservatif praksisler göstermiş olması beklenebilir.

Kuzey ve Güney kiliseler devşirme malzeme ile inşa edilmiştir. Kentin Roma Dönemi’ne ait anıtsal malzemelerden yapılan kiliselerin hızlı bir şekilde inşa edildiklerini anlaşılmaktadır. Bu kiliseleri inşa etmek için dinsel ve/veya anıtsal kamusal yapıların sökülmesi Kastabala halkını kesinlikle rahatsız etmemiş görünmektedir. Onlar için önemli olan şeyin, düzgün zemin döşemelerine sahip sütunlu caddelerin hemen bitişiğinde, toplanma ve dağılma sirkülasyonları kolay olan, taş malzemeden kilise yapıları inşa etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey Kilise

Kuzey Kilise, 33 x 17 m. boyutlarında, üç nefli, doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen bir bazilika (fig. 7-8, 10). Yapının orta nefi (naosu) doğuda çok kenarlı

(poligonal) dışa taşkın bir apsisle sonlanır. Apsisin doğusunda ve batısında, yan neflerle ve apsisle bağlantılı köşe odaları yer alır. Nefler birer çift payenin taşıdığı geniş kemerlerle birbirinden ayrılır.¹⁴ Yapının üstünde günümüze gelememiş bir galeri katı vardır.¹⁵

Kuzey Kilise’de payelerin desteklediği kemer kalıntılarında tuğla kullanılmıştır. Bölgedeki sarnıç ve hamam yapıları dışında Kilikia’da özellikle kiliselerde tuğla kullanımı çok nadirdir (Hill, 1996, 11-12, 105). Kilikia ve Isauria’da poligonal apsis tipi beşinci yüzyıl ortasından itibaren görölmeye başlanır; Hierapolis Kastabala’daki Güney ve Kuzey Kilise, Diokaseria (Uzuncaburç) Tapınak Kilise, Azize Tekla Meryemlik’teki Zenon Kilisesi ile Ferhatlı Bazilikası bu tipe örnek yapılar arasında yer alır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi Suriye ve Kilikia bölgesi kiliselerinde köşe odalarının işlevleri çeşitlilik gösterir.¹⁶ Çoğunlukla kuzey oda, bazı örneklerde de güney oda vaftiz odası olarak kullanılmıştır (Aydın, 2003b, 220). Hierapolis Kastabala kiliselerinde köşe odaları günümüze gelememiği ve alanda da *in situ* veri bulunamadığı için kesinlik taşımamakla beraber, bu yapılardaki köşe odalarından birinin vaftiz işlevi üstlenmiş olması olasılık dâhilindedir. Gough yapının kuzeyinde bir avlu olduğuna dair izler tespit etmiştir. Alanda sürdürölmekte olan kazılarda avlu, avludan kiliseye geçişi sağlayan merdivenler ve propylon ortaya çıkarılmıştır. Kilikia Bölgesi Erken Dönem kiliselerinde avlu yaygın değildir.¹⁷

Yapının mimari plastik malzemesinin neredeyse tamamı büyük oranda ikinci yüzyıla tarihlenen devşirme malzemeden oluşur. Bu malzemenin gösterdiği çeşitlilik göz önünde bulundurularak birden fazla yapıdan devşirme malzeme kullanıldığı düşünölmektedir (Hill, 1996,104; Bayliss, 2001, 200). Bu durumun tek istisnası apsisteki pencere açıklığında yer alan bir sütun başlığıdır. Korinth tipi başlığın volüt kısmının ortasında tavuskuşu olması muhtemel bir figür, abaküste ise bir çift yılan betimlenmiştir. Bu parça için öngörölen tarih, beşinci yüzyıldır (Hill, 1996, 104). Kuzey Kilise’de kullanılan Korinth tipi sütun başlıklarının benzerlerine alan içinde Sütunlu Cadde ve Agora/Macellum’da; alan dışında ise Perge güney

14 Bell’in planında payeler haç formudur (Bell 1906, 4, fig. 1).

15 Hill 1996, 104. Erken dönem kiliselerinde galeri katının liturjik işleviyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Galeri katının ayini izleyen kadın ve çocuklara veya henüz vaftiz olmamış bir topluluk olan ve dolayısıyla Ökaristi başlamadan kiliseyi terk etmesi gereken katakumen’lere ayrıldığı yönündeki görüşler için bk. Mathews 1977, 25-134. Kuzey Kilise’nin galeri katı olduğu bilinmekle birlikte, galeriye çıkan merdivenlerin nerede olduğunu saptamak mümkün değildir. Aynı döneme tarihlenen ve benzer mimari özellikler gösteren Batı Anadolu bazilikalarıyla ilgili çalışmalarda; atrium ve narteks bağlantılı merdivenler saptanmış, bu planlamanın Ökaristi öncesinde kiliseyi terk etmesi gereken katakumen’lerin galeriden diğerlerini rahatsız etmeden çıkabilmesini sağlamak için uygulanmış olabileceği ve bu durumun da katekumen liturjisinin Konstantinopolis ile bağlantılı olabileceği ileri sürölmüştür (Ceylan 2001, 195).

16 Ökaristi ayininde ekmek ve şarabın bemaya getirilmesine dair liturjinin dördüncü yüzyılda gelenekselleşmeye başlamasıyla bu yüzyıla tarihlenen Suriye kiliselerinde köşe odaları (pastoforion) görölmeye başlanır (Mathews 1977, 146).

17 Bölgede avlusu olan diğer kiliseler arasında Emirzeli 1 No.lu Kilise, Kanlıdivane 1 ve 2 No.lu Kilise, Tapureli A, B ve C Kiliseleri, Mersin Seyranlık Kilisesi yer alır (Aydın 2003b, 218).

hamam girişindeki Propylon'da ve Soloi Pompeiopolis'teki Sütunlu Cadde'de rastlanmıştır. Yapının mimari plastik öğeleri, Geç Antonin - Erken Severus Dönemi özellikleri gösterir (Zeyrek, 2018, 57-60).

Yapının ölçüleri ve planı (fig. 8, 10) göz önünde bulundurulduğunda örtü sistemi açısından Helenistik Bazilika özelliği gösterdiğini söylemek mümkündür.¹⁸ Bölgedeki yapıların örtü sisteminde özellikle ana çatıda yaygın olarak ahşap ve pişmiş toprak kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁹ Kuzey Kilise'nin boyutları (33 x 17 m.) ile Kilikia ve Isauria bölgelerindeki benzer yapılar karşılaştırıldığında bu yapıların örtü sistemleriyle ilgili benzer çıkarımlarda bulunmak mümkündür.²⁰

Kilikia ve Isauria bölgelerindeki Erken Hıristiyanlık dönemi kiliseleri yerel özellikler yanı sıra, Suriye ve Konstantinopolis gibi merkezlerin de bazı mimari etkilerini yansıtır. Yerel özellikler içinde kiliselerin bazilikal planı, duvar örgüsü, kuzey cephede hava koşulları nedeniyle pencere açıklıklarına yer verilmemesi ve batıda narteksin üç arkadlı girişi sayılabilir. Kiliselerin doğusunda yer alan ortada bema ile kuzey ve güneyindeki birer yan odadan oluşan üç mekânlı düzen ve yan odalardaki galeriler Suriye kiliselerinin; narteks ve yan nefler üzerindeki galeriler ise Konstantinopolis kiliselerinin Kilikia ve Isauria'ya yaptığı mimari etki olarak kabul edilmektedir (Hellenkemper, 1994, 225; Aydın, 2003a, 419).

Kilikia kiliseleri arasında, Hierapolis Kastabala kiliselerinin de içinde bulunduğu bir grup, bölgedeki diğerlerinden farklı ancak kendi içlerinde benzer özellikler taşır. Gertrude Bell bu grupta yer alan Kadirli Alacami ile Hierapolis Kastabala kiliseleri arasındaki mimari benzerlikleri kayıt altına alan ilk araştırmacıdır (Bell, 1906, 10). Bu benzerliklerden yola çıkılarak yapılan çalışmalar sonucunda Kilikia Ovası'nın kuzeydoğusunda ve Torosların eteklerinde yer alan yirmi kadar kilisenin, Dağlık Kilikia, Kapadokya ve Suriye kiliselerinden farklı mimari özellikler gösterdiği saptanmıştır (Bayliss, 1997, 58).

Büyük oranda devşirme malzeme içeren bezemeli düzgün kesme yontma taşla inşa edilmiş bu yapılarda apsis çokgen formdadır ve kemerli üç geniş açıklıkla bölümlenir. Yaygın görülen köşe odaları tek tip özellik göstermezler. Narteks yaygın değildir. Narteksli örneklerde bu kısım ya yapının orijinal tarihinden daha geç inşa edilmiştir veya batı duvarına sonradan eklenmiştir. Mekanların dışarı açılımlarında batı duvarında tekli veya üçlü açıklık, naos duvarlarında geniş kemerli açıklıklar benzeri düzenlemeler görülür. Avlu

18 Feld, Kuzey Kilise'nin büyük payelerinin yan neflerin ve orta nefin tonoz örtü sistemine işaret edebileceğini söyler (Feld 1986, 78). Ancak biz yapının boyutlarını ve bölgede benzerleri için önerilen örtü sistemini göz önünde bulundurarak örtü sisteminin ahşap, dolayısıyla bazilikanın Helenistik Bazilika olduğunu düşünmekteyiz.

19 Kubbeli veya tonozlu bazilikalarda bile bu kısımlarda pişmiş toprak örtü sistemi korunmaktaydı (Hill 1996, 14).

20 Karakabaklı Bazilika 15 x 35 m., Alahan Batı Kilisesi 16 x 36.5 m., Çatıören Bazilika 14.8 x 34.4 m. (Varinlioğlu 2013, 208-209, dipnot 27).

genelde mevcut değildir. Suriye etkili bezemeler yaygındır ancak dzensiz ve ham üslup özellikleri gösterirler. Bu grupta yer alan yapılar Kilikia Ovası'nda Kilikia Secunda'nın başkenti Anazarbos, Hierapolis Kastabala, Kadirli Flavias ve Karlık olmak üzere dört bölgede yoğunlaşır. Ovanın kuzeyinde Akdam, Akkilise, Akören I ve II, Ferhatlı, Göreken Yayla, Karacauşağı, Kastalan ve Mazılık bölgelerinde de benzer özellikler taşıyan oldukça fazla kilise vardır (Bayliss, 1997, 58).

Kiliselerde devşirme malzeme kullanımı Hıristiyanlığa geçiş sürecinde bölgedeki benzerlerinde de görülen bir uygulamadır. Mimari anlamda ikinci kullanım, zaman içinde değişen sosyo-ekonomik koşullar nedeniyle yapıların veya yapı elemanlarının, gerekli mimari uyarlamalarla, yeni işlevler yüklenmesi olarak tanımlanabilir (Niewöhner, 2018, 243-264). İkinci kullanım, yapı elemanlarının bir başka yapıda malzeme olarak kullanılmasından (spolia), yapının tamamının başka bir işlev yüklenmesine kadar geniş bir uygulama alanına sahiptir. MS 320 yılından başlayarak imparatorluk kanunlarıyla, yapıların ve mimari malzemenin ikinci kullanımlarına bir düzen getirilmeye çalışılmıştır. Üçüncü yüzyıl içinde bozulan ekonomi ve Hıristiyanlaşmaya başlayan bir imparatorluğun ideolojisi, anıtların ikinci kullanımının iki ana nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Dönem koşulları göz önüne alındığında ikinci kullanım surun arkasına çekilmek zorunda kalındığı için alanı giderek daralan kentlere yeni yapılar için yer sağlaması, yapı ustalarının sayıca yetersizliği nedeniyle nitelikli işgücüne çok fazla gereksinmeksizin yeni inşa faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde kolaylık sağlaması, işlevini yitirmiş anıtların bir biçimde korunmaya devam edilmesi gibi bir dizi olanak sağlamıştır. Yapıların ve/veya malzemelerin ikinci kullanımlarının, dönemin mimari aktivitesinin sürdürülmesine katkısının yanı sıra dönemin değişen estetik anlayışı ile etkileşim içinde, Geç Antik ve Bizans dönemleri mimarilerinde de belirleyici rolü olmuştur. Mimari elemanların devşirilmesi bina ölçeğinde mimariyi etkilerken, yapıların ikinci kullanımı da kent profili ölçeğinde etkili olmuştur (Ceylan, 2003, 73-74).

Bölgedeki kiliselerin boyutları ve sayısı demografik yapıya dair net bir bilgi vermemektedir. Ancak bu verilerden bölgenin ve hayırseverlerin refah seviyesine dair sonuçlar çıkartılabilir. Anadolu'nun güneyinde üçüncü yüzyılın ikinci yarısında görülen ekonomik gerilemenin ardından, beşinci ve altıncı yüzyıllarda bölgede tarıma dayalı ticaretin artması ile birlikte ciddi anlamda bir zenginleşme yaşanmıştır. Bu durum kiliseler ve benzerleri için dönemin kamusal alandaki doğrudan yansımalarıdır (Hellenkemper, 1994).

Post-Yapısalcı Eleştiri, dinsel praksisler bütününde Hıristiyanlığın iki temel refleks üzerinden bir iktidar modeli kuruyor olması üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki Foucault'nun "Pastoral İktidar" şeklinde adlandırdığı örüntü dizgesi (Foucault, 2016a, 209, 221-227; 2016b, 211, 214-215, 264-265), diğeri ise Bourdieu'nün "Geçiş Törenleri" şeklinde adlandırdığı "Simgesel İktidar" modelidir (Bourdieu, 2016, 205-213, 284-290).

Foucault, “dispositif” olarak adlandırdığı stratejik iktidar şemasını, özellikle de yerelde, Hıristiyan toplumsal ilişkiler ağını modelleyerek inşa etmiştir. Bu türden bir iktidar katı dinsel kökenli bir sistemdir (Pavlus’un inşa anlayışında olduğu üzere –bizce bu insanın erken evreleri Platon, geç evreleri Augustinus tarafından tasarlanmıştır). Sistem paradigmatik yapıyı vaatler üzerinden kurar (öte dünya – cennet). Bu vadin karşılığında yerine getirilmesi gereken yaşam pratiği vardır (düzenli yapıyı öğrenme, uyum sağlama, kabul edilme, sürdürme, aktarma aşamaları). Yaşamın denetim altına alınması gerekmektedir (Urhan, 2013, 15-25, 120-121; Akay, 2016, 11). Bu yaşam pratikleri hem grup hem de birey üzerinde uygulanır ki Pastoral İktidar şeklinde adlandırılır. Buradaki Hıristiyanlığın temel varoluşu (iktidar refleksi) itiraf edimi üzerinden güvence altına alınmış olmaktadır (Foucault, 2016a, 209; Foucault, 2017, 19; Akay, 2016, 26-27). Kişinin itirafı, sisteme sağladığı uyumun en kuvvetli işarettir (bilinçdışındaki antropomorfik gösterge – kişinin kendi iradesiyle “sürünün” üyesi olma, kabul edimi). Bilgi, iktidar aygıtı üretmektedir (Akay, 2016b, 116-117). Foucault’nun söz konusu praksisleri doğu (Piro, 2008, 36-41) geleneklerinde kutsallık atfedilmiş uzamlar ve batı geleneğindeki kilise (Hirst, 1993, 53-56) kütlesi içinde gerçekleşmiştir. Çünkü mimari kurumsal yapılar birer bakış kurarlar, bu sayede görülebilir olurlar (Akay, 2016, 13). Foucault’ya göre iktidarın iki somut unsuru vardır. “Görülebilir Olan” ve “Söylenebilir Olan” (Urhan, 2013, 15-25, 111, 115, 184, 120-121; Akay, 2016b, 112; Deleuze, 2019, 61-80). Hıristiyanlık ikisi için de elit birer üretim gerçekleştirmiştir; Anıtsal Kiliseler ve Yeni Ahit.

Bourdieu ise bu sürekliliğin (iktidar) Geçiş Törenleri adını verdiği üretimsel ve aktarımsal edimler dizisi ile sağlandığını öne sürmektedir; *“Alıcıya grubun gerçek bir üyesi olarak kendi varlığına, meşruiyetine dair güven vermek ama aynı zamanda gruba da hem takdis olmuş ve takdis edebilen grup olarak varoluşunun hem de ürettiği, yeniden ürettiği ve alıcının almayı kabul ederek var ettiği toplumsal kurguların gerçekliğinin güvencesini verir”* (Bourdieu, 2016, 205-213, 284-290). Bu geri dönülemez farklar inşa eden Geçiş Törenleri ortak görme ve ayırma ilkeleri oluşturarak, Bourdieu’nün deyişiyle örgütsel bir yapı ve pratikleri düzenleyici merci olarak, kalıcı eğilimler oluşturmaya yönelik sürekli bir eylemdir. İnsanlar kuralları kendi arzuları gibi hissederler (Akay, 2016b, 135). Bu süreklilik onda “Mutlak İktidar”ı oluşturur. Mutlak İktidar, öngörülemeyen olma ve başkalarını mutlak bir belirsizliğe mahkûm etme iktidarı olarak “bekleten” bir iktidar modelidir (post-psikolojik çile aşaması). Foucault’nun ortaya koyduğu üzere paradigmatik yapının günah çıkarma ve bağışlanma üzerinden sürdürülmesi (güvence altına alınması), Bourdieu’de sonu belirsiz bir süre olan ancak nihai süreçte olumlanmış bir cennet düşüncesine kavuşma umudunu her an güçlendiren bir sürece dönüşür. Antik Kastabala kentinde yaşanmış süreç budur ve MS 5-6. yüzyıllarda yapılmış ikiz Kuzey ve Güney Kilise yapıları bu yaşanmışlığın işaretleridir.

Teşekkür: Kastabala Kazı Başkanı Sayın Prof. Dr. Turgut H. Zeyrek'e, vermiş olduğu izin, makalenin her aşamasında yapmış olduğu yardımlar ve göstermiş olduğu nezaket için teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliriz. Yapının örtü sistemi ile ilgili görüşleri ve kaynak önerileri için Sayın Prof. Dr. M. Sacit Pekak'a teşekkür ederiz. Büyük bir cömertlikle paylaştığı değerli fikirleri ve kaynak önerileri/yardımları için Sayın Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar'a ne kadar teşekkür etssek azdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

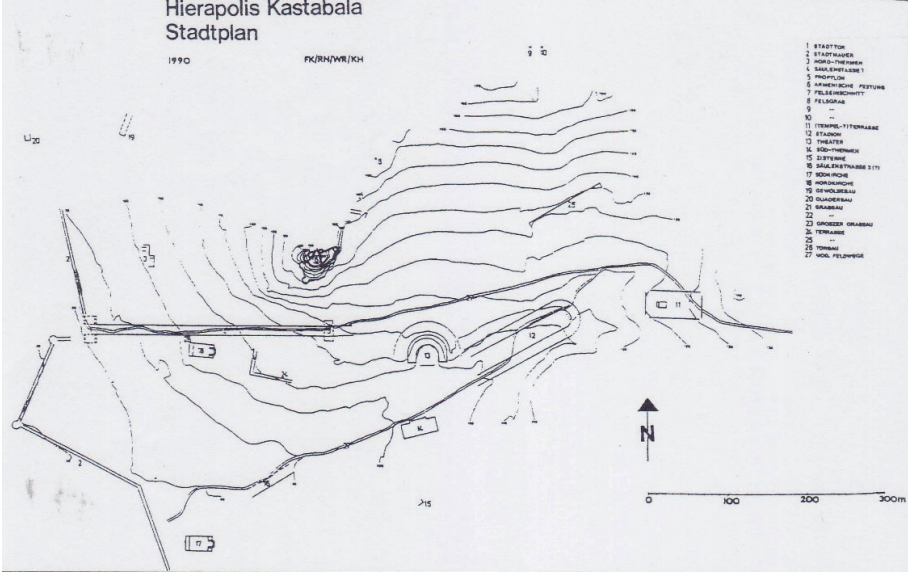
- Akay, A. (2016a). *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Akay, A. (2016b). *Tekil Düşünce. Modern Fransız Toplum Bilim Düşüncesi*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Akurgal, E. (1987). Griechische und römische Kunst in der Türkei. *Münih*.
- Andrade, N. (2011). Local authority and civic Hellenism: Tarcondimotus, Hierapolis-Castabala and the cult of Perasia. *Anatolian Studies*, 61, 123-132.
- Aydın, A. (2003a). Die christliche architektur in Kilikien und Isaurien am beispiel der kirche von Demirciören. *Bulleten*, 67, 415-419.
- Aydın, A. (2003b). Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara*, 217-229.
- Bayliss, R. (2001). *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*. (Doktora Tezi). University of Newcastle upon Tyne Department of Archaeology.
- Bayliss, R. (1997). The Alacami in Kadirli: Transformations of a Sacred Monument. *Anatolian Studies*, 47, 57-87.
- Bell, G.L. (1906). Notes On A Journey Through Cilicia And Lycaonia, *Revue Archéologique. Quatrième Série, T. 7, (Janvier-Juin)*, 1-29.
- Bent, T. (1890). A Journey in Cilicia Tracheia. *Journal of Hellenic Studies*, 12, 206-224.
- Ceylan, B. (2003). Temple-Church in Olba and The Reuse of Antique Monuments in Late Antiquity. *Olba VIII*, 73-82.
- Ceylan, B. (2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları, *Olba IV*, 189-203.
- Davis, E.J. (1879). Life in Asiatic Turkey. A Journey of Travel in Cilicia Pedia and Trachaea. Londra: *Isauria and parts of Lycaonia*, 128-134.
- Deleuze, G. (2019). *Foucault*. (B. Yalın ve E. Koyuncu, Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Dupont-Sommer, A. & Robert, L. (1964). La déesse de Hierapolis Castabala (Cilicie). *Paris*.
- Duygu, Z. (2017). *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. İstanbul: Divan Kitap.
- Duygu, Z. (2018). *İsa, Pavlus ve İnciller: Hristiyanlık Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı?*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Dvornik, F. (1990). *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*. (M. Aydın, Çev.). Ankara.

- Elton, H. (2013). *Late Roman Churches in the Upper Göksu Valley, Isauria, Rough Cilicia: New Historical and Archaeological Approaches*. Michael C. Hoff & Rhys F. Townsend (Eds.), Oxford, Oxbow Books,.
- Elton, H. & Equini-Schneider, E. & Wannagat, D. (2007). *Temple to Church: The transformation of religious sites from paganism to Christianity in Cilicia. Tapınaktan Kiliseye: Kilikya'da Putperestlikten Hristiyanlığa Geçişte Dini Yerleşmelerin Dönüşümü*. (B. Taşpınar, Çev.). İstanbul: Ege Yayınları.
- Feld, O. (1965). Beobachtungen an spätantiken und frühchristlichen Bauten in Kilikien: Bericht über eine Reise. *Römische Quartalschrift*, 60, 131-143.
- Feld, O. (1986). Die beiden Kirchen in Hierapolis-Kastabala. Feld & Peschlow. (Eds.). Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet. Monographien des Römischen-Germanisches Zentralmuseums 10.1, Bonn. 77-86.
- French, D. (2016). *Roman Roads and Milestones of Asia Minor: The Pilgrim's Road*. Ankara: British Institute of Archaeology.
- Foucault, M. (2016a). *Entelektüelîn Siyasi İşlevi*. I. Ergüden ve T. Birkan. (Eds.). İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2016b). *Özne ve İktidar*. I. Ergüden ve O. Akinhay (Eds.). İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2017). *Hermenötüğün Kökeni. Kendilik Hakkında – Dartmouth Konferansları*. (Ş. Solmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gough, M. (1955). *Early Churches in Cilicia, Byzantinoslavica*, 16, 201-11.
- Gough, M. (1961). *The Early Christians*, Thames and Hudson, Londra.
- Gough, M. (1972). The Emperor Zeno and Some Cilician Churches. *Anatolian Studies*, 22, 199-212.
- Heberdey, R. & Wilhelm, H. (1896). Reisen in Kilikien ausgeführt, 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 44, Viyana.
- Hellenkemper, H. & Hild, F. (1986). *Neue Forschungen in Kilikien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 4*. Viyana.
- Hellenkemper, H. (1986). Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wahlfahrtsheiligtum der Heiligen Thecla bei Seleukeia. *Wallraf Richartz Jahrbuch*, 47, 63-90.
- Hellenkemper, H. (1994). "Early Church Architecture, Southern Asia Minor. (der. K. Painter), Londra: Churches Built in Ancient Times, 213-238.
- Hengel, M. & Schwemer, A.M. (1997). *Paul Between Damascus and Antioch: The Unknown Years*. (J. Bowden, Çev.) Louisville, Westminster John Knox.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Variorum, Hampshire.
- Hild, F. & Hellenkemper, H. (1984). Kommagene-Kilikien-Isaurien. Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, 4, 182-356.
- Hild, F. & Hellenkemper, H. (1990). *Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini. 5/1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften*, 138, 293-294, Viyana.
- Hirst, P. (1993). Foucault and Architecture. *AA Files, Architectural Association School of Architecture*, 26, 52-60.
- Honigmann, E. (1939). La Liste Originale Des Pères De Nicée: A propos de l'Évêché de «Sodoma » en Arabie. *Byzantion, Vol. 14, No. 1, s. 17-76*.
- Kaçar, T. (2003). Cilician Bishops and Fourth-Century Church Politics, Olba VIII, 109-128.
- Kaplan, D. (2009). *Roma İmparatorluk Çağı'nda Kilikia: Kent Kurulumları, Bayındırlık Hareketleri ve İmparatorluk Kültü*. Mersin Sempozyumu 19-22.11.2008, Mersin, 90-96.

- Kortanoğlu, R.E. (2018a). *Varlık ve Tapınak, Eski Yunan Tapınağının Kavramsal İnşası Üzerine Arkitektonik Bir Deneme*. Ankara: Bilgin Kùltür Sanat.
- Kortanoğlu, R.E. (2018b). Political-Economy Discourses in Metaphorique Construction of Greek Temple, 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn (Germany), 22-26.05.2018, *Archaeology and Economy in the Ancient World. Abstracts*, 397-398.
- Kortanoğlu, R.E. (2019). *Logocentric Structures, Platon and Dual Worshipping Phenomenon*, 12-13.12.2019 VI. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Kongresi. Tam Metin Bildiri Kitabı. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 281-290.
- Krinzinger, F. & Reiter, W. (1993). *Archaeologische Forschungen in Hierapolis Kastabala*, 269-287.
- Kurt, M. (2010). Roma Egemenliğinde Kilikya ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/2, 483-501.
- Mathews, T.F. (1977). *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*. Pennsylvania State University Press.
- Niewöhner, P. (2018). Doğu ve Batı'da Çeşitlilik (Varietas), Devşirme Malzeme (Spolia) ve Antik Çağ'ın Sonu, Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu. Antik Çağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekanların Sonraki Yaşamları. S. Yalman, I. Jevtiç (Eds.), 243-264, *İstanbul: Koç Üniversitesi*.
- Norberg-Schulz, C. (1979 ve 1991). *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli.
- Okan, C. (2019). *Mitoslar ve Tasvirler Işığında Antik Ege Coğrafyasında Dişı Tanrısal Figürler: Kök, Karışım ve Değişim*. (Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Öğüş, E. (2019). Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve Ad Sanctos Gömümler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019/3, 19, 85-98.
- Özyıldırım, M. ve Yeğin, Y. (2019). İmparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019/3, 264-279.
- Piro, J.M. (2008). Foucault and the Architecture of Surveillance: Creating Regimes of Power in Schools, Shrines and Society. *Educational Studies*, 44, 30-46.
- Pohl, D. & Sayar, M.H. (2004). Perasia in Hierapolis-Kastabala, *Asia Minor Studien* 53, Bonn, 107-118.
- Quien, M.L. (1958). *Oriens christianus: in quatuor patriarchatus digestus: quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*. (1740 nüshasının tıpkıbasımı), Akademische Druck-U. Verlagsanstalt.
- Sayar, M.H. (1999a). Kilikya'da Tanrılar ve Kültler, *Olba, II.1*, 131-154.
- Sayar, M.H. (1999b). Antik Kilikya'da Şehirleşme. *Ankara: XII. Türk Tarih Kongresi*, 193-216.
- Sayar, M.H. (2000). Çukurova'nın Kutsal Kenti Kastabala. *Arkeoloji ve Sanat*, 99, 7-14.
- Sayar, M.H. (2001). Tarkondimotos, seine Dynastie, seine Politik und sein Reich. *Varia Anatolica XIII*, 373-380.
- Sayar, M.H. (2016). The Temple of Uzunoğlan Hill in Smooth Cilicia, *Colloquia Antiqua* 17, 101-116.
- Sayar, M.H. (2019a). Römische Straßen und Meilensteine im Ebenen Kilikien, *Roman Roads New Perspectives*. A. Kolb (Ed.), 147-165, Berlin.
- Sayar, M.H. (2019b). *Roma Eyaleti Olarak Kilikia (Provincia Cilicia), Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu. Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*. O. Tekin (Ed.), (s. 334-355) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Sayar, M.H. (2020a). *Spätantike Siedlungen im Ebenen Kilikien. Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und Kunstgeschichte* 7, 2020, 54-59.
- Sayar, M.H. (2020b). *Local Donors and Euergetism in the Cities of Cilicia Pedias Between the First Century BC and Second Century AD, Philanthropy in Anatolia Through The Ages*. O. Tekin, C.H. Roosevelt, E. Akyürek, (Eds.). (s. 73-82). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Spawforth, T. (2006). *The Complete Greek Temples, Thames and Hudson*. Londra.
- Swartz, D. (2018). *Kültür ve İktidar, Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. (E. Gen, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Tobin, J. (2001). The Tarcondimotid Dynasty in Smooth Cilicia. *Varia Anatolica XIII*, 381-387.
- Türkmen, M. (2007). *Pamphylia ve Kilikia'da Severuslar Dönemi Mimari Bezemesi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Urhan, V. (2013). *Michel Foucault ve Düşünce Sistemleri Tarihi, Arkeoloji, Soykütüğü, Etik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Ünal, A. (2006). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi. *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, 67-102.
- Varinlioğlu, G. (2013). Rural Habitat in the Hinterland of Seleucia ad Calycadnum during Late Antiquity, Rough Cilicia: New Historical and Archaeological Approaches. Michael C. Hoff, Rhys F. Townsend. (Eds.), Oxbow Books, Oxford.
- Wilson, M. (2003a). Cilicia, the First Christian Churches in Anatolia. *Tyndale Bulletin*, 54.1., 15-30.
- Wilson, M. (2003b). Was Paul A Cilician, A Native of Tarsus? A Historical Reassessment. *Olba VIII*, 93-107.
- Yalduz, A. (2003). Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, 257-296.
- Zeyrek, T.H. (2011). Kastabala Antik Kenti Kazıları 2009. (s. 96-116). *Ankara: 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*.
- Zeyrek, A.N. (2018). *Hierapolis-Kastabala*. İstanbul: Ege Yayınları.

Figürler

Figür 1. Kastabala Planı (Krinzinger ve Reiter 1993).

Figür 2. Kastabala. Kuzey Kilise. Apsis. Façade. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

Figür 3. Kastabala. Kuzey Kilise ve sütunlu cadde. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

Figür 4. Kastabala. Kuzey Kilise. Façade. Detay. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

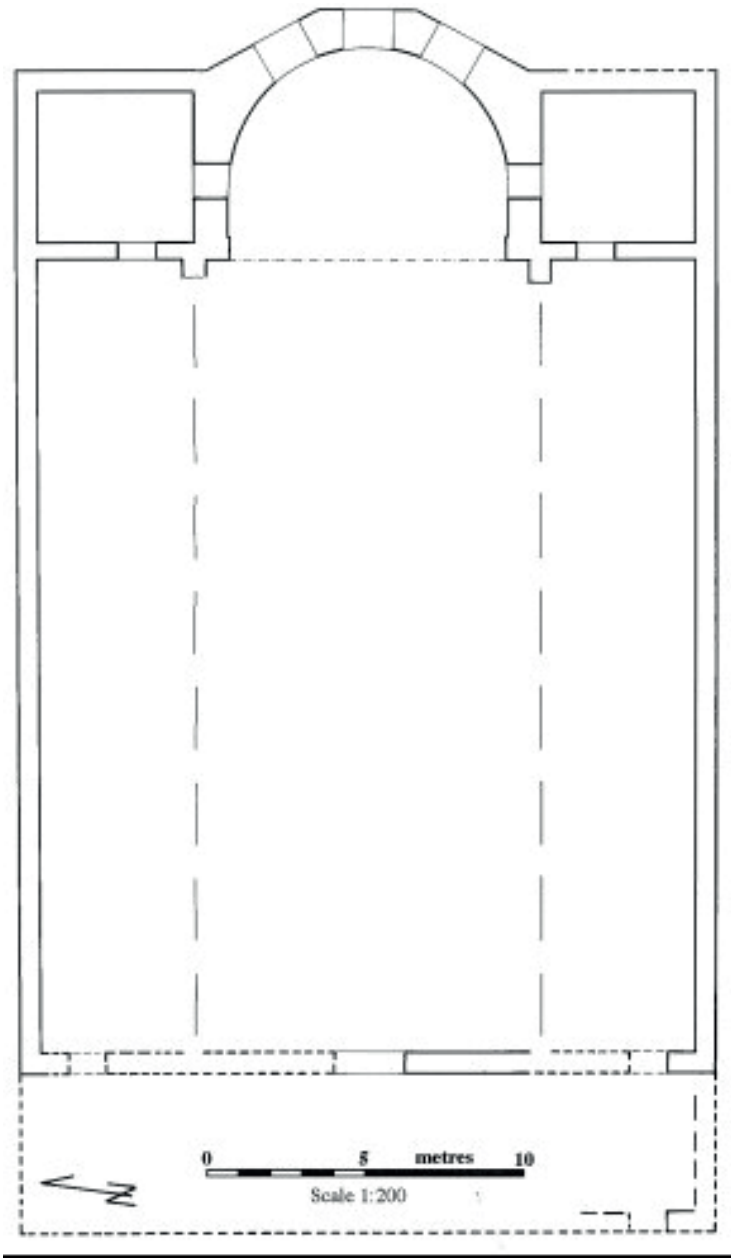
Figür 5. Kastabala. Apsis. Façade. Detay. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

Figür 6. Kastabala. Apsis ve Kuzey uzun kenar. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

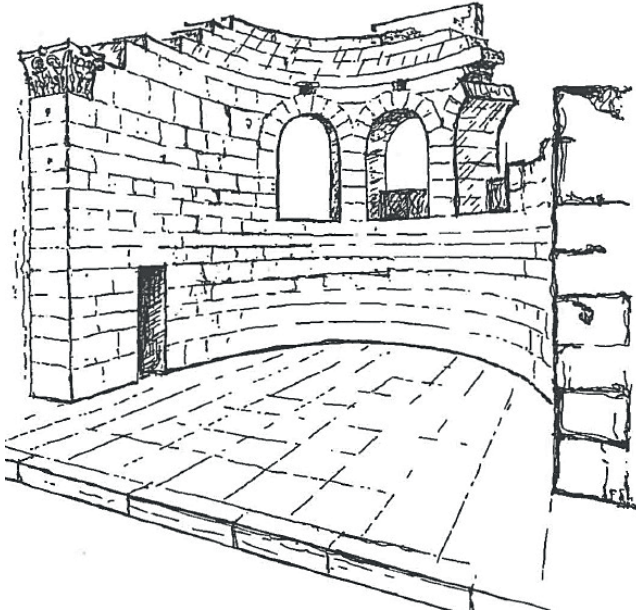
Figür 7. Kastabala. Kuzey ve Batı cepheler. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

Figür 8. Kastabala. Kuzey Kilise. Plan (Hellenkemper 1994, 233, fig. 23).

Figür 9. Kastabala. Sütunlu cadde ve kilisenin anıtsal kapısı. (R. Eser Kortanoğlu arşivi).

Figür 10. Kastabala. Kuzey Kilise restitüsyon (Feld 1986, 81, fig. 3).

Civic Coinage of Attouda in Caria

Karia'daki Attouda'nın Şehir Sikkeleri

İnci Türkođlu¹

¹Corresponding author/Sorumlu yazar:
İnci Türkoğlu (Dr. Öğr. Üyesi),
Pamukkale University, Faculty of Sciences
and Letters, Department of Conservation and
Restoration of Cultural Heritage, Denizli, Turkey
E-mail: inciturkoglu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1865-7708

Submitted/Başvuru: 05.07.2020
Accepted/Kabul: 28.09.2020

Citation/Atf: Türkoğlu, İ. (2020). Civic coinage
of attouda in Caria. *Anadolu Araştırmaları-
Anatolian Research*, 23, 289–346.
<https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.764535>

ABSTRACT

The ancient city of Attouda is localised at Hisarköy of Sarayköy district in Denizli province and no systematic surveys or excavations have been carried out. As the site was registered as first degree archaeological site the contemporary village moved out and the existing architectural heritage started to deteriorate. The present study endeavours to build a corpus of coins minted by Attouda from publications, online catalogues and museum collections as well as some private collections. Based on more than 300 coins compiled a typology was prepared and these coins were evaluated to gain information on ancient Attouda was retrieved. Thus, it is noted that Attouda started minting coins in the Late Hellenistic period and continued minting until mid-third century AD. The Carminii Family is dominantly attested with many titles. In addition to the magistrate names, some light was cast onto the administrative bodies and cults of the city.

Keywords: Attouda / Attuda, Hisarköy, Civic Coinage, Men Karou, Meter Adrastou, the Carminii

Öz

Denizli ili Sarayköy ilçesine bağlı Hisarköy'e lokalize edilen antik Attouda kentinde herhangi bir sistematik kazı veya yüzey araştırması gerçekleştirilmemiştir. Birinci derece arkeolojik sit alanı olan yerleşme yeni bir alana taşınmış ve mevcut mimari miras da yok olmaya yüz tutmuştur. Bu çalışmada yayınlanmış ve online kataloglar ve çevre müze ve kimi özel koleksiyonlardaki Attouda sikkeleri saptanarak derlenmiş ve bir korpus oluşturulmaya çalışılmıştır. Ulaşılan 300'den fazla sikkeye dayanarak bir tipoloji oluşturulmuş ve hem bu sikkeler değerlendirilmiş hem de Attouda hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Böylece Attouda'nın Hellenistik Dönemin sonlarında sikke basmaya başladığı ve aralıklarla MS 3. yüzyılın ortalarına değin basmaya devam ettiği anlaşılmıştır. Carminii Ailesinin baskınlığı da net şekilde görülmektedir. Magistrat isimlerinin yanı sıra kentin idari kurumları ve kültürleri hakkında da bilgi edinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Attouda / Attuda, Hisarköy, şehir sikkeleri, Men Karou, Meter Adrastou, Carminii Ailesi

Introduction

The ancient city of Attouda, or Attuda, located at the boundary of Caria with Lydia and Phrygia is localised at Hisar village of Sarayköy district in Denizli province. As the site is registered as a first-degree archaeological site, new constructions are not allowed and this paved the way for the living village to move eastward and the process of abandonment started. In the absence of systematic excavations only spoliated materials provide information on the architectural structures of antiquity (Şimşek 2002; Söğüt 2007; Söğüt 2017; Şimşek 2017) and scarcity of references in ancient sources restrict our present knowledge on the settlement. However, inscriptions recorded in the Lykos Valley and Aphrodisias and those acquired by the Denizli and Aydın Museums cast light onto the life and people of ancient Attouda¹. Pera's article (1996) focuses on the coins minted by the prominent family the Carminii. Martin's colossal work covers the civic issues with Boule and Demos (2013, vol. I: pp. 233-34, vol. II: pp. 65-70). Online projects *Historia Numorum Online* (HNO) and *Roman Provincial Coinages* (RPC) also cover Attouda's coinage. The present study endeavours to build a corpus of published coins and those accessed in the regional museums and some private collections, and to cast some light onto ancient Attouda. In addition to published examples, coins of Attouda were attested in the collections of Manisa, Denizli, Uşak and Aphrodisias Museums as well as some private collections². The study comprises two parts as Typology followed by Commentary.

Typology

Accessed coins of Attouda are categorised into two groups as A and B. Group A has the Hellenistic examples. Group B has Roman Imperial period coins with and without imperial portraits in chronological order.

GROUP A (Hellenistic Period)

TYPE A1 (100-30 BC, AR, drachm)

Obv: Turreted head of Tyche, r.

Rev: Apollo, naked, standing, l., resting his left elbow on Corinthian column, holding an object in his outstretched left hand.

-
- 1 For inscriptions at Denizli Hierapolis Museum see Ritti, 2008, nos. 9, 10, 11, 12, 48, 55, 60, 61, 150, 173, 200. For two inscriptions acquired through purchase by the Aydın Museum see, Thonemann & Ertuğrul, 2005. For one inscription regarding the cult of Meter Adrastou see Chaniotis, 2012, 353-354, no. 24 and Figure 17. For other inscriptions see MAMA VI, 24-32, nos. 64-86.
 - 2 Mr. Y. Tatış of Izmir and Mr. R. Lisi of Italy kindly allowed me to use the Attouda coins from their private collections. Thanks are due to Assoc. Prof. Dr. A. T. Tek and Prof. Dr. B. Duman, head of excavations at Tripolis in Lydia, for allowing me to use the two coins unearthed at Tripolis. Thanks are also due to the directors and staff of the abovementioned museums. Further thanks are due to the anonymous referees, whose comments greatly improved the study.

Two magistrate names: So(si?)polis Charmides (K/)Le(on)- (HNO no.1564); Sopolis Andreas Nepos.

1. BMC 1. 3.44g, 18mm. (Pl. X.9) Rev: Σ-[Ι/ΟΠ]Ο-ΛΙΣ-ΧΑΡ-ΜΙ-ΔΗΣ ΛΕ-[Ω] Ν - ΑΤΤΟΥΔΔΕΩΝ. Inv. no. 1840.1226.189. / 2. BNF M7483 (369.1) (85221729). 3.58g. Rev: ΣΟΣΙ-ΠΟ-ΛΙΣ-ΧΑΡ-ΜΙ-ΔΗΣ-ΛΕ - ΑΤΤΟΥΔΔΕΩΝ = HNO 1564 no.1. / 3. Imhoof-Blumer 123,2. 3.30g, 19mm. ΣΩ-ΠΟ-ΛΙΣ-ΧΑΡ-ΜΙ-ΔΗΣ-ΛΕ ΑΤΤΟΥΔΔΕΩΝ Taf. 4.27 (Munich) / 4. Winterthur 3336. 3.68g, 19.8mm, 1h. Rev: ΣΩΠΟΛΙΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΕΠΙΟΣ. [ΑΤΤΟ]ΥΔΔΕ. Imhoof-Blumer 123,1 Taf. 4.26.

TYPE A2 (200-100 BC, AE)

Obv: Laureate and bearded head of Zeus, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΔΕΩΝ. Lyra.

Big unit?: 1. BNF 369.13 (8522184h). 2.07g, 12mm. = ex Waddington 2253 = HNO 1565 no.1. / 2. Imhoof-Blumer 124,5. 2.10g, 13mm

Small unit?: 3. VCoins / Numismatic Naumann. 10mm, 1.5g = HNO 1565 no.2.

TYPE A3 (200-100 BC, AE)

Obv: Turreted head of Tyche, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΔ-ΔΕΩΝ. Bow and quiver.

1. Winterthur 3337. 0.92g, 11.7mm, 12h.

TYPE A4 (200-100 BC, AE)

Obv: Bearded and laureate head of Zeus, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΔ-ΔΕΩΝ. Apollo, naked, standing, l., holding a bow in his left hand, r. hand outstretched.

1. Lisi Coll. AE, 3.38g, 18mm. / 2. Imhoof-Blumer 123.3. 2.60g, 20mm.

GROUP B (Roman Imperial Period) (All specimens are AE)

FIRST CENTURY AD

TYPE B01

Obv: Head of Apollo, r.; lyra in the r. field.

Rev: ΑΤΤΟΥΥ-ΔΕΩΝ. Flamed altar.

1. Denizli M. Inv. no. 20256. 2.34g, 15mm, 12h / 2. Lisi Coll. 2.78g, 15mm = Naumann Auc. 83 (3.11.2019) Lot 502.

TYPE B02

Obv: Laureate and bearded head of Zeus, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΥΔΕ... ΠΙΠΟΤΕΑ[С] ΠΑΠΠΙΙΙ...?. Apollo, naked, standing, l., resting his left elbow on Corinthian column, holding an object in his outstretched left hand.

Magistrate: Protea(s) Pappi...?

1. Imhoof-Blumer 124,4. 3.95g, 16mm. Unillustrated.

AUGUSTUS (27 BC - AD 14)?

TYPE B03

Obv: ΣΕΒΑ-ΣΤΟ(Σ/Υ). Bust, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΥ-ΔΕΩΝ. Kybele, standing, facing, flanked with two lions.

1. SNG Leypold 819. 3.73g, 17mm, 12h = RPC I 2846.3. ΣΕΒΑ-ΣΤΟΣ / 2. Savoca Auc. 16 (25.06.2017) Lot 362. 5.22g, 18mm = RPC I 2846.4. ΣΕΒΑ-ΣΤΟΥΥ / 3. BNF 369.25 (85221974). 3.52g, 17mm = RPC I 2846.2 / 4. RPC I 2846.1 = BM 1971.1005.1 5,02g, 19mm. ΣΕΒΑ-ΣΤΟΣ / 5. Naumann Auc. 84 (1.12.2019) Lot 254. 4.40g, 19mm = RPC I 2846.5.

FLAVIAN PERIOD

TYPE B04

Obv: ΑΤΤΟΥΥΔΕ-ΩΝ ΔΗΜΟС. Head of young Demos, r.

Rev: ΔΙΑ ΜΕΝΙΠΠΙΟΥΥ. Rider god, r., holding a labrys over his shoulder.

Fourteen specimens (4.27–6.62g, 19-22mm, 12h) = RPC II 1229 (seven specimens).
Magistrate: Menippos. Martin Attouda 3.

1. SNG Cop 161. 5.55g, 21mm, 12h = RPC II 1229.4. / 2. BMC 6. 6.09g, 21.6mm, 12h (Inv. no. 1883.0514.16) (Pl. X.12) = RPC II 1229.1 / 3. SNG von Aulock 2495. 5.94g, 21.5mm = RPC II 1229.5 / 4. SNG Greece 5 1462. 6.21g, 19-19.5mm, 12h / 5. Lanz Auc. 131 (27.11.2006) Lot 100. 6.55g, 21mm, 12h / 6. BNF AA.GR.4928 (85221907). 4.27g, 21mm = RPC II 1229.3 = P S de R. / 7. BNF 369.18 (8522189k). 6.31g, 21mm, 12h. = Waddington 2258 = RPC II 1229.2 / 8. BNF 369.5 (8522176z). 4.31g / 9. Leu Auc. 3 (27.10.2018) Lot 167. 6.61g, 21mm, 12h / 10. Leu Web Auc. 6 (9 Dec. 2018) Lot 561. 6.08g, 21mm, 12h / 11. Roma E-Sale 54 (28.2.2019) Lot 227. 6.62g, 22mm, 12h / 12. Fonds L. Robert 445. 7.06g, 20.5mm / 13. Naumann Auc. 81 (1.9.2019) Lot 334. 6.45g, 22mm / 14. Mionnet IV 287. AE5 (21.2mm). R5.

TYPE B05

Obv: ΑΤΤΟΥΔΕ-ΩΝ. Turreted head of Tyche, r.

Rev: ΔΙΑ ΜΕ-ΝΙΠΠΙΟΥ. Nemesis dressed with long chiton, standing, l., r. arm bent, holding collar of chiton; l. hand holding bridle; dotted border.

Magistrate: Menippos.

1. BMC 8. 2.62g, 16mm, 12h (Inv. no. 1874.0716.130) = RPC II 1233.1 / 2. BNF 369.17 (85221885). 2.89g, 16mm, 12h = ex Waddington 2257 = RPC II 1233.2 / 3. Agora Auc. 74 (5.6.2018) Lot 111. 3.20g, 16mm = Pecunem Auc. 40 (07.02.2016) Lot 421 = ex Tom Bugey Coll. = RPC II 1233.3 / 4. RPC II 1233.4. 2.58g, 15mm, 12h = CGT Coll. / 5. RPC II.1233.5. 3.28g, 17.5mm, 12h = A. Tricarico Coll. / 6. Denizli M. Inv. no. 3657. 2.75g, 16.5mm, 12h.

TYPE B06

Obv: ΑΤΤΟΥΔΕ-ΩΝ. Turreted head of Tyche, r.

Rev: ΔΙΑ ΜΕΝΙΠΠΙΟΥ. Three ears of wheat.

Magistrate: Menippos.

1. BMC 9. 3.50g, 16.5mm, 12h. Inv. no. 1844.0425.144 = RPC II 1232.1 / 2. BNF 369.7 (8522178s). 3.04g, 17mm, 12h. = RPC II 1232.3 (overstruck) / 3. BNF 369.16 (8522187r). 3.33g, 17mm, 12h. = ex Waddington 2256 = RPC II 1232.2 / 4. RPC II 1232.4. 2.71g, 17mm, 12h = CGT Coll.

TYPE B07

Obv: ATTOY-ΔEΩN. Head of Asklepios, r.; kerykeion in front.

Rev: ΔI-A ME-NIΠΠIOY. Hygieia, standing, feeding a serpent from patera.

Magistrate: Menippos.

1. SNG Cop 160. 3.76g, 18mm, 12h = RPC II 1231.2 / 2. BMC 3. 4.48g, 18mm (Inv. no. 1891.0704.37 Lambros) (Pl. X.10) = RPC II 1231.1 / 3. RPC II 1231.3. 5.32 g, 18 mm, 12h = Oxford Ashmolean / 4. RPC II 1231.4. 4.77g, 20mm, 12h = CGT Coll. / 5. BNF 369.9 (8522180v). 4.76g.

DOMITIA (Augusta)**TYPE B08**

Obv: ΔOMITIA-CEBACTH. Bust of Domitia, r.

Rev: ΔIA MENIΠΠIOY-ΑΠOΛΩNOY (sic), ATTOYΔE-ΩN. Dionysos, standing, facing, head l.; resting on sceptre with his l. hand, pouring from cantharus in r. hand, panther by the feet.

Magistrate: Menippos, son of Apollonios.

1. BNF 369.27 (8522198j). 7.87g, 20-21mm, 12h = ex Waddington 2265 = RPC II 1227.1 / 2. RPC II 1227.2. 6.35g, 20-21mm, 12h = SNG Fitzwilliam (Leake) 4687 / 3. RPC II 1227.3. 5.70g, 20-21mm, 12h = Plankenhorn / 4. RPC II 1227.4. 5.54g, 22mm, 12h = CGT Coll. Savoca 26 Blue Auc. (23.11.2019) Lot 797.

REIGN OF DOMITIANUS (AD 81-96)**TYPE B09**

Obv: ΔHMOC ATTOYΔEΩN. Bearded head of Demos, r.

Rev: ΔIA MENIΠΠIOY-ΑΠOΛΩNOY (sic). Apollo, naked, standing, facing, holding branch and bow; dotted border.

Magistrate: Menippos, son of Apollonios. Martin Attouda 2.

1. BMC 4. 6.04g, 19mm, 12h. Inv. no. 1849.0119.46 (Pl. X.11) = RPC II 1230.1 / 2. BMC 5. 4.25g, 19mm, 12h. Inv. no. HPB,p142.1.B = RPC II 1230.2 / 3. Winterthur 3338. 4.52g, 19.1mm, 2h / 4. Berlin 18216516. 5.41g, 20mm.

TYPE B10

Obv: IEPA CYN-ΚΑΗΤΟC. Youthful head of Senate, l., laureate.

Rev: ΔΙΑ ΜΕΝΙΠΠΙΟΥ-ΤΟΥ-ΑΠΟΛΛΩΝΙ-ΟΥ, ΑΤ-ΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Zeus, standing, naked, r., throwing thunderbolt with r. hand, holding eagle with outstretched l. hand.

Magistrate: Menippos, son of Apollonios.

1. BNF 369.23 (85221959r). 11.92g, 25mm, 6h = ex Waddington 2263 = RPC II 1226.

TYPE B11

Obv: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ ΒΟΥΛΗ. Veiled head of Boule, r.

Rev: ΔΙΑ ΜΕΝΙΠΠΙΟΥ-Υ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΙ-ΟΥ. Dionysos, standing, l., holding cantharus and thyrsus, panther by his foot.

Magistrate: Menippos, son of Apollonios. Martin Attouda 1.

1. Imhoof-Blumer 124,6. 7.27g, 24 mm.= RPC II 1228.1 / 2. BNF 369.12 (85221833). 5.98g / 3. Naumann Auc. 84 (1.12.2019) Lot 255. 7.93g, 25mm.

TRAIANUS (98-117)**TYPE B12**

Obv: ΑΥ ΚΑΙC ΤΡΑΙΑΝΟC – CΕ ΓΕΡ ΔΑΚΙΚΟC. Laureate bust with cuirass and paludamentum, r.

Rev: ΔΙΑ ΜΕΝΙΠΠΙΟΥ-ΥΙΟΥ ΠΟΛΕΟC-ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Kybele dressed with long chiton and modius, standing, facing, flanked with a lion, on whose heads she placed her hands.

Magistrate: Menippos, ‘son of the city’.

1. BMC 27. 15.94g, 29.2mm (Inv. no. 182.1203.20) = RPC III 2256.1 / 2. BNF 369.28 (8522199z). 15.21g, 30,7 mm. = ex Waddington 2266 = RPC III 2256.2.

REIGN OF TRAIANUS**TYPE B13**

Obv: IEPA C[. Youthful head of Senate, r., laureate.

Rev: ΔΙΑ Μ ΑΙΛΙΟC ΜΕΝΙ[ΠΠΙΟΥ]-ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Hygieia standing, facing, head l., feeding a serpent from patera.

Not on RPC. Magistrate: M. Ailios Meni(ppos).

1. SNG Leypold 818. 6.8g, 22mm, 6h.

TYPE B14

Obv: ΠΟΛΙΣ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Turreted head of Tyche, r.; dotted border.

Rev: ΔΙΑ Μ ΑΙΛΙ- [ΜΕΝΙΠΠΟΥ]. Dionysos, standing, l., holding cantharus and resting on thyrsus; panther by his feet; dotted border.

Magistrate: M. Aili(os) [Menippos].

1. BMC 7. 8.45g, 24.7mm, 6h (Inv. no. 1858.1124.69) = RPC III 2260.

HADRIANUS (117-138)

TYPE B15

Obv: ΑΥ Κ ΑΙ ΤΡΑΙ-ΑΔΡΙΑΝΟC CE. Laureate bust, with cuirass.

Rev: ΔΙΑ Μ ΑΙΛΙΟΥ-ΜΕΝΙΠΠΟΥ-ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Kybele, dressed with long chiton and modius, standing, facing, flanked with lions on whose heads she placed her hands.

Magistrate: M. Ailios Menippos.

1. RPC III 2257. 16.88g, 32mm, 6h = BM Inv. No. 1902-10-2-7.

HADRIANUS and SABINA

TYPE B16

Obv: ΑΔΡΙΑΝΟC-ΚΑΙCΑΡ-CEΒΑCΤΗ-CΑΒΕΙΝΑ. Busts of Hadrian and Sabina, facing each other.

Rev: ΔΙΑ [Μ ΑΙΛΙΟΥ] -ΜΕΝΙΠΠΟΥ / ΑΤ- [ΤΟΥ] -ΔΕ-ΩΝ. Zeus, naked, standing, holding patera in outstretched r. hand, l. arm resting on sceptre; eagle with head turned back by his feet.

Magistrate: [M. Ailios] Menippos.

1. BNF 369.29 (85222005). 11.51g, 27,4mm, 6h = RPC III 2258.

SABINA**TYPE B17**

Obv: [CABEINA]-CEBACTH. Bust, r.

Rev: ΔΙΑ Μ ΑΙΛΙΟΥ–ΜΕΝΙΠΠΙΟΥ–ΑΤΤΟΥ–ΔΕΩΝ. Asklepios, standing, facing, resting on serpent sceptre with r. hand.

Magistrate: M. Ailios Menippos.

1. BNF 369.30 (8522201k). 9.74g, 27mm. = RPC III 2259 = ex Waddington 2267.

FIRST HALF OF SECOND CENTURY AD**TYPE B18**

Obv: Head of Athena wearing Corinthian helmet, r.; spear in front.

Rev: ΑΤΤΟ–Υ–ΔΕΩΝ. Tyche, standing, holding rudder and cornucopia, dressed with modius.

1. SNG Cop 159. 3.65g, 19-20mm, 6h = RPC III 2261.3 / 2. BMC 2. 3.98g, 19mm (Inv. no. 1853.0512.119) = RPC III 2261.1 / 3. BNF 369.8 (85221796). 4.22g, 19mm. = RPC III 2261.2 / 4. Nomos Obolos 16 (11.10.2020) Lot 992. 18.5mm, 3,60g, 7h = RPC III 2261.4.

ANTONINUS PIUS (138-161)**TYPE B19**

Obv: ΤΙΤΟC ΑΙΛΙΟC ΚΑΙCΑΡ–ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC. Laureate bust, l.

Rev: Μ ΟΥΑ ΚΑΡΜΙΝΙΟC ΚΛΑΥΔΙΑΝΟC – ΥΙΟC ΠΟΛΕΩC ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ–ΑΝΕ–ΘΗΚ(Ε). Kybele with kalathos, facing, standing, between two lions.

Magistrate: M. (Oul.) Kar(minios) Klaudio(s), ‘son of the city’.

1. SNG von Aulock 2500. 37.48g, 38mm = RPC IV.2 853.4 (temp) / 2. RPC IV.2 853.3 (temp). 29.43g, 37.5mm, 6h = Vienna KHM GR 35801 / 3. Boston MFA 1973.608. 27.75g, 37.5mm, 12h / 4. BNF 369.32 (8554977k). 32.75g, 37mm = ex Waddington = RPC IV.2 853.2 (temp) / 5. RPC IV.2 853.5 (temp). 27.77g, 38mm = MMAG 41 (18.07.1970) 400 Pl. 22 / 6. RPC IV.2 853.1 (temp) (B Fox). 24.75g (missing mass), 36mm, 12h.

TYPE B20A

Obv: KAI T[I AI?] AΔPI EY CE-ANTΩNEINOC. Laureate bust, r.

Rev: ΔΙΑ Μ ΟΥΛ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΥ ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΔΕΜΟΥ ΑΤΤΟΥΔΑ ΤΡΑΠΕΖΟΠ-
ΟΜΟΝΟΙΑ (Z reversed). Kybele with kalathos in the middle, standing, facing, her hands on
the heads of lions flanking her; she is flanked by Tyche of Attouda (l.) and Trapezopolis (r.).

Magistrate: M. Oul. Klaudianos, ‘son of the Demos’.

1. BNF 369.31 (85222020). 27.43g, 36mm, 5h = RPC IV.2 854 (temp) = Imhoof-Blumer
126,14 / 2. FR Künker eLA 32 (03.12.2014) Lot 63. 29.94g.

TYPE B20B

Obv: AVT K T AΙΑ AΔPIA ANTΩNEINOC. Laureate bust, r.

Rev: ΕΠΙ Μ ΙΟΥΛ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΟΜΟΝΟΙΑ ΑΡΤΕΜΙΣ-ΕΦΕΚΙΩΝ. In the centre,
Kybele standing, facing, wearing kalathos, resting hands on two lions seated beside her;
between the turreted Tychai of Attouda (on l.) and Trapezopolis (on r.), standing, facing each
other, each raising arm and holding long sceptre.

Magistrate: M. Ioul. Grammatis/tikos.

1. Vatican Library. 21.70g, 33mm, 12h = RPC IV.2 854.2 (temp). Information from card
index of Vienna University.

REIGN OF ANTONINUS PIUS OR MARCUS AURELIUS**TYPE B21**

Obv: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Head of Athena wearing Corinthian helmet, r.; spear in front.

Rev: ΔΙΑ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΥ. Dioscuroi, standing, naked, holding spear and sword.

Magistrate: Klaudianos.

1. BM 1921.4.12.49. 3.92g, 19mm, 6h = Weber 6433 Pl. 227. = RPC IV.2 862.1 (temp) =
Imhoof-Blumer 125,10 pl. IV.28 / 2. RPC IV.2 862.2 (temp). 3.67g, 19mm, 11h.

TYPE B22

Obv: ΔΗΜΟC ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΔΙΑ ΚΑ-ΑΥΔΙΑΝΟΥ. Bust of Men Karou wearing a Phrygian cap, crescent behind
his shoulders, r.

Magistrate: Klaudianos. Martin Attouda 6. Lane Attouda 2.

1. RPC IV.2 861.1 (temp). 4.03 g, 20 mm, 12h. = Imhoof-Blumer 125,9 = Lane 2/1 / 2.
RPC IV.2 861.2 (temp). 5.13 g, 21 mm, 6h. = Vienna KHM GR 19777 / 3. Athens (Lane 2/2).
5.49g, 20mm.

TYPE B23

Obv: [BOYΛH ATTOYΔEΩN?]. Veiled head of Boule, r.

Rev:] KAP[MINIOY?] KΛAYΔIANOY. Cult statue of veiled goddess, standing, facing, wearing kalathos, hands outstretched.

Magistrate: M. Oul. Karminios Klaudianos. Martin Attouda 7.

1. RPC IV.2 6833 (temp). 9.84g, 23mm, 6h. = Afyon M Inv. no. 1679.

TYPE B24

Obv: [B]OYΛH ΔEMOC. Below ATTOYΔE. On the left, veiled head of Boule, r.; opposite, youthful head of Demos, l.

Rev: ΔΙΑ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΥ–ΥΙΟΥ ΠΟΛΕΩC. Enthroned Kybele, r., wearing a kalathos, resting her r. arm on tympanum; flanked with a lion on either side.

Magistrate: Klaudianos, ‘son of the city’. Martin Attouda 4.

1. SNG München 182. 14.93g, 33mm, 6h (Imhoof-Blumer 124,7) = RPC IV.2 859.1 (temp) / 2. RPC IV.2 859.2 (temp). 34 mm = (P) / 3. Mionnet IV 289. AE10 (35.2mm). R5.

TYPE B25

Obv: [B]OYΛH ΔEMOC. Below ATTOYΔE. On the left, veiled head of Boule, r.; opposite, youthful head of Demos, l.

Rev: ΔΙΑ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΥ–ΥΙΟΥ ΠΟΛΕΩC. Cult statue of veiled goddess wearing a kalathos (Artemis Anaitis?), standing, facing, arms outstretched.

Magistrate: Klaudianos, ‘son of the city’. Martin Attouda 5.

1. SNG München 183. 15.23g, 32 mm, 6h. (Imhoof-Blumer 124,8) = RPC IV.2 860.1 (temp).

TYPE B26

Obv: ΑΤ-ΤΟΥΔΑ. Turreted head of Tyche, l.

Rev: ΔΙΑ ΚΛΑΥ-ΔΙΑΝΟΥ. Nemesis dressed with long chiton, standing, l., r. arm bent, holding her chiton; l. hand holding harness; dotted border.

Magistrate: Klaudianos.

1. RPC IV.2 863.1 (temp). 1.69g, 15mm, 12h = Imhoof-Blumer 125,11 / 2. RPC IV.2 863.2 (temp) 2.79g, 15mm, 12h / 3. RPC IV.2 863.3 (temp). 2.60g, 16mm, 12h = C Leake 1321, Asiatic Greece p.31.1 / 4. Agora Auc. 71 (26.12.2017) Lot 152. 2.96g, 16mm, 1h.

TYPE B27

Obv: ΔΙΑ ΚΛΑΥ-ΔΙΑΝΟΥ. Bust of Sarapis, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Bust of Men wearing Phrygian headgear, r.; dotted border.

Magistrate: Klaudianos.

1. B. Peus Auc. 366 (29.10.2000) Lot 674. 6.85g, 23mm = Lindgren I, 624 = Hirsch Auc. 343 (23.09.2018) Lot 2211 = Ex Sammlung M. Burstein = Ex Sammlung R.P. = RPC IV.2 598.1 (temp).

MARCUS AURELIUS and LUCIUS VERUS (161-169)**TYPE B28**

Obv: ΜΑ ΑΝΤΩΝΙΝΟC Κ ΟΥΗΡΟC ΑΥ ΚΑ ΑΡ ΠΑ ΜΗ. M. Aurelius and L. Verus, standing, hand-shaking.

Rev: ΕΠΙΜΕΛΗΘΕΝΤΟC ΚΑΡΜ ΚΛΑΥΔΙΑΝΟΥ- ΑΤ-ΤΟΥ-ΔΕ-ΩΝ. Kybele, standing, between lions.

Magistrate: Karm(inios) Klaudianos.

1. BNF 369.33 (85549780). 22.11g, 36mm, 6h = ex-Waddington = RPC IV.2 855.2 (temp) / 2. RPC IV.2 855.3 (temp) (B Löbb). 23.89g, 36mm, 12h / 3. RPC IV.2 855.1 (temp). 35mm. Coll. M. Lawson (=A. Engel, RN 1884, 29, no. 27).

TYPE B29

Obv: Μ Α ΑΝΤΩΝΙΝΟC Κ ΟΥΗΡΟC ΑΥ(ΤΟ) ΚΑ(Ι) ΑΡ ΠΑ ΜΗ. M. Aurelius and L. Verus, standing, hand-shaking.

Rev: ΔΙΑ ΚΑΡΜΙΝΙΟΥ ΚΛ-ΑΥΔΙΑΝΟΥ ΑCΙΑΡΧ-Ο-Υ-ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Kybele, standing, between lions.

Magistrate: Karminios Klaudianos, Asiarchos.

1. ANS 1971.230.38. 33.7g, 37mm, 6h = RPC IV.2 856.3 (temp) / 2. BNF 369.34 (8522203d). 22.86g, 36mm, 6h = ex Waddington = RPC IV.2 856.1 (temp) / 3. RPC IV.2 856.2 (temp). 23.32g, 37mm, 12h (= Bern Righetti 955) / 4. Leu Web Auc. 5 (23.09.2018) Lot 496. 29.22g, 35mm, 1h.

MARCUS AURELIUS (161-180)

TYPE B30

Obv: Laureate bust, r.

Rev: ΕΠΙ ΑΡΧ [ΑΙΛΙ?] ΚΛΑ-ΥΔ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Kybele with kalathos, standing, facing, her hands on the heads of lions.

1. BNF Y23435 (85222057). 27.42g.

COMMODUS (177-192)

TYPE B31

Obv: ΑΥΤ ΚΑΙ Μ ΑΥΡ-ΚΟΜΜΟΔΟC. Laureate bust with cuirass and paludamentum.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Kybele with kalathos, enthroned between two lions, holding patera in r. hand outstretched, l. hand resting on tympanum.

1. BMC 28. 12.43g, 28mm, 7h. Inv. no. 1858.0324.43 = RPC IV.2 858.1 (temp) / 2. BNF 369.35 (8522204t). 12.45g, 28mm, 6h = RPC IV.2 858 (temp) no. 2 = ex Waddington 2269.

REIGN OF COMMODUS OR SEPTIMIUS SEVERUS

TYPE B32

Obv: ΙΕΡΑ-ΒΟΥΛΗ. Veiled head of Boule, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Dionysos, standing, l., holding thyrsus in left hand raised, holding kantharos in right hand outstretched.

Martin Attouda 8.

1. RPC IV.2 2082.1 (temp). 2.47g, 20 mm, 6h = BM 1899.7.3.74. bibl. A. Johnston,

Aphrodisias, 89 no. 17, pl. 18 / 2. RPC IV.2 2082.2 (temp). 3.13g, 18 mm, 6h = I-B / 3. RPC IV.2 2082.3 (temp). 4.18g, 20mm, 6h = V 33966 bibl. J. Hirsch 21 (16/11/1908), coll. Consul Weber, 3112.

SECOND CENTURY – BEGINNING OF THIRD CENTURY AD

TYPE B33A

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ–ΔΙΑ ΦΛΑΒΙΑ–C ΙΕΠΙΑC. Apollo, naked, standing, head l., holding a branch, resting left elbow on column; dotted border.

Magistrate: Flavius Iereus. Martin Attouda 9.

1. BMC 12. 7.1g, 24,1mm. Inv. no. 1839.1224.218. Obv: 2 countermarks (cmk) with head (Howgego 82a) / 2. Boston MFA 63.3028. 7.05g, 26mm, 6h. Obv: 3 cmks – two are a male head (Howgego 82a); the other an eagle (Howgego 325a).

TYPE B33B

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟ–ΥΔΕΩΝ. Apollo, naked, standing, head l., holding a branch, resting left elbow on column; altar(?) by his feet; dotted border.

1. Uşak M Inv. no. 12717. 5.08g, 21.5mm, 6h. Obv. cmk – head (Howgego 82a).

TYPE B34

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟΥ–ΔΕΩΝ. Dionysos, naked other than a himation, standing, facing, head l., holding a cantharus, resting on a thyrsus, panther by his feet; dotted border.

Martin Attouda 13 (a and b).

1. BMC 13. 7.12g, 25.4mm. Inv. no. 1844.0425.294 (Pl. X.14) / 2. BNF 369.19 (8522191n). 6.21g, 21mm. ex Waddington 2259. cmk Howgego 82a / 3. Harlan BBS 185 (09.07.2013) Lot 340. 8.01g, 23mm / 4. SNG Cop 164. 4.83g, 21-22mm, 6h. Obv: unclear cmk 82a? / 5. SNG von Aulock 2496. 6.82g, 23-24mm / 6. Pecunem Auc. 31 (03.05.2015) Lot 359. 5.61g, 22mm. Obv: cmk - Howgego 82a = Gitbud & Naumann 1392 / 7. SNG Anamur 15. 5.3g, 22mm, 12h. Inv. no. 6.61.2004. cmk - Howgego 82a. 2 ea. / 8. Berlin 18216518. 6.83g, 24mm / 9. Tripolis Excavation Inv. no. TR.13.MB.S.36. (221). 8.28g, 24mm, 6h. Obv. cmk - Howgego 82a.

TYPE B35A

Obv: ΔHM–OC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Large altar of Men, topped with three pine cones flanking two column-shaped altars in between; dotted border.

Martin Attouda 12b.

1. BMC 17. 4.63g, 16,5mm. Inv. no. 1844.0425.145 / 2. BNF 1966.453 (10312683d). 3.71g. ex Delepierre / 3. SNG München 186. 4.52g, 18-19mm, 8h / 4. SNG München 187. 3.81g, 17mm, 8h / 5. Weber 6434. 2.46g, 18mm. (Martin 12c!) / 6. SNG Ödemiş 445 (Inv. no. 8630). 4.85g, 20mm / 7. Berlin 18216517 (I-B). 4.28g, 17mm.

TYPE B35B

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: Α–ΤΤΟ–Υ–ΔΕΩΝ. Large garlanded altar of Men, topped with three pine cones flanking two small altars ablaze in between; dotted border.

Martin Attouda 12a.

1. SNG Cop 163. 4.57g, 21mm, 6h / 2. BMC 16. 4.85g, 21,6mm. Inv. no. 1851.0503.266 / 3. SNG von Aulock 2498. 3.32g, 20.5-19mm / 4. Weber 6435. 4.86g, 18mm / 5. ANS 1953.171.803. 3.86g, 6h. cmk - Howgego 82a / 6. ANS 1944.100.47736. 5.36g, 6h. cmk - Howgego 82a / 7. BNF 369.3 (85221744). 6.86g, cmk - Howgego 82a / 8. BNF 369.2 (8522173q). 5.61g. cmk - Howgego 82a / 9. Denizli M. Inv. no. 22753. 5.17g, 21mm, 6h. cmk - Howgego 82a / 10. MacDonald, 1976. 350. 3.50g, 18mm / 11. Mionnet IV 283. AE5 (21.2mm). R4 / 12. Mionnet IV 284. AE5 (21.2mm). R4. unknown cmk.

TYPE B36

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, laureate, r.; dotted border.

Rev: ΑΤΤΟΥ–ΔΕΩΝ. Leto, dressed with a long chiton and flying peplos, carrying her children and running left.

Martin Attouda 14.

1. BMC 14. 7.36g, 24.1mm. Inv. no. 1858.1124.70. Obv: two cmk: 1- Howgego 82a, 2-CAP B. Howgego 559 / 2. ANS 1971.230.37. 8.85g, 12h. cmk - Howgego 82a / 3. BNF 369.4 (8522175j). 7.49g. cmk - Howgego 82a / 4. Harlan BBS 192 (09.10.2014) Lot 310. 8.89g, 23mm / 5. Denizli M. Inv. no. 20152. 7.60g, 24mm, 6h. cmk - Howgego 82a / 6. Mionnet IV 285. AE6 (23.7mm). R4.

TYPE B37

Obv: Radiate bust (Helios?), r.

Rev: ATTO-YΔEΩN. Dionysos, standing, l.

1. Aphrodisias M. 5100. 3.19g, 17.5mm, 7h / 2. Imhoof-Blumer 125,12. 3.95g, 20mm.

TYPE B38

Obv: BOY-ΛH. Laureate head of Boule, r.

Rev: ATTOY-ΔEΩN. Men, standing, l., holding patera(?) and staff.

Martin Attouda 11. Lane Attouda 3.

1. BNF 369.6 (85222177c). 6.87g / 2. SNG Fitzwilliam 4686. 5.99g, 21mm, 6h / 3. Berlin (Lane 3). 7.00g / 4. Mionnet IV 288. AE5.5 (22.5mm). R4.

TYPE B39A

Obv: IEPA-BOYΛH. Veiled head of Boule, r.

Rev: ATTOY-ΔEΩN. Tree, flamed altar to the right.

Martin Attouda 16a.

1. SNG Cop 165. 7.16g, 20.5mm, 12h / 2. BMC 24. 4.87g, 20.3mm. Inv. no. 1885.0606.287 / 3. BMC 25. 7.13g, 21.6mm. Inv. no. 1844.0425.574 (Pl. X.17) / 4. BMC 26. 5.48g, 21.6mm. Inv. no. 1889.0604.30. Obv: cmk. B (Howgego 765d type ii within circular incuse) / 5. SNG Tübingen 3367. 4.68g, 20mm, 6h / 6. Weber 6437. 5.25g, 19mm / 7. Boston MFA 63.2994. 4.91g, 24mm, 12h / 8. MMD Auc. 13 (09.10.2003) Lot 409. 8.71g, 25mm / 9. BNF 369.10 (85221818). 6.93g / 10. BNF 369.11 (8522182p). 7.56g / 11. BNF 369.20 (85221922). 4.32g / 12. Naumann Auc. 61 (7 Jan. 2018) Lot 453. 9.24g, 23mm / 13. Coll. Mika Merviö. 5.02g, 20.9mm. ex Rohde (Martin 2013) / 14. Egger Auc. 46 (1914). 20mm. ex Th. Prowe 56 no. 1184 Taf. 19 (Martin).

TYPE B39B

Obv: BOY-ΛH IEPA. Veiled head of Boule, r.

Rev: ATTOY-ΔEΩN. Tree, flamed altar to the right.

Martin Attouda 16b.

1. Winterthur 3343. 5.43g, 21.7mm, 12h / 2. CNG E. Auc. 227 (10.02.2010) Lot 320. 4.96g, 20mm, 12h. Obv: cmk – B within oval incuse = Howgego 765d / 3. ANS 1944.100.47737. 5.03g, 12h / 4. Naumann Auc. 61 (7 Jan. 2018) Lot 339. 5.02g, 19mm / 5. Tatiş Coll. 2444. 5.03g, 20-21mm, 12h / 6. Denizli M. Inv. no. 13515. 21mm, 6.70g, 12h.

TYPE B40

Obv: IEPA BOYΛH. Veiled head of Boule, r.

Rev: ATTOYΔEΩN. Nemesis, dressed with a long chiton, standing, l., r. arm bent holding the collar of her chiton, l. arm holding bridle?

Martin Attouda 10.

1. BMC 23. 3.52g, 19mm. Inv. no. BNK,G.764 / 2. Aphrodisias M. Inv. no. 83/33/2910. 3.39g, 18mm, 6h.

TYPE B41

Obv: ΘEON CYN–KAHTON. Draped head of Senate, r.

Rev: EΠI ΣTEΦ TPYΦ–[...]ON ATTOYΔE–ΩN. Apollo, facing, standing, naked, holding arrow and bow.

Magistrate: Steph. Tryph[]on.

1. SNG München 184. 10.20g, 25mm, 6h / 2. RPC IV.2 11833.1 (temp.). 7.65g, 24.6mm, 12h. = Oxford Ashmolean.

SECOND/THIRD CENTURY AD

TYPE B42

Obv: MHN–KAPOY. Bust of Men wearing Phrygian headgear, r.; crescent behind his shoulders.

Rev: ATTOYΔEΩN. Great garlanded altar of Men with three pine cones and two small flamed altars in between on its top.

Lane Attouda 1.

1. SNG von Aulock 2499. 5.44g, 21mm / 2. SNG Cop 162. 5.19g, 22mm, 6h / 3. SNG München 185. 4.07g, 21-22mm, 6h / 4. BMC 18. 4.56g, 23mm. Inv. no. 1840.1226.191. Obv: cmk. head – Howgego 82a. (Pl. X.15) / 5. BMC 19. 5.91g, 21.6mm. Inv. no. 1839.1224.219 / 6. Naumann Auc. 49 (08.01.2017) Lot 464. 5.87g, 22mm / 7. UBS Auc. 59 (27.01.2004) Lot

5696. 5.30g, 22mm / 8. BNF 369.14 (8522185x). 5.83g. ex Waddington / 9. SNG Ödemiş 446 (Inv. no. 1547). 7.12g, 22mm, 6h. Obv: cmk. head – Howgego 82a / 10. Hirsch Auc. 343 (23.09.2018) Lot 2210. 22mm. = Ex Sammlung R.P. = Ex GM 97, 1999, Los Nr. 772 / 11. Denizli M. Inv. no. 15159. 23mm, 6.28g, 6h / 12. Naumann Auc. 75 (3.3.2019) Lot 519. 6.11g, 22mm / 13. Aphrodisias M. Inv. no. 82/8/2273. 5.29g, 20.5mm, 6h / 14. Aphrodisias M. Inv. no. 5366. 5.81g, 22mm, 6h / 15. Aphrodisias M. Inv. no. 5399. 6.01g, 22.5mm, 6h / 16. Aphrodisias M. Inv. no. 5427. 5.52g, 21mm, 6h / 17. Uşak M. Inv. no. 12373. 5.60g, 22.5mm, 6h / 18. Laumonier 1958 Pl. no. 15 (Lane) / 19. Istanbul (Lane). 6.52g / 20. Drexler (Lane) / 21. Roscher (Lane). Pl. 5a no.4 / 22. Mionnet IV 282. AE6 (23.7mm). R5.

TYPE B43

Obv: ΔHMOC. Youthful head of Demos, r.; dotted border.

Rev: ATTOYΔEΩN. Rider god, r., holding a labrys over his shoulder.

Martin Attouda 15.

1. BMC 15. 7.61g, 23mm. Inv. no. 1844.0425.576. Obv: cmk: Γ = Howgego 774i. unillustrated

TYPE B44

Obv: Bust, r. (Demos? Asklepios?)

Rev: ATTOY–ΔEΩN. Dionysos, standing, facing, head l.; leaning on thyrsus, holding kantharos in r. hand; panther by his feet.

1. BNF 1966.453 (10312682z). 4.26g. ex Delepierre. Obv: cmk - Howgego82a / 2. Mionnet IV 286. AE5 (21.2mm). R5.

TYPE B45

Obv: Bust of Sarapis with kalathos and taenia, r.

Rev: ATTOYΔEΩN. Eagle, standing l., wings closed, holding wreath in claws.

1. Imhoof-Blumer 126,13. 2.36g, 17mm. unillustrated

SEPTIMIUS SEVERUS (193-211)

TYPE B46

Obv: AY KAI Λ CEΠ-CEYHPOC. Laureate bust with cuirass and paludamentum.

Rev: [...] ΑΤΤΟΥΔΕ–ΩΝ. Kybele standing between two lions within a tetrastyle temple façade.

Magistrate unknown.

1. B. Peus Auc. 366 (29.10.2000) Lot 673. 17.53g = Ex Sammlung M. Burstein = Ex Sammlung R.P. = G. Hirsch N. Auc. 343 (26.09.2018) Lot 2675.

TYPE B47

Obv: ΑΥ ΚΑΙ ΛΟ–Υ CEΠ CEYHPOC. Laureate bust with cuirass and paludamentum.

Rev: [see legend below]. Kybele, standing, between lions.

Magistrate: Kl. Flavius Arri. Iereus

1. BMC 30. 24.86g, 35,6mm. Inv.no. 1883.0514.17 (Pl. XI.2). Rev: ΔΙΑ ΚΛ ΦΛΑΒΙ–ΑC APPI IEPEIAC. ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ.

Magistrate: Arch. S. Ps. Thik. Oul.

2. Hess-Divo Auc. 307 (07.06.2007) Lot 1394. 26.05g, 37mm. Rev: ΕΠΙ ΑΡΧ CΥ ΘΙΚ Ο–ΥΛ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ

Magistrate: Gram. Glykonos Philo-.

3. ANS 1971.230.39. 24.16g, 35mm, 12h. Rev: ΕΠΙ ΓΡΑΜ ΓΛΥΚΟ–ΝΟC ΦΙΛΟ... ΑΤ–ΤΟΥ–ΔΕ–ΩΝ/ 4. BNF 369.37 (8522206n). 25.61g, 35mm. Rev: ΕΠΙ ΓΡΑΜ ΓΛΥΚΟ–ΝΟC ΦΙΛΟ... ΑΤ–ΤΟΥ–ΔΕ–ΩΝ.

REIGN OF SEPTIMIUS SEVERUS

TYPE B48

Obv: ΑΤΤΟΥ–ΔΑ. Turreted head of Tyche, r.; dotted border.

Rev: ΔΙΑ ΦΛΑΒΙ–ΑC ΙΕΡΙΑC. Cult statue of veiled goddess, dressed with long chiton, ribbons hanging down from arms.

Magistrate: Flavius Hiereus

1. BMC 10. 6.24g, 21.6mm. Inv.no. TC,p195.1.Att (Pl. X.13) / 2. BMC 11. 4.76g, 19mm / 3. SNG von Aulock 2497. 5.23g, 22-21mm / 4. Winterthur 3339. 5.25g, 22.2mm / 5. ANS 1944.100.47738. 5.16g, 12h / 6. BNF 369.15 (8522186b). 4.69g. ex Waddington.

TYPE B49

Obv: IEPA-CYNKAHTOC. Youthful head of Senate, r., laureate.

Rev: ATTO-Y-ΔEΩN. Zeus, standing, naked, r., throwing thunderbolt with r. hand, holding eagle with outstretched l. hand.

1. SNG Cop 167. 5.85g, 24 mm, 6h / 2. BMC 20. 5.59g, 24.1mm. Inv. no. 1892.0611.52. (Pl. X.16) / 3. BMC 21. 7.89g, 24.1mm. Inv. no. 1839.0919.488 / 4. CNG E. Auc. 195 (10.09.2008) Lot 150. 5.88 g, 23mm, 6h. Obv: cmk – Howgego 82a / 5. Manisa M. Inv. no. 18047. 5.24g, 23mm, 6h. cmk – Howgego 82a / 6. Aphrodisias M. Inv. no. 4889. 6.27g, 22.5mm, 6h. cmk – Howgego 82a. Obv: IEPA CY-NKAHTOC / 7. Mionnet IV 291. AE6 (23.7mm). R4.

TYPE B50

Obv: IEPA-CYNKAHTOC. Youthful head of Senate, r. laureate.

Rev: ATTO-YΔEΩN. Hygieia and Asklepios standing opposite each other; Hygieia feeding serpent from patera; Asklepios holding his serpent sceptre; dotted border.

1. BMC 22. 5.86g, 24.1mm. Inv. no. 1840.1226.190 / 2. SNG Cop 166. 8.41g, 24-25mm, 6h / 3. BNF 369.22 (8522194w). 9.78g, ex Waddington / 4. Fitzwilliam CM.LS.1648-R. 9.79g, 25mm, 6h / 5. Weber 6436. 7.16g, 24mm / 6. Winterthur 3342. 9.41g, 25.5mm, 5h / 7. ANS 1944.100.47735. 8.74g, 26 mm, 12h. cmk B - Howgego 767 and cmk – Howgego 82a / 8. SNG Leypold 817. 6.75g, 23mm, 12h. Obv: cmk – Howgego 82a. Rev: Telesphoros between the two figures / 9. Denizli M. Inv. no. 18831. 9.85g, 25mm, 6h / 10. Mionnet IV 290. AE5 (21.2mm). R5.

EARLY THIRD CENTURY AD**TYPE B51**

Obv: IEPA-CYNKAHTOC. Youthful head of Senate, r., with taenia.

Rev: OY K KAAΥΔΙΑ-NH ANEΘH-ATTOY-ΔEΩN. Aphrodite, standing, dressed with chiton and himation, holding an apple in raised r. hand.

Magistrate: Ou. K. Klaudiane.

1. Winterthur 3341. 8.04g, 24.4mm, 7h. cmk – Howgego 82a.

TYPE B52

Obv: EPA-CYNKΛHTOC. Youthful head of Senate with taenia, r.

Rev: [OY K] ΚΛΑΥΔΙ-ANH ANEΘH-ATTO-YΔEΩN. Apollo, naked, standing, facing, head l.; resting on a column, holding a cantharus in l. hand.

Magistrate: (Ou. K.) Klaudiane.

1. BNF 369.21 (8522193g). 7.68g. ex Waddington. Obv: cmk - Howgego 82a.

TYPE B53

Obv: ΘEON CYN-KΛHTON. Draped, youthful head of Senate, r.

Rev: EΠI CTΕΦ OYΛΠI-[A]C ΚΛΑΥΔΙΑNH-C-ATTOY-ΔEΩN. Aphrodite, turned l., holding an apple in r. hand, dressed with chiton and himation.

Magistrate: Steph. Oulpia Klaudiane

1. Winterthur 3340. 9.41g, 25.7mm, 7h.

SEPTIMIUS SEVERUS and CARACALLA (198-211?)**TYPE B54**

Obv: AY KAI AOC-Y CEΠ CEYHPOC ΠEΠ. Laureate bust with cuirass and paludamentum.

Rev: AYTOK KAI ANT.... -ATTOYΔE[ΩN]. Caracalla riding a running horse, r.; under the horse two enemies kneeling.

1. BMC 31. 28.01g, 36.8mm. Inv.no. HPB,p142.3.B unillustrated

SEPTIMIUS SEVERUS – CARACALLA – GETA (209-211?)**TYPE B55**

Obv: AY KAI A CEYHPOC ΠE(P) AY KAI ANTONEINOC A CEΠ ΓETAC KAI. Laureate bust of Septimius Severus in the middle, wearing cuirass and paludamentum; Caracalla on the l., Geta, on the r., – crown princes are dressed with cuirass and paludamentum but are not laureate.

Rev: EΠIME POYΦOY ΠOYAΔ ANTΩNI ATTOYΔEΩN. Kybele standing, flanked with a lion, within a tetrastyle temple; her hands on the heads of the lions.

Magistrate: Rufus Polyd. Antoni(us)

1. BMC 29. 36.07g, 42mm. Inv. no. 1892.0605.1. epime = ?epimelethentes. (Pl. XI.1)

SEPTIMIUS SEVERUS and JULIA DOMNA

TYPE B56

Obv: ΑΥΤ Κ Λ ΣΕΠΤ ΣΕΟΥΗΡΟΣ ΠΕΡ ΙΟΥΛ ΔΟΜΝΑ ΣΕΒΑC. Laureate bust of S. Severus with cuirass and paludamentum facing the bust of Julia Domna.

Rev: Μ ΟΥ ΚΑΡ ΚΛΑΥΔ-ΙΑΝΟC ΑCΙΑ[Ρ]Χ ΑΝ (sic)-ΑΤ-ΤΟΥ-ΔΕ-ΩΝ. Kybele standing, flanked with a lion.

Magistrate: (M. Ou.) Kar. Klaudianos, Asiarchos.

1. BM 1979.0101.1862. 24.75g, 35mm = SNG von Aulock 2501 / 2. GMGM Auc. 244 (06.03.2017) Lot 411. 27.39g / 3. GMGM Auc. 233 (06.10.2015) Lot 1957. 25.95g.

JULIA DOMNA (193-217)

TYPE B57

Obv: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ ΣΕΒ. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Asklepios, standing, facing, head l., holding serpent scepter; Telesphoros by him.

1. BMC 32. 10.09g, 29.2mm. Inv. no. 1869.0703.36. unillustrated.

TYPE B58

Obv: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ ΣΕΒ. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΟΥΚ ΠΡΟΚΛΑ-[...]ΑΤ-ΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Dionysos, standing, facing, head l.; chlamys falling down from his raised left arm, resting on sceptre; holding cantharus in outstretched r. hand.

Magistrate: Ou. K. Prokla ...

1. BNF 369.39 (8522208g). 15.45g, 25mm.

TYPE B59

Obv: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ ΣΕΒ. Bust of Julia Domna, r.

Rev: [...ΤΩΔ]ΙΑΝΟΥ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Demeter, standing, facing, head l.; chlamys falling down from her raised l. arm; holding an object in outstretched r. hand.

Two magistrate names: 1: ...t/kodianos. 2. Kl. Flavius Arri. Hiereus

1. BNF 369.38 (85222072). 10.23g, 25mm. [...ΤΩΔ]Ι-Α-ΝΟΥ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ / 2. Mionnet IV 292. AE9 (31.8mm). R5. [...ΤΩΚ]ΙΑΝΟΥ ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ / 3. Mionnet IV 293. AE9 (31.8mm). R5. ΔΙΑ ΚΛ ΦΛΑΒΙΑC ΑΠΠΙ ΙΕΡΕΙΑC.

TYPE B60

Obv: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ CEBACT. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Heracles, standing, facing, holding club and lion skin.

1. BM Inv. no. 1979.0101.1863. 14.92g, 28-29mm = SNG von Aulock 2502.

TYPE B61

Obv: ΙΟΥΛΙΑ [CEBACT]. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Tyche, standing, facing, holding rudder and cornucopia.

1. SNG von AulockN 8073. 4.06g. 19-17mm / 2. BNF 369.40 (8522209w). 3.95g / 3. Tripolis Excavations Inv. no. TR.13.KA.S.1503 (1118). 3.90g, 19mm, 12h.

TYPE B62

Obv: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ CEBACT. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Cult statue of Artemis Ephesia, between deer, moon and star.

1. SNG von Aulock 2503. 15.44g, 28-29mm

TYPE B63

Obv: ΙΟΥΛ[ΙΑ]-CEBAC[T]H. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ΑΤΤ-ΟΥ-ΔΕΩΝ. Dioscuroi, wearing boots, cuirass and spear, side by side with a flamed altar in between.

1. Winterthur 3344. 3.93g, 20.2mm, 7h = Mionnet IV 294. AE5 (21.2mm). R5.

TYPE B64

Obv: [ΙΟΥΛ]ΙΑ ΔΟ-ΜΝΑ [CEBACTH]. Bust of Julia Domna, r.

Rev: ATT–OY–ΔEΩN. Hygieia and Asklepios standing opposite each other; Hygieia feeding serpent from patera; Asklepios holding his serpent sceptre.

1. Denizli M. Inv. no. 9546. 30mm, 14.64g, 6h.

CARACALLA (198-217)

TYPE B65A

Obv: AY KAI M–AY ANTΩNIN. Laureate bust of Caracalla.

Rev: (M OY KAP) ΚΛΑΥΔΙΑΝΟC ACIAPX ANEΘ / ATTOYΔE–ΩN. Caracalla riding on horse, r., hurling his spear onto two Parthians.

Magistrate: (M. Ou. Kar.) Klaudianos, Asiarchos.

1. Boston MFA 1998.540. 54.96 g, 41 mm, 6h = SNG von Aulock 2505. 55.04g, 40mm / 2. Roma E-Sale 27 (28.05.2016) Lot 296. 44.81g, 42mm, 12h / 3. Hirsch Auc. 309 (07.05.2015) Lot 571. 43mm. Youthful depiction of Caracalla, attributed to his joint rule with his father / 4. Mz. Rheinland Auc. 186 (17.10.2018) Lot 166. 47.2g, 41mm.

It is noted that there are well made fake copies of this type. It seems that no.1 here is genuine and others are fakes (https://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_attuda_SNGvA_2505.txt)

TYPE B65B

Obv: AYTOK KAI M–AY ANTΩNEINOC. Laureate bust of Caracalla.

Rev: AYTOK K–AI AN–TΩNEIN–ATTOYΔE–ΩN. Caracalla riding on horse, r., hurling his spear onto two Parthians.

1. BM Inv. no. 1979.0101.1864. 22.28g = ex SNG von Aulock 2504. 22.31g, 36-37mm / 2. FR Künker Auc. 193 (26.09.2011) Lot 866. 25.79g = GMGM Auc. 265 (14.10.2019) Lot 1003 / 3. BNF 1966.453 (10312684v). 19.90g = ex Delepierre.

TYPE B65C

Obv: AYTOK KAI M–AY ANTΩNEINOC. Laureate bust of Caracalla.

Rev: ATO–Y–Δ–EΩN (*sic*). Caracalla riding on horse, r., hurling his spear onto two Parthians.

1. ANS 1971.230.40. 22.06g, 36mm, 6h.

TYPE B66

Obv: AY KAI M AYPH ANTΩ(NEINOC). Laureate bust of Caracalla.

Rev: EΠI.... Kybele, standing, between two lions.

Magistrate unknown.

1. BM 1979.0101.1865. 45.92g, 36-37mm = SNG von Aulock 2506 / 2. Mionnet IV 295. AE 10.5 (36.5mm). R.4.

TYPE B67

Obv: ... Bust of Caracalla, r.

Rev: ... ATTOYΔEΩN. Zeus, seated, holding patera and sceptre.

1. Mionnet IV 296. AE7 (26.6mm). R5. Unillustrated.

CARACALLA and PLAUTILLA**TYPE B68**

Obv: AYTO... Laureate bust of Caracalla, r.; bust of Plautilla, l.

Rev: ATTOY-ΔEΩN. Asklepios, standing, l.; on the right Telesphoros.

1. Fitzwilliam CM.LS.1649-R. 12.42g, 28.75mm, 12h. Obv: cmk: bust of Elagabalus. - Howgego 82a

TYPE B69

Obv: AYT KAI ANTΩ[.] ΠΛAYTIA[...] Laureate bust of Caracalla, r.; bust of Plautilla, l.

Rev: ATTOYΔEΩN.. Heracles, standing, resting on his club.

1. Leu Web Auc. 6 (28.09.2018) Lot 562. 13.20g, 28mm, 1h. Obv: cmk – laureate head -Howgego 82a.

GETA (209-211)**TYPE B70**

Obv: ΠO ΣEΠIT ΓETAΣ KEΣA (sic). Bust of Geta, r.

Rev: (OY) K KΛAYΔIANH ANEΘH ATTOYΔEΩN. Aphrodite, standing, holding an apple and her chiton.

Magistrate: (Ou.) K. Klaudiane.

1. SNG Cop 168. 8.12g. 23-24mm, 6h / 2. BNF 369.41 (8522210j). 8.45g.

TYPE B71

Obv: ... Bust of Geta, r.

Rev: ...ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ.. Kybele, standing, between two lions, within a tetrastyle temple façade with arched entablature.

1. BNF 369.42 (8522211z). 30.06g. cmk – prow?

TYPE B72

Obv: ... Bust of Geta, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Tyche standing with attributes.

1. Mionnet IV 297. AE4 (18.1mm). R5. Unillustrated.

DIADUMENIANUS (Caesar 217-218)

TYPE B73

Obv: Μ Α Ν Δ Ι Α Δ Ο Υ Μ Ε Ν Ι Α Ν Ο C. Bust with cuirass, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-Δ-ΕΩΝ. Kybele enthroned, l., holding a patera and resting her arm on tympanum; between two lions.

1. Naumann Auc. 55 (02.07.2017) 514. 13.22g, 29 mm. Obv: cmk – bust within oval incuse, r -Howgego 82a.

SEVERUS ALEXANDER (222-235)

TYPE B74

Obv: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ CEO-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟC. Laureate bust, r.

Rev: Α-Τ-Τ-Ο-Υ-Δ-ΕΩΝ. Kybele, standing, between two lions, within a tetrastyle temple façade with arched entablature.

Big unit: 1. MMD Auc. 11 (07.11.2002) Lot 82. 24.82g, 40 mm. = RPC VI 5341 (temp) no.2

Small unit: 2. CNG MBS 69 (08.06.2005) Lot 1014. 17.25g, 32 mm, 6h. = RPC VI 5341 (temp) no.1

GORDIANUS III (238-244)**TYPE B75**

Obv: A K MA-ΓΟΡΔΙΑΝ[OC?]. Radiate bust with cuirass, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Tyche, standing, l., holding rudder and cornucopia.

1. RPC VII.1 638. 7.92g, 25.3mm, 8h = B 363/1910.

TYPE B76

Obv: A K MA-ΓΟΡΔΙΑΝΟC. Radiate bust with cuirass, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΔΕΩΝ. Kybele, standing, facing, between two lions (head l.).

1. RPC VII.1 638A. 5.27g, 21mm = Munthandel G Henzen, online list 52121 (July 2020).

FIRST HALF OF THIRD CENTURY AD**TYPE B77**

Obv: ΙΕΡΑ-ΚΥΝΚΛΗ-ΤΟC. Youthful head of Senate, r. laureate.

Rev: ΑΤ-Τ-Ο-ΥΔ-ΕΩΝ. Kybele, standing, flanked with a lion; within a tetrastyle temple façade with arched entablature.

1. SNG München 188. 24.04g, 33mm, 6h / 2. BNF 369.24 (8522196q). 17.78g. ex Waddington.

GALLIENUS (253-268)**TYPE B78**

Obv: ΑΥ Κ Π (Ο/Λ)-ΓΑΛΛΙΗΝΟ-c. Radiate bust, r.

Rev: ΑΤΤΟΥ-ΥΔΕΩΝ. Kybele standing, facing, between two lions.

1. SNG Cop 169. 13.76g, 6h. 30-31.5mm O / 2. SNG München 189. 14.44g, 6h. 30-32mm L / 3. BMC 33. 11.42g, 29.2mm. Inv. no. HPB,p142.2.B / 4. BMC 34. 7.88g, 30.5mm / 5. BM Inv. no. 1979.0101.1866. 10.10g. 30-31mm = ex SNG von Aulock 2507 / 6. CNG E. Auc. 249 (09.02.2011) Lot 251. 13.98g, 29mm, 5h / 7. GMGM Auc. 156 (05.03.2007) Lot 1771. 12.52g = GMGM Auc. 269 (9.3.2020) Lot 908 / 8. CNG E. Auc. 145 (09.08.2006) Lot 207. 10.59g, 30 mm / 9. ANS 1944.100.47739. 30mm, 11.07g, 6h / 10. BNF 369.45 (85222146). 12.69g = ex Waddington / 11. BNF 369.44 (8522213s). 13.05g / 12. Naumann

Auc. 78 (2.6.2019) Lot 627. 12.14g, 31mm / 13. Naumann Auc. 77 (5.5.2019) Lot 527. 10.92g, 31mm / 14. Naumann Auc. 83 (3.11.2019) Lot 503. 8.69g, 31mm.

TYPE B79

Obv: AY KE-ΓΑΛΛΙΗΝο-c. Radiate bust, r.

Rev: ATTO-YΔEΩN. Tyche standing, l., holding rudder with globus and cornucopia(?).

Small unit: 1. SNG München 191. 9.53g, 24-23mm, 6h / 2. BNF M3146 (8522212c). 8.63g / 3. SNG München 192. 8.27g, 24-24.5mm, 12h / 4. BMC 36. 6.83g, 24mm. Inv. no. 1894.0505.45 / 5. Weber 6438. 8.36g, 25mm / 6. Naumann Auc. 49 (08.01.2017) Lot 463. 8.53g, 24mm / 7. Roma Auc. 4 (30.09.2012) Lot 2545. 7.36g, 25mm, 7h / 8. SNG München 190. 8.53g, 27.5-28.5mm, 8h: PO / 9. CNG E. Auc. 442 (17.4.2019) Lot 693. 10.45g, 26mm, 7h.

Big unit: 10. CNG E. Auc. 237 (21.07.2010) Lot 89. 15.20g, 31mm, 12h. ex-Coll. CR = MMD Auc. 13 (09.10.2003) Lot 410. 15.21g, 32mm = ex-Righetti / 11. ANS 1950.76.1. 17.63g, 33mm, 6h. Obv: PO

TYPE B80

Obv: ΠΟΛΙ-ΓΑΛΛΙΗΝο-c. Radiate bust, r.

Rev: ATT-OYΔ-EΩN. Kybele, seated on lion, l., dressed with long chiton; sceptre on shoulder.

1. BMC 35. 12.82g, 29.2mm. Inv. no. 1844.0425.577 / 2. SNG Tübingen 3368. 11.81g, 30-31mm, 8h / 3. Pecunem Auc. 37 (01.11.2015) Lot 472. 15.97g, 30mm / 4. Mionnet IV 298. AE9 (31.8mm). R5. / 5. CNG E. Auc. 145 (09.08.2006) Lot 208. 15.37g, 27mm.

TYPE B81

Obv: ΠΟΛΙ-ΓΑΛΛΙΗΝο-c. Radiate bust, r.

Rev: ATT-OYΔ-EΩN. Kybele, enthroned, l., dressed with long chiton; sceptre on shoulder.

1. BNF 369.46 (8522215m). 11.37g.

SALONINA (253-268)

TYPE B82

Obv: IOY KOP-CAΛΩNINA. Bust, r.

Rev: A-TTOY-Δ-EQN. Large garlanded altar of Men; two small altars with flames between three pine cones on top.

1. SNG Cop 170. 9.42g, 25mm, 8h / 2. SNG UK Hunter 1916. 8.50g, 24mm, 12h / 3. BMC 39. 6.82g, 23mm. Inv. no. 1853.0512.206 / 4. BMC 40. 5.78g, 23mm. Inv. no. 1844.0425.575 / 5. Boston MFA 64.1373. 8.38g, 24mm, 12h = SNG von Aulock 2508. 8.41g. 23mm / 6. Weber 6439. 4.96g, 21mm. Pl. 227 / 7. Weber 6440. 6.35g, 22mm / 8. Winterthur 3345. 7.67g, 22.8mm, 8h. Obv: ...ΛΙΑ ΚΟΡ ΚΑΛΩΝ / 9. CNG E. Auc. 137 (12.04.2006) Lot 53. 5.44g, 20mm. Rev: dagger in exergue / 10. ANS 1944.100.47740. 8.71g, 24mm, 12h / 11. BNF 369.48 (8522217f). 6.48g / 12. Roma E-Sale 56 Lot 634. 6.67g, 22mm, 1h / 13. Aphrodisias M. 80/6/250. 6.54g, 22mm, 7h / 14. Aphrodisias M. 3410. 4.93g, 20.2mm, 6h.

TYPE B83

Obv: KOPN ΚΑΛΩΝΙΝΑ. Bust, r., crescent behind shoulders.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Heracles, standing, facing, head l., resting r. hand on club, holding lion skin with l. hand.

1. BMC 37. 9.9g, 24.1mm. Inv. no. HPB,p.142.4.B / 2. BMC 38. 6.9g, 24.1mm. Inv. no. 1858.1124.71 / 3. BNF 369.47 (85222161). 9.22g = ex Waddington / 4. Tatış Coll. 2760. 7.59g, 25mm, 7h.

TYPE B84

Obv: ... Bust of Salonina, r.

Rev: ΑΤΤΟΥΔΕΩΝ. Zeus seated, holding patera and sceptre; eagle by his feet.

1. Mionnet IV 299. AE7 (26.6mm). R5. Unillustrated.

SALONINUS VALERIANUS JUNIOR (258-260)

TYPE B85

Obv: ... CA-ΛΩΝΙ[OC] ΟΥΑΛΕ-ΡΙΑΝΟC. Laureate bust with cuirass and paludamentum, r.

Rev: ΑΤΤ-ΟΥΔΕΩΝ. Athena, dressed with long chiton and aegis, standing, facing, resting r. hand on shield, holding spear in l. hand.

1. BMC 41. 12.66g, 28mm. Inv. no. 1841.B.3404. Unillustrated.

TYPE B86

Obv: ... CA-Λ-ΩNIOC OYAAEPIA-NOC. Laureate bust with cuirass and paludamentum, r.

Rev: ATT-OYΔEΩN. Demeter, veiled, standing, facing, head l., holding torch in r., and wheat in l. hand.

1. SNG Tübingen 3369. 12.21g, 30 mm, 6h.

Commentary**Name of the City:**

Ramsay states that the name of the city was derived from Attis/Attes and that Attis and Men were deities of similar character. In this case the name Attoud(d)a means ‘the city of Attis’ (Ramsay, 1895, p.169 and n. 2; Laumonier, 1958, p.474). The autonomous coins of the Hellenistic period spell the name of the city as ATTOYΔΔA (Attoudda) with double delta -ΔΔ- (Types A1 to A4) but in later emissions a single delta -Δ- was used. It is not known exactly when the citizens dropped one of the two deltas in the name of their city but it should be in the very last years of the Hellenistic period or very beginning of Roman Imperial period for the earliest datable Roman coin with Augustus on the obverse (Type B03) spells the name with a single delta.

Time Frame, Materials, Denominations, and Weight System:

According to accessible extant and published coins, the city of Attouda started to mint her own coins in the second or first century BCE. Emissions of the Hellenistic period were struck in silver (only four specimens) and bronze (seven specimens). Attouda minted only one series in silver in the Late Hellenistic period and these four specimens with a mass varying between 3.44 and 3.68 g seem to be drachms in the Rhodian system; it is difficult to make any other comments regarding the weight system based only on four specimens, two of which have holes.

Bronze coins of the Hellenistic period seem to have various -perhaps only two- denominations with Type A2 (Hellenistic) (?12-13mm, ?10mm), A3 (12mm), and A4 (18-20mm).

During Roman rule, minting of bronze coinage continued with intervals until the reign of Gallienus (253-268) (more than 300 specimens in total). It was possible to identify a few issues with two units only: Types B74 (S. Alexander) (40mm, 32mm), B79 (Gallienus) (31-33mm, 23-26mm).

Based on data provided in RPC volumes (RPC I.1, p.35; RPC II.1, pp.24-25; RPC III.2, p.817-19, Tables 33-36; RPC VII.1, p.73; RPC IX.1, pp.45-47) the following may be proposed for the Roman period denominations:

Reign / period	40+ mm	35- 40mm	33- 38mm	28- 32mm	25- 28mm	20- 25mm	18- 22mm	16- 20mm	15- 17mm
Augustus (27 BC – AD 14)								17- 19mm 4.38g (5) B03	
1st c. AD – civic								16mm, 3.95g (1) B02	15mm, 2.56g (2) B01
Flavian period - civic							19- 22mm, 6.00g (13) B04	18- 20mm, 4.62g (5) B07	15- 17mm, 3,32g (9) B05, B06
Domitianus							20- 22mm, 6.37g (4) B08		
Reign of Domi- tianus - civic					25mm, 11.92g (1) B10	24mm, 7.06g (3) B11	19- 22mm, 5.06g (4) B09		
Traianus (98-117)				29- 31mm, 15.58g (2) B12					
Reign of Traia- nus or Hadria- nus - civic						24.7mm, 8.45g (1) B14	22mm, 6.8g (1) B13		
Hadrianus (117-138)				32mm, 16.88g (1) B15	27- 27.4mm 10.63g (2) B16, B17				

First half of 2nd c. AD - civic								19-20mm, 3.86g (4) B18	
Antoninus Pius (138-161)			36-38mm, 29.66g (8) B19, B20A	33mm, 21.7g (1) B20B					
Reign of Antoninus Pius or Marcus Aurelius - civic			33-34mm, 14.93g (1) B24	32mm, 15.23g (1) B25		23mm, 8.35g (2) B23, B27	20-21mm, 4.88g (3) B22	19mm, 3.80g (2) B21	15-16mm, 2.51g (4) B26
Marcus Aurelius - Lucius Verus - (161-180)		??mm, 27.42g (1) B30	35-37mm, 16.76g (6) B28, B29						
Commodus (177-192)					28mm, 12.44g (2) B31				
Reign of Commodus or Septimius Severus - civic								18-20mm, 3.26g (3) B32	
2nd -3rd century - civic					24-26mm, 8.12g (3) B33A, B41	19-25mm, 6.88g (45) B33B, B34, B36, B39A, B42, B43	18-22mm, 5.21g (20) B35B, B38, B39B, B44 (??mm)	16-20mm, 3.73g (12) B35A, B37, B40, B45	

Severan period (193-217)	41- 43mm, 45.52g (2) B55, B65A	35- 37mm, 26.79g (11) B47, B54, B65B, B65C, B66, B71 (??mm)	35mm, 26.03g (3) B56	28- 30mm, 14.17g (6) B46 (??mm), B57, B60, B62, B64, B68	25- 28mm, 12.96g (3) B58, B59, B67 (??g), B69	23- 24mm, 8.29g (2) B70		17- 20mm, 3.96g (4) B61, B63, B72 (??g)	
Reign of Sep- timius Severus – civic					24- 26mm, 8.42g (9) B50	22.5- 24mm, 6.12g (6) B49	19- 22mm, 5.22g (6) B48		
Early 3rd cen- tury – civic					24- 26mm, 8.38g (3) B51, B52 (??mm), B53				
Diadumenianus				29mm, 13.22g (1) B73					
Severus Alexander	40mm, 24.82g (1) B74 (big)			32mm, 17.25g (1) B74 (small)					
Gordianus III					25mm, 7.92g (1) B75	21mm, 5.27g (1) B76			
Mid-3rd cen- tury – civic			33mm, 20.91g (2) B77						

Gallienus (253-268)				27- 32mm, 12.59g (22) B78, B80, B79 (big), B85, B86	25- 27mm, 11.37g (1) B81 (??mm), B84 (??g)	23- 26mm, 8.47g (13) B79 (small), B83	20- 25mm, 6.33g (14) B82		
------------------------	--	--	--	--	---	---	--------------------------------------	--	--

Neither Hellenistic nor Roman Imperial period bronze coins bear any denomination marks; therefore, it is difficult to comment on their values. Furthermore, it is not known when Attouda -and other cities in the vicinity- switched to the Roman *as* system. Yet, A2 may not necessarily have two units; it is necessary to refer to more specimens to reach clearer conclusions.

Administrative Bodies:

On the coins, people's assembly Demos is personified as a youthful, or bearded male head; city council Boule is depicted as a veiled female head (Martin 2013); and Synkletos, which represented the joint assembly of people and city council on certain occasions during the Classical period but came to represent the Roman Senate in the Roman Imperial period as it became a cult, particularly in the eastern provinces (Kienast, 1985; Canciani, 1994; Forni, 1994), is depicted as a youthful male head. Thus, it can be safely stated that Attouda had a Boule (City Council) and a Demos (People's Assembly).

Demos coins were minted during the reigns of Domitianus – Traianus (Types B04 and 09) and Antonine – Severan period (Types B22, 33, 34, 35A-B, 36, 43, 44). The legend on the obverses is either *Demos* alone (Types B33, 34, 35A-B, 36, 43, 44) or *Demos Attoudeon* (Types B04, 09, 22).

Boule coins comprise six types attributed to the reign of Domitianus or Traianus (Type B11), to the reign of Antoninus Pius or Marcus Aurelius (Type B23), to the reign of Commodus or Septimius Severus (Type B32) and to the Severan period (Types B38, 39, 40). The legend on the obverses is *Boule* only (Type B38), *Boule Attoudeon* (Types B11, 23) or *Hiera Boule* (Types B32, 39, 40).

Two emissions with Demos and Boule depicted together on the obverse (Types B24, 25) were minted by M. Oul. Karminios Klaudianos, the son of the city.

Coins with Synkletos representing the Roman Senate were minted during the reigns of Domitianus / Traianus / Hadrianus (Types B10, 12); and in the period from the last quarter of

the second century to the mid-third century (Types B41, 49, 50, 51, 52, 53, 77). Their obverse legends are either *Hiera Synkletos* (Types B10, 12, 49, 50, 51, 52, 77) or *Theon Synkletos* (Types B41, 53).

Homonoia Issues:

Two specimens with the portrait of Antoninus Pius on the obverse (Type B20A) evince a *homonoia* agreement between Attouda and Trapezopolis. Homonoia were agreements between two or more cities on minor issues such as to settle small disputes, to conclude commercial alliance, and origin kinship between them³. The purpose or reason for the homonoia agreement between Attouda and Trapezopolis remains a mystery. The two specimens depict Kybele (Meter Adrastou) with two lions flanked with Tyche of Attouda on the left and of Trapezopolis on the right. Tyches raise one hand up, and hold a long sceptre with the other. This suggests that the cult of Meter Adrastou was the most important one for both cities as she is hailed by their Tyches.

A recently added coin on RPC online (RPC IV.2 854.2 from Vatican Library) features the same iconography but the legend on the reverse reads “Epi M. Ioul. Grammateos Homonoia Artemis Ephesion” (Type B20B). Editors of RPC state that the lettering is heavily tooled. There seems to be no mention of the name of Attouda on this coin. Could this coin be one of homonoia with Trapezopolis overstruck with new legend and dedicated to a hitherto unknown homonoia with Ephesus?

Head mentions alliance coins with Trapezopolis and Eumeneia (Head, 1887, p.559); however, the author could not locate any specimens in publications, and Franke and Nollé (1997, p. 16 no. 90, Tafel 10) list only one specimen, namely Imhoof-Blumer no. 14.

Magistrates:

The names of the magistrates are given on the coins starting with ΔΙΑ. However, in the second century AD issues with ΕΙΠΙ formula start to appear – Types B20B, 41, 47, 53. Furthermore, some issues feature the term *epime-* (Type B55) and *epimelethentos* (Type B28).

Four specimens surviving from the only silver emission (A1) known from the city give us two magistrate names: Sopolis Charmides (K)Le- and Sopolis Andreas Nepos. The name Sopolis was corrected as Sosipolis by Head but not by Imhoof-Blumer. Checking on LGPN online, it is noted that both names were somewhat popular – Sopolis with 91 entries (only 25 from Asia Minor) and Sosipolis with 54 entries (only eight from Asia Minor) at the time of writing. One still wonders if this Sopolis, or Sosipolis, could be a title, or only a proper personal name.

3 For detailed study on *homonoia* see Dönmez-Öztürk, 2006. However, Dönmez-Öztürk does not make any comments on the *homonoia* between Attouda and Trapezopolis.

Imhoof-Blumer cites the name Protea(s) Pappi..(?) from an unillustrated coin (Type B02).

Later, on the coins struck in the reigns of Domitianus (Domitia), Traianus and Hadrianus (Sabina) are the names Menip(p)os, Menip(p)os Apol(l)oniou, M. Ailios Menippos, which are thought to be the same personage by the editors of RPC II (RPC II Part 1, p. 187) but different personages by Martin (2013, vol. II p. 66). However, starting simply with Menippos (B04, 05, 06, 07), it seems plausible to suggest that he was followed by a second Menippos, who needed to distinguish himself from the former by adding his patronymic Apolloniou -even with spelling mistakes- (B08 Domitia, B09, 10, 11). Then, either a third Menippos appeared with the name, or, perhaps the second Menippos further ascended the stairs of good fortune and assumed the name M. Ailios Menippos (B13, 14). On the coin of Traianus (B12) the name appears as Menippos, *uiou poleos*, i.e. ‘son of the city’. It is possible that this Menippos assumed the name M. Ailios in the reign of Traianus, after the title of ‘son of the city’, because the types with imperial portraits from the reign of Hadrianus (B15, 16, 17) and the civic type B18 give the name as M. Ailiou Menippou.

In the Antonine period, the coins struck by the Carminii step forth. Markos Oulpios Karminios Klaudianos of this family stand out with the titles of ‘son of the city’, ‘son of the *demos*’, ‘Asiarchos’. When Septimius Severus ascended the power and fight for the throne started the family got a blow but in time they regained their position and Markos Oulpios Karminios Klaudianos (II) (Asiarchos), Oulpia Karminia Prokla, and Oulpia Karminia Klaudiane struck coins⁴. Of these, Oulpia Karminia Prokla minted three types (Types B51, 52, 70) and M. Oul. Karminios Klaudianos, *uios poleos*, minted one type (Type B19), and (M. Oulpios Karminios) Klaudianos, Asiarchos, minted two types (Type B56, 65A) inscribed with the term *anethe-*.

Besides, on the coins, particularly those attributed to the Severan period are other magistrate names such as Roufous Polyd(eukes?) Antoni(nus?) (Type B55) and Klaudios Flabios Arri(daios?) (Hierous) (Types B33, 47, 48), Glykon Philo- (Grammateus? or Grammatikos?) (Type B47), Arch(on) S. Ps. Thik. Oul. (Type B47), M. Ioul. Grammateos (B20B) but their connection to the Carminii is not known. After the Severan period no magistrate names are attested on the coins.

Name of magistrate	Attested on types	Reign / Period
Protea(s) Pappi..(?)	B02	1 st c. AD
Dia Menippou	B04, 05, 06, 07	Flavian period
Dia Menipou Apolonou	B08, 09	Reign of Domitianus (B08 Domitia)
Dia Menippou tou Apol(l)oniou	B10, 11	Reign of Domitianus

4 The Carminii were from Attouda and had a prominent place in Aphrodisias. For more information on them see Thonemann & Ertuğrul, 2005; Pont, 2008.

Dia Menippou ‘uiou poleos	B12	Traianus
Dia M. Aili(os) Meni.	B13, 14	Reign of Traianus or Hadrianus
Dia M. Ailiou Menippou	B15, 16, 17	Hadrianus
Dia Klaudianou	B21, 22, 26, 27	Reign of Antoninus Pius or Marcus Aurelius
Dia Klaudianou ‘uiou poleos	B24, 25	Reign of Antoninus Pius or Marcus Aurelius
... Karm. Klaudianou	B23	Reign of Antoninus Pius or Marcus Aurelius
M. Oul. Karminios Klaudianos ‘uios poleos anetheke	B19	Antoninus Pius
Dia M. Oul. Klaudianou ‘uiou tou demou	B20A (homonoia)	Antoninus Pius
Dia Karminiou Klaudianou Asiarchou	B29	Marcus Aurelius & Lucius Verus
Epimelethentos Karm. Klaudianou	B28	Marcus Aurelius & Lucius Verus
Epi Arch. [...]vei. Klud.	B30	Marcus Aurelius
M. Oul. Kar. Klaudianos Asia(r)ch an.	B56	Septimius Severus
Ou. K. Prokla...	B58	Septimius Severus
(M. Ou. Kar.) Klaudianos Asiarch. aneth.	B65A	Caracalla
Ou. K. Klaudiane anethe.	B51, 52, 70	Early 3 rd c. AD (B70 Geta)
Epi Steph. Oulpi(a)s Klaudianes	B53	Early 3 rd c. AD
Dia Flabias Iereias	B33A, B48	2 nd – beg. of 3 rd c. AD (reign of Septimius Severus)
Dia Kl. Flabias Arri.	B47	Septimius Severus
Epi M. Ioul. Grammateos	B20B (homonoia)	Antoninus Pius
Epi Arch. S. Ps. Thik. Oul.	B47	Septimius Severus
Epi Gram. Glykonos Philo.	B47	Septimius Severus
Epime. Roufou Polyd. Antoni.	B55	Septimius Severus
Epi Steph. Tryph... ..on	B41	2 nd – beg. of 3 rd c. AD
...tod/k]ianou	B59	Partly legible - Septimius Severus
Epi	B66	Partly legible - Caracalla

Titles attested:

Iereus (ἱερέυς): Meaning “priest”, this title is attested with a certain Flavius (Types B33A, 47, 48) from the reign of Septimius Severus.

Asiarchos: The chief priest of the imperial cult in the province of Asia. This title is attested with names of M. Oul. Klaudianou (‘*uiou tou demou*) on the homonoia coin of Type B20A, of Karminiou Klaudianou on Type B29, of (M. Oul.) Kar. Klaudianos on Types B56 and 65A.

‘Uiou tou demou: Means “son of the people”. Attested on B20A with M. Oul. Klaudianos.

‘Uiou poleos or *‘uios poleos*: Means “son of the city”. Attested on B14 with Menippou,

on B19 with M. Oul. Kar. Klaudianus and on B24 and 25 with Klaudianos; both of these Klaudianoi should be the same personage. This title suggests that these two personages, namely Menippos from the time of Traianus and Hadrianus, and Klaudianos from the reign of Antoninus Pius, made great philanthropic contributions to the *polis* of Attouda. This title is attested in other small cities of Asia Minor as well (Adak, 2020, pp. 56-68).

Steph-: The abbreviation of *steph.* attested should be referring to *stephanephoros*, the high-rank magistrate wearing a *stephane* type crown. This title is attested on types B41 (Tryph...on) and 53 (Oulpia Klaudiane).

Grammateus: M. Ioulius of Type B20B is followed by *grammateos*, meaning secretary. The abbreviation of *gram.* preceding the name of the magistrate Glykon on Type B47 should be referring to *grammateus* as well.

Cults at Attouda:⁵

The coins categorised in the first section of this study suggest that in Attouda there were the cults of Zeus, Athena, Demeter, Dionysos, Asklepios and Hygieia, Sarapis, Tyche, Men, rider god, Leto, Kybele (Meter Adrastou), Dioskouroi, Artemis of Ephesos, Herakles, Nemesis, Aphrodite and Apollon. These cults in alphabetical order may be explored as follows:

Aphrodite: Aphrodite wearing a chiton and himation is depicted standing and holding an apple in one hand: Types B51, B53, B70 (Geta).

Apollon: Apollon is placed on the coins of Attouda either as a figure or symbolised in his attributes such as bow-quiver, laurel tree and lyra. First of all, he is depicted standing and leaning on a column with Corinthian capital, on the reverse of the only silver series A1. This type is also found on the reverse of B02 and then reappears with B33A-B and B52 in the Roman Imperial period. The composition of naked Apollon standing and holding a branch/arrow/bow in hand is seen on Types A4, B09, B37 and B41.

On the reverse of the bronze type A2 (Zeus) of the Hellenistic period is the lyra. On the reverse of Hellenistic bronze type A3 (Tyche) is the bow and quiver. On the reverses of B39A and B39B is a tree accompanied with an altar; this may be the laurel tree. All these types may be considered attributes of Apollo albeit bow and quiver could also be linked to Artemis but she appears as Artemis Ephesia only on the coins of Attouda.

Artemis Ephesia: The cult statue of Artemis Ephesia is the type attested on the reverse of B62 (Julia Domna).

5 See also Sina, 2002, pp.132-139.

Asklepios: On the reverses of Types B16 (Sabina), B57 (with Telesphoros) (Julia Domna) and B68 (with Telesphoros) (Caracalla and Plautilla) Asklepios is depicted draped, standing and holding his serpent sceptre. On the obverse of Type B07 he is given as a bearded head with a kerykeion. On the reverses of Types B50 and B64 he is depicted together with his daughter Hygieia. Presence of Asklepios and Hygieia on the coins of Attouda should be linked to the presence of thermal springs as well as a medical school of the great physician Herophilos of Chalcedon (Strabo XII.8.20) in the vicinity.

Athena: In the Roman Imperial period, Athena's helmeted head is found on the obverse of Types B18 and B21. These coins feature Tyche (B18) or Dioskouroi (B21) on the reverses. She is depicted as full figure with spear and shield on the reverse of the coin of Saloninus Valerianus Junior (Type B85).

Demeter: She is depicted standing, facing, draped, holding a torch and ear of wheat, on the reverses of Types B59 (Julia Domna) and B86 (Saloninus Valerianus Junior). The three ears of wheat on the reverse of B04 should also be referring to Demeter.

Dionysos: Although Demeter, the goddess of agriculture and fertility, is not seen frequently on the coins of Attouda, Dionysos, the god of vines and wine, is attested more frequently: Types B08 (Domitia), B11, B14 (obv. Polis), B32 (obv. Boule), B34 (obv. Demos), B38 (obv. Boule), B58 (Julia Domna). Dionysos is depicted semi-naked, standing, holding thyrsus and kantharos in hand and a panther is by his feet.

Dioskouroi: Twin brothers Kastor and Pollux appear on the coins of Attouda: B21 (naked, holding a sword and spear), B63 (Julia Domna) (cuirassed, holding sword, wearing boots, flamed altar in between).

Herakles: The demi-god Herakles is depicted standing and naked; he rests on his club and holds the lion skin around his other arm: Types B60 (Julia Domna), B69 (Caracalla and Plautilla), B83 (Salonina).

Hygieia: Asklepios' daughter Hygieia is depicted feeding a serpent from a patera on the reverses of Types B07 and B13. On Types B50 and B64 she is depicted together with her father.

Kybele (Meter Adrastou): Kybele, Mother Goddess of Anatolia, was venerated as Meter Adrastou, i.e. 'Mother of Adrastos', at Attouda as known from inscriptions⁶. Meter Adrastou is draped with a long chiton, wears a *kalathos* on her head; she is depicted standing and facing; her hands rest on the heads of a lion on either side. This composition is either given alone or

6 MAMA VI nos. 74-76; Laumonier, 1958, p.474; Söğüt, 2007, p.386; Chaniotis, 2012, 353-354, no. 24 and Figure 17.

within a tetrastyle temple façade. Types with this composition alone⁷: B03 (Augustus), B12 (Traianus), B15 (Hadrianus), B19 (Antoninus Pius), B28 and B29 (Marcus Aurelius – Lucius Verus), B30 (Marcus Aurelius), B47 (Septimius Severus), B56 (Septimius Severus – Julia Domna), and B66 (Caracalla), B76 (Gordianus III), and B78 (Gallienus). Kybele is flanked with Tyches on the *homonoia* coins of B20A and B. Types with this composition within a tetrastyle temple: B46 (Septimius Severus), B55 (Septimius Severus – Caracalla – Geta), B71 (Geta), B74 (Severus Alexander) and B77 (obv. Senate). Types B46, B55, B71, B74 and B77 featuring Kybele, flanked with a lion on both sides, standing in the middle of a tetrastyle temple with a triangular pediment; the pediment has acroteria on the corners and top and it is broken with an arch at its bottom resting on top of the middle two columns; the columns seem to be of Ionic order and the middle ones seem to be spirally fluted. Unfortunately, Söğüt's article (2007) on architectural pieces from Attouda does not contain a piece that might have belonged to such a temple.

Another type featuring Meter Adrastou depicts her in profile, seated on a throne with high back, and again flanked with a lion⁸: Types B24 (r.) (obv. Boule and Demos), B31 (l.) (Commodus), B73 (l.) (Diadumenianus), B81 (l.) (Gallienus).

An interesting type of Kybele depicts her seated on the back of a lion advancing left: B80 (Gallienus). Head and legs of Kybele are depicted in profile and her body facing; she carries a sceptre on her shoulder. Similar coins with Cybele seated on the back of a lion and holding a tympanon and a sceptre usually are found across a wide geography ranging from Moesia to Pamphylia⁹. Coins with a female deity seated on the back of a lion also include examples with Hekate from Stratonikeia in Karia: on the reverse Hekate is seated sideways on the back of a lion advancing left and her shawl is flying over her head; the lion's tail resembles that of a dog. These coins of Stratonikeia

7 This type of Meter Adrastou, or Kybele, is attested only at Laodikeia by the Lykos (RPC IV.2 2097 (temp.)) and Hierapolis in Phrygia (RPC IV.2 2003 (temp.)).

8 In the near vicinity this type of Kybele is also attested at Laodikeia by the Lykos (RPC IV.2 2948 and 2098 (temp.)); at Tripolis (RPC VII.1 739, IX.790); and, at Hierapolis (RPC III.2345 and 2352). Kybele seated on a throne with high back is quite widely seen.

9 E.g., Kallatis (Moesia Inferior): RPC IV.1 3606 (temp.) (M. Aurelius), VI.2 ID=27637 (Gordianus III); Pautalia (Thrace): RPC IV.1 3930 & 8775 (temp.) (Marcus Aurelius); Hadrianopolis (Thrace): RPC IV.1 10538 (temp.) (Commodus); Anchialus (Thrace): RPC IV.1 10481 (temp.) (Antoninus Pius), RPC IV.1 4539 (temp.) (Commodus); Nikaia (Bithynia): RPC IV.1 5873 (Antoninus Pius), RPC VIII ID=19888 & 19914 (Philip I); Kyzikos (Mysia): RPC IV.2 2363 & 9167 (temp.) (Commodus); Pergamon (Mysia): RPC IV.2 3216 (temp.) (Marcus Aurelius); Dokimeion (Phrygia): IV.2 1974 & 1979 (temp.) (Marcus Aurelius), VII.1 746 & 749 (temp.) (Gordianus III); Midaeum (Phrygia): RPC IV.2 1910 & 11591 (temp.) (Marcus Aurelius), RPC VII.1 765 (temp.) (Gordianus III); Dorylaeum (Phrygia): RPC VIII ID=20671 (Philip I); Kotiaion (Phrygia): RPC IV.2 3037 (temp.) (Commodus); Pessinus (Galatia): RPC IV.3 4107, 4118, 4119, 5765, 10056, 10910 (temp.) (Marcus Aurelius); Germa (Galatia): RPC IV.3 7270 (temp.) (Commodus); Timbriada (Pisidia): RPC VI 5904 & 5905 (temp.) (Severus Alexander); Hyde (Lykaonia): RPC IV.3 7242 (temp.) (Marcus Aurelius); Side (Pamphylia): RPC VIII ID=21164 (Philip I).

feature Zeus Panamaros riding on horse advancing right on their obverses¹⁰. A group of gold, silver and bronze coins struck at the capital Rome during the Severan period (193-217) feature the portrait of the emperor on their obverses and the goddess seated sideways on the back of a lion advancing right by a spring gushing from a rock on the left is identified as Dea Caelestis¹¹.

Types with a veiled cult statue of the mother goddess raise more questions. Type B62 of Julia Domna clearly features Artemis Ephesia flanked with her deer. Types B23 and B48 feature a cult statue with a long veil falling from the *kalathos* reaching down to the feet, and sticks extend to the ground from her outstretched hands; however, Type B25 does not have these sticks. Furthermore, these three types do not have lions or deer; therefore, the question arises whether this goddess could be Aphrodite of Aphrodisias or Artemis Anaitis. Above all, it is thought to be the cult statue of Aphrodite as the Carminii of Attouda had settled in Aphrodisias but kept warm relations with their hometown. Aphrodite's cult statue is depicted either facing or in profile r., alone or within a temple, on the coins of Aphrodisias¹²; however, Groups 2, 4 and 9A of Brody (2007, pp. 30-34) feature the cult statue of a veiled Aphrodite. Specimens with the cult statue depicted facing feature a goddess with different costume not resembling the figure on the coins of Attouda¹³. On the other hand, looking at the coins of Hypaipa, a centre of Artemis Anaitis cult, the iconography of the single specimen of Type B25 is similar to that of Artemis Anaitis because the goddess with a long veil falling down from her *kalathos* to her ankles on the coins of Hypaipa does not have sticks extending from her wrists to the ground¹⁴. For instance, the goddess cult statue on the coins of Phrygian Apameia reminiscent of Attouda's B23 and B48 types has sticks extending from her wrists to the ground and birds are perched on her wrists and she is identified as Artemis or Hekate (?)¹⁵.

Leto: An important goddess of the Greek pantheon and mother of Artemis and Apollo, Leto is depicted running/fleeing with her little children in her arms: Type B36. On the obverse

-
- 10 E.g., RPC IV.2 2435 (temp.) and 9237 (temp.) of the reign of Antoninus Pius and uncertain period respectively.
- 11 E.g., RIC IV Septimius Severus 193, 266 (aureus), 266 (denarius), 267A, 267B, 267a, 267b, 594, 759, 759A, 760, 763, 763A, 766, 766A, RIC IV Caracalla 130A (aureus), 130A (denarius), 130B, 131A, 131B, 415A, 415B, 415C, 415D, 418A, 471.
- 12 Cult statue of Aphrodite, facing, within a distyle temple (Brody, 2007, p.30 Group 8): RPC I.2839, 2840, 2841, II.1223; cult statue of Aphrodite within tetrastyle temple (Brody, 2007, p.30 Group 9): RPC III.2248 (facing), IV.2 51 (temp.), VI.5360 (temp.), VII.1 617 (temp.) right; cult statue of Aphrodite within octastyle temple: Brody, 2007, p.30 Group 10; cult statue, facing (Brody, 2007, p.30 Groups 2, 4, 5): RPC I.2842, 2843, 2844, II.1223A; cult statue, r., alone or with others (Brody, 2007, p.30 Groups 1, 3, 6, 7): RPC III.1365, 1366, 2247, IV.2 (temp. nos.) 38, 2441, 2440, 45, VI.5364 (temp.), VII.1 613.1, 613.2, 618, 623, 626, 632; Aphrodite with Eroses, emperors etc: Brody, 2007, p. 30 Groups 11-16.
- 13 E.g., RPC I.2842, 2843, 2844, II.1223A
- 14 Altınoluk, 2013; e.g. see types T2, T30, T32, T35, T45, T49, T60, T64, T66, T71, T72, T75, T80, T90, T105, T108, T110, T111 etc.
- 15 E.g., as Artemis RPC I 3130 (Augustus); as Hekate (?) RPC IV.2 2958 (temp.) (Antoninus Pius).

of the coin is the youthful and laureate head of Demos. Similar iconography is also known from other cities in the region, e.g. neighbouring Tripolis¹⁶, and Mastaura¹⁷.

Men Karou: Strabo (XII.8.20) states that the moon god Men had a temple to the east of Karoura located at the border of Phrygia and Caria. Although the exact location of this temple is not known it must have been within or just by the boundary of the territory of Attouda (Ramsay, 1895, p.167). According to Ramsay, Men Karou could be the Carian adaptation of a local deity worshiped in the Lykos Valley during the Phrygian period – just as he assumed the identity of Zeus Laodikenos at Laodikeia and Apollon Lairbenos at Hierapolis (Ramsay, 1895, p.169; Laumonier, 1958, p. 475).

Men Karou is depicted as a bust or full figure. As a bust, he wears a Phrygian headgear and a big crescent is depicted behind his shoulders: on the obverse of Type B42 (= Lane Attouda Type 1; with his altar on the reverse); on the reverses of Types B22 (= Lane Attouda Type 2; obv. Demos) and B27 (obv. Sarapis). As a full figure he is standing, l., holding a patera(?) and a staff (on the reverse of Type B38 = Lane Attouda Type 3).

The garlanded large altar representing Men Karou is seen on the Types B35A and B (both with Demos on the obverse), B42 (obv. Men), and B81 (Salonina). On this large altar are two small altars aflame placed between three pinecones. On Type B35A, the altars are in the form of tall columns. Men Karou's name is inscribed on the obverse of Type B42. Pinecones are among the attributes of Men Karou (Lane, 1976, pp.103-105; Vollkommer, 1992, esp. p. 472).

Nemesis: Draped with a long chiton, the goddess is depicted standing, holding the collar of her chiton with one hand and harness with her other hand: Types B05, B26, and B40. Types B05 and B26 feature turreted head of Tyche on their obverses whereas B40 has veiled head of Boule.

Rider God: The male figure riding a horse on the coins of Attouda holds a double-axe (*labrys*) on a long stick. This figure seen on the reverses of Types B04 and B43 is proposed as Zeus Sabazios¹⁸ in some publications. However, Zeus Panamaros, a Karian deity, is also depicted riding a horse¹⁹. Both Sabazios and Panamaros seem to carry a sceptre although our rider deity carries a double-axe on a long stick. Looking at the coinage of neighbouring cities it is noted that there is a rider god carrying a long stick with a double-axe and he is

16 RPC IV.2 11570 (temp.) (Marcus Aurelius); IV.2 1639 (temp.) (Lucius Verus); IV.2 3958 (temp.) (Commodus); VI.5547 (temp.) (Elagabalus); VI.5548 (temp.) (Severus Alexander); VI.5562 (temp.) (Maximinus); VI.5568 within temple (temp.) (Boule; Elagabalus – Gallienus); VI.5571 with prize table (temp.) (Senate; Elagabalus – Gallienus); VIII. ID.20616 (Otacilia Severa); VIII. IDs.20629, 20630, 20631 with Zeus (homonoia with Laodikeia; Philippus I); IX.791 (Traianus Decius); IX.792 (Herennia Etruscilla).

17 RPC VI.4821 (temp.) (Maximinus), VIII. ID.20381, 20381 (Philip II).

18 For more information on Zeus Sabazios see, Şahin, 2001, pp.159-162.

19 For more information on Zeus Panamaros see, Şahin, 2001, pp.140-144.

identified as Apollon-Men, Apollon, local hero, Apollon Tyrimnaios or Apollon Propylaios. The author agrees with Laumonier and proposes that this rider god should be either Apollon or Men (Laumonier, 1958, pp.475-476). Cities in the vicinity with a rider god type carrying a double axe are Eumeneia²⁰ and Hierapolis²¹ in Phrygia, Thyateira²², Blaundos²³, Mastaura²⁴, Mostene²⁵, Tomara²⁶ and Tripolis²⁷ in Lydia and so on.

Sarapis: This deity of Egyptian origin appears only on one type (B27) as a bust wearing *kalathos* on his head. He is accompanied by the bust of Men Karou on the reverse. He is also reported as a bust on the obverse of the unillustrated single specimen of B45 with an eagle on its reverse.

Tyche: Tyche, identified as the city goddess, is depicted in two versions in terms of iconography: as a turreted head on the obverses; or, as a full figure holding a *cornucopia* with one arm and a rudder with the other hand. Apart from Meter Adrastou, she is one of the most frequently attested deities on the coins of Attouda. The turreted head is seen on the only silver emission A1 and bronze A3 of the Hellenistic period, and on Types B05 (Nemesis), B06 (three ears of wheat), B14 (obv. Polis; rev. Dionysos), B26 (Nemesis), B48 (veiled goddess) during the Roman Imperial period. The full figure on the reverses is found on Types B18 (Athena), B61 (Julia Domna), B72 (Geta), B75 (Gordianus III), and B79 (Gallienus).

On the reverse of the *homonioia* coins from the reign of Antoninus Pius (Types B20A and B20B), as mentioned above, Meter Adrastou is flanked with Tyches of Attouda and Trapezopolis (B20A) or Attouda and Ephesus (B20B).

The Tyche bust on the obverse of B14 is identified as Polis Attoudeon, i.e. the personification of the city of Attouda. It is attributed to the reign of Traianus or Hadrianus based on the name of the magistrate, who also has the title of “the son of the city”.

Zeus: Head of Zeus is the obverse type of the bronze coins Types A2 and A4 and B02 and it is linked with Apollo or his lyra on the reverse. During the Roman Imperial period,

-
- 20 As Apollon Propylaios at RPC III.2577 (Hadrianus); as Apollo-Men at RPC VIII. ID.20609 (Philip I).
 21 As Apollon at RPC I.2957 (Augustus), I.2970 (Claudius), I.2974, 2975, 2976 (Nero), IV.2 2005 (temp.) (Antoninus Pius), IV.2 1698 (temp.) (Marcus Aurelius), IV.2 9791, 9789 (temp.), VI.5462 (temp.); as horseman at RPC VI.5457 (temp.) (Elagabalus); Roman mint in Latin RPC III.1396 (Hadrianus).
 22 As radiate Apollon Tyrimnaios at RPC VI.4398, 4400, 4405 (temp.).
 23 As Apollon-Men at RPC IV.2 1168 (temp.) (Antoninus Pius), IV.2 1194 (temp.), IV.2 9318 (temp.) (Senate) (Marcus Aurelius).
 24 As local hero Mastaurus at RPC I.2672A (Augustus) and 2673 (Tiberius).
 25 As hero at RPC I.2461 (Claudius), II.987, 988, 989, 990, 991, 991A, 992, 992A, 992B, 992C, 992D (Vespasian), II.994 and 994A; III.1961 (Hadrian); as Apollon-Men at RPC IV.2 1363 (temp.) (with Hermes), IV.2 11431, 1338, 1339 (Marcus Aurelius), IV.2 1343 (temp.) (with Hermes), IV.2 1340 (temp.) (Commodus), IV.2 1345, 11432 (Crispina).
 26 As Apollon-Men at RPC IV.2 1583 (temp.) (Antoninus Pius).
 27 As rider god at RPC I.3050 (Augustus), I.3052 (Tiberius).

Zeus appears only on the reverses: Types B10 and 49 feature Zeus as a full figure, naked, moving right throwing thunderbolt with one hand and holding an eagle with the other. Type B16 features him again as a full figure, naked, but standing frontally holding a patera in his outstretched hand and left arm resting on a sceptre with an eagle by his feet. Types B67 and B84, both unillustrated by Mionnet, are listed with Zeus seated, holding a patera and sceptre.

Other Types:

As mentioned above, the eagle type on the reverse of the unillustrated B44 should be referring to the cult of Zeus. The tree type on the reverses of B38A and B may (or may not) be the laurel tree of Apollon. The lyra on the reverse of A2 and the bow and quiver on the reverse of A3 should be referring to the cult of Apollon for Artemis is attested only as Artemis Ephesia once on B62. The aflamed altar type on the reverse of B01 may also be linked to the cult of Apollo as the head of Apollo is the obverse type of that coin. Similar to B01 Laodikeia on the Lykos has one issue of Apollo/altar: RPC I 2909 (reign of Tiberius) and one issue of Demos/altar: RPC II 1278 (reign of Titus); however, the altar on the coins of Laodikeia features headdress of Isis on its top.

Countermarks:

Only six types of countermarks are identified on the coinage of Attouda. The most common one is a male head, laureate, r., identified as Howgego 82a on types B33A (4 cmks on two coins), B33B (1 cmk), B34 (6 cmks on five specimens), B35B (5 cmks), B36 (4 cmks), B42 (2 cmks), B44 (1 cmk), B49 (3 cmks), B50 (2 cmks), B51 (1 cmk), B52 (1 cmk), B68 (1 cmk), B69 (1 cmk), and B73 (1 cmk). Howgego attributes this countermark to the time of Septimius Severus.

The letter B (Howgego 765d, 767), which may indicate a value of 2-as, is attested on three coins only: Types B39A, B39B and B50.

The letter Γ which may indicate a value of 3-as, is found only on one specimen of Type 43 (Howgego 774i).

The countermark of an eagle advancing left, head r., is found as one of three countermarks on a single coin of Type B33A (Howgego 325a).

The countermark on Type B71 of Geta is unclear but seems to recall a prow, which is not in the list of Howgego's 428.

One interesting countermark is attested on Type B36 as CAP B, stamped by Sardis and classified as Howgego 559 and attributed to the time of Gallienus by Howgego. Furthermore,

CAP B indicates a value of 2-assaria and attributed to the time range from Elagabalus to Valerianus (Johnston, 2007, p.44, Table 5.c) for coins of 21-27mm and 4.5-10g.

One coin published by Mionnet (IV 284) is noted with a countermark but no specifications are given.

A few coins have multiple countermarks: One specimen of B50 features two countermarks – one is Howgego 82a and the other 767. One coin of B33A features three countermarks – two of 82a and one 325a. The other specimen of B33A features two 82a. One specimen of B34 also features two 82a. One specimen of B36 features one 82a and one 559.

It is worth noting that only Types 68 and 69 (Caracalla and Plautilla), B71 (Geta) and B73 (Diadumenianus) with imperial portraits feature countermarks, respectively 82a, 82a, 428(?) and 82a; all the rest are civic issues of Boule (B39A, B39B), Demos (B33A, B33B, B34, B35B, B36, B43, B44), Synkletos (B49, B50, B51, B52) and one issue with Men Karou (B42).

The coins with countermarks are all attributed to the second century and beginning of the third century AD. Could it be that countermark Howgego 82a was actually punched by Elagabalus because this countermark is found on the joint coins of Caracalla and Plautilla and those of Diadumenianus; thus, surmising all the civic issues bearing this countermark actually belong to the Severan period and perhaps to Diadumenianus?

Circulation:

The countermark of CAP B (Type B36) indicates coins of Attouda reaching up to Sardis. Excavation finds at Tripolis (Types B34 and B61) are further evidence for circulation. As more excavation finds are published it will be possible to reach safer conclusions.

Incerti:

One coin at BM (Inv. no. 1995.0605.185, 4.72g, 12h = ex-Thackray) features a female bust on the obverse and Kybele seated on eagle flying r. It is attributed to Livia on the website of the British Museum based on Thackray's attribution. However, editors of RPC classify it as uncertain (<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/5482>).

One coin published by Mionnet (IV 281. AE4 (18.1mm). R5. Rev: "pomme de pin") seems possible to be classified under Type A2 considering the wear of the flan with the inscription not clearly legible; however, neither its size nor its reverse type by Mionnet match the type. Furthermore, Mionnet's attribution to Attouda also bears a question mark, which has led us to place it under *Incerti*.

Concluding Remarks:

This study has brought together more than 300 coins minted by Attouda, displaying a rich typology with about 90 types. Minting started most likely in the second or first century BC and lasted until mid-third century AD with interruptions. Only one silver series has been documented, belonging to the Late Hellenistic period.

The city is a small one and the dominant Carminii originating from it certainly changed a lot of things for the city. The Carminii also minted coins at neighbouring Trapezopolis²⁸; therefore, it should not be surprising to find a coin issued for a homonoia agreement of unknown content between these two cities. Its coins are found in the excavations at Tripolis and one bears a countermark indicating its circulation in Sardis.

It is hoped that this study will pave the way for and contribute to future research on this ancient city and its connections with the wider world.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References / Kaynakça

- Adak, M. (2020). Civic Notables and Their Honorific Titles in Roman Pamphylia and Pisidia. In O. Tekin, C.H. Roosevelt & E. Akyürek (Eds.), *Philanthropy in Anatolia through the Ages (47-71)*. Istanbul, Turkey: Koç University Publications.
- Altınoluk, S. (2013). *Hypaipa, A Lydian City during the Roman Imperial Period*. Istanbul, Turkey: Ege Yayınları.
- BMC B. V. Head (1897). *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes &c.* Arnoldo Forni Editore (reprint 1964).
- Brody, L.R. (2007). *Aphrodite of Aphrodisias*. Mainz am Rhein, Germany: Verlag Philip von Zabern.
- Canciani, F. (1994). Synkletos. In *LIMC*, VII.1: 828-829, VII.2: 582.
- Chaniotis, A. (2012). Inscriptions. In C. Ratté & P.D. De Staebler (Eds.), *The Aphrodisias Regional Survey, Aphrodisias V* (pp. 347-366). Darmstadt, Germany: Verlag Philipp von Zabern.
- Dönmez-Öztürk, F. (2006). *Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Anlaşmaları*. Istanbul, Turkey: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Forni, G. (1994). IEPA e ΘΕΟΣ ΣΥΝΚΛΗΤΟΣ un capitol dimenticato nella storia del Senato romano. In M.G. Angeli Bertinelli (Ed.), *Scritti vari di storia, epigrafia e antichità romane*. Rome, Italy: Giorgio Bretschneider.

28 For instance, see RPC IV.2 2739, 2418, 2419, 11793 (temp.) all from the reign of Antoninus Pius.

- Franke, P.R. & Nollé, M.K. (1997). *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete I Katalog*. Saarbrück: Saarbrückere Druckerei und Verlag.
- Head, B.V. (1887). *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: Clarendon Press.
- Howgego, C.J. (1985). *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*. London: Royal Numismatic Society, Special Publication no. 17 (reprinted 2005 by Spink).
- Imhoof-Blumer, F. (1901). *Kleinasiatische Münzen, Band 1*, Vienna: Alfred Hölder.
- Johnston, A. (2007). *Greek Imperial Denominations, ca 200-275. A Study of the Roman Provincial Coinages of Asia Minor*. London: Royal Numismatic Society, Special Publication no. 43.
- Kienast, D. (1985). Der heilige Senat. Senatskult und "kaiserlicher" Senat*. *Chiron* 15, 253-282.
- Lane, E. N. (1975). *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. (CMRDM) II. The Coins and Gems*. Leiden: Brill.
- Lane, E. N. (1976). *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis (CMRDM) III. Interpretations and Testimonia*. Leiden: Brill.
- Laumonier, A. (1958). *Les cultes indigènes en Carie*. Paris: De Boccard.
- MacDonald, D.J. (1976). *Greek and Roman Coins from Aphrodisias*. BAR Supp. Series 9. Oxford: BAR.
- MAMA VI (1939). Buckler, W.H. & Calder, W.M. (Eds.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. VI Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. Manchester: Manchester University Press.
- Martin, K. (2013). *Demos. Boule. Gerousia. Personifikationen städtischer Institutionen auf kaiserzeitlichen Münzen aus Kleinasien*. 2 vols, Bonn: Habelt Verlag.
- Mionnet, T.E. (1809). *Description de Médailles antiques, grecques et romaines*. Tome IV, Paris: Imprimerie de Testu.
- Pera, R. (1996). Le monete di dedica di M. Ulpio Carminio Claudiano ad Attouda (Caria). In C. Stella & A. Valvo (Eds.), *Studi in onore di Albino Garzetti* (313-324), Brescia.
- Pont, A.-V. (2008). L'inscription en l'honneur de M. Vlpivs Carminivs Clavdianvs à Aphrodisias (CIG 2782). *Cahiers Glotz* XIX, 219-245.
- Ramsay, W. M. (1895). *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. vol. I, *The Lycos Valley and South-Western Phrygia*, Oxford: Clarendon Press.
- Ritti, T. (Ed.) (2008). *Museo Archeologico di Denizli-Hierapolis. Catalogo delle iscrizioni greche e latine. Distretto di Denizli. / Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu. Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar*. (bilingual in Italian and Turkish) Napoli, Italy: Liguori Editore.
- RPC I Burnett, A., Amandry, M., & Ripollès, P. P. (2006). *Roman Provincial Coinage, Volume I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69), Part I: Introduction and Catalogue*. London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- RPC II Burnett, A., Amandry, M., & Carradice, I. (1999). *Roman Provincial Coinage, Volume II, From Vespasian to Domitian (AD 69-96), Part I: Introduction and Catalogue*. London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- RPC III Burnett, A. & Amandry, M. (2015). *Roman Provincial Coinage, Volume III, Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138), Part I: Introduction and Catalogue*. London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale de France.

- RPC VII.1 Spoerri Butcher, M. (2006). *Roman Provincial Coinage, de Gordien Ier à Gordien III (238-244 après J.-C.), Volume VII.1: Province d'Asie*. London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- RPC IX. Hostein, A. & Mairat, J. (2016). *Roman Provincial Coinage, Volume IX, From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249-254), Part I: Introduction and Catalogue*. London: British Museum Press, Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- Sina, A. (2002). *Karia Tanrıları ve Kültleri*. (doctoral dissertation, Ankara University, Ankara) (Retrieved from <http://tez.yok.gov.tr> in 2019).
- SNG *Sylloge Nummorum Graecorum*
- SNG Anamur Tekin, O. & Altınoluk S. (2007). *SNG Turkey 2. Anamur Museum Volume 1. Roman Provincial Coins*. Istanbul, Turkey: Turkish Institute of Archaeology.
- SNG Cop (1947) *SNG The Royal Collection of Coins and Medals at the Danish National Museum, Caria, Part I Alabanda – Orthosia*, Copenhagen: Einar Munksgaard.
- SNG Fitzwilliam (1965) *SNG Volume IV. Fitzwilliam Museum: Leake and General Collections. Part VI Asia Minor – Phrygia*. London: The British Academy.
- SNG Greece 5 Tsourti, E. & Trifiró, M. D. (2007) *SNG Greece 5, Numismatic Museum Athens, The A. G. Soutzos Collection*, Athens: Academy of Athens.
- SNG Leypold Szaivert, V. & Daburon, C. (2000). *SNG Österreich Sammlung Leypold, Wiener Neustadt, Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit, Band I: Pontus – Lydien*, Vienna: Österreichische Forschungsgesellschaft für Numismatik.
- SNG München (2006) *SNG Deutschland Staatliche Münzsammlung München, 22. Heft, Karien Nr. 1-714*, Munich: Hirmer Verlag.
- SNG Ödemiş Tekin, O. & Altınoluk, S. (2012). *SNG Turkey 7, Ödemiş Museum C. 1, Roman Provincial Coins of Ionia, Lydia and etc*. Istanbul, Turkey: Turkish Institute of Archaeology.
- SNG Tübingen Mannsperger, D. (1994). *SNG Deutschland Münzsammlung der Universität Tübingen, 5. Heft, Karien und Lydien Nr. 3307 – 3886*. Munich: Hirmer Verlag.
- SNG UK Hunter Goddard, J. (2004). *SNG United Kingdom vol. XII, The Hunterian Museum, University of Glasgow, Part I Roman Provincial Coins Spain – Kingdoms of Asia Minor*. Oxford: The British Academy.
- SNG von Aulock (1962) *SNG Deutschland Sammlung v. Aulock, Karien 2334 – 2867*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- SNG von AulockN (1968) *SNG Deutschland Sammlung v. Aulock, Nachträge III, Ionien 7759-8052, Karien 8053-8203, Lydien 8204 – 8298*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Söğüt, B. (2007). Denizli-Hisarköy Müze Deposundaki Mimari Bloklar [Architectural Blocks in the Denizli-Hisarköy Museum Depot]. In *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı* [24th Meeting for Survey Results] 2. vols. (pp. 383-396) Ankara, Turkey: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Söğüt, B. (2017). Attouda (Hisar) Antik Kenti [The Ancient City of Attouda], *Cedrus* V, 241-260.
- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri* [Anatolian Cults of Zeus]. Antalya, Turkey: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Şimşek, C. (2002). Attouda Nekropolü [Necropolis of Attouda]. In A.A. Öztürk (Ed.), *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-16 Kasım 2001) Söke – Türkiye* [First International Symposium on the History, Archaeology and Art History of Lower Meander Basin] (pp. 229-245). Izmir, Turkey: Şanal Matbaacılık.

- Şimşek, C. (2017). Bir Salbakos Kenti: Attouda (Hisar) ve Heykeltraşlığı. In E. DüNDAR, Ş. AKTAŞ, M. KOÇAK, & S. ERKOÇ (Eds.) *Havva İşkan'a Armağan Lykiarkhissa Festschrift für Havva İşkan* (pp. 791-812). Istanbul, Turkey: Ege Yayınları.
- Thonemann, P.J. & Ertuğrul, F. (2005). The Carminii of Attouda. In *Epigraphica Anatolica* 38, 75-86.
- Vollkommer, R. (1992). Men. In *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Vol. VI.1: 462-472; VII.2: 239-255.
- Weber L. Forrer, *The Weber Collection, C. III Part 1 Greek Coins Asia*. Attic Books Ltd. New York 1975.
- Winterthur Bloesch, H. (1997). *Griechische Münzen in Winterthur*. Textband 2, Winterthur: Münzkabinett Winterthur.

Abbreviations for Collections, Auction Houses and Online Sources:

Agora Auc.	Agora Auctions, Inc. NY, USA.
ANS	American Numismatic Society, NY, USA. http://numismatics.org/search/ (last accessed 28 Sep. 2020)
Aphrodisias M.	Aphrodisias Museum Collection, Turkey
B. Peus	Dr. Busso Peus Nachfolger Auction House
BM	The British Museum Collection https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=coin,&keyword=Attouda (last accessed 28 Sep. 2020)
BNF	Bibliothèque Nationale de France, http://gallica.bnf.fr (last accessed 28 Aug. 2020)
Boston MFA	Boston Museum of Fine Arts http://www.mfa.org/collections (last accessed 28 May 2020)
CNG E. Auc.	Classical Numismatic Group Electronic Auction
CNG MBS	Classical Numismatic Group Mail Bid Sale
Coin Archives	http://coinarchives.com
Denizli M.	Denizli Museum Collection, Turkey
Fitzwilliam online	www.fitzmuseum.cam.ac.uk (last accessed 20 Oct. 2019)
FR Künker eLA	Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG Auction House
GMGM	Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung Auction House
Harlan BBS	Harlan J. Berk – Buy or Bid Sale Auction House
Hess-Divo	Hess-Divo AG Auction House, Zurich, Switzerland
HNO	Historia Numorum Online http://hno.huma-num.fr/ (last accessed 28 Sep. 2020)
Lanz	Numismatik Lanz München Auction House, Munich, Germany.
Leu (Web) Auc.	Leu Numismatik AG, Winterthur, Switzerland.
LGPN	Lexicon of Greek Personal Names, www.lgpn.ox.ac.uk (last accessed 28 May 2020)
Lisi Coll.	Mr. Renzo Lisi Collection, Italy
Manisa M.	Manisa Museum Collection, Turkey
MMD	Münzen & Medaillen Deutschland GmbH Auction House, Weil am Rhein, Germany.

Naumann	Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann) Auction House, Vienna, Austria.
Nomos obolos	Nomos AG, Zurich, Switzerland
Pecunem	Pecunem / Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann) Auction House
Roma	Roma Numismatics Ltd. Auction House, London, UK.
RPC online	http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/ (last accessed 28 Sep. 2020)
RIC online	http://numismatics.org/ocre/ (last accessed 20 Sep. 2020)
Savoca	Savoca Ltd. Auction House, Munich, Germany
Tatış Coll. Mr. Y.	Tatış Collection, Izmir, Turkey
Tripolis Excavations	Tripolis Excavations Archives (Prof. Dr. B. Duman & Assoc. Prof. Dr. A.T. Tek)
Uşak M.	Uşak Museum Collection, Turkey
UBS	UBS Gold & Numismatics Auction House, Zurich, Switzerland

B46.1

B47.3

B48.5

B49.5

B50.9

B51.1

B52.1

B53.1

B55.1

B56.2

B58.1

B59.1

B60.1

B61.3

B62.1

B63.1

B64.1

B65A.1

B65B.3

B65C.1

B66.1

B68.1

B69.1

B70.2

B71.1

B73.1

B74.1

B75.1

B76.1

B77.2

B78.9

B79.11

B79.2

B80.3

B81.1

B82.13

B83.4

B86.1

INCERTI.1

TANIM

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin yayınıdır. Açık erişimli, hakemli, yılda bir kere Aralık ayında yayınlanan uluslararası bilimsel bir dergidir. 1955 yılında kurulmuştur. Dergiye yayınlanması için gönderilen bilimsel makaleler Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ya da İtalyanca olmalıdır.

AMAÇ VE KAPSAM

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayımlayarak bilimsel bilginin yayılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research, Prehistorik çağlardan, Geç Antik Çağ'a uzanan süreçte Anadolu ve ilişkili bölgeleri inceleyen Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Mimarlık Tarihi, Antropoloji, Epigrafi, Nüvizmatik, Tarihi Coğrafya ve Arkeometri çalışmalarını kapsar.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

Genel İlkeler

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirilmediğiyen ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildirimler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve / veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Makale yayınlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez. Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez.

Açık Erişim İlkesi

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research dergisinin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research dergisinin makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAYIN ETİĞİ VE İLKELER

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör

değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/ veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Anadolu Araştırmaları – Anatolian Research araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşa gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu

tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılmalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve iş birliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz ve İngilizce geniş özet olmalıdır. Ancak makale İngilizce ise, İngilizce geniş özet istenmez.

Yazıların Hazırlanması ve Yazım Kuralları

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuanadolu> sayfasından erişilen <http://>

dergipark.gov.tr/login üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) Kapak Sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu eklenerek gönderilmelidir.

1. Yazılar Makale Şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır. Makale ana metninde, çift taraflı kör hakemlik süreci gereği, yazarın / yazarların kimlik bilgileri yer almamalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren Kapak Sayfası gönderilmelidir. Kapak Sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).
3. Giriş bölümünden önce 120-200 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden makale dilinde öz ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet yer almalıdır. Makale İngilizce ise İngilizce geniş özet istenmez. Özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5'er adet anahtar kelime yer almalıdır.
4. Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Makale dilinde başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; geniş özet, ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.

Makale Türleri

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma makaleleri derginin kapsamına uygun konularda önemli, özgün bilimsel sonuçlar sunan araştırmaları raporlayan yazılardır. Orijinal araştırma makaleleri, Öz, Anahtar Kelimeler, İngilizce Geniş Özet, Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar, Kaynaklar bölümlerinden ve Tablo, Grafik ve Şekillerden oluşur.

Öz: Makale dilinde başlık ve İngilizce başlık öz'lerin üzerinde yer almalıdır. Araştırma yazılarında Türkçe ve İngilizce özler 120-200 kelime arasında olmalı ve çalışmanın amacı, yöntemi, ana bulguları ve sonuçlarını ifade etmelidir. Ayrıca Türkçe, Almanca, Fransızca ya da İtalyanca makaleler için özlerden sonra 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet de yer almalıdır.

Giriş: Giriş bölümünde konunun önemi, tarihçe ve bugüne kadar yapılmış çalışmalar, hipotez ve çalışmanın amacından söz edilmelidir. Hem ana hem de ikincil amaçlar açıkça belirtilmelidir. Sadece gerçekten ilişkili kaynaklar gösterilmeli ve çalışmaya ait veri ya da sonuçlardan söz edilmemelidir. Giriş bölümünün sonunda çalışmanın amacı, araştırma soruları veya hipotezler yazılmalıdır.

Yöntem: Yöntem bölümünde, veri kaynakları, çalışmaya katılanlar, ölçekler, görüşme/değerlendirmeler ve temel ölçümler, yapılan işlemler ve istatistiksel yöntemler yer almalıdır. Yöntem bölümü, sadece çalışmanın planı ya da protokolü yazılırken bilinen bilgileri içermelidir; çalışma sırasında elde edilen tüm bilgiler bulgular kısmında verilmelidir.

Bulgular: Ana bulgular istatistiksel verilerle desteklenmiş olarak eksiksiz verilmeli ve bu bulgular uygun tablo, grafik ve şekillerle görsel olarak da belirtilmelidir. Bulgular yazıda, tablolarda ve şekillerde mantıklı bir sırayla önce en önemli sonuçlar olacak şekilde verilmelidir. Tablo ve şekillerdeki tüm veriyi yazıda vermemeli, sadece önemli noktaları vurgulanmalıdır.

Tartışma: Tartışma bölümünde o çalışmadan elde edilen veriler, kurulan hipotez doğrultusunda hipotezi destekleyen ve desteklemeyen bulgular ve sonuçlar irdelenmeli ve bu bulgu ve sonuçlar literatürde bulunan benzeri çalışmalarla kıyaslanmalı, farklılıklar varsa açıklanmalıdır. Çalışmanın yeni ve önemli yanırları ve bunlardan çıkan sonuçları

vurgulanmalıdır. Giriş ya da sonuçlar kısmında verilen bilgi ve veriler tekrarlanmamalıdır.

Sonuçlar: Çalışmadan elde edilen sonuçlar belirtilmelidir. Sonuçlar, çalışmanın amaçları ile bağlantılı olmalıdır, ancak veriler tarafından yeterince desteklenmeyen niteliksiz ifadeler ve sonuçlardan kaçınılmalıdır. Yeni hipotezler gerektiğinde belirtilmeli, ancak açıkça tanımlanmalıdır.

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler: Metin içinde kullanılan fotoğraf, plân, harita vb. materyallerin “.jpg / .tiff” uzantılı kayıtları gönderilecek dokümanlara eklenmelidir. Bu tür belgelerin baskı tekniğine uygun çözünürlükte (en az 300 piksel) ve sayfa alanını aşmayacak büyüklükte olmasına dikkat edilmelidir. Fotoğraf ve levhaların 10 sayfayı aşmamasına dikkat edilmeli ve metin içinde parantezle atıfta bulunulan resim, harita veya diğer ekler makalenin sonuna eklenmelidir.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir. Derleme yazısı, başlık, öz, anahtar kelimeler, İngilizce geniş özet (Türkçe, Almanca, Fransızca ve İtalyanca makaleler için), ana metin bölümleri ve kaynaklardan oluşmalıdır.

5. Referanslar derginin benimsediği American Psychological Association (APA) 6 stiline uygun olarak hazırlanmalıdır.
6. Kurallar dahilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir.

KAYNAKLAR

Referans Stili ve Formatı

Litera: Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi-Journal of Language, Literature and Culture Studies, metin içi alıntılama ve kaynak gösterme için APA (American Psychological Association) kaynak sitilinin 6. edisyonunu benimser. APA 6.Edisyon hakkında bilgi için:

- American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington, DC: APA.
- <http://www.apastyle.org/>

Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Tüm kaynaklar metinde belirtilmelidir. Kaynaklar aşağıdaki örneklerdeki gibi gösterilmelidir.

Metin İçinde Kaynak Gösterme

Kaynaklar metinde parantez içinde yazarların soyadı ve yayın tarihi yazılarak belirtilmelidir.

Birden fazla kaynak gösterilecekse kaynaklar arasında (;) işareti kullanılmalıdır. Kaynaklar alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Örnekler:

Birden fazla kaynak;

(Esin ve ark., 2002; Karasar 1995)

Tek yazarlı kaynak;

(Akyolcu, 2007)

İki yazarlı kaynak;

(Sayıner ve Demirci, 2007, s. 72)

Üç, dört ve beş yazarlı kaynak;

Metin içinde ilk kullanımda: (Ailen, Ciambur ve Welch 2000, s. 12–13) Metin içinde tekrarlayan kullanımlarda: (Ailen ve ark., 2000)

Altı ve daha çok yazarlı kaynak;

(Çavdar ve ark., 2003)

Kaynaklar Bölümünde Kaynak Gösterme

Kullanılan tüm kaynaklar metnin sonunda ayrı bir bölüm halinde yazar soyadlarına göre alfabetik olarak numaralandırılmadan verilmelidir.

Kaynak yazımı ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Kitap

a) Türkçe Kitap

Karasar, N. (1995). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (8.bs). Ankara: 3A Eğitim Danışmanlık Ltd.

b) Türkçeye Çevrilmiş Kitap

Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler* (A. Kotil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

c) Editörlü Kitap

Ören, T., Üney, T. ve Çölkesen, R. (Ed.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

d) Çok Yazarlı Türkçe Kitap

Tonta, Y., Bitirim, Y. ve Sever, H. (2002). *Türkçe arama motorlarında performans değerlendirme*. Ankara: Total Bilişim.

e) İngilizce Kitap

Kamien R., & Kamien A. (2014). *Music: An appreciation*. New York, NY: McGraw-Hill Education.

f) İngilizce Kitap İçerisinde Bölüm

Bassett, C. (2006). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Türkçe Kitap İçerisinde Bölüm

Erkmen, T. (2012). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi. M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi kitabı* içinde (s. 233–263). Bursa: Dora Basım Yayın.

h) Yayıncının ve Yazarın Kurum Olduğu Yayın

Türk Standartları Enstitüsü. (1974). *Adlandırma ilkeleri*. Ankara: Yazar.

Makale

a) Türkçe Makale

Mutlu, B. ve Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri. *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 15(60), 179–182.

b) İngilizce Makale

de Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Yediden Fazla Yazarlı Makale

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) DOI'si Olmayan Online Edinilmiş Makale

Al, U. ve Doğan, G. (2012). Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü tezlerinin atf analizi. *Türk Kütüphaneciliği*, 26, 349–369. Erişim adresi: <http://www.tk.org.tr/>

e) DOI'si Olan Makale

Turner, S. J. (2010). Website statistics 2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Advance Online Olarak Yayınlanmış Makale

Smith, J. A. (2010). Citing advance online publication: A review. *Journal of Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/a45d7867>

g) Popüler Dergi Makalesi

Semerçioğlu, C. (2015, Haziran). Sıradanlığın rayihası. *Sabit Fikir*, 52, 38–39.

Tez, Sunum, Bildiri

a) Türkçe Tezler

Sarı, E. (2008). *Kültür kimlik ve politika: Mardin'de kültürlerarasılık*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

b) Ticari Veritabanında Yer Alan Yüksek Lisans Ya da Doktora Tezi

Van Brunt, D. (1997). *Networked consumer health information systems* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses. (UMI No. 9943436)

c) Kurumsal Veritabanında Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Yaylalı-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the politicals, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from: Retrieved from <http://library.iyte.edu.tr/tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

d) Web'de Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html>

e) Dissertations Abstracts International'da Yer Alan Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Appelbaum, L. G. (2005). Three studies of human information processing: Texture amplification, motion representation, and figure-ground segregation. *Dissertation Abstracts International: Section B. Sciences and Engineering*, 65(10), 5428.

f) Sempozyum Katkısı

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B., & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer's disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at American Psychological Association meeting, Orlando, FL.

g) Online Olarak Erişilen Konferans Bildiri Özeti

Çınar, M., Doğan, D. ve Seferoğlu, S. S. (2015, Şubat). *Eğitimde dijital araçlar: Google sınıf uygulaması üzerine bir değerlendirme* [Öz]. Akademik Bilişim Konferansında sunulan bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim adresi: [http://ab2015.anadolu.edu.tr /index.php?menu=5&submenu=27](http://ab2015.anadolu.edu.tr/index.php?menu=5&submenu=27)

h) Düzenli Olarak Online Yayımlanan Bildiriler

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 12593-12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

i) Kitap Şeklinde Yayımlanan Bildiriler

Schneider, R. (2013). Research data literacy. S. Kurbanoglu ve ark. (Ed.), *Communications in Computer and Information Science: Vol. 397. Worldwide Communalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice* içinde (s. 134-140). Cham, İsviçre: Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-03919-0>

j) Kongre Bildirisi

Çepni, S., Bacanak A. ve Özsevgeç T. (2001, Haziran). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının fen branşlarına karşı tutumları ile fen branşlarındaki başarılarının ilişkisi*. X. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi'nde sunulan bildiri, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Diğer Kaynaklar

a) Gazete Yazısı

Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). 'Unutma' notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

b) Online Gazete Yazısı

Tamer, M. (2015, 26 Haziran). E-ticaret hamle yapmak için tüketiciyi bekliyor. *Milliyet*. Erişim adresi: <http://www.milliyet.com.tr>

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Ansiklopedi/Sözlük

Bilgi mimarisi. (2014, 20 Aralık). Vikipedi içinde. Erişim adresi: http://tr.wikipedia.org/wiki/Bilgi_mimarisi

Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Radyo ODTÜ (Yapımcı). (2015, 13 Nisan). *Modern sabahlar* [Podcast]. Erişim adresi: <http://www.radyoodtu.com.tr/>

f) Bir Televizyon Dizisinden Tek Bir Bölüm

Shore, D. (Senarist), Jackson, M. (Senarist) ve Bookstaver, S. (Yönetmen). (2012). Runaways [Televizyon dizisi bölümü]. D. Shore (Baş yapımcı), *House M.D.* içinde. New York, NY: Fox Broadcasting.

g) Müzik Kaydı

Say, F. (2009). Galata Kulesi. *İstanbul senfonisi* [CD] içinde. İstanbul: Ak Müzik.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu bilgisi
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği APA 6 edisyonuna uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni

Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.

 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Öz: 120-200 kelime
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet makale dilinde ve 5 adet İngilizce
 - ✓ İngilizce geniş özet: 600-800 kelime (İngilizce olmayan makaleler için)
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Anatolian Research –Anadolu Araştırmaları is the publication of Istanbul University, Faculty of Letters. It is an open access, international, peer-reviewed journal published annually in December. The journal was founded in 1955. Manuscripts submitted for publication should be in Turkish, English, German, French or Italian.

AIM AND SCOPE

Anatolian Research – Anadolu Araştırmaları aims to contribute to the dissemination of scientific knowledge through publication of high quality articles in accordance with the international publishing standards.

The journal publishes studies which examine Anatolia and its related regions from prehistoric times to late antiquity. The areas of study covered in the scope of the journal are Ancient History, Archeology, Art History, History of Architecture, Anthropology, Epigraphy, Numismatic, Historical Geography and Archeometry.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Open Access Statement

Anatolian Research – Anadolu Araştırmaları is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in Anatolian Research – Anadolu Araştırmaları are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal.

There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the journal. Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

Anatolian Research – Anadolu Araştırmaları is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), to access the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publisher) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Anatolian Research – Anadolu Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**.

The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish, English, German, French and Italian are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English, and an extended abstract in English as well. However extended abstract in English is not required for articles in English.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuanadolu> and it must be accompanied by a Title Page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. Manuscripts should be prepared using the Article Template. Due to double blind peer review, manuscript file must not include any information about the author.
2. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, ORCID, postal address, phone, mobile phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
3. Before the introduction part, there should be an abstract of 120-200 words both in the language of the article and in English. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. If the manuscript is in English, extended abstract is not required. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in the language of the article and in English.
4. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; extended abstract, sections, references, tables and figures.
5. **Article Types**

Research Article: Original research articles report substantial and original scientific results within the journal scope. Original research articles are comprised of Abstract, Key Words, Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, References and Figures, Tables and Graphics.

Abstract: The abstracts in the language of the article and in English must be between 120-200 words and state aim, method, result and conclusions of the study. If the article is in Turkish, German, French or Italian, an extended abstract of 600-800 words in English must be written as well following the abstracts.

Introduction: This section must contain a clear statement of the general and specific objectives as well as the hypotheses which the work is designed to test. It should also give a brief account of the reported literature. It should clearly state the primary and secondary purposes of the article. Only, the actual references related with the issues have to be indicated and data or findings related with the current study must not be included in this section.

Methods: This section must contain explicit, concise descriptions of all procedures, materials and methods (i.e. data sources, participants, scales, interviews/reviews, basic measurements, applications, statistical methods) used in the investigation to enable the reader to judge their accuracy, reproducibility, etc. This section should include the known findings at the beginning of the study and the findings during the study must be reported in results section.

Results: The results should be presented in logical sequence in the text, tables, and figures, giving the main or most important findings first. The all the data in the tables or figures should not be repeated in the text; only the most important observations must be emphasized or summarized.

Discussion: The findings of the study, the findings and results which support or do not support the hypothesis of the study should be discussed, results should be compared and contrasted with findings of other studies in the literature and the different findings from other studies should be explained. The new and important aspects of the study and the conclusions that follow from them should be emphasized. The data or other information given in the Introduction or the Results section should not be repeated in detail.

Conclusions: Conclusions derived from the study should be stated.. The conclusions should be linked with the goals of the study but unqualified statements and conclusions not adequately supported by the data should be avoided. New hypotheses should be stated when warranted, but should be labeled clearly as such.

Figures, Tables and Graphics: Figures, tables and graphics materials should be “.jpg, .tiff or .jpeg” format and they should be submitted with the article. These materials should be min. 300 pixels and they must not be bigger than page size. The illustrations should not exceed 10 pages. All illustrations should be labelled and a list of figures with captions, legends, and credits should be provided on a separate page.

Review Article: Reviews prepared by authors who have extensive knowledge on a particular field and whose scientific background has been translated into a high volume of publications with a high citation potential are welcomed. These authors may even be invited by the journal. Review article should contain title, abstract and keywords; body text with sections, and references.

6. References should be in accordance with American Psychological Association (APA) style 6th Edition.
7. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the journal for publication.

REFERENCES

Reference Style and Format

Istanbul University Journal of Women’s Studies - İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi complies with APA (American Psychological Association) style 6th Edition for referencing and quoting. For more information:

- American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington, DC: APA.
- <http://www.apastyle.org>

Accuracy of citation is the author’s responsibility. All references should be cited in text. Reference list must be in alphabetical order. Type references in the style shown below.

Citations in the Text

Citations must be indicated with the author surname and publication year within the parenthesis. If more than one citation is made within the same paranthesis, separate them with (;).

Samples:

More than one citation;

(Esin, et al., 2002; Karasar, 1995)

Citation with one author;

(Akyolcu, 2007)

Citation with two authors;

(Sayıner & Demirci, 2007)

Citation with three, four, five authors;

First citation in the text: (Ailen, Ciambrene, & Welch, 2000) Subsequent citations in the text:
(Ailen, et al., 2000)

Citations with more than six authors;

(Çavdar, et al., 2003)

Citations in the Reference

All the citations done in the text should be listed in the References section in alphabetical order of author surname without numbering. Below given examples should be considered in citing the references.

Basic Reference Types

Book

a) Turkish Book

Karasar, N. (1995). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (8th ed.) [Preparing research reports]. Ankara, Turkey: 3A Eğitim Danışmanlık Ltd.

b) Book Translated into Turkish

Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler* [Mindsets] (A. Kotil, Trans.). İstanbul, Turkey: İletişim Yayınları.

c) Edited Book

Ören, T., Üney, T., & Çölkesen, R. (Eds.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi* [Turkish Encyclopedia of Informatics]. İstanbul, Turkey: Papatya Yayıncılık.

d) Turkish Book with Multiple Authors

Tonta, Y., Bitirim, Y., & Sever, H. (2002). *Türkçe arama motorlarında performans değerlendirme* [Performance evaluation in Turkish search engines]. Ankara, Turkey: Total Bilişim.

e) Book in English

Kamien R., & Kamien A. (2014). *Music: An appreciation*. New York, NY: McGraw-Hill Education.

f) Chapter in an Edited Book

Bassett, C. (2006). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Chapter in an Edited Book in Turkish

Erkmen, T. (2012). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi [Organization culture: Its functions, elements and importance in leadership and business management]. In M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi* [Organization sociology] (pp. 233–263). Bursa, Turkey: Dora Basım Yayın.

h) Book with the same organization as author and publisher

American Psychological Association. (2009). *Publication manual of the American psychological association* (6th ed.). Washington, DC: Author.

Article

a) Turkish Article

Mutlu, B., & Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri [Source and intervention reduction of stress for parents whose children are in intensive care unit after surgery]. *Istanbul University Florence Nightingale Journal of Nursing*, 15(60), 179–182.

b) English Article

de Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Journal Article with DOI and More Than Seven Authors

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) Journal Article from Web, without DOI

Sidani, S. (2003). Enhancing the evaluation of nursing care effectiveness. *Canadian Journal of Nursing Research*, 35(3), 26–38. Retrieved from <http://cjr.mcgill.ca>

e) Journal Article with DOI

Turner, S. J. (2010). Website statistics 2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Advance Online Publication

Smith, J. A. (2010). Citing advance online publication: A review. *Journal of Psychology: Advance online publication*. <http://dx.doi.org/10.1037/a45d7867>

g) Article in a Magazine

Henry, W. A., III. (1990, April 9). Making the grade in today's schools. *Time*, 135, 28–31.

Doctoral Dissertation, Master's Thesis, Presentation, Proceeding

a) Dissertation/Thesis from a Commercial Database

Van Brunt, D. (1997). *Networked consumer health information systems* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses database. (UMI No. 9943436)

b) Dissertation/Thesis from an Institutional Database

Yaylali-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the political, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://library.iyte.edu.tr/tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

c) Dissertation/Thesis from Web

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html>

d) Dissertation/Thesis abstracted in Dissertations Abstracts International

Appelbaum, L. G. (2005). Three studies of human information processing: Texture amplification, motion representation, and figure-ground segregation. *Dissertation Abstracts International: Section B. Sciences and Engineering*, 65(10), 5428.

e) Symposium Contribution

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B., & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer's disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

f) Conference Paper Abstract Retrieved Online

Liu, S. (2005, May). *Defending against business crises with the help of intelligent agent based early warning solutions*. Paper presented at the Seventh International Conference on Enterprise Information Systems, Miami, FL. Abstract retrieved from http://www.iceis.org/iceis2005/abstracts_2005.htm

g) Conference Paper - In Regularly Published Proceedings and Retrieved Online

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 105*, 12593–12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

h) Proceeding in Book Form

Parsons, O. A., Pryzwansky, W. B., Weinstein, D. J., & Wiens, A. N. (1995). Taxonomy for psychology. In J. N. Reich, H. Sands, & A. N. Wiens (Eds.), *Education and training beyond the doctoral degree: Proceedings of the American Psychological Association National Conference on Postdoctoral Education and Training in Psychology* (pp. 45–50). Washington, DC: American Psychological Association.

i) Paper Presentation

Nguyen, C. A. (2012, August). *Humor and deception in advertising: When laughter may not be the best medicine*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

Other Sources

a) Newspaper Article

Browne, R. (2010, March 21). This brainless patient is no dummy. *Sydney Morning Herald, 45*.

b) Newspaper Article with no Author

New drug appears to sharply cut risk of death from heart failure. (1993, July 15). *The Washington Post*, p. A12.

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Encyclopedia/Dictionary

Ignition. (1989). In *Oxford English online dictionary* (2nd ed.). Retrieved from <http://dictionary.oed.com>

Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Dunning, B. (Producer). (2011, January 12). *in Fact: Conspiracy theories* [Video podcast]. Retrieved from <http://itunes.apple.com/>

f) Single Episode in a Television Series

Egan, D. (Writer), & Alexander, J. (Director). (2005). Failure to communicate. [Television series episode]. In D. Shore (Executive producer), *House*; New York, NY: Fox Broadcasting.

g) Music

Fuchs, G. (2004). Light the menorah. On *Eight nights of Hanukkah* [CD]. Brick, NJ: Kid Kosher.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with APA 6th.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
 - Important: Please avoid mentioning the author(s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ Abstract (120-200 words)
 - ✓ Key words: 5 words
 - ✓ Extended abstract in English: 600-800 words (for non-english articles)
 - ✓ Body text sections
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)